32
Tarih

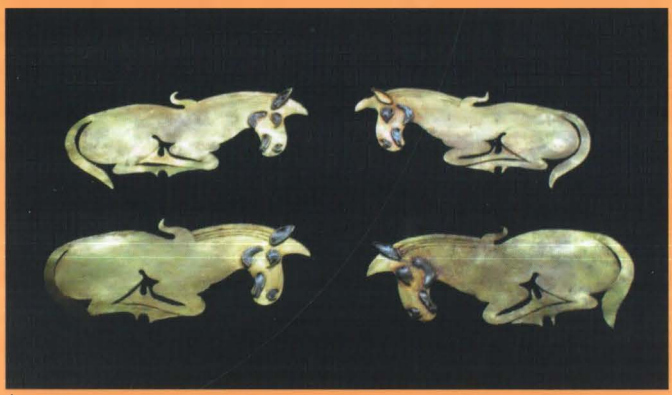
4

Warwick Ball

AVRUPA'DAKİ ASYA VE BATI'NIN ŞEKİLLENİŞİ CİLT 4

Asya'nın Geçitleri

Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırları

İngilizceden Çeviren: Ahmet Aybars Çağlayan

AYRINTI

TARİH

Asya'nın Geçitleri • Warwick Ball

1578

WARWICK BALL

Warwick Ball Avustralya doğumlu, Ortadoğu uzmanı bir arkeologdur. Ürdün, İran, Irak, Suriye ve Afganistan'da kazılara katılmış, çoğunu yönetmiş ve bu alanda birçok kitaba imza atmıştır. Bu kitaplardan biri, günümüzde güvenlik nedeniyle gezilmesi çok zor olan Afganistan'daki önemli arkeolojik alanların anlatıldığı *The Monuments of Afghanistan: History, Archaeology and Architecture* ["Afganistan'ın Anıtları: Tarih, Arkeoloji ve Mimari"] adlı kitabıdır. Ayrıca *Asia in Europe and the Making of the West* [*Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi*] adıyla dört ciltlik bir dizi hazırlamıştır. Bu dizinin tamamı Ayrıntı Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Dizinin kitapları şunlardır:

Out of Arabia: Phoenicians, Arabs, and the Discovery of Europe
[*Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi*]
Towards One World: Ancient Persia and the West
[*Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı*]
Sultans of Rome: The Turkish World Expansion
[*Roma'nın Sultanları: Türklerin Dünyaya Yayılışı*]
The Gates of Asia: The Eurasian Steppe and the Limits of Europe
[Asya'nın Geçitleri: Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırları]

Ayrıntı: 1578
Tarih Diz si: 32

Asya'nın Geçitleri
Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırları
Warwick Ball

Kitabın Özgün Adı
The Gates of Asia
The Eurasian Steppe and the Limits of Europe

İngilizceden Çeviren
Ahmet Aybars Çağlayan

Son Okuma
Ayten Koçal

© Warwick Ball, 2014

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı
Al Laçin - Barış Matbaa-Mücellit
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No. 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel. 0212 567 11 00
Sertifika No: 46277

Birinci Basım: *2022*

ISBN 978-605-314-577-6
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. Dirikoçlar İş Hanı
No: 1 Kat: 5 Sirkeci – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi
Kültürlerin Doğu'dan Avrupa'ya yayılışını inceleyen
dört ciltlik bir dizi
Cilt 4

Asya'nın Geçitleri

Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırları

Warwick Ball

AYRINTI

Tarih Dizisi

Savaş Alanı Olarak Tarih
20. yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar
Yves Lacoste

Halk İstiyor
Gilbert Achcar

Zapata ve Meksika Devrimi
John Womack

Modern Dünyanın Doğuşu
Sir Christopher Alan Bayly

Tek Dünyaya Doğru
Warwick Ball

Ermeni Halkının Tarihi
Der: Gérard Dédéyan

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme
Özge Özkoç

Özel Görevler
İstenmedik Bir Tanığın, Bir Sovyet İstihbarat Şefinin Anıları
Pavel Sudoplatov

Komün
Tarih ve Anılar
Louise Michel

Yahudi Modernitesinin Sonu
Muhafazakâr Bir Dönüm Noktasının Tarihi
Enzo Traverso

Müslüman Kardeşler
Muhalefetten İktidara
Alison Pargeter

Romanın Sultanları
Türklerin Dünyaya Yayılışı
Warwick Ball

Rus Devrimi
Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı
Marcel Liebman

Kürtler
Milliyetçilik ve Politika
Falih A. Cabbar & Hoşam Davud

İspanya'da Devrim ve İç Savaş
Émile Temime , Pierre Broué

Bizans Dünyası:
Bizans İmparatorluğu (641-1204)
Jean-Claude Cheynet

Kafkasya
Bir Tarih
James Forsyth

Devrimler
Der. Michael Löwy

Nazi Diktatörlüğü
Yorum Sorunları ve Perspektifleri
Ian Kershaw

Ayakta Bir Hayat
Siyasal Anılar 1945-1962
Mohammed Harbi

İçindekiler

Çevirmenin Notları 7
Diziye Giriş 9
Haritalar 11
Resim Listesi 13
Önsöz 19
1. Bölüm: Stepler, Göçebeler ve Engeller Bazı Coğrafi İrdelemeler 25
2. Bölüm: Avrasya ve Hint-Avrupa 40
3. Bölüm: Steplerde Tarih ve Mit 70
4. Bölüm: Steplerin Sanatı 98
5. Bölüm: İpek Teli 123
6. Bölüm: Tanrıların Alacakaranlığı 149
7. Bölüm: Stepler ve Avrupa'nın Ulus Devletleri 176
8. Bölüm: Steplerin Atlantis'i 203
9. Bölüm: Cehennem Zebanileri 218
10. Bölüm: Altın Ordalar 243

Sonsöz 265
Kısa Ek Okuma Kılavuzu ve Kaynakça 271
Kaynakça 273
Dizin 285

Çevirmenin Notları

Grek/Yunan: Yunanlara Türkçe kaynaklarda Grek, Yunan, Helen, hatta Rum denilmektedir. Grek kelimesi Latinceden, Yunan kelimesi Farsçadan, Helen kelimesi Yunancadan, Rum kelimesiyse Arapçadan gelmektedir. Bu kelimeler bazen aynı "kavmi", bazen de farklı etnik kökenlere sahip ama aynı coğrafi bölgede yaşayanları tanımlamak için kullanılmıştır. Örneğin Arapça Romalı kelimesinden kaynaklanan Rum kelimesi, ister Müslüman isterse gayrimüslim olsun, zaman zaman neredeyse bütün Osmanlı tebaası için kullanılmıştır. Yazar Warwick Ball'un bu dizinin ikinci cildinde parmak bastığı gibi, Yunan kelimesi İon kelimesinden türemiştir ve Doğu dillerinin çoğuna da bu kökten kaynaklanan benzer kelimeler yerleşmiştir. Dolayısıyla dizi boyunca (artık yer etmiş Greko-Romen, Grek-Pers Savaşları gibi "özel adlar" dışında) Yunan kelimesi kullanılacaktır.

Pers/Fars/İranlı: Fars ve Farsça kelimeleri dilimize Arapçadan geçmiştir. Bu kelimelerin kaynağı İran, hatta dünya tarihine damgasını vuran Ahameniş hanedanının (Pers İmparatorluğu'nun) anayurdu Persis (Farsçası: Parsa) kelimesidir. Ancak söz konusu dile Farsça denilmesine rağmen, "kavmin" adı olarak literatürde Farslar değil, Persler kelimesi yer etmiştir. Oysa Yunanlar ve Yunanca kelimelerinde olduğu gibi, belki de (Farsça konuşanlar anlamında) Farslar ve Farsça demek daha doğrudur. Osmanlı İmparatorluğu devrindeyse "İranlılara" Arap olmayan anlamında Acemler denilmiştir. Persler, Medler gibi Hint-Avrupa halklarının en önemlilerindendir ama İran tarihine damgasını vuran Partlar ve Sasaniler de bulunmaktadır. Bununla birlikte dizi boyunca yerine göre –bir genelleme olarak– Persler ve/veya İranlılar kelimeleri kullanılacaktır.

Özel Adlar: Özel adların Türkçe literatürdeki karşılıkları için esas itibarıyla AnaBritannica Ansiklopedisi ve/veya İslam Ansiklopedisi'nden yararlanılmıştır.

Çince Adlar: Yazar Çince adların yazımında Wade-Giles transkripsiyon [çeviri yazı] sistemini kullanmıştır. Ülkemizdeki başlıca kaynaklardan AnaBritannica Ansiklopedisi'ndeyse esas itibarıyla Pinyin sistemi kullanıldığından, söz konusu adlar buna göre yazılmıştır.

Köşeli Parantezler: Okurun dikkatini dağıtmamak amacıyla mümkün olduğunca ilave dipnotlardan kaçınılmıştır. Bunların yerine köşeli parantez kullanılarak metnin içinde açıklama yapılmıştır. Başka bir deyişle bunları yazar Warwick Ball'un kullandığı "()" veya "[]" işaretlerinden ayırmak için "[]" işaretleri kullanılmıştır. Köşeli parantez içindeki özel adlar yazarın kullandıklarının Türkçe literatürdeki karşılıklarının alternatif yazılışlarıdır. Orijinal metinde bulunmayan bazı ifadeler de köşeli parantez içine alınmıştır.

Alıntılar/Kaynakça: Alıntılar (aksi belirtilmedikçe) elinizdeki metnin İngilizcesi esas alınarak Türkçeleştirilmiştir. Dolayısıyla alıntı yapılan eserin –yayımlanmışsa– Türkçesiyle uyuşmayabilir. Kaynakçada alıntı yapılan veya yararlanılan eserlerin –yayımlanmışsa– Türkçesine de yer verilmiştir. Ancak bu çevirilerin bulunabilirliği veya kalitesi garanti edilemez. Ayrıca orijinalinde belirtilen sayfa numaralarıyla Türkçesindeki sayfa numaraları birbirini tutmayabilir.

"Dizim" Hataları ve/veya Yanlış Anlaşılabilecek İfadeler: Orijinal metindeki bazı "dizim" hatalarıyla, yanlış anlaşılabilecek ifadeler yazara danışılarak düzeltilmiş/değiştirilmiştir.

Diziye Giriş

Her kültür, tarihi kendisiyle ilişkisi çerçevesinde ele alır. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyıldan bu yana dünya tarihine yaklaşımımızın Avrupa merkezli olması şaşırtıcı değildir. Belki de bu tarafgirlik dünyanın en güçlü ülkelerinin pek çoğunun Avrupa kültüründe kök salması yüzünden abartılmış ve hem "Batı" kavramı hem de "Batılılık" neredeyse karmaşık bir kültürler kümesinin basmakalıp ve kaba bir ambalajı haline gelmiştir.

Böylesi bir yaklaşımın doğru olup olmadığı, "Batı" ne kadar "Batılıdır" sorusunu akla getirir. Başka bir deyişle, "Batılılık" aynı zamanda bünyesinde muazzam ölçüde "Doğululuk" da barındırır. Bu nedenle Avrupalıların dünya çapında etkili geleneksel yaklaşımları -Avrupa merkezliliğin doğruluğu veya yanlışlığına (ki kendi içinde doğru olabilir) aldırmaksızın- iki açıdan tartılmalıdır. Bir kere, Avrupa'ya yayılan topluluklar Doğu'dan gelmişlerdir. Ayrıca bu kadar "Avrupalı" saydığımız uygarlık aynı ölçüde Asyalıdır. Zaten galebe çalan teması tarif edip yarattığı sonucu incelerken, "Avrupalılığın" ne anlama geldiğini açıklamak zorlaşır. Nihayetinde "Doğu" ve "Batı" uygarlıkları ne münhasır ne de birbirinin zıddıdır. Uzun lafın kısası, ortaya pekâlâ şu soru atılabilir: "Avrupa" nedir?

Arapların ve Türklerin –veya Fenikelilerin, İskitlerin, Perslerin, Yahudilerin, Hunların ve Moğolların– hem Avrupa hem de Asya uygarlığının parçası olduğunu inkâr etmek sadece kanıtlara açıkça meydan okumak değildir. Bu, uygarlığımızın en önemli bazı eserlerini de görmezden gelmektir: Onlar en az Yunan, Romen, Norman ve Slav parçalarımız kadar varlıkları tanınması gereken ayrılmaz parçalarımızdır. Fenikeliler, Persler, Araplar, Türkler, Moğollar, hepsi Avrupa tarihinin bir parçasına, hem Avrupalı hem de Asyalı bir parçasına, Avrupa'yı tanımladığı kadar, onu Avrupa yapan bir parçasına da şekil vermişlerdir. Nitekim Romen

veya Norman istilaları da en az Arap ve Türk istilaları kadar "Avrupa'ya yönelik saldırılardı"

Bu dizide niyetim ne Doğu'yu Batı'yla yarıştırmak ne de "her şeyin Doğu'dan çıktığını" ispata çalışmaktır. Avrupa'nın alışılagelmiş sınırlarının ötesindeki, az çok batıya doğru yayılan kültürlerin etkilerini –"Avrupa'nın yayılımının" muadilini– ele almak istiyorum. Avrupa tarihi, çok eski zamanlardan beri, hem de girift bir şekilde Doğu kökenli topluluklar ve kültürlerle bağlantılı olagelmiştir. Bu fevkalade zengin ve karmaşık bir ilişkidir. Avrupa sadece bu ilişkiden doğup kendini bulmamış, tarihinin her aşamasında doğudaki toprakların derin etkisi altında da kalmıştır. Bu dizi işte o ilişkinin hikâyesidir: Yani Avrupa'nın kendi hikâyesidir.

I. CİLT ARABİSTAN'DAN ÖTEYE: FENİKELİLER, ARAPLAR VE AVRUPA'NIN KEŞFİ
II. CİLT TEK DÜNYAYA DOĞRU. ANTİK İRAN VE BATI
III. CİLT ROMA'NIN SULTANLARI: TÜRKLERİN DÜNYAYA YAYILIŞI
IV. CİLT ASYA'NIN GEÇİTLERİ: AVRASYA STEPLERİ VE AVRUPA'NIN SINIRLARI

Haritalar

Harita 1 Avrasya'nın bir başından bir başına uzanan step kuşağı
Harita 2 Ukrayna, Moldova ve Romanya'daki Cucuteni-Tripolye kültürü
Harita 3 Kafkaslar'ın Maykop ve Kura-Aras kültürleri
Harita 4 Sibirya'nın Afanasiyevo ve Andronovo kültürleri
Harita 5 Güney Urallar'daki "Kasabalar Ülkesi" (Kohl 2007'den uyarlanmıştır.)
Harita 6 Farklı uzmanlara göre Hint-Avrupa halkının anayurdu meselesi (Mallory 1989'dan uyarlanmıştır.)
Harita 7 Güney Sibirya'nın İskitlerle ilgili başlıca arkeolojik sitleri (Piotrovsky ve diğerleri 1978'den uyarlanmıştır.)
Harita 8 İskit dünyası
Harita 9 Karadeniz ve Yakındoğu çevresinde İskitler
Harita 10 Hun akınları (Thomson 1948'den uyarlanmıştır.)
Harita 11 Göçebelere karşı antik savunma sistemleri (Konumlar yaklaşık, duvarlarsa ölçeksizdir.) (Sauer ve diğerleri 2013'ten uyarlanmıştır.)
Harita 12 Avrupa'daki Avarlar
Harita 13 Bulgar göçleri
Harita 14 Macar göçleri
Harita 15 Hazar İmparatorluğu
Harita 16 Moğol akınları
Harita 17 Avrupa'nın Tatar Hanlıkları

Resim Listesi

1 Yekaterinburg'un batısındaki Ural "Dağları"
2 Urallar'da Avrupa ve Asya arasındaki "sınırı" imleyen anıt
3 Elista ve Rostov arasındaki yöresel step otlakları
4 Steplerdeki otlaklar yerini esasen tahıl ve diğer ekinlere bırakmıştır
5 Steplerin yeni serveti: Alabuga ile Samara arasındaki steplerde yer alan at başı pompaları
6 Moldova steplerinin kara toprağı [çernozem]
7 Bulgar'da Volga Nehri
8 Saratov'da Volga Nehri
9 Altay Dağları'nda yer alan Tuva Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Kızıl'daki kaynağının yakınlarında Yenisey Nehri
10 Krasnoyarsk'ta Yenisey Nehri
11 Altay Dağları
12 Güney Sibirya'nın Sayan Dağları
13 Ordos steplerinde yer alan Qingshuihe'deki Çin Seddi
14 Ming devri Çin Seddi'nin Kansu'da yer alan Jiayuguan'daki sonu; arka planda Qilian –önceden Richthofen– Dağları bulunmaktadır.
15 Sincan'da yer alan Kızılkaya'daki Han hanedanı gözcü kulesi
16 Yumen Kapısı'ndaki bir işaret kulesinin dibindeki Han hanedanı yakıtı
17 Urallar'da yer alan Şulkan Daş mağarasındaki Üst Paleolitik Çağ'dan kalma mamut resimleri
18 Kişinyov Ulusal Müzesi'ndeki hayli kendine has Cucuteni-Tripolye seramikleri
19 Pişmiş topraktan Tripolye kadın heykelciği
20 Abakan'da yer alan Hakasya Ulusal Müzesi'ndeki Afanasiyevo kabı

21 Abakan'da yer alan Hakasya Ulusal Müzesi'ndeki Okunev heykeli
22 Minusinsk Müzesi'ndeki Okunev heykeli
23 Maykop'ta yer alan Adıge Ulusal Müzesi'ndeki Maykop hazinesi
24 Ankara'da yer alan Anadolu Uygarlıkları Müzesi'ndeki Alacahöyük menşeli Hatti "kraliyet alemi"
25 Karadeniz kıyısındaki Gelencik'te bulunan Tunç Çağı mezar kalıntıları
26 Arkaim sitindeki müzede yer alan Arkaim yerleşmesi maketi
27 Sibirya'da Altay Dağları'nda yer alan Kalbaktaş'taki hayvanlar ve hayalî bir mahlukla birlikte resmedilen bir İskit avcısının petroglifi
28 İskit av sahnesi: Kırgızistan'daki Issık Kul Gölü yakınlarındaki Çulpan-Ata petroglifleri
29 Bir İskit'in yüzü: Altay Dağları'ndaki Çoya geyikli taşı
30 Bir İskit'in yüzü: Moldova'da yer alan Kişinyov Ulusal Müzesi'ndeki insan biçimli İskit mezar taşı
31 Altay Dağları'ndaki modern ahşap totem
32 St. Petersburg'daki Rusya Müzesi'nde sergilenen Leonid Pozen tarafından yapılmış bir İskit atlısının tunç heykeli (1889-1890)
33 Minusinsk Müzesi'ndeki Karasuk bıçakları. Hayvan stili topuzlara dikkat ediniz.
34 St. Petersburg'da yer alan Ermitaj Müzesi'ndeki Pazırık menşeli bir hasır kalkan
35 Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 1 kurganı menşeli tunç kedigil figürü
36 Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 1 kurganı menşeli kemik kartallar
37 Tuva'da kazılmış Arzan 2 kurganı
38 Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 2 kurganı menşeli altın atlar
39 Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 2 kurganı menşeli altın *goritos* süsü
40 Hakasya'daki kazılmış Barsuçiy Log kurganı
41 Hakasya'da yer alan Barsuçiy Log ve Salbık çevresindeki kır manzarasına nokta nokta yayılan kazılmamış kurganlar
42 Hakasya'da yer alan Kazanovka Arkeolojik Koruma Alanı'ndaki kazılmamış kurganlar
43 Kazılmış devasa Salbık Kurganı. Modern adaklara dikkat ediniz.
44 Altay Dağları'nın yükseklerindeki, en muhteşem donmuş türbe keşiflerinin mahalli kazılmış Pazırık kurganları.

45 Pazırık'taki kurganlardan kütükten defin odası kırıntılarının hâlâ kazılmış kalıntıları çevrelemekte olanı.
46 St. Petersburg'da yer alan Ermitaj Müzesi'ndeki Pazırık donmuş türbeleri menşeli çatallı boynuzları bulunan at maskesi.
47 St. Petersburg'da yer alan Ermitaj Müzesi'ndeki Pazırık donmuş türbeleri menşeli keçe ve süslü ahşap at koşumu. Keçe [eyer] üzerindeki hayvan süslemelerine dikkat ediniz.
48 Gorno-Altaysk şehrinde yer alan Altay Ulusal Müzesi'nde Pazırık savaş arabasının canlandırımı
49 Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Arkeoloji Enstitüsü'ndeki Altay Dağları'nda bulunan donmuş Ukok türbesi menşeli "Buz Prensesi" denilen [kadın şamanın] canlandırımı
50 Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Arkeoloji Enstitüsü'ndeki kedigil şekilli deri süs
51 Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Arkeoloji Enstitüsü'ndeki Ukok menşeli tunç geyik
52 Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Ukok menşeli süslü ahşap at koşumu
53 "Bosporos Duvarı": Kırım'daki Yunan ve İskit krallıkları arasındaki sınırı imleyen hudut boyu engeli
54 Türkiye'nin doğusunda yer alan ortaçağ Ermeni kalıntılarını [içeren] Ani'deki "İpek Yolu" diye işaretlenen yol
55 İran'da yer alan Persepolis [harabelerindeki] bir İskit delegasyonu (merkezi duvar resmi)
56 Amazonların modern tasviri: Çeboksari şehrinde yer alan Ulusal Çuvaşiya Müzesi'ndeki tunç heykel
57 Amazonların antik tasviri: Berlin'de yer alan *Das Pergamonmuseum* [Pergamon Müzesi] adlı müzedeki Helenistik mermer heykel
58 Propaganda [malzemesi] olarak Amazonlar: Volgograd şehrinde yer alan Stalingrad zafer anıtı
59 Kırım'da yer alan Kerç Müzesi'ndeki Pantikapaion menşeli İskit yılan tanrıçası
60 Kırgızistan'da yer alan Çulpan-Ata Müzesi'ndeki Issık Kul menşeli altın İskit kemer tokası ve plakası
61 Çin'de yer alan Xi'an Müzesi'ndeki hayvan sitilinde altından hayali mahluk
62 Kelermes menşeli altın panter, muhtemelen bir kalkan süsü. Krasnodar Müzesi'ndeki kopyası (aslı Ermitaj Müzesi'ndedir)
63 Krasnodar Müzesi'ndeki hayvan stilinde geyikleri resmeden altın plaka

64 Azak Müzesi'ndeki tunçtan bir İskit alemi
65 Avrupa'dan Çin'e kadar İskit katmanlarında bulunmuş tipik tunç kazanların Novoçerkask Müzesi'ndeki örneği
66 Gorno-Altaysk şehrinde yer alan Altay Ulusal Müzesi'ndeki Ukok menşeli tunçtan İskit bıçakları
67 Krasnodar Müzesi'nde yer alan Karadeniz kıyısındaki Gorkipaya [veya Gorgippia, bugün Anapa] menşeli altından İskit kılıç kabzası
68 Kırım'da yer alan Yevpatoria Müzesi'ndeki İskit savaşçıları heykelleri. Sağdaki figür üzerindeki tipik İskit kısa kılıcına veya [onun kını] *akinakes*'ine dikkat ediniz.
69 Azak Müzesi'nde yer alan Azak hazinesinin parçası bir pelerine işlenmiş altın pullar
70 Steplerin uzun ömürlülüğü: Moldova'da yer alan Kişinyov Müzesi'ndeki bir modern *goritos*
71 Urallar'da yer alan Filippovka bölgesi menşeli altın kaplama ahşap Sarmat alemi. Bu aralar Ufa Müzesi'ndedir.
72 Kuzey Rusya ormanlarında bulunan gümüşten Sasani ibriği. Bu aralar Ermitaj Müzesi'ndedir.
73 Kuzeydoğu İran'daki Gürgân Büyük Duvarı (© Eberhard Sauer)
74 Beyaz Deniz'de yer alan Bolşoy Zayatski [Büyük Tavşan] Adası'ndaki tarihöncesinden kalma Fin-Ugor labirenti
75 Karelya'da yer alan Viborg şehrinin dışında "Monrepos" Parkı'nda bulunan *Kalevala* adlı destanın yaratıcı-kahramanı Väinämöinen'in heykeli
76 Tataristan'da yer alan Biler şehrindeki Cuma Camii'nin kazılmış kalıntıları
77 Bulgar'daki türbe ve minare
78 Bulgar'daki yerel olarak bir "hükûmet konağı" diye bilinen muhtemel türbe
79 Alabuga şehrinde Kama Nehri'ne nazır bir Bulgar medresesinin köşe kulesi
80 Proto-Macarlar mı? Başkırt Cumhuriyeti'nin başkenti Ufa'da ulusal kıyafetler içindeki Başkırtlar
81 Novoçerkask Müzesi'ndeki erkek Polovtsi atlısı [heykeli]
82 Azak Kalesi'ndeki kadın Polovtsi atlısı [heykeli]
83 Eski Hazar başkenti Sarkel sitinin 1950'lerde yaratılan ve artık sitin büyük bölümünü kaplayan uçsuz bucaksız yapay iç denize nazır kısmı
84 Hermonassa Müzesi'ndeki Hazar Yahudilerinin mezar taşları
85 Hermonassa menşeli Hazar savaşçısı rölyefi

86 Kırım'da yer alan Yevpatoriya şehrindeki bir Kereit [muhtemelen "toplantı evi" anlamına gelen İbranice *bet ha-kneset* kelimesinden türeyen] *kenassa* binası veya sinagogu

87 Cengiz Han'ın İç Moğolistan'da yer alan Ordos Stepleri'ndeki sözde türbesi

88 İç Moğolistan'da yer alan, Moğollar tarafından yok edilen Tangut başkenti, harap Khara-Khoto şehri

89 Kubilay Han'ın İç Moğolistan'da yer alan başkenti Shangdu

90 Volga'nın bir koluna nazır eski Altın Orda başkenti Saray, bugünkü Selitrennoye

91 Moğollar tarafından zapt edilmeden kalan yegâne Rus şehri Novgorod'un surları

92 Moldova'da yer alan eski Orheiul-Vechi şehrindeki on dördüncü yüzyıldan kalma hamam, Altın Orda'nın muhtemelen en batıdaki mimari kalıntıları

93 Kazan'da Ruslar tarafından inşa edilmiş, yeni yirmi birinci yüzyıl camisinin ağır bastığı Kremlin

94 Astrahan şehrindeki Pers kervansarayı

95 Bahçesaray'daki Kırım Tatarlarının sarayı

96 Yermak'ın Çar Korkunç İvan'a ganimet sunan elçileri (Yekaterinburg Müzesi'ndeki resim)

97 Ukrayna'da Dinyester Nehri'nin ağzına nazır Belgorod-Dnestrovski veya Akkerman hisarı, Avrupa'nın doğudaki bataklıklarını koruyan zincir hisarlardan biri

98 Ukrayna'da daha akış yukarı Dinyester Nehri'ne nazır Hotin Hisarı, sınır hisarlarından biri daha

99 Galiçya'daki büyük Kamenets-Podolski hisarı

100 Volga kıyısında yer alan Reçnoye beldesindeki, 1812'de Napoléon karşısında kazanılan zaferi anmak için inşa edilen, Kalmuk Budist tapınağı

101 Kalmuk Cumhuriyeti'nin başkenti Elista şehrindeki başlıca Budist tapınağı

102 Elista şehrinin dışındaki bir Budist manastırı

103 Günümüzde Dalay Lama'nın Elista şehrindeki tasvirleri Buda, Cengiz Han ve Lenin'inkilerle yarışır; uzakta Kalmuk stepleri yayılmaktadır.

104 Elista şehrindeki merkezi Budist pagodasına nazır yarı Kalmuk ateist Lenin [heykeli]

105 Rus şarkiyatının merkezi Kazan Üniversitesi

106 Repin'in *Volga'nın Mavna Çekicileri* adlı eserinin Volga kıyısında yer alan Shiryaevo köyündeki Repin Müze Evi'ndeki kopyası

107 Don Kazaklarının eski başkenti Çerkessk
108 Volga kıyısında yer alan Sarepta semtindeki Moravyalı kolonisi
109 Volga kıyısındaki Almanya: Saratov şehrindeki eski Alman Belediye Binası [*Rathaus*]
110 Bir Avrupa halkı: Elista şehrinde ibadet eden, dinlenen ve oynayan Moğollar

Önsöz

> Ortadoğu, Avrupa, Güney ve Doğu Asya tarihini birleştiren bir görüngü, Avrasya steplerinden gelen göçebe halkların çevre ülkelerdeki yerleşik halkların gidişatlarındaki rolleridir.
> Reuven Amitai ve Michal Biran, 2005[1]

Karadeniz'den Orta Avrupa'nın içlerine kadar uzanıp Avrupa'nın doğu sınır bölgelerini koruyan bir tahkimat [hisar] silsilesi vardır. Bunların çoğu Dinyester Nehri'nin kıyısındadır: Dinyester'in ağzındaki Belgorod-Dnestrovski, ardından Bender, Soroki, Hotin, İvano-Frankovsk ve Kamenets-Podolski (Resimler 97-99). Bunlardan sadece Kamenets-Podolski Dinyester kıyısında değildir ama doğudaki kollarından biri kıyısında yer alır. Fark edilir bir şekilde hepsi batı kıyısındadır: Başka bir deyişle, [sınır bölgelerini] doğudan gelecek saldırılara karşı korumaya yöneliktir. Çünkü steplerin bir başından bir başına gerçekleşen neredeyse değişmez tek yönlü yer değiştirmelerin, genellikle de şiddet dolu yer değiştirmelerin, uzun tarihinde steplerden gelen halkların Avrupa'ya girdikleri doğrultu buydu. Daha çok ortaçağda gerçekleşmesine rağmen, Avrasya steplerinden gelen Hunların, Avarların, Bulgarların, Macarların, Kumanların ve Moğolların Avrupa'ya adım attıkları ana rotayı imleyen, Avrupa'nın en uygun giriş kapısını hiçbir şey bundan daha iyi anlatamaz.

Gelgelelim, Avrupa'ya "giriş" veya giriş kapısı, geleneksel açıdan doğuda Dinyester'den çok daha öteye yerleştirilir. Rastgele sadece tek bir modern standart kaynak eseri ele alırsak, *Pears Encyclopaedia* adlı ansiklopedinin 1989'daki 98. baskısı Avrupa'nın doğu sınırını "normalde Ural Dağları boyunca uzandığı kabul edilen çizgi" diye tanımlar.

---

1. Amitai ve Biran 2005: 1.

Chamber's Encyclopaedia adlı ansiklopedinin 1926'daki 30. baskısının yanı sıra 1876'daki baskısında da aynı tanım vardır. Alışılageldiği üzere çoğu modern coğrafyacı tarafından kabul edilen tanım budur ve atlaslar klişeleşmiş şekilde Avrupa'yı bu düzgün çizgi boyunca sona erir halde gösterir. "Bunun ötesinde ejderhalar vardır" –hiç değilse "Asyalılar" On sekizinci yüzyılda Avrupa'nın doğu sınırının Don'dan Urallar'a taşması gerektiğini resmen ilan eden Büyük Yekaterina'ydı.[2] Günümüzde, Avrupa'yla Asya arasındaki "sınırı" televizyon sunucularının önemli bir noktaya parmak bastıkları ve turistlerle düğün alaylarının fotoğraf çektirdikleri gitgide gözde bir yer halini alan Urallar'daki söz götürür zevkliliğe veya coğrafi özgünlüğe sahip anıtlar imler (Resim 2).

Pratikte, Urallar hiçbir zaman kültürel bir engel olmamıştır. Urallar ne Himalayalar, hatta ne de Alpler veya Pireneler gibidir. Aksine asla bir engel vazifesi görmeyen nispeten bir alçak tepeler dizisidir (Resim 1). Volga da taş çatlasa Ren kadar bir kültürel engel meydana getirir (zaten nehirler neredeyse istinasız birleşir, nadiren bölünür –Nil klasik bir örnektir): Tarih boyunca iki taraftaki topluluklar ortak kimlikleri ve tarihi paylaşmışlardır.

Urallar'daki sözde bölünme her zaman böyle değildi ve Avrupa/Asya doğu/batı çizgisi büyük ölçüde dalgalanmış, tanıma meydan okumuştur. MÖ beşinci yüzyılda yazan Herodotos, Avrupa'yla Asya arasındaki sınırı tamamen gelişigüzel addetmiş ve Bosporos'da, Kimmer Bosporos'da veya Don'da tespit edilmemesi için hiçbir neden görememiş, ayrıca "... gerçekte tek bir toprak parçasına ezelden beri neden üç [ayrı] adın [Asya, Avrupa, Afrika] verilmiş bulunduğuna" şaşmış ve [meseleyi] gayet akıllıca bir şekilde "her halükârda göreneğin herkesin gözünü alıştırdığı adları kullanmaya devam edeceğim..." diye noktalamıştı. MS üçüncü yüzyılda yazan Herodianus, Doğu'yla Batı arasındaki ayrım çizgisini Anadolu'daki Toros Dağları'na yerleştirmişti. Willem van Ruysbroeck 1253'te Avrupa'yla Asya arasındaki sınırı, başkaları Volga'da tespit etmişken, Don'a yerleştirmişti. Yedinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki Tang hanedanı döneminde Çinliler ceman Perslere, Araplara ve Hintlere "Batılılar" gözüyle bakmışlarken, on dördüncü yüzyılda yazan İbn-i Haldun'a göre "Batı" Mağrip, "Doğu" da Ortadoğu'ydu. On dokuzuncu başlarında Metternich'e göre "Asya Landstrasse'de başlar", başka bir deyişle Viyana'nın doğusundaki dış mahallelerinde. Öte yandan, Euro-

2. Öte yandan, bizzat Rusya'da Urallar Avrupa'yla Asya'nın ayrımı diye vurgulanır ve Avrupa'nın bir başından bir başına uzanan bütün yollarda "Avrupa/Asya" sınır taşı işareti vardır. Ama öte yandan "Avrupa" veya " Avrupa ülkeleri" bahsinin geçtiği bir sohbette kişilerin Rusya hakkında *konuşmadıkları* açıktır.

vision Şarkı Yarışması, İsrail ve Azerbaycan gibi, söz götürmez bir şekilde Avrupa'nın beylik sınırlarının ötesindeki ülkeleri de kapsar (gerçi böyle bir tanım pek kesin sayılmaz). 1840'larda Rus araştırmacı Vladimir Petroviç Vasilyev Moskova'nın Kudüs'ün doğusunda, Perm'in de İndus'un ağzıyla aynı boylamda yer aldığına işaret etmişti. "Gerçek Doğu ... ne İran'ı ne de Türkiye'yi içerir. Bu ülkeler uzun süredir Avrupa'nın Batı gözüyle baktığımız parçasıyla yakından bağlantılıdır. Nasıl Rusya ve İskandinavya Kuzey Batı'ysa, İran ve Türkiye de Güney Batı'dan başka bir şey değildir. Güneyinde Hindistan ve kuzeyinde Sibirya bulunan asıl Doğu, Çin tarafından yönetilen bölgelerden meydana gelir."[3]

Onun için steplerde hiç sınır bulunmaz, sadece doğrultular vardır[4] –bu doğrultular da neredeyse istinasız doğu-batı yer değiştirmeleriyle ilgili olagelmiştir. Avrasya stepleri herhalde Kayalık-And Dağları silsilesinden sonra dünyanın en uzun benzersiz coğrafi arızasıdır. Nitelik bakımından Moğolistan'dan Macaristan'a kadar dikkat çekecek ölçüde homojendir. [Stepler] kayıtlı tarihin çok öncesinden itibaren kitleler halinde yer değiştirirken herhangi bir engelle karşılaşmayan halkların sahnesi olmuştur. Bu yüzden Avrupa'nın geçitleri ilkçağın en başından beri ardına kadar açıktır –Avrupa'nın Asya'yla en uzun "sınırı" boyunca bu toprakları birbirinden ayıran bir çizgi yoktur. Bu ciltte her iki taraftaki ortak tarihin izini süreceğiz.

Avrasya tarihinin aşağı yukarı geçmiş beş bin yılının büyük bölümünü ele alırken malumatımı açık ettiğim cehaletim kadar bile ortaya dökmüyorum. Dağlar kadar şey atlandığı gibi birçok başka şeye de, bırakın incelediğim devir ve yerlerin uzmanı araştırmacıları, benim bile kızarıp bozarmama yol açan yüzeysellikle değinilmiştir. Kuşkusuz bu kitapta bu nedenle az çok herkesin sinirine dokunacak bir şey vardır. Ne var ki ihmaller tercihten çok zorunluluktan kaynaklanan çetin kararlar sonucudur: İdeal bir dünyada bile ne her şeyi dahil etmek ne de burada ele alınan o kadar çok konuyla ilgili yığınla literatürü dikkate almaya dahi başlamak mümkündür. Birçok "okunması şart" kitabı gönülsüzce bir tarafa koymaya mecbur kaldım; bibliyografya bir tarafa bırakmadıklarım hakkında bir fikir verecektir. Gene de bu ciltle ilgili araştırma

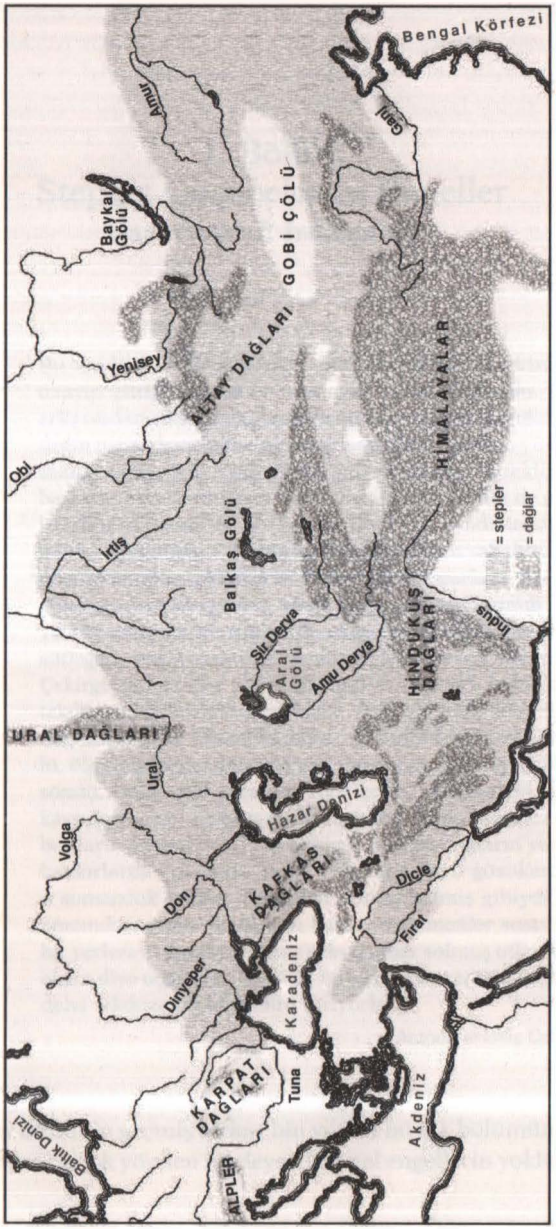
3. Herodotos IV, 312-314; Herodian III, i, 4; Schafer 1963: 102; Komroff 1928: 83; Taylor 1948: 11; Schimmelpennink van der Oye 2010: 180.
4. Genellikle Napoléon'a atfedilen ancak muhtemelen kaynağı belirsiz yaygın bir özdeyişle, "Rusya'da yol bulunmaz, sadece doğrultular vardır"

yaparak geçirdiğim yıllarda, en azından incelediğim çoğu yere pekâlâ seyahat etme ayrıcalığına kavuştum. Bu da bana hiçbir okumanın yerini tutamayacağı bir mekân ve tarih kavrayışı kazandırdı.

Dizinin hazırlığı uzun bir zamandır sürmektedir. Dönüp notlarıma göz gezdirdiğimde, bazılarının yaklaşık on beş yıl ya da daha önce Edinburgh, Glasgow ve Saint Andrews üniversitelerinde verdiğim müfredat dışı derslerde doğduğunu fark ediyorum. Düşüncede, tek bir kitap olarak ortaya çıkmıştı: Çalışma odasına doğru gözden kaybolurken küçük oğlumun dobra dobra "Şu senin her şeyin kitabı üzerinde mi çalışıyorsun?" diye sorduğuna benzer bir kitap. Ancak yaklaşık sekiz ya da on yıl önce hem notlarımı bir araya getirmeye hem de düşüncelerime bir düzen vermeye çalıştığımda, çok geçmeden bunun tek bir "her şeyin" kitabını değil bir üçlemeyi icap ettireceği anlaşılmıştı –daha sonra da "üçlemem" bir dörtlü halini almıştı. Ardından 2007'de editörüm Leonard Harrow merakla sıradaki kitabımın ne olabileceği konusunu açtığında, anında "Sana dört tane teklif edeceğim!" cevabını vermiştim. Takdir etmeliyim ki duraksamadı bile. Daha da övgüye layığı, diziye başından sonuna kadar verdiği desteğe ancak gecikmelerde gösterdiği sabır taş çıkartabilmişti. Ona ve East & West'teki meslektaşları Alan Ball ile özellikle direktörü Dr. Sahar Huneidi'ye kayda değer ölçüde gönül borcum bulunmaktadır.

Bu kadar uzun bir gelişme sürecinde tabiatıyla yıllar içindeki nice tartışmada dirayetinden yararlandığım bir hayli insan vardır: meslektaşlar, dostlar, yol arkadaşları. Halihazırdaki cilt için bazı taslakları gözden geçirip yorumlarını esirgememe nezaketini gösteren Wendy Ball, Nina Lobanov-Rostovsky, David Morgan, Lolita Nehru, Eberhard Sauer ve Beatrice Teissier teşekkür etmek isterim. Wendy Ball ayrıca haritaları çizmiş, Eberhard Sauer ilaveten burada Resim 73 olarak yer verilen Gürgân Büyük Duvarı'nın bir fotoğrafını temin etmiş, David Morgan ise bana nazikçe "Mongol Histography since 1985" ["1985'ten Beri Moğollarla İlgili Tarih Yazıcılığı"] ve "The Mongols in Iran, 1219-1256" ["İran'daki Moğollar, 1219-1256"][5] adlı iki makalesinin yayım öncesi kopyalarını göndermiştir. Hepsine hem teşekkür hem de özür borçluyum: Yorumları ve önerileri için teşekkür, göz ardı ettiğim öğütleri –ve o zamandan beri farkına varmadan yapılan hatalar– için özür.

5. Birincisi M. Biran ve R. Amitai (Der.), *Eurasian Nomads as Agents of Cultural Change*, Honolulu: University of Hawaii Press, ikincisiyse "Idea of Iran" dizisinde çıkacak.

Harita 1 Avrasya'nın bir başından bir başına uzanan step kuşağı

1. Bölüm
Stepler, Göçebeler ve Engeller
Bazı Coğrafi İrdelemeler

Bu arada yolcuların gözleri önünde, tepeler zincirinin artarda uzayıp gittiği sonsuz bir ova açılmış bulunuyordu. Birbirinin arkasından sıklaşarak gözüken bu tepeler, yolun sağında ta ufka değin uzanırken, menekşe rengi enginlerde gözden yiten bir yüksekliğe ulaşıyordu. Gidersiniz, gidersiniz, bu yüksekliğin nerede başlayıp nerede bittiğini anlayamazsınız... Güneş de gerilerden, kasabanın üstünden bir yerden doğmuş, kendi sessiz, acelesiz işine koyulmuştu... Geniş bozkır, üzerinden sabahın loşluğunu atıp birdenbire gülümsedi, çiyler ışıl ışıl parladı. Bir gün önce güneşten kavrulmuş olan, yanık rengi, yarı canlı, şimdi ise çiylerin yıkayıp güneşin ilk ışıklarıyla okşadığı, biçilmiş çavdar, kangal, sütleğen, dağ kenevirleri yeniden çiçeklenmek için dirildiler... Çekirgeler, cırcırlar, ağustosböcekleri, otların içinden cızırdayan tekdüze türkülerini tutturdular... Fakat zaman ilerledikçe çiyler buğulaşıp uçtu, hava donuklaştı, aldatılmış bozkır gene o hüzünlü, ölgün temmuz görünümüne büründü. Otlar pörsüdü, yaşam söndü. Gölge gibi yumuşak renkleriyle uzaklardaki yanık yeşil, kavrulmuş, mor tepeler; puslu enginlere gömülmüş düz ova bütün bunların tepesindeki, ormanların, yüksek dağların yer almadığı bozkırlarda çok daha derin, çok daha duru gözüken gökyüzü, o sonsuzluk içinde sıkıntıdan donup kalmış gibiydi... Otların arasından gelen müzik son buldu, dedemenler sustu, keklikler bir yerlere çekip gitti. Yalnız saksağanlar solmuş otlar üzerinde iş olsun diye uçuşuyor, hepsi de birbirine benzedikleri için, bozkıra daha tekdüze bir görünüm veriyorlar.

Anton Pavloviç Çehov, *Bozkır*[*]

Avrupa tarihinin geçmiş birkaç bin yılının büyük bölümünün temelinde stepleri birçok yönden niteleyen fiziksel engellerin yokluğu yatar;

---

* Anton Pavloviç Çehov, *Bozkır (Bir Yolculuğun Öyküsü), Öylesine Bir Öykü Bütün Öyküleri - 5 (1888-1891)*, Rusçadan Çev. Mehmet Özgül, Everest Yayınları, 1. Basım: Eylül 2011. (ç.n.)

Polonya kökenli Amerikalı gazeteci Anne Applebaum'un gözlediği gibi, "Baltık kıyısındaki bir kermenden yola çıkan at üstündeki bir ordu Karadeniz kıyısındaki bir kaleye taşkınca bir nehir veya engin bir ormandan daha büyük bir engelle karşılaşmadan ilerleyebilir".[1] Çehov steplerin asli ama tezat doğal niteliklerini ölümsüzleştirmişti, hem bitmez tükenmez sıkıcılığını hem de hayranlık uyandıran güzelliğini. *Bozkır* adlı en uzun hikâyesi kısmen otobiyografiktir: Çehov bütün ömrünü öylesine ikrah getirdiği steplerden ve taşra kasabalarından uzak durarak kuzey sınırlarında geçirmiş, oysa güney sınırlarındaki Taganrog'da doğmuş ve gene güney sınırlarında ölmek üzere Yalta'ya dönmüştü.

Stepler bir yere kadar karadan çok denizle kıyaslanabilir: Denizlerin yegâne sınırları kenarları çevresindeki sahillerdir. Benzer şekilde steplerin yegâne sınırları kenarlarını imleyen coğrafi arızalardır: orman, çöl veya dağ silsilesi. Denizler gibi, stepler de sonunda kenarındaki "karaya düşen" halkların sürekli yer değiştirmesine maruz kalmıştır. Bu yüzden Edward Gibbon'un stepler hakkında yazarken sarf ettiği sözleriyle "düşman ulusların çatışmasında, muzafferler ve mağluplar sırayla Çin'in sınırlarından Almanya'nın sınırlarına sürmüşler ve sürülmüşlerdir" Tarihçi Mihail Hodorkovski, kervan şehirlerini liman şehirleriyle, bizzat kervanları gemilerle ve göçebe akıncıları korsanlarla kıyaslarken, bu metaforu daha da ileri götürür.[2]

Stepler –Kuzey Amerika'da "çayır", Güney Amerika'da "pampalar" [bozkırlar], Afrika'da "savana" [çayırlar]– 400'le 700 kilometre arasında bir genişliğe sahip kabaca –yaklaşık 7.000 kilometre boyunca– Romanya'dan Moğolistan'a ve Doğu Sibirya'ya kadar uzanan ılıman iklimli bir mera kuşağıdır (Resimler 3-6; Harita 1). Önceden ekilebilir olmayan açık, inişli çıkışlı ovalardan meydana gelirken, bugün bütün gıdanın aşağı yukarı yüzde yetmişi dünya çapındaki böylesi meralardan elde edilmektedir, gerçi her toprağı işleme girişimi başarılı değildir (Kruşçev'in 1950'lerde Kazakistan'daki akım "bakir topraklar" kampanyası bunun dikkate değer bir örneğidir). Çok az doğal engel barındırır: Çoğu zaman Avrupa'yla Asya arasındaki doğal sınır gözüyle bakılan Urallar, hiçbir yerde bir alçak tepeler silsilesinden başka bir şey değildir. (Bununla birlikte dikkate değer bir doğal değişikliği imler: Az sayıda istisna dışında büyük nehirler batıda ovaların üzerinden kuzeyden güneye doğru akar; doğudaysa güneyden kuzeye.) Steplerin kuzeyini orman kuşağı, güneyinin büyük bölümünü de bir dağ silsileleri ve çöl

1. Applebaum 1994: xi.
2. Gibbon III 1897: 75; Khodarkovsky 2002.

kuşağı birleşimi sınırlar. Her iki durumda da geçiş tedricidir, özellikle çöle geçişin hem çok tedrici hem de hayli değişken olduğu güneyde. İklim (ekvatorla kutuplar arasındaki yeri bakımından) "ılımandır" ama muazzam karasal toprak parçası iklimi şiddetli kışları ve sıcak yazlarıyla aşırılaştırmaktadır, özellikle de sıcaklıkların seksen dereceye kadar dalgalanabildiği doğu kesimlerinde.[3] Mevsimlik göçler tabiatıyla kuzey ve güney arasındayken, tarihinin büyük bölümündeki uzun vadeli kitleler halinde göçlerin genelde neden doğudan batıya doğru gerçekleştiğini doğudaki steplerin daha aşırı koşulları açıklayabilir.

Avrasya'daki yer değişikliklerini etkileyen bir ana etmen steplerin bir başından bir başına akan dünyanın büyük nehirlerinden pek çoğunun varlığıdır. Urallar'ın batısındaki başlıca nehirler, batıdan doğuya doğru, Tuna veya [Almanca] Donau, Prut, Dinyester, Dinyeper, Donets, Don ve Volga'dır.[4] Urallar'ın doğusundaki başlıca nehirlerse İrtiş-Tobol-Obi sistemi, Yenisey ve kolları, Lena-Aldan sistemi ve Amur'dur (Resimler 7-10). Engel rolü oynamanın aksine, bunlar her zaman yer değiştirmeleri kolaylaştırmışlardır. Çoğunun son derece geniş olmasına rağmen, karşıdan karşıya geçmek her zaman mümkündü, ya yazları kayıkla ya da kışları yayan.[5] Örneğin Avrupa'daki Rusya'nın büyük nehirleri Vikinglerin gayet iyi bilinen İskandinavya'dan Karadeniz ve Hazar Denizi'ne ulaşım rotasıydı. Bu sonunda bizzat Rusya devletinin kurulmasıyla sonuçlanan bir akarsu geçiş ağıydı. Daha az bilineni on altıncı yüzyılda Elizabeth devri İngiltere'siyle Safevîler devri İran'ı arasındaki rotaydı. Bu devirde en kısa rota Arktik üzerindendi! Bunun nedeni daha aşikâr rotanın yani Ortadoğu rotasının Osmanlı ve Safevî imparatorlukları arasındaki husumet yüzünden sorunlu hale gelmesiydi. Onun için İngiliz tacirler Norveç'in batı ve kuzey kıyıları çevresini denizden yani Kuzey Kutup Dairesi'nden dolaşıp Rusya'ya Dvina Nehri'nin günümüzde Arhangelsk

3. Böylesi dalgalanmalar güney steplerinde bile geçerlidir. Örneğin 1930'larda Güney Urallar'da yer alan Magnitogorsk'taki endüstriyel komplekse gönüllü kaynakçı olarak çalışmak üzere gelen Amerikalı komünist John Scott eksi kırk santigrat kış sıcaklıklarında işçilerin iskelelerde donarak öldüklerini, benzer şekilde yazları sıcaklıkların yüksek seyrettiğini anlatır. Bkz. Scott 1973. Şahsen ben de Sibirya'da bir günden ötekine muazzam dalgalanmaların meydana geldiğine, örneğin Omsk'ta bir temmuz günü içinde 37°'den 15°'ye düştüğüne tanıklık ettim.

4. Güneydoğu Avrupa'da "don" veya eşdeğeri bir köke dayalı bu kadar çok nehir adı varlığının "nehir" anlamına gelen antik İran dili kök kelimesi *danu*'dan kaynaklandığı düşünülmektedir, gerçi Tuna/Donau Keltçedir (ki muhtemelen İskoçya'da yer alan Aberdeen'deki Don Nehri'nin olduğu gibi). Volga'nınsa Baltık dil öbeğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bkz. Mallory 1989:79-85.

5. Volga'nın Kazan'daki muazzam genişliğine ilk defa tanıklık ettiğimde, karşı yakada oturan bir meslektaşıma tek bir köprüyle ve yaklaşık yüz kilometre akış aşağı veya yukarı başka birinin bulunmaması nedeniyle, ulaşım ne kadar zor olmalı diye yorumlamıştım. Anında "kışın karşıdan karşıya arabayla geçeriz, o kadar" cevabını vermişti.

yakınlarındaki ağzından ulaşacak şekilde Beyaz Deniz'e yelken açarlardı; hemen akış yukarıdaki Holmogori aslında bir İngiliz kolonisiydi. Buradan sonra Dvina üzerinden akış yukarı devam edip kısa bir kara geçişiyle Nijni Novgorod'un kuzeyinde Volga'yı besleyen kollara yolculuk edilirdi. Yolculuğun bu noktadan sonrası Volga üzerinden Hazar Denizi'ne, ardından da denizden karşı yakadaki İran'a kadar kolaydı.

Nehirler sadece kuzey-güney yer değiştirmelerini kolaylaştırmamış, aynı zamanda batı-doğu yer değiştirmeleri için de kullanılmışlardı. Örneğin Sibirya'ya Rus nüfuzunun başlarında, ilk yerleşmelerin tamamı çoğu modern yerleşmenin epeyce kuzeyinde, Sibirya'nın daha sıcak olduğu aşikâr güneyi yerine daha soğuk kuzey yarısındaydı: Perm, Verhoturye, Tobolsk ve Tomsk. Bu Sibirya'daki nehirlerin ve ana kollarının daha kuzeyde buluşmalarından ötürüydü. Bundan dolayı en rahat rota bir nehrin koluyla buluştuğu noktaya akış aşağı, ardından kolundan akış yukarı yolculuk etmekti. Bu nehirler arasında daha kısa kara geçişlerine yol açıyor, Sibirya'nın bir başından bir başına –adeta "volta vurarak"– zikzaklı bir yol izlemeyi mümkün kılarak, nehir taşımacılığından azami ölçüde yararlanılmasını sağlıyordu. Rus kolonileşmesinin demografik merkezleri ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Trans-Sibirya Demir Yolu'nun daha güneyde yapılmasıyla daha güneye kaymıştı; Yekaterinburg, Novosibirsk ve Krasnoyarsk gibi daha sonraki kuruluşlar artık Sibirya'daki en büyük şehirlerdir. Nehirler bugün bile Rus zihinleriyle kalplerinde özel bir yer işgal eder: Örneğin Volga hâlâ "Volga Ana" diye anılır.

GÖÇEBENİN TUTTUĞU YOL

Göçebelik ilk bakışta tarihin karmaşık yerleşik toplumlarıyla ilgisizmiş sanısı verebilir: Az sayıda istisna dışında, çoğu modern ulus kökenini ve müteakip evrimini sözde antik bir yerleşik "büyük uygarlığa" dayandırır. [Bunlara göre] insan türünün avcı-toplayıcı toplumlarının "en eski hali" sadece Afrika ve Avustroasya'da ayakta kalanlar gibi bazı kültürlerde mevcuttur. Bundan ötürü, avcılık toplayıcılık bir "gelişme hali" –daha doğrusu bunun yokluğu– sayılır. Elbette, böylesi modern toplumları "ilkel" diye görmek artık doğru addedilmemektedir;[6] örneğin

6. İşin ilginç yanı, Britanyalı tarihçi Felipe Fernández-Armesto belki de sivri bir dille *Civilizations* ["Uygarlıklar"] adlı 2000 tarihli hayranlık uyandırıcı eserinde, Kenneth Clark'ın aynı ölçüde hayranlık uyandırıcı aynı adlı ama adın tekil haliyle kullanıldığı bir önceki neslin 1969 tarihli eserinin dikkat çekici derecede aksine, böylesi bütün toplumları "uygarlıklar" diye tanımlar. Fernand Braudel gibi ünlü bir tarihçi bile benzer şekilde adlandırılan 1987 tarihli eserde daha ihtiyatlı çoğul halini kullanmıştır (buna rağmen eserine kelime hazinesini değiştirmek üzerine bir yazıyla giriş yapmıştır).

bugün antropologlar Avustralya Aborjinlerini, çevrelerinin izin verdiği ölçüde kapasitelerinin en son kertesine kadar gelişmeleriyle, hayli ilerlemiş diye görmektedirler. Çelişkili bir şekilde yaylacılık (avcılık toplayıcılığın hafiften daha gelişmiş şekli) tarih boyunca, ta başından günümüze kadar ve bazı en karmaşık uygarlıklarla yan yana bulunmuştur. Yaylacılık gelişmekten yoksun kalmışlığın kanıtı olmasının aksine, tarih boyunca şehircilik ve yerleşik toplumların en ileri şekilleriyle hem de eşit koşullarda rekabet etmiştir. İşin doğrusu, etrafındaki çevreyle daha çok uyum sağlamasından, çoğu yerleşik toplumun henüz başaramadığı (belki artık her zamankinden çok elzem) bir şeyden ötürü daha da gelişmiş görülebilir. Göçebe ve yerleşik toplumlar arasındaki başlıca fark gelişme veya karmaşıklıkta değil, maddi kalıntılardadır. Önceki ister yazılı isterse arkeolojik kayıtlar olsun daha iz bırakır. Yaylacılığın tarihi büyük ölçüde Avrasya'nın tarihi, kıtanın her kesimini köklü bir şekilde etkilemiş halkların, orduların ve dillerin yer değiştirme tarihidir.

Bugün göçebe toplumların kabaca belli başlı üç türü vardır. Bedevi ve Tuareg kabileleri veya Avrupa'nın bir başından bir başına yolculuk eden çeşitli şekillerde tanımlanan topluluklar gibi, devamlı hareket halinde bulunan, tam göçebeler vardır. Bunlar Romanlar veya sirk veya gösteri yeri [çadır tiyatrosu] insanları gibi geleneksel grupları kapsayabilir. Böylesi gruplar genellikle sadece bir avuç insanla, sıkça da neredeyse tek bir aile halinde yer değiştirirler. Onlardan sonra sadece ilkbahar ve sonbaharda otlakları arasında göç edip, yazları ve kışları yarı-kalıcı kamplarda yaşayan otlatıcı göçebeler vardır. Bunlar geleneksel olarak, Güney İran'daki Kaşkaylar ve Bahtiyariler veya Doğu Afganistan'daki Koçi ["göçebe"] Peştular gibi, bütün bir kabileyi hatta tüm bir ulusu kapsar. Bu göçebe türü daha çok burada incelediğimiz geçmişin step göçebelerine hastır. Bir de, sürülerini yazları otlağa götürüp kışları kalıcı köylerine dönen, yarı-göçebeler veya yaylacılar vardır. Bu genellikle sadece toplumun bir kesimini, çoğunlukla da erkekleri içerir ama bütün aile fertlerini de içerebilir. Yaylacılık Güneydoğu Avrupa gibi dünyanın birçok kısmında hâlâ bir hayat tarzıdır.

Belki de şu aralar dördüncü bir kategoriyi, gelip geçici göçebeleri tanımlamalıyız. Gitgide küreselleşen bir ekonomide zaman ilerledikçe artık Moskova ve St. Petersburg'un şantiyelerine daha fazla Orta Asyalı gelip geçici işçinin veya İspanya ve Fransa'daki tarım işlerine daha fazla Kuzey Afrikalı gelip geçici işçinin üşüştüğünü görüyoruz. Böylesi modern vakalarda göçebelik genellikle, Alman ekonomik mucizesine katılmak üzere Anadolu köylerindeki kırsal topluluklardan göç eden Türklerin artık Alman sanayi şehirlerinin kalıcı kentsel gruplarını meyda-

na getirmelerine benzer şekilde, tamamen bir yerleşik durumdan başka bir yerleşik duruma geçiş evresidir. Pencap köylüsünden Birmingham kentlisine veya Mısırlı fellahlardan kentsel Arap Ortadoğu'nun dört bir tarafındaki amelelere geçiş aynı süreçtir (gerçi burada değindiğimiz Türklerin veya Pencap halkının aksine, Mısırlı kol emekçileri genellikle köylerine dönerler). Bunu özellikle göçebeliğin bir modern türü olarak nitelemek bir hatadır çünkü böylesi yer değiştirmeler muhtemelen her zaman mevcuttu: Örneğin antik Yunan şehirlerinin, esas itibarıyla gurbetçilerden meydana gelen *metoikos* toplulukları vardı.[7]

Yukarıdaki dördüncü kategoriyi (yani Alman "ekonomik mucizesine" herhalde büyük ölçüde katkıda bulunan Türk *Gastarbeiter*'ı [yabancı işçiyi]) kenara atarsak, göçebe topluluklar da yerleşik topluluklar kadar önemli ekonomik katkıda bulunabilirler. Sürülerini marjinal tarım alanlarında otlatarak, eldeki toprağı azami ölçüde kullanmakta ve toprağı canlandırmaktadırlar. Ayrıca marjinal toprakların tarım ürünleri yerleşik komşuları için başlıca ithalat kalemleri olabilir: Yani süt ve diğer süt ürünleri ama aynı zamanda yapağı, keçe ve deri gibi birçok başka hayvansal ürünün yanı sıra kilim ve diğer mensucat. Göçebelerin başka el sanatları da ithalat kalemleridir, hatta şehir atölyelerinde taklit edilebilir: Yakın geçmişte steplerdeki madeni eşya üzerine yapılan araştırmalar bu örüntüyü göstermiştir (bu konu daha çok 4. Bölüm'de ele alınmıştır). Göçebeler ayrıca önde gelen tacir ve aracı niteliklerini de kazanmışlar, çoğunlukla önemli ticaret kalemlerinin uzun mesafeler üzerinden mübadelesinde daha formel ticaret ağları ve sistemleri kadar sorumlu davranmışlardır. Bu, son zamanlarda Peştu Koçi grupların Afganistan'la Pakistan arasında yaptığı bilinene benzer şekilde, borç verme gibi alanlara kadar uzanabilir. Çok defa ilişki bir tarafın ötekine bağımlılığından ziyade simbiyotiktir.

DALGALAR, GÜRUHLAR VE YER DEĞİŞTİRME

Steplerde hiçbir zaman "saf göçebe" niteliğinde bir toplum olmamıştır; bunlar her zaman yerleşik nüfuslarla simbiyoz içinde bulunmuşlardır. Söz konusu yer değiştirmeleri tasvir etmek için sıkça kullanılan "güruhlar", "istilalar" ve "dalgalar" terimlerinden de sakınılmalıdır. Böylesi terimler genellikle çok tedricen, çoğunlukla birkaç nesilde gerçekleşen, nihai sonuç uzun vadeli bir değişimle ortaya çıksa bile, yol boyunca asimilasyon ve uyumun meydana geldiği, şiddetli ve ani

7. Neredeyse bütün tanımlara göre çok defa konargöçer yaşayan mülteci bu kategoriye dahil edilmemiştir. Zaten burada göçebeliği (ki açıkçası yerleşik hayatın çoğunu da) ekonomik zorunluluk dayatsa bile seçili bir hayat tarzı olarak ele alıyoruz.

yer değiştirmeler hakkında yanlış bir izlenim verir. Aslında, tarih sayfalarını dolduran kabile ve ulus adlarına rağmen, steplerde benzersiz tanımlanabilir bir kültür veya halkın doğuşu nadirdir; böylesi adlar çoğunlukla birçok başka kabileyi bünyesinde toplamış öne çıkan bir grubundu. Moğollar gibi açık seçik bir şekilde tanımlanan bir grup dahi bünyesinde Naymanları, Tatarları, Oyratları, Kereitleri ve Türkleri –sonunda da Ermenileri, Gürcüleri, İranlıları, Rusları, Çinlileri ve diğerlerini– toplamıştı. Arkeolog Philip Kohl'un vurguladığı gibi, "Etnografların incelediği kültürler boşlukta gelişen saf, el değmemiş varlıklar değillerdir" "Aksine, neredeyse her zaman bölünen veya kaynaşan, daima karşılıklı etkileştikleri komşu halkların örf ve âdetlerini benimseyen veya değiştiren melezlerdir."[8]

Bu noktada birkaç kaydıihtiyat notu daha düşmek gerekmektedir. Her ne kadar yer değiştirmeler sırasındaki benimseme ve uyum süreçlerini bizim yukarıda yaptığımız gibi vurgulamak önemliyse de –popüler hayal gücü eseri "yağmacı güruhlar" genel değil kural dışıydı– kişi aynı zamanda öteki yöne doğru aşırı ölçüde çark etmekten de kaçınmalıdır. Steplerdeki göçebeler herhangi bir başka gruptan ne daha fazla ne de daha az barışseverlerdi. Çevrelerindeki hayatın sertliği ve aşırılığı yüzünden, şiddet çok defa steplerdeki hayatın –ve buradan verdikleri baskınların– doğal bir uzantısıydı.

Ayrıca yerleşik nüfusları sayıca boğan kitlesel yer değiştirmeler nadirdi. Örneğin Avrupa'daki "barbar" istilalarıyla ilgili sayıların sıkça İtalya, Galya ve İspanya'nın topyekûn yerleşik nüfuslarına oranla çok az olduğu unutulmaktadır. Örneğin Ostrogotlar İtalya'nın nüfusunun yüzde ikisinden daha fazla olamazdı (nitekim Gibbon bütün Ostrogot ulusunun mevcut mukimlerini yerinden etmeksizin Milano'nun surları içinde barındığına parmak basmaktadır). İran ve Yakındoğu'nun –bir yüzyıldan fazla süren– Moğol istilası ve işgali gibi yıkıcı bir hadise bile etnik veya dilsel kayıtlarda çok az iz bırakmıştır.[9] Avrasya'nın bir ucundan bir ucuna meydana gelen "kitlesel yer değiştirmeler", nüfusların tamamını şöyle dursun, seçkinleri güç bela yerinden etmiştir. Göçebelik hiç şüphesiz İç Avrasya ve kenarındaki kültürlerin tarihleri açısından çok önemlidir ama çoğunlukla abartılmaktadır. Örneğin Osmanlı ve Timurlu devletlerinin göçebe devletler[10] olduklarını söylemek, ancak

8. Peterson, Popova ve Smith 2006 içinde Kohl: 5; Kohl 2007: 18.
9. Hem etnik hem de dilsel bakımdan, devasa mirasın aksine, daha çok 10. Bölüm'de incelenen Rusya'da. Orta Afganistan'da da Moğolların soyundan gelen Hazariler adlı çok küçük bir grup kalmıştır. Ayrıca onlar bile Moğolcalarını kaybetmişler ve Farsça konuşmaktadırlar.
10. Amitai ve Biran 2005 içinde Mainz.

Ahameniş devletinin göçebe İranlılar geçmişi veya Emevi Halifeliği'nin bedevi geçmişi yüzünden göçebe olduğunu söylemek kadar anlamlıdır.

Bu geniş açık alanlar hemen hemen tamamıyla sadece doğu-batı yer değiştirmelerine sahne olmuştu: ilk Hint-Avrupa halkları, İskitler, Hunlar, Avarlar, Moğollar ve çok sayıda başkaları. Neredeyse yegâne büyük bir batı-doğu yer değiştirmesini gördüğü zaman, 1914 itibarıyla Rus İmparatorluğu'nun önceki dört yüzyıl boyunca doğuya doğru günde elli beş mil kare bir hızla genişlediğinin hesaplandığı, Sibirya'nın Ruslar tarafından yakın tarihteki fethiydi.[11] Bunun dışında, Avrupa'dan ne zaman bir batı-doğu yer değiştirmesi meydana gelse, başka bir yerden gitmişti: Örneğin İskender ve Romalılar Yakındoğu üzerinden, Atlantik kıyısındaki ülkeler deniz yoluyla. Asya'dan bu tek yönlü yer değiştirme bir coğrafi kavram niteliğiyle "Avrupa'nın" ne kadar az ömür sürdüğünü vurgular: Avrupa daha büyük bir kara parçasının epey ucundadır.

İki eski gelişme step halkının tarihi açısından önemlidir: Bileşik yayın icadı ve biniciliğin ortaya çıkışı. Paleolitik bağlamlarda bulunan sivri uçlu küçük çakmak taşları ok uçları diye yorumlanırsa, yaylar muhtemelen 20.000 yıl kadar önce kullanılıyordu. Almanya ve Danimarka'da bulunan en eski düz ahşap yaylar sekizle on iki bin yıl arasında yaşlara sahiptir. Ancak step göçebelerine askeri avantaj kazandıran, büyük bir ihtimalle MÖ ikinci binyılda, Orta Asya'daki bileşik kanatlı yayın icadıydı. Bu yaylar daha fazla gerginlik sağlayacak şekilde boynuz veya kemik veya kas bağıyla güçlendirilmişti. [İçe doğru kavisli] kanatları da [oka] daha fazla hız kazandırıyordu.

Koyun, keçi, sığır, deve ve diğer yük hayvanlarının yanı sıra –steplere has yabani Prjevalski atından üretilen– at belki de bu devirde evcilleştirilen en önemli hayvandı. Buna rağmen, tam göçebeliğe geçişi mümkün kılan muhtemelen steplerin yavuz midillisiydi. [Bu bodur at] hayli çevikti, fevkalade dayanıklıydı, sığıra göre çok daha uzun mesafeleri hem de çok daha hızlı katedebiliyordu, daha az yeme ihtiyaç duyuyordu, yoksa sığırın açlıktan öleceği koşullarda toynaklarıyla elli santime kadar derinlikteki karda ot arayabiliyordu. Yaklaşık MÖ 1200'de tek parça tunç gemin geliştirilmesi daha fazla kontrol ve çevikliğe imkân vermişti. Böylece atlar hayvanların en anlı şanlısı haline gelmiştir ve step göçebelerinin bir at kültü geliştirdiklerini öğrenmek şaşırtıcı değildir: İskit devrinin soylu definleri, atların da süslü koşumlarıyla birlikte defnedilmesini kapsıyordu. Bileşik yayla evcilleştirilmiş atın bir araya gelmesi müteakip bütün devirlerin step halklarının ayırıcı

11. Bosworth 2012: 200.

niteliğini ortaya koyacak bir topluluğun varlık bulmasını sağlamıştı: Atlı okçular. Atla yayın her ikisine birden hâkimiyet okçunun at tam dörtnalayken hem öne hem arkaya ok yağdırmasını mümkün kılıyordu: Dillere destan "Part atışı" (Resim 32). Milattan öncesinin son yüzyılları itibarıyla steplerden gelen muazzam atlı okçu çeteleri antik dünyanın en zorlu savaşçılarından biri haline gelmişler, ilk step imparatorlukları çağını müjdelemişlerdi.

DOMİNOLAR VE SINIRLAR

Moğol stepleri "Moğol halk üreteci" diye tasvir edilmiştir.[12] Moğol çevresi hem besicilik hem de çobanlık açısından ciddi kısıtlılıklar yüzünden çok sınırlıdır. Bununla birlikte, ara sıra ortaya çıkan verimli yıllar hayvan sayısında ani ve muazzam artışlarla sonuçlanabilir ki, koşulların normale döndüğü izleyen yıllarda bu durum eşit bir anilikle stepler tarafından düpedüz desteklenemez hale gelebilir. Bunun ardı sıra nüfus fazlalığı ve bundan dolayı acilen daha fazla otlağa ihtiyaç –bundan dolayı da dışa doğru, çoğunlukla yıkıcı bir sonuçla, yer değiştirme– yaşanır. "Göçebeler her zaman yer değiştirme ve kaynaşma sürecindeydiler. Bu nedenle, arkeolojik kültür açısından ikamet alanlarının sınırlarını hem coğrafi hem de kronolojik bakımdan belirlemek çok zordur."[13]

Steplerde hayat aynı anda hem cömert hem de kırılgandır. Bir düzeyde, steplerdeki yaylacının hayatının hayali manzarası hem çevreyle hem de tarihle uyum içindeymiş gibi görünebilir. [Buna göre] çeşitli göçebe gruplar ezelden beri büyük sürülerini neredeyse sınırsız meralarda otlatarak, vahşi hayvanları avlayarak, ayrıca mevsimlik olarak aileleri, barhanaları, çadırları ve hayvan mevcutlarıyla yer değiştirip otlaktan otlağa dolaşarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Steplerdeki göçebeler kış konaklaması için çoğu defa korunaklı alanlara, özellikle de ormanlara taşınmışlardır. Bu yüzden ormanlara çoğunlukla kutsallık statüsü yüklenmiştir.[14] Böylesi bir örüntü birçok nesil için fazlaca değişmeyebilir.

İdile has bir resim –ancak aslında çok kırılgan bir denge. Bu döngü ne zaman altüst edilse –ki bu bir politik hadise veya otlakların kurumasına yol açan bir kuraklık olabilir– farklı göçebe gruplar arasındaki bütün denge bozulur. Bir grup bir sonrakiyle çatışacak şekilde geleneksel alanının ötesine itilir. Bu bir sonraki grubu karıştırır, süreç kimi zaman

12. Koryakova ve Epimakhov 2007: 211, Kurochin'den alıntı.
13. Koryakova ve Epimakhov 2007: 233.
14. Türklerin kutsal Ötüken Ormanı bunun iyi bir örneğidir. Bkz. bu dizideki Cilt 3, 2. Bölüm. Ayrıca bkz. Golden 2011: 14-15.

daha zayıf grubun yutulup geniş çaplı step konfederasyonlarının vücut bulmasıyla sonuçlanır. Her halükârda bu steplerin dört bir tarafında bir zincirleme reaksiyonu harekete geçirir veya çok defa aktarılan (ya da başka kelimelerle anlatılan) benzetmeyle ifade edersek "Avustralya'da kanatlarını çırpan bir kelebek Atlantik'te bir kasırgaya yol açar". Artık böylesi bir "domino etkisi" birçok tarihçi ve antropolog tarafından çoğunlukla sürekli özgün düşünce peşine düşmek uğruna daha karmaşık ve anlaşılmaz teorilerle bir kenara atılmaktadır. Ancak bu örüntü kesinlikle vuku bulmuştu. Kabile yer değiştirmelerinin Avrasya'nın bir başından bir başına gerçekleşen bu "birikimli" örüntüsü MÖ beşinci yüzyıl kadar erken tarihlerde Herodotos tarafından kaydedilen Prokennesoslu Aristeas'ın steplerle ilgili hikâyesinde anlaşılmıştı.[15] Çoğu defa başlangıçtaki neden bilinmez ama etkileri Avrasya toprak parçasının tam bir başından bir başına hissedilir, hatta bazen bunu tetikleyen başlangıçtaki hadiseden nesiller sonra. Rusya'nın, İran'ın ve Çin'in yanı sıra Roma İmparatorluğu'nun tarihin baştan sona farklı zamanlarında göçebeler (kaynaklarda "barbarlar") tarafından istilası genellikle bu örüntünün sonucunda gerçekleşmiştir.[16]

Büyük İç Asya coğrafyacısı Owen Lattimore, vaktiyle "hatlar" ile "sınırlar" arasındaki önemli ayrımı yapmıştı.[17] Büyük bir gücün bakış açısıyla fiziksel bir "hat" uygarlıkla barbarlık arasındaki çizgi diye algılanır (İslamiyet'teki darü'l-İslam ya da "İslam ülkesine" karşı darü'l-harb "savaş ülkesi" kavramı, yani Müslümanla gayrimüslim arasındaki geleneksel çatışma bunun iyi bir örneğidir). Lattimore bu örnekte Çin İmparatorluğu'nu (Çin Seddi'ni) ele alıyordu ama aynı esas eşit derecede Roma İmparatorluğu, İngiliz Hindistan'ı ve erken dönem Arap imparatorlukları için de geçerlidir (Romen *limes* [tahkimat sistemleri], Afganistan'la sınırı meydana getiren Durand Hattı ve *ribat*'lar [askeri amaçlı müstahkem yapılar] veya askeri sınır kaleleri). Ancak hatlar aynı ölçüde bir imparatorluğun büyüme sınırlarını da temsil eder. Esasen güçlü imparatorlukların birer yapay eseri olan tampon ülkeler aynı zamanda peyda edilen sınırların maddi bir sonucudur da (Resimler 13-16, 53).

Öte yandan, "barbarın" bakış açısıyla sınırlar doğal yayılmanın önündeki engellerdir, bundan dolayı kısıtlayıcı ve sınırlayıcıdır. Ayrıca geleneksel yer değiştirme, otlatma, göç ve ticaret örüntülerini keser

15. Herodotos: 302-305. Ayrıca bkz. Bolton 1962.
16. Örneğin Yakın Doğu'ya 935'te Kafkas geçitleri üzerinden verilen Hun baskınları çağdaşlarınca steplerdeki açlığa yorulmuştur.
17. Lattimore 1940: 238 vd.

(Resim 13). Bunun üzerine iş bir kısır döngü haline gelir: Bu engeller "barbarı" saldırganlığa iter: Onu baskın vermeye, engeli kırıp geçirmeye mecbur eder. Başka bir deyişle "barbar" kılığına bürünmeye zorlar. Sınırların ötesindeki halkların böylesi müteakip yabancılaşması engellerin kırıp geçirilmesiyle doruk noktasına varır: Başka bir deyişle "barbarlar" tarafından engel inşa edenlerin sonunu getiren bir istila gerçekleştirilir: Roma İmparatorluğu'nun Germen istilacıları, halifeliğin Türk istilacıları, Çin İmparatorluğu'nun da göçebe istilacıları vardı.

Owen Lattimore, Çin'e MÖ birinci binyıldaki (Zhou devrindeki) ilk "barbar" akınlarını gerçekleştirenlerin, yani daha sonra akın eden Moğollar gibi göçebelerin "öncü partilerinin" Seddin ötesinden gelenler değil, aksine muhtemelen Çinlilerle aynı etnik kökene sahip ve Zhou Çinlilerinin ilerlemesi ve yayılmasıyla yerinden edilen Seddin (tabii ki "Set" burada anakronik bir şekilde kullanılmıştır) içindeki yerli halklar olduklarını ileri sürmüştür. Muhtemeldir ki benzer bir şekilde, Seddin kuzeyindeki Hiung-nular ve sonraki başka "barbar" ulusların her biri aslında, tıpkı Britanya'nın yerli Kelt topluluklarının Saksonlar ve diğerleri tarafından uçlara itilmesi gibi, Çinliler tarafından uçlara, yani steplere itilen Çin'in *içinden* bir halktı (nitekim Lattimore burada "Keltleştirme" terimini kullanmıştır).[18]

Engeller, tam da doğaları yüzünden, muazzam ölçüde cepheleştiricilerdir. Sabitlikleri dışlayıcıdır: Yerleşik uygarlığın ötesindekileri dışlar –daha da önemlisi, onları otlaklar ve tarım arazilerinin yanı sıra pazarlardan da dışlar. Bu yüzden tam da kaçınmaya çalıştıkları duruma meydan verirler: Engeller göçebeyi dışlamaya, onları uzak tutmaya çalışırken, çatışmaya yol açarak, çelişkili bir şekilde düpedüz onları içeri çeker. Bu bakımdan Çin Seddi ve Romen *limes* gibi engeller dayatılan modern sınırlar ve savunma hatlarının gerçek habercileridir. Bundan dolayı Owen Lattimore, ilkçağın o en büyük engeline dair şöyle yazar: "Çin'le İç Asya arasındaki hiçbir sınır boyu ne steplerin çoban toplumu ne de Çin'in tarım toplumu tarafından kalıcı bir şekilde elde tutulabilir ve beladan korunabilirdi. Pratikte, iki ana toplum düzeniyle aralarında gidip gelen sayısız küçük, uydu toplumların karşılaştıkları cephe hep bir dizi darbe ve geri tepme, fetih ve karşı fetih, ayak direme ve uzlaşma bölgelerine doğru genişlemişti."[19] Bu nedenle, bizatihi sınırların –Çin Seddi, *limes*, *ribat* veya Demir Perde veya Filistin Duvarı'nın– varlığı çoğunlukla kendi nihai akametlerinin tohumlarını taşır.

18. Lattimore 1940: 344 vd.
19. Lattimore 1940: 411. Şimdi ayrıca bkz. Chaichan 2013.

GÖÇEBELER VE FETİH

Göçebe toplumlar tarih boyunca çok defa çelişkili bir şekilde daha karmaşık –ve sözüm ona daha güçlü– yerleşik milletlerden, hatta devasa daimî ordulara sahip büyük imparatorluklardan bile askeri bakımdan üstündüler. Çin, İran, Hindistan'ın bazı kısımları, Roma, hepsi farklı zamanlarda görünüşte daha az gelişmiş göçebe gruplar tarafından alaşağı –veya hiç değilse tehdit– edilmişlerdir. "Bir göçebe devleti sadece münferit ve çok ender durumlarda yerleşik bir nüfusu ele geçirip boyun eğdirmeksizin ortaya çıkmıştır."[20] Çin Seddi bu çelişkinin en büyük görünür tezahürüdür: Güya Çin'i step göçebelerinden korumak amacıyla inşa edilmişti ama Çin belirli aralıklarla çoğu yerleşik kültürden daha fazla Seddin ötesinden gelen "barbar" gruplarca yönetilmiştir (en yakın geçmiştekiyse Mançular veya Qing hanedanıdır).

Görünürdeki bu çelişki aslında epey akla uygundur. Step toplumunda bütün yetişkinler "askerdir" ve siville asker arasında ayrım yapılmaz. "Asker" için Türk-Moğol dillerine münhasır hiçbir kelime bulunmaması dikkate değerdir: Böyle bir kelime basbayağı gereksiz addedilmiştir.[21] Göçebelerin hepsi, genelde sadece bir profesyonel çekirdeğe sahip celbedilmiş birliklere bel bağlayan yerleşik toplulukların aksine, neredeyse doğaları gereği profesyonel askerlerdi: Göçebe hayat tarzının yapısında dayanıklılık vardır. Başarılı bir ordu sıkı bir askeri eğitimle meydana getirilir: Eğitim ne kadar iyiyse, asker de o kadar iyidir. Bu ilkçağın ilk profesyonel ordularından (sırasıyla Pers Ölümsüzler, Makedonyalı falanjlar, Romalı lejyonerler, ki hepsi devasa imparatorluklar yaratmışlardır) bugünün profesyonel ordularına kadar geçerli olmuştur. Gelgelelim göçebelerde, askeri eğitim doğuş anından itibaren günlük hayat tarzının bir parçasıdır. Oğlanların yanı sıra kız çocukları da ayaklanır ayaklanmaz ata binmeyi öğrenirler, çünkü bu hayat tarzları açısından düpedüz yürümek kadar elzemdir. Göçebelerin gözlerini açtığı steplerin aşırı sert hayatı onları –en sıkı askeri eğitimi gölgede bırakan bir sertleşmeyle– otomatikman dayanıklı kılar. Bu, çok defa olumsuz koşullarda ve uç değerlere sahip havalarda yapılan, bir cebrî yürüyüşler hayatıdır. Bu günümüzdeki ihtiyat kuvvetleri mensupları tarafından geçici bir kampta ara sıra yapılan bir hafta sonu eğitimi değildir: Kampta geçen hayat onların daimî hayat tarzlarıydı.

Bu göçebelerin ellerinde bulundurdukları zati eşyaların temel ihtiyaçların asgarisinden ibaret kalmasını sağlamıştı. Bu sayede göçebeler

20. Khazanov 1985: 195.
21. Peacock 2010: 83.

kolaylıkla ve hızla seyahat edebiliyorlardı: Göçebe ordularının fevkalade hareketliliği onlar için doğaldı çünkü sürekli geziyorlardı. Bu durum step ekonomisinin temelini meydana getiren hayvan tarafından pekiştirilmişti: Diğer at ırklarından çok daha uzun mesafeler katedebilen, daha büyük uç değerlere katlanabilen, hiçbir başka atın arayamayacağı yerlerde yem arayabilen, alışılmadık ölçüde dayanıklı step midillisi. Stepler sırf ailevi amaçlar için ihtiyaç duyulandan epeyce fazla at üretiyor ve nesilleri yapay dölleme gerektirmeden muazzam sayılarda doğal yollarla yenileniyordu. Etnografik gözlemlere göre, on sekizinci yüzyılda steplerdeki ortalama bir göçebe aile sadece varlığını sürdürebilmek için en az yirmi ata (bunun yanı sıra elli koyun ve altı sığır) ihtiyaç duyuyordu ve çoğu aile bir hayli daha fazlasına sahipti –başka bir deyişle, atın erkeğe, kadına veya çocuğa oranı en azından dörde birdi.[22]

Hayvanlar gerçekten de step göçebelerinin askeri başarılarının en önemli etmenleriydi, hem doğrudan doğruya nakil vasıtası nitelikleri hem de dolaylı besin kaynağı nitelikleri nedeniyle. Ete dayalı bir beslenme düzeninin vejetaryene göre daha fazla saldırganlığa meylettirip meylettirmediği meselesi beslenme uzmanına bırakılabilir ama step göçebelerinin ete dayalı beslenme düzeni yerleşik muarızlarına kıyasla büyük bir avantaj sağlıyordu: İster bindikleri atlar isterse güttükleri sürüler olsun, bütün besinleri yol tepiyordu. Daha az etobur ordular beslenme düzenleri için daha fazla tahıla muhtaçtılar; bundan dolayı seferberliği lağvedip ürün kaldırmak için toplanmak üzere harekâttan dönmek şöyle dursun, seferdeki bir orduyu beslemek amacıyla ihtiyaç duyulan sonsuz miktarda tahılı sırf tedariklemek için bile muazzam ve külfetli bir lojistik gereklidir.

Hayvanlar step ustalığının kazanılmasında başka bir temel etmen rolü oynamışlardı çünkü step göçebelerinin doğal etkinliği, düpedüz sağ kalma çabasının mecbur ettiği avcılıktı. Avcılık muharebeye en yakın etkinliktir. Yay kullanımını ve çok defa at tam dörtnala koşarken isabetli bir atışı icap ettiriyordu. Bir avsa kadınlar dahil kabilenin bütün mensuplarını kapsıyordu: Başka bir deyişle, göçebelerin hepsi günlük bir meseleyi dakik bir örgütlenmeyle ele alıp manevra yapan "askerlerdi" Ayrıca göçebelerin bizatihi hayat tarzı, kabile mensuplarının, sıkı sıkıya uygulanan emir komuta zinciriyle, sorgusuz sualsiz güvenebileceği güçlü bir karizmatik liderliğe –"komutanlara"– bağlıydı: Bu düpedüz kabilenin iş görüp varlığını sürdürebileceği tek yoldu. Göçebe toplumlar, yerleşik bir devletin sahip bulundukları gibi sınırların ve sabit tesislerin yoklu-

22. Ponomarenko ve Dyck 2007: 46.

ğunda, toplumsal yapıya, uyuma ve sıkı sıkıya uygulanan emir komuta zincirine, dolayısıyla genellikle hayli daha büyük askeri güçlerine çok daha fazla önem vermek zorundaydılar. Bu çoğu daha konvansiyonel kuvvetlerin komutanlarının ancak hayal edebilecekleri kullanıma hazır bir orduydu. Bundan başka, kadınların tamı tamına aynı hayat tarzını sürdürme yani, erkeklerle beka için gerekli ustalığı paylaşma zorunluğu nedeniyle, kadınlar da asker olabiliyordu –ve çok defa da oluyorlar, göçebe ordusunun gücüne güç katıyorlardı. Steplerde cinsel eşitsizlik ve tecrit sadece akla sığmamakla kalmıyor, pratik amaçlar açısında da uygulanma ihtimali bulunmuyordu. Zaten (Karadeniz'in kuzeyindeki) step göçebeleri Amazonlar efsanesinin kaynağıydı –ve bu bölgede savaşçı kadınların mezarları ortaya çıkarılmıştır (bkz. 3. Bölüm).

DİL VE HALK

Bir sonraki bölümde dil hakkında daha fazlası sayılıp dökülecektir. Şimdilik sadece İç Avrasya toprak parçasında tarih boyunca –genellikle etnik gruplarla özdeşleştirilebilen– belli başlı üç dilsel örüntünün galebe çaldığı gözleminde bulunmak gereklidir. Tarihin en başından geç ilkçağa kadar –kabaca MÖ 5000'den (veya daha önceden ama asla bilemeyiz) MS ilk binyılın geç vakitlerine kadar– Hint-Avrupa dilleri baskındı. İlki, Avrupa, İran ve Hindistan Yarımadası'nın günümüzdeki çoğu dilinin kaynaklandığı, Proto-Hint-Avrupa dil ailesiydi. Bu dil ailesinin en eski alt dallarından biri İranî[23] idi. Ki, kısa süre içinde stepleri ve onun bitişik bölgelerini galebe çalacak şekilde ortaya çıkmıştı: Sonuçta Yakındoğu'nun büyük bölümünü egemenliği altında bulunduran Medler, Persler ve Partlar şöyle dursun, çeşitli Kimmer, İskit, Sarmat ve Alan kabilelerinin, hepsinin [dilleri] bu gruba mensuptu.

Geç ilkçağ civarında Ural-Altay gruplarının gelişiyle steplerde ve orman kuşağında tedricen bir etnik yer değişikliğinin başladığını, ilk önce Fin-Ugorlar, Hunlar, Avarlar ve ilgili grupların gelişini ama sonra çeşitli Türk gruplarının akınını görürüz. Görünüşe bakılırsa Türklere karşı koyulamazdı –ve bu ille de silah zoruyla gerçekleşmemişti– çünkü kısa bir süre içinde Türkçenin akraba dilleri sırf eski İran dil ailesini

23. "İranî" teriminin modern bir politik anlamının yanı sıra geniş bir dilsel anlamı vardır ve bu ikisini birbirinden ayırmak gerekir. Bir İranî, dilsel bir bakış açısından bir İranlıyı ifade eder elbette ama aynı zamanda bir Peştu, bir Beluci, bir Tacik, bir Oset, bir Kürt ayrıca –daha eski zamanlarda– bir İskit, Sogd, Alan, Harezmşah ve pek çok başka bağlantılı grubu da. Bazı araştırmacılar iki anlamı birbirinden ayırmak için artık diller için "İranî" terimini kullanmaktadırlar. Ben bunu benzer şekilde [Türklerle] bağlantılı bir grup için artık daha fazla kabul gören "Türki" terimi kadar çetin ve elverişsiz buluyorum.

değil, aynı zamanda kendi akrabası çoğu dil ailesini yerinden etmiş veya massetmiş, kıyısında köşesinde sadece Fin, Eston, Macar ve Moğol havzaları bırakmıştır. Bu çeşitli Türk boy, milliyet ve hanedanlarının listesi neredeyse sonsuzdur: Tabgaçlar, Oğuzlar, Bulgarlar, Hazarlar, Uygurlar, Kırgızlar, Kıpçaklar, Kumanlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Memlûklar, Tatarlar, Mughallar, Osmanlılar –bu isimler Avrasya tarihinin yoklaması halini almış ve Çin'den Avrupa'ya kadar silinmez bir etnik iz bırakmışlardır.[24]

Avrasya'nın iç bölgelerini galebe çalacak üçüncü grup –aslında Türkleri hiçbir zaman yerlerinden etmedikleri halde– aşağı yukarı Türklerin gelişiyle aynı zamanda patlak vermeye başlayan başka bir Hint-Avrupa grubuydu. Bunlar çeşitli Slav gruplarıydı. Türklerin doğudan gelmeleri gibi, Slavlar da batıdan gelmişlerdi ve Lehler, Çekler, Ukraynalılar, Slovaklar, Litvanlar, Moravyalılar ve Ruslar o tarihten beri Avrupa'da önemli birer etmen olmuşlardır ama Sibirya'ya modern tarihteki Rus yayılışıyla birlikte, [Slavlar] Avrasya kıtasının en doğudaki uç noktalarına yayılmışlardır. İranlılar, Türkler, Slavlar, hep birlikte Asya kadar Avrupa'nın da tarihidir.

24. Bkz. bu dizinin Cilt 3'ü.

2. Bölüm
Avrasya ve Hint-Avrupa

TARİH ÖNCESİ VE DİL

> Bir Hint-Avrupa dili vardıysa, bunu konuşan bir halk da vardı sonucu çıkarılabilir: Millet anlamında bir halk değil, çünkü ihtimal ki hiçbir zaman bir politik birlik meydana getirmemişlerdi; ırk anlamında da bir halk değil, çünkü ihtimal ki dile göre tanımlanan herhangi bir modern nüfus gibi genetik bakımdan karışıklardı. Dilimiz onların dilinden kaynaklanıyorsa, bu onları eski Romalıların Fransızların, Rumenlerin ve Brezilyalıların ataları olmalarından daha fazla "atalarımız" yapmaz. Hint-Avrupa halkı dilsel bir topluluk anlamında bir halktı.
>
> M. L. West[1]

İnsanda İç Avrasya tarihinin her nasılsa boş olduğuna dair bir izlenim vardır. Buna göre "ahali" durup dururken yerleşik kenarların üstüne çullanmak üzere Moğolistan'daki bir delikten peşi sıra gelen dalgalar halinde akıl sır ermez bir şekilde ama düzenli aralıklarla ortaya çıkar, önünde sonunda da yutulup kayıplara karışarak stepleri sıradaki "dalga" ufukta belirinceye kadar bir defa daha boş bırakır. Aslında İç Avrasya'nın uzun süreli kültürel gelişmesi ve tarih öncesi, insani gelişmenin başka yerlerdeki diğer daha geleneksel merkezlerin herhangi biri kadar kadim –ve onun kadar– önemlidir. İç Avrasya'nın kenarında, Gürcistan'daki Dmanisi [arkeolojik alanında] yaklaşık 1,8 milyon yıl öncesine dayanan insan kalıntılarına dair yakın geçmişteki keşifler insanın –hiç değilse insangilin– Afrika'nın ötesine yer değiştirmesinin hikâyesini yeniden yazmıştır. Steplerin kendisi 40.000 yıl öncesine kadar avcı-toplayıcı toplulukların yurduydu. Geçici kamp sahaları –çok defa mamut kemikleri ve dişlerinden meydana gelen bir iskelet üzerine inşa edilmiş kulübeler– şeklinde izler, çakmaktaşı, kemik, fildişi ve çatallı

1. West 2007: 2.

boynuzda yapılmış aletler ve Güney Urallar'da Şulkan Daş (Kapova) Mağarası'ndaki 14.000-15.000 yıllık Üst Paleolitik mağara resimleri gibi şaşırtıcı şekilde etkili sanat eserleri kalmıştır (Resim 17).

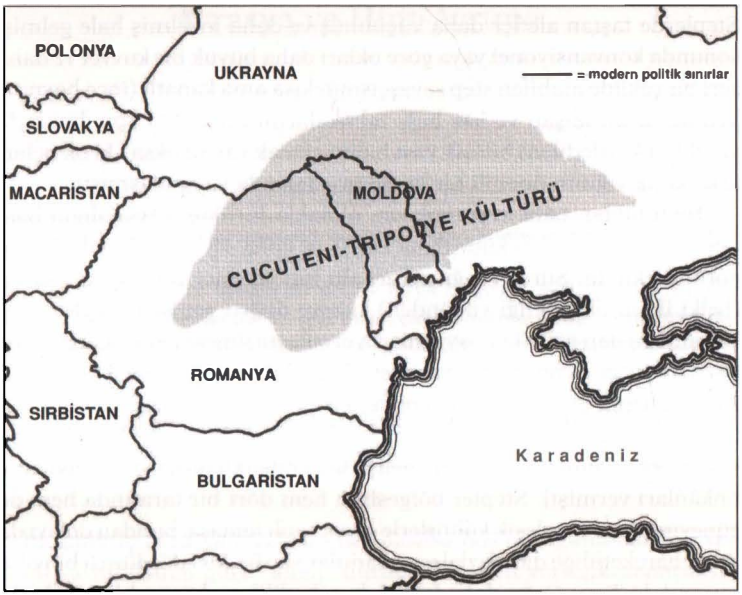
Son Buzul Çağı'nın sona ermesiyle birlikte 9.000'le 12.000 yıl arasındaki bir süre önce sıcaklıklarda bir artış gerçekleşmişti. Yakındoğu'da bu bitkilerin ilk defa evcilleştirilmesi ve tarımın başlangıcıyla çakışmıştı. Steplerde taştan aletler daha küçülmüş ve daha incelmiş hale gelmiş, sonunda konvansiyonel yaya göre okları daha büyük bir kuvvet ve daha seri bir şekilde atabilen step savaşçısının kısa ama kanatlı (ince boynuz, kemik, farklı ahşap ve kas bağı tabakalarının üst üste koyulmasıyla yapıldığı kaydedilen) bileşik yayı halini alacak yay ve oksa –ki ok uçları arkeolojik yığının önemli bir kısmıdır– daha da yaygınlaşmıştı.

Topluluklar, hâlâ avcı-toplayıcı olmakla birlikte, yaylacılığın başlangıcını imleyecek şekilde daha küçük ve daha seyyar hale gelmiş gibi görünmektedir. Süreç aşağı yukarı altı bin yıl önce otlakların, esasen (belki iklim değişikliği yüzünden) kuzeye doğru genişlemesiyle, çoğu Yakındoğu'dan getirilen hayvanların evcilleştirilmesi ve besiciliğin başlamasıyla doruk noktasına varmıştı. Topluluklar, genişleyen otlakların sınırlı tarıma el vermesi nedeniyle, kısmen yerleşik hale gelmişlerdi. Bundan başka evcilleştirilmiş sürüler daha fazla kontrol edilebiliyordu ve çömlek yapımı tekniklerinin gelişi daha nitelikli pişirme ve depolama imkânları vermişti. Stepler bölgesinin hem dört bir tarafında hem de güneyine doğru yerleşik kültürlerle geniş çaplı temasa, bundan dolayı da artan hareketliliğe dair fazlalaşan kanıtlar vardır. MÖ dördüncü binyılın sonundaki Tunç Çağı, daha büyük hareketlilik ve bütün bir kabilenin mülküyle birlikte muazzam mesafeler boyunca göçüne imkân veren, tekerlekli naklin başladığına tanıklık eder. Onun için MÖ yaklaşık 5000'le 2000 arasındaki devir nüfusların steplerin bir başından bir başına artan yer değiştirmelerinin ortaya çıkmasına tanıklık eder. Ama aynı zamanda benzer şekilde kalıcı yerleşmelerin gelişmesine de.

BİR GÖÇEBE ORTAMINDA KALICILIK

Sürekli yer değiştirme ve göçebelik görüntüsü Avrasya steplerinin ayırıcı niteliğidir ve steplerden Avrupa'ya doğru yer değiştirme bu kitabın konusudur. Ama Avrasya steplerini niteleyen sadece yer değiştirme değildir: Stepler önemli tarihöncesi yerleşik kültürleri de görmüştür. Bunların önemlileri Romanya, Güney Ukrayna ve Moldova'daki [MÖ] beşinci-dördüncü binyılın Kalkolitik Cucuteni-Tripolye kültürü, Kafkasların kuzeyinde yer alan Kuban steplerindeki geç dördüncü binyılın muhteşem Maykop kültürü, Urallar'ın doğusunda yer alan Orenburg'un

kuzeydoğusundaki Arkaim ve Sintaşta'yı merkez tutan üçüncü-ikinci binyılın "Kasabalar Ülkesi", az sonra Batı Sibirya'nın Andronovo kültürü ve Orta Asya'daki orta ve geç Tunç Çağı'nın "Baktra-Margu Arkeolojik Kompleksi". Bu kültürlerin çoğu Yakındoğu'nun daha iyi bilinen daha eski uygarlıklarıyla boy ölçüşen şaşırtıcı incelikler sergilerler.

Harita 2 Ukrayna, Moldova ve Romanya'daki Cucuteni-Tripolye kültürü

Cucuteni-Tripolye kültürü, (gerçi kültürün daha önceki ve daha sonrasına devam eden ögeleri teşhis edilmiştir ama) kabaca MÖ 4500'den 3600'e kadar, Karadeniz'in kuzeybatısında Kuzey Romanya, Moldova ve Güneybatı Ukrayna'nın bir başından bir başına uzanan büyük bir alanı kaplıyordu (Harita 2). Yerleşmeler genellikle Mezopotamya'nın en eski şehir devletlerinden daha büyük, daha çok sayıda ve daha eskiydi. Tripolye yerleşmelerinden bazılarının büyüklükleri dört yüz hektara varır; iki, üç, hatta beş eş merkezli halkalar şeklinde dizili evlerde otuz bine kadar çıkan nüfusların yaşadığı tahmin edilmektedir. Örneğin Bug ve Dinyeper nehirleri arasındaki Talianki adlı Tripolye siti üç buçuğa bir buçuk kilometrelik bir alana ve tahminen on bin kişilik bir nüfusa sahipti; bazı sitlerde sayısı iki bine çıkan ev vardı. Yerleşmeler çoğunlukla bir merkezden yayılan dar sokakların, meydan ve çalışma alanlarının

bulunduğu dairesel bir sisteme göre planlanmıştı. Evler çok defa iki katlı ve otuz metre uzunluktaydı. Çiftçilik icra ediliyor ve muhtemelen, Kalkolitik devirde yoğun bakır madenciliği yapıldığına dair izlerinin kaydedildiği, Trakya'dan külçeler halinde bakır ithal ediliyordu. Başlı başına böyle bir ticaret inceden inceye bir düzenleme, belki de bir devlet sistemini akla getirir. Külçeler yeniden işlenip balta, keser, keski ve diğer aletlere, silah ve süs eşyasına dönüştürülüyordu. Sanat eserleri basit kilden esasen kadın heykelciklerinin yanı sıra, bazı epey inceden inceye işlenmiş taştan heykeller ve bir hayli kendine has bezekli çok renkli çanak çömleği kapsıyordu (Resimler 18, 19).

Hâlâ tam anlaşılamayan nedenlerle, güneybatı steplerin "serpilen Balkanlı-Ukraynalı proto-uygarlığı" diye tanımlanan bu sıra dışı Kalkolitik kültürü birdenbire sona ermişti.[2] Mümkün neden olarak iklim değişikliği ileri sürülmüştür. Muhtemeldir ki steplerde Yamnaya topluluğunun, aşağıda ele alınan, batıya doğru göçünün yol açtığı bir karmaşa meydana gelmişti. Belki Yamnaya topluluğunun göçüne de aynı farazi iklim değişikliği yol açmıştı. Böylesi bir "zincirleme tepkime" göreceğimiz gibi her halükârda halkların steplerdeki yer değişikliklerinin ayırıcı özelliği halini alacaktı. Alanda erken Tunç Çağı'nda [Cucuteni-Tripolye kültürünü] izleyen arkeolojik kalıntılar epey daha aşağıdaymış hissini vermekte ve Tripolye topluluğuna çok az şey borçluymuş gibi gözükmektedir. Bununla birlikte ihtimal ki [Tripolye topluluğu] Kuban steplerindeki Tunç Çağı Maykop kültürünün (aşağıda) ufkunu bir miktar açmıştı.

İlk bakışta bu Tripolye yerleşmeleri Mezopotamya'daki uygarlığın kökenlerinin yerindeliğini sorgulatacak gibi görünebilir. Ancak arkeologlar bunların Mezopotamya'daki anlamıyla (herkesin kabul ettiği gibi daha sonraki) şehirler değil, sadece büyük yerleşmeler olduklarına parmak basarak ihtiyatlı davranmaktadırlar. Bunlarda çapraşıklık, anıtsal mimari, toplumsal katmanlaşma ve uzmanlaşma kanıtı pek azdır; bundan dolayı Tripolye sitleri gerçek yerleşim merkezleri veya şehirler yerine "devasa yerleşmeler" diye nitelenirler ve daha fazla gelişmemişlerdir. Büyüklük elbette steplerin ayırıcı bir özelliği olmayı sürdürmüştür: Örneğin çok sonrasından, yani [MÖ] birinci binyıldaki Demir Çağı'ndan kalma Ukrayna'nın Vorksla Vadisi'nde yer alan tepede inşa edilmiş (Proto-Slav) *Chernoles* [Kara Orman] kültürünün [eseri] Bilsk Kalesi parmak ısırtan bir büyüklükte, yani 4.400 hektar veya on yedi mil kareydi.

2. Hoddinott 1986: 121.

Tunç Çağı'nda Orta Asya'daki (uygunsuz bir şekilde adlandırılan) Baktra-Margu Arkeolojik Kompleksi veya BMAK'ın Mezopotamya, Elam ve İndus Vadisi'nin daha iyi bilinen uygarlıklarının yanı sıra Güneydoğu İran'daki yeni keşfedilen Ciruft adlı bir uygarlıkla da bağlantıları vardı. Gerçi Baktra-Margu [kültürünün] Mezopotamya ve İndus'un aksine, bugüne kadar keşfedilmiş herhangi bir yazı sistemi yoktu ama artık daha iyi bilinenlere kendi çapında denk bir erken uygarlık merkezi olarak kabul edilmektedir: Bir "Oxus [Ceyhun] Uygarlığı". Step kültürlerinden önemli ölçüde etkilenmişti etkilenmesine ancak bizzat step alanının dışında bulunuyordu. Bundan dolayı esasen daha çok step kültürlerinin Avrupa için doğurduğu sonuçlarla ilgilendiğimiz halihazırdaki irdelemenin dışında yer almaktadır.

Pontus steplerinin –kabaca Dinyester'den Urallar'a kadar uzanan bölgenin– geç dördüncü binyılındaki "Çukur Mezar" veya Yamnaya kültürü ilk tekerlekli naklin ortaya çıkışını imler (Harita 2). En önemlisi Kuzmina'nın kaydettiği gibi, "mübadelenin yayılmasını eşi benzeri görülmemiş bir şekilde ilerletmişti".[3] Yamnaya ile yakından bağlantılı ve kabaca çağdaş kültür –nitekim birçokları her ikisine de kabaca MÖ 3200'le 2300 arasında Urallar'ın her iki tarafına, Dinyeper'den Yenisey'e kadar uzanan uçsuz bucaksız birleşik bir kültürün varyantları gözüyle bakmıştır– Güney Sibirya'daki Minusinsk havzasının Afanasiyevo kültürüydü (Resim 20, Harita 4). Afanasiyevo buna ilaveten mezarlardan çıkarılan çok miktarda tunç ve diğer nesneler sayesinde incelikli madeni eşya işçiliğiyle de ayırt edilir. Bu aynı bölgedeki müteakip İskit mezarlarının benzer bir ayırıcı özelliği olan nitelikli tunç, altın ve diğer metal nesnelerdeki muazzam hızlı artışın önüne düşer. Bu ve mezarlardan çıkarılan naaşların (DNA ile doğrulanması yüzünden) *Europoid* ["Kafkas" ırkına has] özellikler sergiledikleri olgusu, Yamnaya ve Afanasiyevo kültürlerinin her ikisinin de daha sonra hemen hemen aynı alanı kaplayıp oradan yayılan Proto-İskitler olduklarını akla getirir. Bu, dilsel ve maddi kanıtlarla birlikte (aşağıda), Yamnaya-Afanasiyevo "halkının" farklı kültürlere daha fazla ayrılmadan önce Proto-Hint-Avrupa halkı olduğu önerisine yol açmıştır.

Minusinsk bölgesindeki Afanasiyevo kültürüne sırnaşan, bol bol süslenmiş insan biçimli taş stellerle ayırt edilen, MÖ geç üçüncü ve erken ikinci binyıldaki Tunç Çağı Okunev kültürüydü (Resimler 21, 22). Sanatın hem daha önceki Afanasiyevo hem de daha sonraki İskit sanatının birçok özelliğini açığa vurmasına rağmen, bizzat mezarların

3. Kuzmina 2008: 34-8.

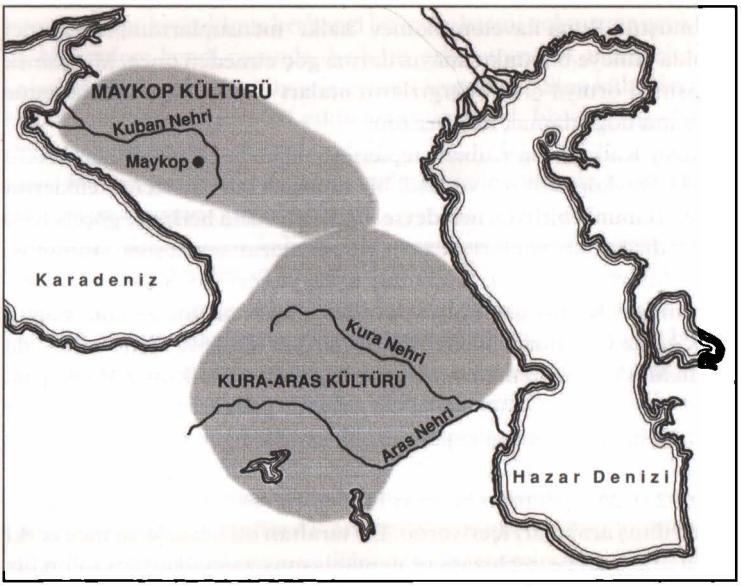
kendileri, sonunda bölgedeki *Europoid* [toplulukları] yerinden edecek ilk halklardan, yeni gelen *Mongoloid* [Moğol ırkına mensup] [topluluklarındı]. [*Mongoloid* toplulukların] gelişlerinin bir Afanasiyevo grubunu yerinden ettiği, bu sürecin onların bir Hint-Avrupa dili konuşan Toharlar (aşağıda) haline geldikleri Batı Çin'e göçleriyle sonuçlandığı ihtimali ileri sürülmüştür. Buna ilaveten Okunev "halkı" mensuplarının, MS altıncı yüzyılda güneye bugünkü anayurtlarına göç etmeden önce, Minusinsk havzasında ortaya çıkan Kırgızların ataları olduğu ileri sürülmüştür ama bunu doğrulamak imkânsızdır.

Kuzey Kafkaslarla Kuban steplerinin, kabaca MÖ 3500'den 2500'e kadarki Maykop kültürü yerleşik bir nüfusun bazı ayırıcı niteliklerini sergiler. Bununla birlikte, neredeyse tamamen adeta herkesçe göçebelerle ilişkilendirilen kurganlarıyla veya yığma mezar tepeleriyle [tümülüs, höyük] bilinir (Harita 3). Bunlardan aşağı yukarı yüz elli tanesi ortaya çıkarılmıştır. Kültür alışılmışın sınırlarını aşan ölçüde zengin, bugün Özerk Adıge Cumhuriyeti'nin başkentinin yer aldığı ve ilk defa 1897'de kazılan Maykop soylu mezarının adını taşımaktadır. İlk önce Maykop'ta, ardından da kabaca Güney Rusya'nın Adıge'de merkezlenen Kuban Nehri boşaltma havzası alanını kapsayan çok sayıda diğer mezarda bulunan bir hayli girift süslü altın, gümüş ve tunç nesnelerle ayırt edilmektedir (Resim 23). Mezarlardan bazıları bilinen en eskiler arasındaki parçalara ayrılmış arabaları içeriyordu. Bir taraftan bu nesnelerin ince zevki gerekli araç gerece, teçhizata ve uzmanlaşmış zanaatkârlara sahip bir yerleşik nüfusu doğrular. Ama öte yandan bunlar neredeyse tamamen Maykop kültürünün yanı sıra diğer göçebe kültürleri ayırt eden, taş dizili mezar çukurlarında bulunmuştur. Bu nesnelerin asla günlük kullanım amacıyla değil, tamamen mezarlar için yapıldığı ileri sürülmüştür.

Sadece yaklaşık otuz Maykop yerleşmesi bulunmuştur. Gerçi çoğu kazılmamıştır ama genelde dağlık bölgelerde bir taş duvarla, steplerdeyse bir hendekle çevrilidirler. Yaşam alanları tastamam tek bir odadan meydana gelen çok küçük kerpiç yapılardır. Bundan dolayı Maykop kültürü, bir miktar tarımla uğraşan yarı-göçebe sığır besicilerine has bir kültürmüş izlenimi uyandırmaktadır.

Kafkasların kuzey etekleriyle Karadeniz'in doğu sahili boyunca uzanan Maykop bölgesinin Tunç Çağı'ndaki bir özelliği (çoğunun tahrip edilmiş olmasına rağmen) binlercesi haritalanan "dolmen" mezarlardır. Örneğin Maykop'un takriben kırk kilometre doğusunda yer alan Kizinka'da, Maykop kültürüyle ilişkilendirilmiş, takriben altı yüz dolmen lahit kümesi vardır. Bunlar, her biri kabaca altı taş levhadan yapılmış, önüne defin imkânı için mantar şeklinde taştan tıkaçla kapatılan bir

delik oyulmuş kübik odalardır (Resim 25). Adıge Ulusal Müzesi'nde sergilenen bir tanesi okluklarıyla birlikte yayları bulunan atlıları tasvir eden resimlerle süslenmiştir; bu eskiden onu dolmen odalı bir kurgan haline getiren bir höyükle kaplıydı.

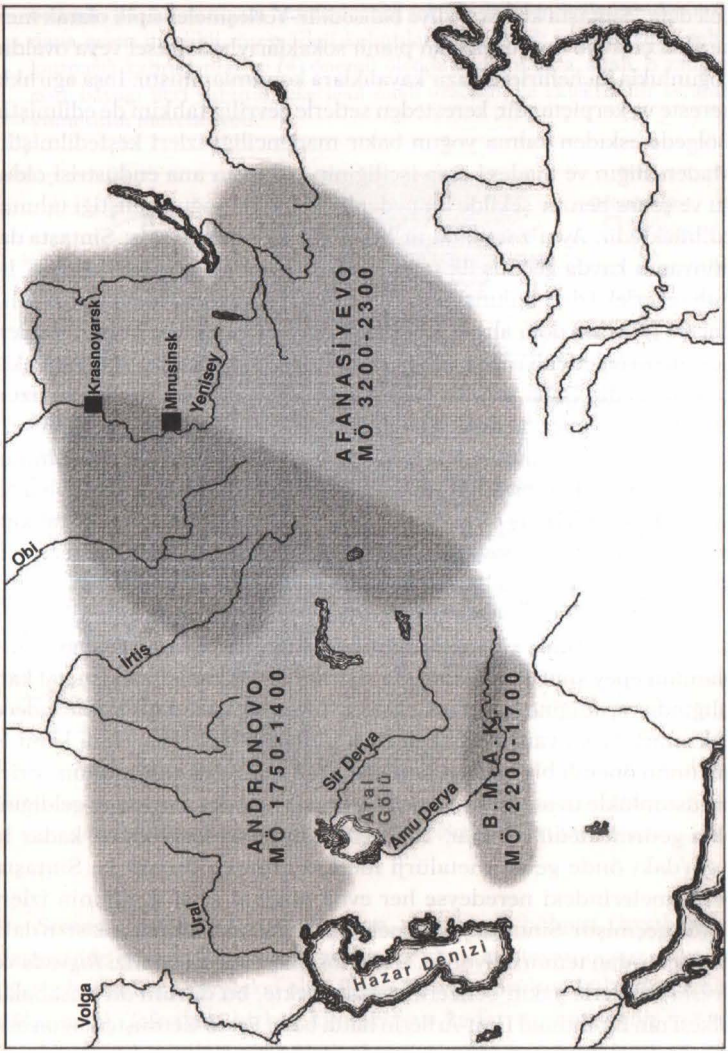

Harita 3 Kafkaslar'ın Maykop ve Kura-Aras kültürleri

Maykop kültürünün bağlantıları çok geniş bir alana yayılmıştı, hem Tripolye kültürleriyle hem de kayda değer ticaretin yapıldığı Mezopotamya'nın Uruk kültürüyle. Lahitlerde turkuaz, laciverttaş ve akik nesnelerin bulunması aynı zamanda daha doğuya doğru yapılan ticareti de akla getirir. Mezopotamya'yla bağlantılar Kura-Aras kültürlerinin daha sonra Kafkaslar'dan aşağıda ele alındığı gibi Yakındoğu'ya yer değiştirmelerinden dolayı önem kazanır.

BİR KASABALAR ÜLKESİ

Güney Urallar'da, kabaca Magnitogorsk'la Orenburg arasındaki büyük bir alana, kazılarak ortaya çıkarılan oradaki çok sayıda planlı, surlarla çevrili proto-kentsel yerleşmeden ötürü Tunç Çağı "Kasabalar Ülkesi" adı takılmıştır (Harita 5). Tarihi yaklaşık MÖ 2100'den 1700'e kadar

Harita 4 Sibirya'nın Afanasiyevo ve Andronovo kültürleri

uzanan "Kasabalar Ülkesi", steplerde hem kabaca Urallar'ın batısındaki "Katakomp" ve "Abaşevo" kültürleriyle doğusundaki (aşağıda ele alınan) "Andronovo" kültürüyle çağdaştır hem de bunlarla bağlantılıdır. Belli başlı iki anahtar sit Arkaim (Resim 26) ve Sintaşta'dır; bu yüzden ondan

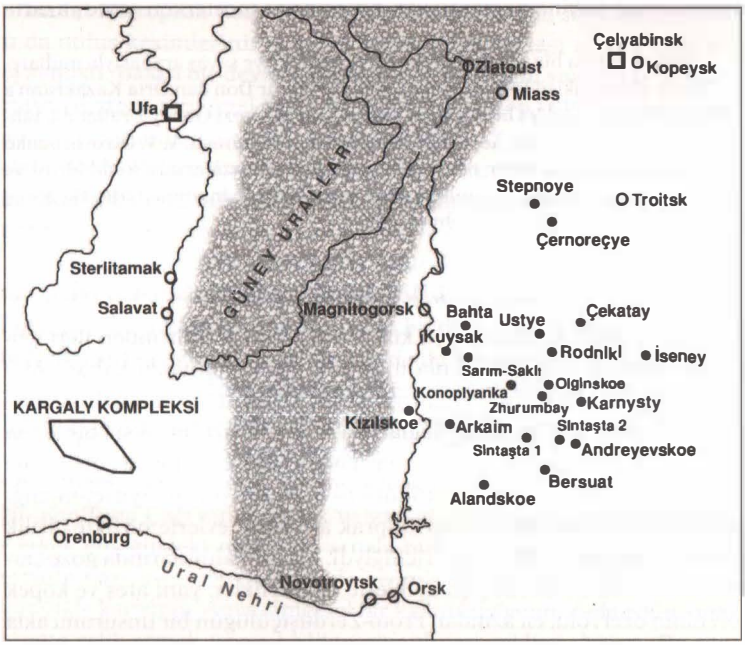
çok defa "Sintaşta kültürü" diye bahsedilir. Yerleşmeler tipik olarak merkezden çevreye doğru uzanan planlı sokaklarıyla dairesel veya ovaldir, çoğunlukla da nehirlere nazır kayalıklara konumlanmıştır. İnşa ağırlıkla kereste ve kerpiçtendir, keresteden setlerle çevrilip tahkim de edilmiştir. Bölgede eskiden kalma yoğun bakır madenciliği izleri keşfedilmiştir: Madenciliğin ve madeni eşya işçiliğinin kültürün ana endüstrisi olduğu ve şehre benzer şekilde bu nedenle bu kadar yoğun geliştiği tahmin edilmektedir. Aynı zamanda at besiciliği de önemliymiş: Sintaşta'da, dünyanın kayda geçmiş ilk savaş arabası kanıtları gözüyle bakılan, ispitli tekerlek izleri bulunan mezarlar kayda geçmiştir. Maykop'un daha önceki (gövdesi dolu ahşap tekerlekli) arabalı mezarları bunun steplerdeki uzun tekerlekli vasıta geliştirme geleneğinin doruğu olduğunu akla getirmektedir. Daha sonraki step toplumları bütün bir topluluğu uzun mesafeler boyunca taşımak için büyük üstü kapalı arabalar geliştireceklerdi. Kasabalar Ülkesi'ndeki hem yerleşmelerin hem de ekonominin biryapımlılığı [homojenliği] yapılandırılmış bir toplumu ve geniş bir alan üzerinde örgütlenmiş birleşik bir topluluğu akla getirmektedir. Tahkim edilmiş yerleşmelerle savaş arabaların varlığı ve mezarlarda bulunan çok miktarda silah savaşın bir etmen olduğu izlenimi vermektedir.

Sintaşta yerleşmeleri birbirinden aşağı yukarı yirmiyle otuz kilometre uzaktadır. Kazılmış sitlerdeki sığır kemiklerinin sayıca fazlalığı, otlak alanının epey sınırlılığı nedeniyle sığırın besicilikten ziyade metal karşılığında verildiğine işaret etmektedir. Toprağın işlendiğine dair sadece çok sınırlı kanıt vardır. Madeni eşya işçiliğine dair muazzam kanıt iş gücünün önemli bir bölümünün –belki de esaslı bir bölümünün– ezici bir üstünlükle uzmanlaşmış metalürji ustalarından meydana geldiğini akla getirmektedir. Urallar, Tunç Çağı'nın başından sonuna kadar İç Asya'daki önde gelen metalürji merkezlerinden biriydi ve Sintaşta yerleşmelerindeki neredeyse her evde madeni eşya işçiliğinin izleri kayda geçmiştir. Sintaşta yerleşmeleri kalaylarını Doğu Kazakistan'daki kaynaklardan temin ediyordu. Defin törenlerinin bir analizi *Rigveda* ve *Avesta*'dakilerle yakın benzerlik göstermekte, bu durum da Kasabalar Ülkesi'nin bir ihtimal Hint-Ârilerin hatta belki Proto-Zerdüştçülüğün asıl anayurdu olabileceğine işaret etmektedir.[4] Arkeologlar Ludmila Koryakova ve Andrej Epimakhov bu önemli kültürü şöyle özetlemektedirler:

> Sintaşta arkeolojik kompleksinin özgül öznitelikleri şunlarla ayırt edilebilir: (1) yerleşim yeri seçiminin sistemik niteliği; (2) ince işçilik ürünü tahkimata ve bölümlü mimari planlara sahip bir hayli düzenli yerleşmeler; (3) insan

4. Koryakova ve Epimakhov 2007: 86-98.

bedenleriyle hayvanların birkaç değişik şekilde ilişkilendirilmesinden meydana gelen incelikli tören âdeti kalıntılarının yüksek yoğunluğuna sahip karmaşık kabristanlar ve (4) önemli ölçüde madeni eşya, silah, o zamana göre bayağı ileri yapımlı tekerlekli nakil aracının ve eklektik bir seramik kümesinin mevcudiyeti.[5]

Harita 5 Güney Urallar'daki "Kasabalar Ülkesi" (Kohl 2007'den uyarlanmıştır.)

Sintaşta kültürünün arkasından, en önemli bölgesi Orenburg'un kuzeyinde beş yüz kilometrekarelik bir alanı kaplayan uçsuz bucaksız Kargaly maden kompleksi olan ikinci binyılın Srubna kültürü gelmişti (Harita 5). Takriben birkaç kilometreye kadar uzanan geniş yer altı ocaklarının haritaları çizilmiştir. Araştırılanlar içinde en tipik sit, metalürjiyle ilişkilendirilen yüzlerce nesneyi ihtiva eden Gorny'deki sittir. Sintaşta'daki gibi metaller sığırlar ve atlar için mübadele edilmişti: Bulunan sığır kemikleri aşağı yukarı 20.000 sığırı temsil etmektedir. Kargaly alanında işlenen metal, Kargaly metalinin Don kadar batıda bu-

5. Koryakova ve Epimakhov 2007: 94.

lunmasından ötürü, çok büyük bir alanın bir başından bir başına kadar değiş tokuş ediliyordu. Karbon-14 analizleri ilk ocaklar için yaklaşık MÖ 3000 kadar eski tarihler ortaya koymuştur ve madencilik erken birinci binyıla kadar sürmüştür (nitekim bölge hâlâ bir madencilik merkezidir). Arkeolog E. E. Kuzmina, Güney Urallar'ın oynadığı rolü ve steplerin bir başından bir başına bağlantıların gelişmesini incelerken şöyle yazar:

> ...açıktır ki kısa bir zaman içinde, ileri metalürji ve savaş arabasıyla muharebenin ortaya çıkışıyla tanımlanan, yeni bir kültür Don'dan Orta Kazakistan'a kadar Stepler'in dört bir tarafına yayılmıştır. Merkezi Güney Urallar'da, tahkim edilmiş hisarların keşfedildiği yerde konumlanmıştı. V. V. Otroshchenko bu yeni kültürün bakır madenlerini, metalürji ustalarının kendilerini ve ürünlerini koruma zorunluluğundan neşet ettiğine inanmaktadır. Bu görüş bana inandırıcıymış gibi gelmektedir.[6]

GÖÇEBE KÜLTÜRLERİN BAŞLANGICI

Muhtemeldir ki Andronovo kültürü Sintaşta kültüründen ileri gelmiştir veya hiç değilse onunla ilişkilidir. İkinci binyılda kabaca MÖ 1750'yle 1400 arasında, Volga-Urallar'ın doğusundan Minusinsk havzasına ve güneye Tian Shan Dağları'na doğru uçsuz bucaksız bir alana yayılmıştı (Harita 4). Andronovo epeyi homojen bir kültürdü ama içinde çok sayıda varyasyonlar –alt kültürler– barındırıyordu. Ayırıcı niteliği yarı kalıcı yerleşmelerdeki yarı toprak altındaki evlerle birlikte çiftlik hayvanı (ağırlıkla sığır) yetiştiriciliğiydi. Mezar kalıntılarında göze çarpan daha sonraki Zerdüştçü ayinlerle benzerlikler, yani ateş ve köpek töreninin özel rolü, en azından Proto-Zerdüştçülüğün bir unsurunu akla getirmektedir. Andronovo kültürünün ana hatlarıyla Hint-İran, bir ihtimal Proto-İskit olduğu konusunda mutabık kalınmıştır. Kültürün daha sonra kuzeye step-orman kuşağına doğru bir yayılışı vardır. Ormanın Proto-Ugor kültürleriyle müteakip temasınaysa Fin-Ugor mabutları Numi-Torum ve Mir-Susne-Hum ile Hint-Âri Varuna ve Mithra kültleri arasındaki benzerlikler işaret etmektedir.[7]

Andronovo kültürü incelikli sığır yetiştiriciliğinin gelişmesine sahne olmuştu. İskelet kalıntılarında hem süt ineği hem de et sığırı ırklarının yanı sıra üç farklı at ırkı teşhis edilmiştir. Steplerin sınırlı çevresel kaynakları sürülerin durmadan nakledilmesi, bir yerleşmenin çevresinde dolandırılması anlamına geliyordu (steplerin yenilenmesi elli yıl kadar zaman alır). Stepler yaklaşık yirmi beş yıllık bir sürede aşırı otlatmaya

6. Kuzmina 2008: 47.
7. Koryakova ve Epimakhov 2007: 123-80.

maruz kalır, bu da topluluğun başka bir yere gitmesini zorunlu kılardı. Bundan dolayı yerleşmeler anca yirmi beşle elli yıl arasında bir ömre sahip olma eğilimi gösterirdi. Yarı-göçebeliğe yol açan ana hatlarıyla teknolojinin gelişmesindeki bilfiil artışla diğer iyileştirmelerdi. Gıda üretiminin daha iyi yönetilmesi sürülerin ve nüfusların artışıyla, ki bu kullanılabilir toprak üzerindeki baskının artmasıyla sonuçlanmış, ki bu da nüfus kesimlerinin hareket halinde bulunması zorunluluğuna yol açmıştı. Başka bir deyişle göçebelik yerleşikliğin yayılması sonucu ortaya çıkmıştı, tam tersi değil. Bundan dolayı step kültürlerinde ilkin kalıcı yerleşmenin gelişmesi, bunun yerleşme deveranına yol açması, bunun yaylacılığa yol açması, bunun da MÖ on ikinciyle dokuzuncu yüzyıllar arasında tam göçebeliğe yol açması gibi genel bir örüntü vardır.

Neolitik ve Kalkolitik devirlerdeki anaerkil ögeli toplumlardan Tunç Çağı'ndaki daha ataerkil toplumlara doğru bir değişim meydana geldiğine dair bazı kanıtlar vardır. Ancak bu durumun Marija Gimbutas tarafından ortaya sürülen aşırı görüşteki gibi bütünüyle anaerkil barışçıl Neolitik toplumların [dışarıdan] gelen erkek Hint-Avrupa halkından fatihlerin yol açtığı ani değişimleriyle gerçekleşmiş olması ihtimal dışıdır.[8] Değişiklikler kuvvetle muhtemel aynı toplumların içinde tedricen gerçekleşmiş, steplerdeki Neolitik devrin çobanlık ve çiftçilik ekonomilerinin ağır ağır Tunç Çağı'nın besicilik ve yarı-göçebe ekonomilerine evrimi ve erkek emeğindeki müteakip artışla meydana gelmişti. Andronovo devrinin bazı mezarlarında kayda geçmiş uç vakalarda bu, kocanın ölümünde karısının –veya simgesel bir kadın kurbanın– feda edilip ona ahirette eşlik etmek üzere birlikte gömülmesi şeklini almıştı. Bu tür âdetler Arap gezginler tarafından ortaçağda bile Orta Volga'daki Rus steplerinde gözlenmişti –Hindistan'daysa modern zamanlarda devam etmişti.[9] Ancak steplerdeki bu âdet Tunç Çağı'nda, muhtemelen herhangi bir özel ahlaki hassasiyetten ziyade hayatını sürdüren ve çalışan dulların artan ekonomik değeri yüzünden çarçabuk ortadan kalkmıştı. Ayrıca step toplumlarının ataerkilliğine rağmen kadınlar her zaman, Amazonlar efsanelerinden o gün bugündür göçebe step toplumu kadınlarının faydalandığı yüksek statüye kadar, geleneksel olarak yerleşik kız kardeşlerine göre daha yüksek bir statüye sahiplerdi. Eski anaerkil sistemler büyük ölçüde ataerkil sistemlerle yan yana yaşamıştı, hiçbir

8. Gerçi şurası kabul edilmelidir ki Gimbutas (2001) "Eski Avrupa'da" yer alan daha batıdaki toplumları ele almaktadır.
9. Örneklerden hiçbiri Batı Avrupa'da on sekizinci yüzyıl kadar geç bir zamanda uygulanan cadı yakmaktan daha barbarca değildi.

zaman tek taraflı değildi (ve kanımca muhtemelen Gimbutas'ın anaerkil "Eski Avrupa'sı" da o kadar tozpembe değildi).

Bundan ötürü steplerin Tunç Çağı kalıcı ve yarı kalıcı yerleşme, teknolojik etkinlik, artan toplumsal karmaşıklık ve bir miktar doğuya doğru göçle niteleniyordu. Muhtemelen ikinci binyıldaki Sintaşta kültürü doruk noktasıydı. MÖ ikinci binyılın ikinci yarısında hava sıcaklığındaki genel bir artış hem insan hem de hayvan nüfusundaki bir artışla sonuçlanmış, bunu MÖ 1100'le 700 arasındaki kurak bir evre izlemişti. Bu da otlakların kurumasının arkasından gelen yerleşik kültürlerin, göçebeleri batıya doğru yer değiştirmeye iten çözülme ve çöküşleriyle sonuçlanmıştı. "İnsan bu zamanın (MÖ 1000-800) muhtemelen Avrasya tarih öncesinin en dramatik anı olduğunu söyleyebilir. Orta Avrasya'daki kültürel silsileyi ha bire altüst eden batıya doğru tekrarlı bir dizi göçü harekete geçirmişti."[10] Nihayetinde bu steplerin MÖ birinci binyılın son yarısındaki, İskitlerin, Yüeçilerin ve Hiung-nuların kenardaki bütün daha meskûn alanlara yani Avrupa'ya, İran'a, Çin'e darbe indirmesinin sahnelendiği, genel bir karmaşayla sonuçlanmıştı.

Koryakova ve Epimakhov bölgeyle ilgili yeni ufuklar açan eserlerini "Bu topraklar [Kuzey Orta Avrasya] büyük çıkışlar da, büyük inişler de, zafer de, bozgun da, teknolojik icatlar da, kabuller de, toplumsal birleşmeler de, çözülmeler de 'görmüştür'. Gelişmesinin belki de en önemli sonucu bu alanın organik olarak Avrasya'ya has etkileşimin büyük ağlarına evrilmesidir" diye vurgulayarak noktalarlar.[11]

STEPLERİN DANSI: UÇSUZ BUCAKSIZ ALANLAR BOYUNCA YER DEĞİŞTİRME

Yakındoğu'nun büyük yerleşik merkezleriyle boy ölçüşen kalıcı yerleşmelerin varlığına rağmen, Avrasya steplerinin başlıca ayırıcı niteliği bu kadar eski devirlerde bile gene de yer değiştirme olmuştur. Bu 1. Bölüm'de özetlenen nedenlerden ötürüdür: Steplerdeki hayatın pamuk ipliğine bağlılığı, istisnalar dışında ancak az nüfuslu sınırlı sayıda kalıcı yerleşmeye el verebiliyordu. Nüfuslar artmaya başlar başlamaz, mevcut otlak arazilerinin kullanımını azami hale getirmek amacıyla sürekli hareket halinde bulunmak zorundaydılar.

Arkeologlar [MÖ] beşinci binyıldaki Kalkolitik devir kadar erken tarihlerde emtia ve madeni eşya teknolojisi için Ukrayna ve Güney Rusya üzerinden Balkanlar'dan Karadeniz bölgesine kadar uzanan karmaşık

10. Koryakova ve Epimakhov 2007: 338.
11. Koryakova ve Epimakhov 2007: 316.

bir mübadele ağının kanıtını teşhis etmişlerdir. Bu, ille de göçebe göçü değilse de en azından bir tür batı-doğu yer değiştirmesini temsil eder. Madeni eşya teknolojisinin MÖ beşinci-dördüncü binyılda fark edilebilir bir kuzey-doğu yer değiştirmesi vardır ve Seima-Turbino kültürü Tunç Çağı'ndaki Altay Dağları'ndan Finlandiya ve Moldova'ya doğru doğu-batı yer değiştirmesini temsil eder. Tunç Çağı'nda bütün alan seyrekçe meskûndu ve uçsuz bucaksız alanlar esas itibariyle boştu, bundan dolayı göçler için doğal bir bölgeydi. Tekerli araç teknolojisinin Erken Tunç devrinde Avrupa, Avrasya stepleri ve Yakındoğu'nun bir ucundan bir ucuna yayılması alandaki eski yer değiştirmenin ek bir kanıtıdır.

Büyük bir kültürel yer değiştirme neredeyse kesinlikle geç dördüncü/erken üçüncü binyılın "Kura-Aras" veya "Erken Transkafkasya" kültürünün arkeolojik kaydında fark edilen bir tür göçü kapsıyordu (Harita 3). Kafkasların güneyinde yer alan bu [arkeolojik kayıt] muhtemelen kuzeydeki Maykop kültüründen ileri geliyordu. Devir kendine has çanak çömlek üsluplarıyla diğer ilgili malzemenin Kafkaslar'dan Kuzeybatı İran ve Filistin'e kadar (çanak çömleğin orada "Kirbet Kerak çanak çömleği" diye bilindiği) Yakındoğu'ya yayıldığına tanıklık etmişti. Söz konusu "tepelerin halkları" ve kültürleri bir istiladan ziyade bir dağılımı temsil etmektedir; antik Yakındoğu kayıtlarında (her ne kadar arkeolojik kültürlerle dil ailelerini bir tutmanın tuzakları aşağıda ele alınacaksa da) tereddütlü bir şekilde Hurriler ile bir tutulmuşlardır. Çok defa Avrasya steplerinin bu erken devirdeki örüntüsüne bilinen dünyanın büyük bölümünü kapsayan kırılgan ama birbiriyle ilintili bağlantılara bir tepkiler silsilesi gözüyle bakılmıştır. Bundan dolayı güneye doğru Kura-Aras yayılmasının Güney Mezopotamya'dan daha önceki kuzeye yani Anadolu'ya doğru gerçekleşen "Uruk yayılmasına" bir tepki olduğu öne sürülmüştür. Buna göre, Kura-Aras kültürlerinin Kafkaslar'ın güneyine doğru yayılmasına gelince, beşinci binyılın Güney Ukrayna'daki Tripolye kültürünün çok daha önceki yayılmasıyla harekete geçirilen bizzat bu yayılmaysa, Maykop kültürlerinin Kafkaslar'ın kuzeyine doğru gerçekleşen daha önceki yayılmasına bir tepkiydi.

Kafkaslar'dan yer değiştirme Maykop kültürünün daha sonra Anadolu'daki MÖ üçüncü binyılın Hatti kültürüyle benzerlikleri açısından da yorumlanmıştır. Bu özellikle Alacahöyük'teki defin yöntemleri ve bunların içinde bulunan muhteşem "kraliyet alemlerinde" barizdir (Resim 24). Bundan ötürü Hatti kültürünün yaklaşık MÖ 2200'deki bir zamanda Maykop bölgesinden göçlerin sonucu olduğu –en azından bunlardan etkilendiği– iddia edilmektedir. Hattiler (hiç değilse kültürel bakımdan) en iyi bilinen uygarlıklardan –ve imparatorluklardan– biri

niteliğine sahip Hititlerin doğrudan atalarıydı. Buna ilaveten Hitit dilinin (keza Luvi dili gibi, Anadolu'daki diğer eski dillerin) ayırt edilen en eski Hint-Avrupa dili olması nedeniyle Maykop kültürü halkının bir Hint-Avrupa dili konuştuğu, bu dili beraberinde Anadolu'ya Rusya'nın derinliklerindeki mahrecinden getirdiği öne sürülmüştür. Hem iddia hem de bağlantılar epeyi zayıf ve tartışmalıdır: "Hint-Avrupa halkı" meselesi aşağıda daha fazla mercek altına alınmaktadır.

Halkların steplerden yerleşik Yakındoğu'ya başka bir yer değiştirmesi MÖ ikinci binyılın ortalarındaki Mitanni İmparatorluğu'nda teşhis edilmiştir. Mitanni o zamanlarda antik Yakındoğu'nun "büyük güçlerinden" biriydi, kuzeydeki Hititlerle, güneydeki Mısırlılar ve doğudaki Asurlar arasındaki güç dengesini koruyordu. Avrasya steplerinden geldikleri varsayılan, Mitanni metinlerindeki yazılı belgelerden ünlü İndra, Mithra ve Varuna gibi Hint-İran mabutlarına taptıkları bilinen İranlı bir elit tarafından hükmediliyordu. Mitanni belgeleri ayrıca bir İran dilinde yazılmış bir at terbiye el kitabını içerir. Bu da step kökenlerine dair bir fikir verir. Belki de onlar, MÖ 1600 civarında Mykenai'ı galebe çalan aynı grubun bir kolu veya aynı yer değiştirmenin parçasıydılar.[12]

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra ortaya çıkan milliyetçi siyasayla birlikte Maykop ve Kura-Aras yayılması yeni yönlere sapmıştı. Maykop'un kendisi Rusya Federasyonu'nun içindeki yeni bir cumhuriyetin başkenti haline gelmişti: Çoğunluğu İslam'ın buyruklarını yerine getiren Adıge Cumhuriyeti adlı bir etnik Çerkez devletinin. Ama Kuzey Kafkasya bölgesi aynı zamanda birçok etnik Türk grubunun da yurduydu. Tuhaf bir şekilde bu durum bölgeden bir arkeoloğun, bir etnik Türk'ün anakronik bir şekilde Maykop kültürü halkının Türkçe konuştuğunu iddia etmesine yol açmıştı. Bundan başka, MÖ dördüncü binyılın Mezopotamya uygarlıklarından antik Sümer dilinin –ve dünyanın ilk yazı sisteminin– Türkçeyle ilişkili olduğuna dair eski ama çoktandır ikna edici bir şekilde çürütülmüş bir teori yüzünden, Kura-Aras çanak çömleğinin antik Yakındoğu'ya yayılmasının "Maykop Türklerinin"![13] bir yer değiştirmesini temsil ettiği iddia edilmişti. İddialara göre bu "Kafkasyalı Türklerimizin" dünyanın ilk yazılı dilini, Sümerceyi, Türkçenin bir dalını (işin doğrusu özellikle Kuzey Kafkasya'da konuşulan Karaçay-Balkar lehçesini) gelecek nesillere miras bırakmasına yol açmıştı. Bir saçmalıklar çorbası elbette ama arkeoloji gibi selim bir disiplinin bile

12. West 2007: 21-2.
13. Artık Türkiye'nin kendisinde çoğu insan tarafından kabul edilmese de, bu teorinin kalıntıları Sümerbank veya "Sümerce" soyadı Erkurgal gibi adlarda hâlâ varlığını sürdürmektedir.

nasıl siyasa ve milliyetçilikle raydan çıkarılabileceğine dair bu kitapta tekrarlanacak çok sayıdaki örnekten de sadece bir tanesi.[14]

HİNT-AVRUPA HALKI ARAYIŞI: SİMYACI TAŞI MI, YOKSA KÖRDÜĞÜM MÜ?

Yıllarca bir Hint-Avrupa halkının anayurdu arayışı hem bir Kutsal Kâse hem de steplerin tarihöncesine dair devasa bir tuzak olmuştur. Bu, arkeolog Stuart Piggott tarafından "bilgelerin itibar cesetleriyle veya daha da kötüsü hâlâ seğiren organ parçalarıyla kaplı bir entelektüel mayın tarlası" diye tarif edilmiştir.[15] Uzun süredir dünyadaki çoğu dilin birbirine bağlı geniş gruplar halinde gelişigüzel bir araya toplanabileceği kabul görmüştür: Sami, Hint-Avrupa, Ural-Altay, Çin-Tibet, Polinezya, Bantu ve diğer diller. Filolog Sir William Jones –o günlerde Hindistan Yüksek Mahkeme Yargıcı– 1786'da Asya Bengal Derneği'nde verdiği ünlü konferansıyla Hindistan ve Avrupa'daki antik dillerin sadece bağlantılı değil büyük ihtimalle ortak bir kökene sahip bulunduğu teorisini ilk sözlü ifade eden kişiydi. Bunun ima ettikleri muazzamdır: Bu, dil bakımından eski dünyanın bir ucundaki Bengallilerle öteki ucundaki İrlandalılar gibi birbirinden farklı ve ayrı düşmüş halkların atalarının bir noktada tek bir birleşik halk olduğunu akla getirir.[16] O gün bugündür –hem zaman hem de zemin açısından– ortak köken arayışı birçok filolog ve arkeoloğun zihnine takılmıştı.

Bu teori bir bakıma Avrupa ve Asya'nın ayrı kültürel varlıklar olduğu kavramına karşı çıkar. Bu itiraz ortak diller grubu için türetilen "Hint-Avrupa" terimiyle ima edilir. Oysa bu da başka bir kördüğüme yol açar: Önce kim oradaydı, "biz" mi yoksa "onlar" mı? Ayrıca insanın gözüne bazen arayışın arkasında o asırlık kültürel –hiç değilse dilsel– üstünlük mücadelesinin bulunduğu çarpar. Bu yüzden Hint-Avrupa meselesi, Sami ve Ural-Altay dil aileleri gibi, benzer ortak köken meselelerinden daha fazla akademik enerji harcatmıştır. Bundan ötürü Hint-Avrupa

14. Kohl ve Fawcett 1995 içinde Chernykh: 143.
15. Piggott 1992: 49.
16. Ayrıca sadece dil bakımından değil; Kelt dillerinden İrlanda diliyle Vedalar Dönemi Hintçesi arasındaki ortak Hint-Avrupa kökenler sayesinde şiirsel bağlantılar teşhis edilmiştir. "İrlanda/Éire" ve "İran" adları bile aynı köke dayanır: Proto-Hint-Avrupa dilinden gelen *Aryo-men*, Vedalar Dönemi Sanskrit dilinde *Aryaman*, Avesta Farsçasında *Airyaman*, Galya dilinde *Ariomanus* ve İrlanda dilinde *Eremón* (İrlanda'nın ilk efsanevi kralının adı–"soylu şef" anlamına gelen İrlanda dilindeki *aire* kelimesinden gelir) diye geçer; Sanskrit dilindeki ve Avesta Farsçasındaki *aryá* "güvenilir, saygın, değerli" -dolayısıyla "Âri"– demektir. Aynı kök yani *Arya* bir Batı İskit kabilesi olan Halizon kabilesinin dilindeki *Ala* veya *Ali* ön ekiyle ilişkilendirilmiştir. Bkz. Sulimirski 1985: 152; Mallory ve Adams 2006: 433-4; West 2007: 29-31 ve 142-3.

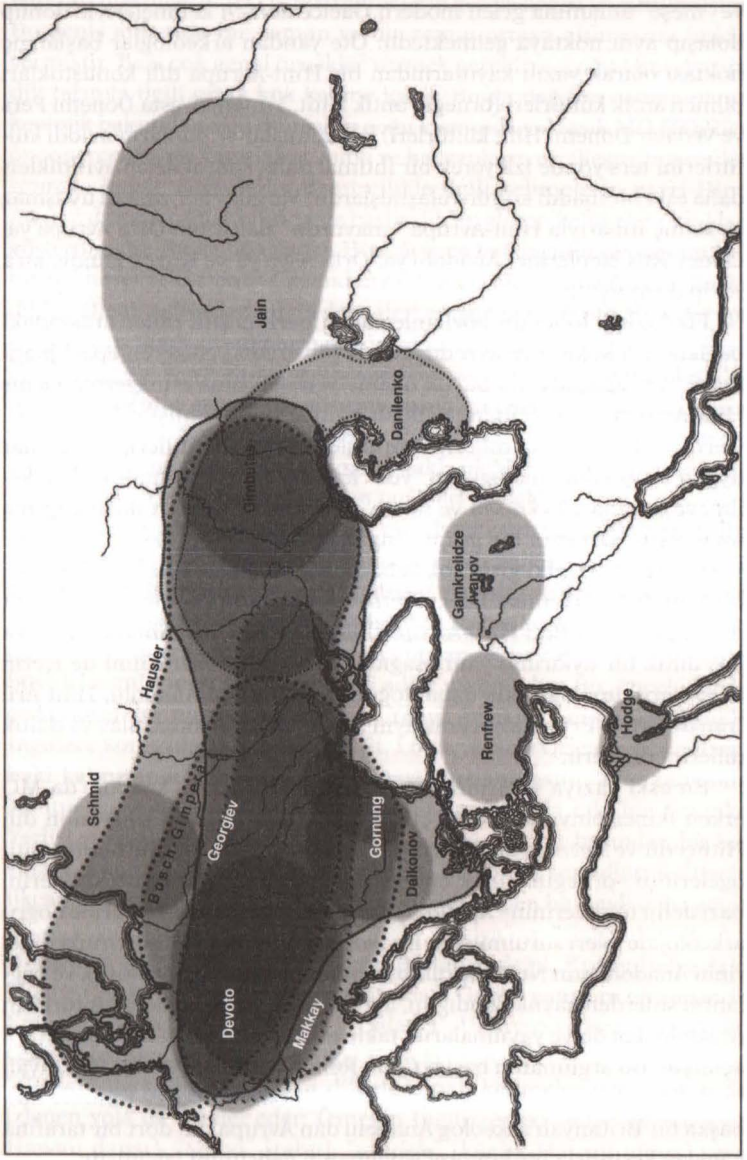
meselesi, bir yandan aşağı yukarı geçen yüzyılın kimi en fevkalade bilimsel dedektiflik çalışmalarına, öte yandan da abartılı iddiaların, politik manevraların ve efsaneleştirmelerin bahis mevzusu olan epey tuzak dolu bir meseledir.

Böylesi bağlantıları ilk gözleyen Jones değildi. 1580'ler kadar geçmişte Filippo Sassetti adlı Floransalı bir tacir, Goa'da ikamet ederken benzer gözlemleri dile getirmişti. Keza Jones'un önüne düşen başkaları da vardı. Kuşkusuz bağlantılar ilk çağlarda bile teşhis edilmişti. Örneğin bu MS birinci yüzyılda yaşayan, güya Hindistan'a seyahat eden ve Yunancanın yanı sıra Hint dillerini ve Farsçayı bilen, Tyanalı Apollonios adlı Anadolulu filozof için iddia edilmişti. Bu, dilsel bağlantılara dair bir miktar farkındalık bulunduğunu akla getirir. Herodotos dahi ortak dilsel kökenler hakkında akıl yürütmüştü, muhakkak ki başlı başına muazzam ölçüde modern boşa kürek çekmeye yol açan Yunanca ve Mısır dili arasında. Antik Yunancayla Eski Farsça arasındaki dilsel bağlantılar Yunan-Pers savaşlarında yekdiğerinin müzakere kurnazlıklarını yorumlamak için göbeği çatlayan her iki tarafın diplomatik maiyetince kesinlikle takdir edilmiştir.

TARİH ÖNCESİNDE TARİHLER

Hint-Avrupa halkalarının kökenleri meselesinin tamamı burada ayrıntılı bir şekilde ele alınamayacak kadar büyük bir konudur. Bu, çok geniş anlamda başlıca iki yaklaşım yöntemiyle ilgilidir: Her ikisi arasında epey çakışma bulunan filoloji ve arkeoloji. Filologlar işe modern Hint-Avrupa dilleriyle başlamışlar ve gelişmelerini bir bakıma tersine izleyerek, teorik bir Proto-Hint-Avrupa dilini kısmen yeniden bina etmişlerdir: Hepsinin kökü olan bir "ana dil".[17] Köklere ulaşmak için izlenen yol her zaman doğrudan değildir, aksine bir hayli kökteşten yararlanılır. Buna iyi bir örnek "meşe" için Hint-Avrupa dilindeki kök kelime yani **doru-* kelimesidir. Bunun meşe kelimesinin Latincedeki karşılığı yani *quercus* kelimesiyle uzaktan yakından bir benzerliği yoktur ama "sert" anlamına gelen Latince *durum* kelimesiyle kökteştir ve artık makarna yapımında kullanılan *durum triticum* [durum buğdayı] gibi sert buğday çeşitlerini tanımlamak için sarf edilmektedir. Kökteş İngilizce *"durable"* [dayanıklı] kelimesiyle yeniden gün ışığına çıkmaktadır ancak aynı zamanda İngilizce *"tree"* [ağaç], "ağaç" anlamına gelen Farsça *dirakht*

17. "Proto-Hint-Avrupa dilinin" ancak dilsel bağlantıları açıklamakta kullanılan bir teorik araç olduğunu ve ona hiçbir şekilde Sümerce ve Hititçe gibi ortadan kalkmış bir dil gözüyle bakılamayacağını ne kadar vurgularsak vurgulayalım azdır.

Harita 6 Farklı uzmanlara göre Hint-Avrupa halkının anayurdu meselesi
(Mallory 1989'dan uyarlanmıştır.)

ve "meşe" anlamına gelen modern Gaelce *darach* kelimeleriyle dönüp dolaşıp aynı noktaya gelmektedir. Öte yandan arkeologlar başlangıç noktası olarak yazılı kayıtlarından bir Hint-Avrupa dili konuştukları bilinen antik kültürleri (örneğin antik Hitit, Yunan, Avesta Dönemi Pers ve Vedalar Dönemi Hint kültürleri) kullanmışlar ve bunların maddi kültürlerini ters yönde izleyerek bir ihtimal daha sonrakilerin evrildikleri daha eski bir maddi kültüre ulaşmışlardır. Vargılar her zaman uyuşmaz ve sonuç itibarıyla Hint-Avrupa "anayurdu" Baltık'tan Orta Avrupa'ya, Güney Rus steplerine, Anadolu'ya, Orta Asya'ya ve Kuzey Hindistan'a sekip durmuştur.

Filologlar, Jones'un gözlemlerinden beri, çeşitli diller arasındaki bağlantıları kökleri ve ayrı düşmeleri [diverjans] gösteren epeyi inandırıcı "soy ağaçları" ile büyük ölçüde yeniden bina etmişlerdir. Geniş Hint-Avrupa grubu içinde çeşitli alt gruplar belirlenmiştir: Kelt dilleri, Germen dilleri, Slav dilleri, İran dilleri, Hint-Âri dilleri, vs. Bunlar uygun bir şekilde, filologların "yüz" için her iki gruba mahsus kök kelimeye dayanarak *centum* ve *satem* diye adlandırdıkları iki ana gruba ayrılmıştır: Örneğin bir grupta İngilizce "*century*" [yüzyıl], diğerinde Farsça *sad* "yüz". İki grup çok kabaca, her ne kadar sürekli değilse de, bir batı-doğu örüntüsü izler. *Centum* grubu Romen, Germen ve Kelt dilleri gibi çoğu Batı Hint-Avrupa dillerini ama aynı zamanda doğuya has antik bir aykırılığı yani aşağıda ele alınan Tohar dilini de içerir. *Satem* grubuna ağırlıkla daha doğuda rastlanır ve Anadolu, Hint-Âri, İran dilleriyle Ermeniceyi ama aynı zamanda Arnavutça, Slav ve Baltık dillerini de içerir.

En eski yazıya geçirilmiş Hint-Avrupa dili, Orta Anadolu'da MÖ erken ikinci binyılda ortaya çıkan Tunç Çağı imparatorluğunun dili Hititçedir ve *satem* grubu içinde yer alır. Hitit maddi kültürünün çeşitli ögelerinin –örneğin çanak çömlek üsluplarının, mimari tekniklerin, bazı defin törenlerinin– Anadolu'nun tarih öncesindeki köklerine doğru arkeolojide izleri sürülmüştür. Bu bazı arkeologların Hint-Avrupa dillerinin Anadolu'nun Neolitik kültürlerinden, özellikle Çatalhöyük ve bağlantılı sitlerden kaynaklandığını, ayrıca dillerin ilgili maddi kültürlerin Anadolu'dan öteye yayılmalarını takip ettiklerini ortaya atmalarına yol açmıştır. Bu argümanın başını Colin Renfrew adlı seçkin bir Britanyalı tarih öncesi arkeoloğu çekmiş ve sonuç itibarıyla Barry Cunliffe adlı başka bir Britanyalı arkeolog Anadolu'dan Avrupa'nın dört bir tarafına yönelen kesintisiz bir kültürel yayılmanın gelişimini izlemiştir.

Teori, dilsel yeniden bina etmeye dayanan argümanları çoğunlukla epey farklı sonuçlara varan, filologlar arasında genel kabul görmemiştir. Bir Proto-Hint-Avrupa "dünya manzarasını" yeniden bina etmek için

Hint-Avrupa dillerindeki ortak kelimelerin geriye doğru izi sürülmüştür. Bu geniş anlamda bir zaman ve bir zemin ortaya atılmasına imkân vermiştir. Bazı çok genel örnekler vermek gerekirse, çoğu Hint-Avrupa dili tarımla ilgili ortak kök kelime içerir. Bu da dağılım zamanını, arkeolojik bakımdan eski dünyanın çoğu kısmında yaklaşık MÖ 5000'den önce gerçekleştiği kanıtlanan, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinden *sonraya* koyar. Gelgelelim demircilikle ilgili kelimelerin gayri-Hint-Avrupa dilinden diğer bir deyişle başka dilden alınan kelimeler oldukları gösterilmiştir. Bu da bu yüzden Hint-Avrupa halklarının yayılışının MÖ birinci binyıldaki Demir Çağı'ndan *önce* gerçekleştiğini gösterir. Başka dilden alınan kelimelerle ilgili daha ileri araştırmalar Proto-Hint-Avrupa halklarının diğer dil aileleriyle –örneğin (Sibirya'da) Altay dil ailesi, (Kafkaslar'da) Kartveli-Megrelce veya (Ortadoğu'da) Sami dil ailesiyle– ne zaman temas ettiklerini gösterir ve ayrıca izledikleri yolun kabaca haritasını çizer. Ayrıntıya girmezsek, Proto-Hint-Avrupa halklarının dağılma tarihi bu yolla dilsel bakımdan yaklaşık MÖ 5000'le 3000 arasına yerleştirilmiştir. Çoğu görüş erken tarihleri destekler.

Daha eski bir dilin altkatmanı meydana çıkarılarak da yer değiştirmenin izi sürülebilir. Bu çoğunlukla, farklı halklar –ve dilleri– gelip geçse de varlığını sürdürme eğilimindeki, nehirler ve dağlar gibi coğrafi arızaların adlarında baki kalır. Nispeten yakın geçmişteki bir örneği ele alırsak, bugün ağırlıkla Rusça konuşan Güney Rusya ve Kırım'ın büyük kısımlarında Türkçe coğrafi adlar mahfuzdur. Bu, önceki Türkçe konuşan bir nüfusa delalet eder. Yahut Amerika'nın bunlar dışında İngilizce konuşulan kısımlarında St. Louis ve New Orleans gibi adların baki kalmasının daha eski bir Fransız yurtlanmasını, aynı zamanda Nantucket veya Massachusetts gibi adların daha da eski bir Amerika Yerlisi yurtlanmasını akla getirir. Avrupa'nın tam bir başından bir başına ve Anadolu içlerine serpilmiş "Kelt" ile kökteş yer adları Keltlerin ilkçağda bugünkü konumlarının akla getirdiğinden bir hayli daha geniş çapta yayıldıklarına delalet eder. "Kelt" "Galya" ve "Galya dili" ile, bu yüzden de bizzat Galya'dan (sadece Bretanya değil, Kuzey İtalya'daki "Gallia Cisalpina" [Alpler'in bu tarafındaki Galya] yanı sıra bütün antik Fransa'dan) başka Anadolu'daki "Galatya", Ukrayna ve İspanya'daki iki Galicia [sırasıyla Galiçya [Lehçe Galicia] ve Galicia] ve İskoçya'daki "Gaelce" ile kökteştir. Başka dilden alınan kelimeler aynı zamanda izlenen yola da delalet eder: Örneğin İngilizcedeki "*hula*" [geleneksel Hawaii dansı], "*taboo*" [tabu], "*ukulele*" [küçük Hawaii gitarı] veya en yakın geçmişteki "*wiki*" [Hawaii dilindeki çabuk çabuk anlamına gelen "*wiki-wiki*" deyiminden] gibi Polinezya dilleri kökenli kelimeler, İngiltere'den insanların bir zamanlar ekvatorun güneyindeki denizlerdeki

halklarla temas ettiklerini akla getirir. Tabii ki değinilen bütün bu yakın geçmişten örnekleri, karmaşık dilsel hokkabazlığa ihtiyaç duymadan, sırf iyi belgelenmiş tarihten ötürü biliyoruz. Gene de bu "tarihin" hiçbir tarihsel kaynağın bulunmadığı ve tarih öncesi kadar geçmişe uzanan zamanlar ve zeminler için sırf dilbilimden nasıl gayet emin adımlarla yeniden bina edilebileceğini gösterir.

Yaklaşık tarih ve izlenen yol için bu kadarı yeter. Anayurt, büyük bölümü flora ve fauna kanıtlarına dayalı, daha da hassas dil bilimsel [lengüistik] eline ayağına çabukluk gerektirmektedir. Örneğin dilsel yeniden bina etme kayın, meşe, köknar ve diğer ağaçlar için kullanılan kelimelerden türeyen ortak bir kelime hazinesi bulunduğunu göstermiştir; başka kelimelerin geriye doğru izi sürüldüğünde kurt, ayı, yaban tavşanı ve –işin ilginç yanı– somonla ilgili ortak kökler bulunmuştur. Namevcutlar zeytin, şarap, eşek veya yağ için kullanılan herhangi bir ortak Hint-Avrupa dilleri kelimeleridir. Tabiatıyla özlülük uğruna fevkalade karmaşık –ve hâlâ tartışmalı– bir argümanı fazlasıyla basitleştirdim ama böylesi dilsel yeniden bina etmeler kuzeydeki bir kökene, muhtemelen steplerden çok orman kuşağındaki bir kökene delalet eder (ancak bu hâlâ tartışılmaktadır). İşin püf noktası bu argüman, aksi takdirde birçok "köken" sorusuna çok defa kestirmeden verilen hazır cevaba, yani Akdeniz veya Yakındoğu'daki herhangi bir kökene karşı çıkar. Genel görüş birliği Hint-Avrupa halklarının bu "anayurdunu" çok geniş anlamda Doğu Rusya ve Batı Sibirya'daki Urallar'ın her iki yanındaki bölgeye yerleştirmiştir. Arkeolojik kayıtlarda bu Tunç Çağı'nın, MÖ 3000'in birkaç yüzyıl öncesi veya sonrasındaki Afanasiyevo kültürüne karşılık gelir. Afanasiyevo ile kabaca çağdaş ve bağlantılı MÖ üçüncü-erken ikinci binyılın Yamnaya kültürü de Hint-Avrupa halklarının kökenleriyle ilişkilendirilmiştir.

Yukarıda ele alınan Urallar'ın doğusundaki "Kasabalar Ülkesi" gördüğümüz gibi Afanasiyevo-Yamnaya kültürünün bir gelişmesiydi. Bu ve antik İran ve Hint kültürleriyle benzerlikler alanın Proto-Hint-Avrupa dillerinden ilk kopan dil ailesi niteliğindeki Hint-Âri dil ailesinin anayurdu olduğunun öne sürülmesine yol açmıştı. Bu ise buradaki Sintaşta ve Arkaim adlı iki anahtar sitin bile bile "Ârilerin anayurdu" diye benimsetilmeye çalışılmasına yol açmış ve alanı Yeni Çağ Arî ırk üstünlükçülerinin bayağı söz götürür bir hac merkezine dönüştürmüştür.[18] Hint-Avrupa "halklarının" ilkçağda böylesi geniş bir alanın bir başından bir başına

18. Bu 2011'de Magnitogorsk'tan Arkaim'a yaptığımız gün boyu süren bir inceleme gezisinde, siti hatta yakın çevresini bile ziyaretten açıkça menedilip müzeyle sınırlanmamızı açıklayabilir.

yayılmalarına, atın Avrasya steplerinde evcilleştirilmesiyle birlikte, en eski örneklerinin Sintaşta'da bulunduğu ispitli tekerlekli savaş arabasının geliştirilmesinin sebebiyet verdiği ihtimali öne sürülmüştür. Bu öneri tartışmalı durumunu korumaktadır. Gene de "Sintaşta halkının" esas Hint-Âri halkı olduğu önerilebilir ama bu "Afanasiyevo-Yamnaya halkının" esas Proto-Hint-Avrupa halkı olduğundan daha ispatlı değildir: Yazılı belgelerin yokluğunda, hipotezlerin bütün inandırıcılığına rağmen, bir halkın hangi dili konuştuğunu asla bilemeyiz. Belki de en iyisi esas anayurdu filolog M. L. West'in nazikçe dile getirdiği gibi "Avrostan'da" konumlandırmaktır.[19]

Az sayıda tıpatıp uyuşma vardır ve her şeyden önce çoğu kanıtın varlığıyla değil *yokluğuyla* uğraştığımızı vurgulamak önemlidir. Ayrıca yeni keşifler taze izler–ve ilave uymazlıklar– ortaya çıkarmaktadır. Sorunların son esaslı incelemesinin yazarlarının vardıkları sonuca göre: "Kısacası, Hint-Avrupa halkının anayurdunu tespit etmenin kolay bir yolu yoktur; kesin bir çözümü yoktur."[20] Aşağıda Hint-Avrupa arkeoloji araştırmasının düşebileceği tuzakların iki örneği bulunmaktadır.

BÜYÜK TOHAR GÖÇÜ

İlki başkalarından farklı bir şekilde zihin bulandıran böyle bir uymazlıkla ilgilidir. Yirminci yüzyılın başlarında Çin'de Kuzey Sincan'daki [Sinkiang] Turfan ve Kuqa vahalarında kazı yapan arkeologlar MS altıncıyla sekizinci yüzyıllar arasına tarihlenen ortadan kalkmış bir dilde kaleme alınmış çok sayıda el yazması buldular. Dil modern filologlar tarafından, MÖ yaklaşık birinci yüzyılda Sincan'daki Turfan'dan Kuzey Afganistan'a göç etmiş bir kabilenin antik Yunanca tasvirindeki *Tokharoi* [Toharlar] adından hareketle (bugün bu dilin atfedildiği bu kabilenin ille de bu dili konuştuğuna dair çok az kanıt bulunmasına rağmen) "Tohar dili" diye adlandırıldı. Bu ad Orta Asya'ya has bazı metinlerde de Toharların Sincan'ın antik mukimleri olduklarını doğrulayacak şekilde geçer. Ad Kuzeydoğu Afganistan'daki modern "Tehar" eyaletinin, ortaçağ Arap coğrafyacılarının verdiği kabaca antik Baktriane'ye karşılık gelen "Toharistan" adından türeyen adıyla varlığını hâlâ sürdürmektedir.

Aramice yazısının bir varyasyonuyla kaleme alınan dil deşifre edilmişti. El yazmalarının Sanskrit dilinden çevrilen Budist metinlerin yanı sıra büyü, tıp, hatta yer yer ticari işlemler üzerine incelemelerden meydana geldiği anlaşılmıştı. Ayrıyeten bir Hint-Avrupa dili olduğu an-

19. West 2007: 2. Ayrıca bkz. Anthony 2010.
20. Mallory ve Adams 2006: 453.

laşılmıştı. Bu başlı başına bir sürprize yol açmamıştı çünkü İskitçe veya Farsça veya Sanskrit gibi doğudaki başka diller de aynı gruba dahildir. Ancak daha yakından bir çözümleme çok daha hayretlere düşürücü bir ögeyi ortaya çıkarmıştı. Her şey bir tarafa, Tohar dili beklendiği gibi ne Farsça veya Sanskrit dilinin ne de Doğu'nun diğer Hint-Avrupa dillerinin akrabası bir *satem* dili değildi. Aksine antik Germen ve Kelt dillerinin akrabası bir *centum* diliydi. Araştırmacılardan biri benzerlik karşısından o kadar hayrete düşmüştü ki, Toharlar Keltlerin Çin'e has bir koludur diye bile ilan edilmişti! Bu görüş artık elbette tadil edilmiştir ama benzerlikler gene de hayretlere düşürücüdür.

Çin kaynakları –bu kimlikleme kesin değilse de Yüeçiler diye bahsettikleri– Toharların aslında Dunhuang'ın doğusunda yer alan Kansu'dan geldiklerini ve Sincan'a aşağı yukarı MÖ 800'den sonraki bir vakitte göç ettiklerini ileri sürmektedir. Bu teoriye göre büyük ihtimalle –sonuçta İranlılara ve Hintlere evrilen kabilelerden ayrı ve bambaşka– eski bir Hint-Avrupa kabilesince aşağı yukarı MÖ 1400'den sonraki bir vakitte Doğu Avrupa'dan Çin'in batı sınırlarına Avrasya steplerinin 3.000 mili boyunca bir göç gerçekleştirilmişti. Toharların/Yüeçilerin arayışları Sincan'da noktalanmamıştı çünkü MÖ birinci yüzyıldan sonra daha doğuya doğru yer değiştiren Hiung-nuların/Hunların (bkz. 6. Bölüm) baskılarına verdikleri tepkiyle daha batıya göç edip Afganistan'a girmişlerdi. Toharlar MS ilk birkaç yüzyılda orada ilkçağın büyük imparatorluklarından birini yani Afganistan ve Hindistan'ın Kushan İmparatorluğu'nu meydana getirmişlerdi (bu yüzden Afganistan'ın ilk girdikleri alanının Tehar adının baki kalmasına da yol açmışlardı). "Kushan" adı güya Çin kaynaklarında Yüeçilerin beş kabilesinin adlarından birinden yani "Guishuang" adından türemiştir. Sanki bu yeterince kafa karıştırıcı değilmiş gibi, Kushan hükümdarlarının yazı dilinde yeni bir zihin bulandırma baş gösterir. Bu dil Tohar dili değil, Sogd ve Part dillerinin akrabası bir İran dili olup, önceleri Yunan yazısıyla ardından da Kharoshti adlı (ama ne yazık ki Arami yazısından türeyen) bir Hint yazısıyla kaleme alınan Baktriane dilidir.

Batı Çin'de Hint-Avrupa dili konuşan bu gruplarla ilgili teoriler kısa bir süre önce Çin Orta Asya'sının epey reklamı edilen mumyalarının incelenmesinin ardından bir hayli sarsılmıştı. Bu mumyalar fizyolojik açıdan Kuzey Avrupalı vücut tiplerini andırmaktadırlar. İlgili kumaşların analizi, İsviçre'nin ilk Keltlerle ilişkili Hallstatt kültürü gibi, Kuzey Avrupa'daki tarih öncesi gruplarınkilerle benzerlik göstermiştir. İlk bakışta bu MÖ 1400'ün veya civarının farazi Avrupalı yayanlarımıza –"Proto-Toharlara"– dair teorilerle gayet güzel uyuşuyor gibi gelebilir.

Ama bu neredeyse cevapladığı kadar çok soruyu akla getirir. Bir kere, radyokarbon tarihleri en azından bazı mumyaların MÖ 2000 hatta 3000 kadar eskilere, sözde büyük göçten ve Toharistan'ın Hint-Avrupa dilinin ortaya çıkışından epey daha eskilere dayandığını göstermiştir. Tarihler son derece değişkendir. En eskisi aşağı yukarı MÖ 3000'den, en yenisiyse MS ilk birkaç yüzyıldan kalmadır. Açıkçası bu nedenle mumyalar tek bir homojen kültüre ait değildir.[21] Ayrıca unutmayalım ki tekstil kıyaslamaları oradaki kanıt bolluğu ve tekstil araştırmaları yüzünden sadece Avrupa'yla yapılabilir; elimizde çok daha az kanıt bulunan (hiç değilse Batılı araştırmacılarca kullanılabilir) antik Çin'in tekstilleriyle benzer bir kıyaslama aynı ölçüde veya daha çok benzerlik ortaya çıkarabilir.

Daha da önemlisi, dili vücut tipleriyle aynı kefeye koymak vahim bir hatadır. Mumyaların "Avrupalı" eşkâllerine rağmen bir Avrupa dili konuştuklarına dair zerre kadar kanıt yoktur. Ayrıca eşkâller fazlasıyla abartılabilir: Böylesi vücut tipleri Sibirya'nın yerli halkları arasında da mevcuttur. Bir yere kadar mumyaların açığa vurdukları "Avrupalı" vücut tipinin, Avrupa yerine pekâlâ Sibirya olma ihtimali bulunan, kökeni sorusunu akla getirir: Yukarıda gözden geçirdiğimiz Minusinsk havzasındaki Afanasiyevo kültürünün DNA'sı *Europoid* tipinin Sibirya'daki MÖ dördüncü binyıl kadar eski mevcudiyetine delalet eder. Kesinlikle söylenebilecekler mumyaların çok eski zamanlardan kaldıklarından, hangi açıdan bakılırsa bakılsın yöreye özgü gibi göründüklerinden ve Toharların Kansu'nun ötesindeki herhangi bir yerden geldiklerine dair halihazırda sağlam hiçbir kanıt bulunmadığından ibarettir.

İSTİKAMET BATI: GALEBE MAHKÛMİYET

Bu Kutsal Kâse'nin kültürel açıdan nasıl tuzak dolu hale gelebileceğinin ikinci örneği apayrı "Avrupalı" kimliğinin kökenlerinin peşine en son düşenlerden biri olan, arkeolog Barry Cunliffe'in herkesin kabul ettiği gibi ustalıklı eseridir. Hint-Avrupa dillerinin Anadolu kökenlerine dair Colin Renfrew'in görüşünü kabul eden Cunliffe, bunun ardından Hint-Avrupa halklarının bir sözde "Neolitik paketin" Avrupa'nın bir başından bir başına MÖ 7000'le 5000 arasında (yani güç bela "şimşek gibi") "şimşek gibi ilerlemesinden" sorumlu bulunduklarını iddia eder. Ona göre bu "Ön Asya'dan tekneler dolusu seyyarlığa mahkûm

21. Önemle belirtilmelidir ki bunlar bu bağlamda terimin Mısır dilindeki anlamında mumyalar, başka bir deyişle cesedi muhafaza etmek için bile bile yapılan bir mumyalama değildir. Aksine tamamen Sincan'ın kuru –ve çoğunlukla tuzlu– koşullarında kuruma sonucu meydana gelen kazara mumyalanmadır.

çiftçinin" birkaç kola ayrılarak Avrupa'nın bir başından bir başına yayılmasıyla başlamıştır. Başlangıçta Yakındoğulu bu Neolitik kültürden Yunanistan'a varınca niteliği itibarıyla "ruhunda yer etmiş ... zamanla toplumsal bakımdan yer edecek öncülük ahlakı," "yoluna devam edip ötede uzananı görme yarışı" nedeniyle hanidir "artık belirgin bir şekilde Avrupalı" diye bahsedilir.

> Ve böylece... adeta denilebilir ki... Avrupa toplumunun bütün temelleri yerli yerine oturmuştu... ayrıca ilk çiftçileri önlenemez bir şekilde ileri iten mündemiç bir öncülük ahlakı vardı... bu batan güneşin mucizesini anlama merakıyla batıya doğru cezp edilenlerin doğuştan gelen bir bilinmeyeni keşif arzusuydu. ...özlem ve umutlara sahip gerçek insanları ele alıyoruz... Avrupa'da görülen önemli ilerlemelerin birçoğunu yöreye özgü enerjilerin ve buluculukların doğurduğu açığa çıkmıştır.[22]

Neolitik kültürle hem Hint-Avrupa dil ailesi –hem de bütün bir duygusal öznitelikler paketi– arasında bağ kuran argüman esas itibarıyla [fasit] daireseldir: [Bu argümana göre] Hint-Avrupa dillerini Avrupa'ya getiren Neolitik [kültürdü]; Hint-Avrupa dilleri Anadolu'nun Neolitik [kültüründe] ortaya çıkmıştı; öyleyse Neolitik Devrimi Hint-Avrupa halkları getirmişti. Aynı zamanda kaçınılmaz bir şekilde çelişkilidir: [Gene bu argümana göre] buluculuk bir taraftan Yakındoğu'dan gelmişti, diğer taraftan yöreye özgü "Avrupalı" enerjiler ve buluculuklar yüzündendi. Cunliffe buna ilaveten "[MÖ üçüncü ve ikinci binyılın Avrupa'sında] yenilik ve değişiklik için bir enerji, coşku ve gerçek bir heves hissi vardır. Sanki...topluluklar...yeninin heyecanı için... bir Pan-Avrupalı ruhunu kucaklarlar"[23] diye yazdığında, insan neredeyse bir Post-Maastricht modern Avrupa Birliği ruhunun tarih öncesine yüklendiğini sezer.

Özelde Toharlar genelde de Hint-Avrupa halkları kimlerdi gibi sorular "bizim" kökenlerimizin ne kadar karmaşık olduğunu gözler önüne sermeye hizmet eder: Avrupalı mı, Asyalı mı, yoksa ikisinin arasında mı? Ayrıca "bizi" veya herhangi bir başka halkı tanımlamanın ne kadar karmaşık olduğunu gözler önüne sermeye hizmet eder: Konuştuğumuz dil, görünüşümüz veya uyguladığımız kültür. Esas itibarıyla bu büyük ölçüde Hermann Hesse'nin "*Das Glasperlenspiel*" [*Boncuk Oyunu*] [adlı eseri] kadar anlamsızdır. Her şeyden önce bu, halkları ve kültürleri kesin çizgilerle kategorize ederken, böylesi soruların ne kadar anlamsız olabileceğini göstermektedir: Herhangi bir halk karmaşıklığın, uymazlığın ve çapraz döllenmenin ürünüdür.

---

22. Cunliffe 2008: vii, 101-141.
23. Cunliffe 2008: 179.

Arkeologlar Hint-Avrupa halklarının yer değiştirmesinin izini sürme girişiminin ve bir Hint-Avrupa halkı "kimliği" bulunduğunu varsayma safsatasının tuzaklarına parmak basmakta haklıdırlar.[24] İlkin her şeyden önce meselenin, ille de maddi kültürlerin hatta daha az ölçüde halkların bile değil, *dillerin* yer değiştirmesiyle ilgili olduğunu ve hayli farklı halkların ortak bir kültür dahası ortak bir dil dahi paylaşabileceğini vurgulamak önemlidir. Örneğin aşağı Ceyhun'da yaşayan erken birinci binyılın İskit topluluklarının iskelet kalıntılarına dair yakın geçmişteki bir araştırma, iki apayrı yani *Europoid* ve *Mongoloid* vücut tipini ortaya çıkarmıştı ama her ikisi de özdeş bir maddi kültürü paylaşıyordu.[25] Başka bir deyişle, bir Bengal yerlisini İzlanda yerlisinin yanına koyun ortak dilsel kökene rağmen besbelli ki farklı halklardır. Diğer bir örnekse İngilizcenin Hindistan Yarımadası dilleri üzerindeki esaslı etkisine rağmen oradaki asıl İngiliz yerleşimcilerin soyundan gelenlerin çok az olmasıdır. Bu nokta (her ne kadar bir gayri-Hint-Avrupa halkı bağlamındaysa da) Çin'den gelen bir Türkçe konuşanla İstanbul'dan geleni yan yana koyarak bunun ötesinde gözler önüne serilebilir: Tarihin farklı zamanlarda istilacı "dalgaları" denilenleri kaydetmesine rağmen, diller muazzam halklarsa daha az mesafeler katedebilir ve modern DNA testleri çoğunlukla nüfuslarda şaşırtıcı muhafazakârlıklar bulunduğunu ortaya çıkarır.

Modern zamanlarda mesele bir dilsel terimin yani Arî kelimesinin politik amaçlar için sahiplenilmesiyle daha da çarpıtılmıştır. Belki Nazilerin kültürel ve ırksal üstünlük teorileri uç bir örnektir, ancak Proto-Hint-Avrupa dilini belirli bir halkla aynı kefeye koymaya girişerek yapılan o vahim hatayla, safsataların epey daha ılımlısı –hatta bilimseli bile– baş göstermiştir. Onu, Urallar'ın Afanasiyevo kültürü gibi, bir arkeolojik kültürle özdeşleştirmek sorunlara gebedir. O noktadan icat edilmiş bir "Hint-Avrupa halkına" ve bundan dolayı bir "Hint-Avrupa halkları istilasına" veya Batı Avrupa'dan nüfuz ettikleri, arkeolojinin pek bir "istila" sayılmasa da yeni halkların binyıl sonra aşağı yukarı MÖ 3000 civarında Hindistan'a gelişlerini doğruladığı, toprakları canlandırarak Avrasya'nın tam bir başından bir başına bir dizi istilaya belirli nitelikler atfetmek bir kestirme halini almıştı. Başka bir deyişle dil bir halk, halk bir istila, başarılı istila zaferler, zaferler üstünlük ve Hint-Avrupa halkları "biz" halini almıştı: Bir "Hint-Avrupa üstünlüğü"

---

24. Gerçi bunu "ölümcül günah" diye tanımlamak –bkz. Peterson, Popova ve Smith 2006'da Anthony– belki de aksi yönde haddinden fazla ileri gitmektir: Maddi kültürün bir dille ilişkilendirilmesi de (başka bir deyişle benzer insanlar benzer bir dil konuşur), kültür değişikliğinin göçle açıklanması da *mümkündür*.
25. Peterson, Popova ve Smith 2006 içinde Yablonsky.

Muhakkak ki böylesi kavramlar artık popüler değildir ama (üstünlük düşüncesinden sıyrılmış) ögeleri hâlâ bazı bilimsel literatürde varlığını sürdürmektedir ve aynı ölçüde tepkisel karşılıklara yol açmıştır. Bir taraftan bir Hint tepkisi Hindistan Yarımadası'nın Hint-İran topluluklarınca istilası teorisini esas itibarıyla yeni sömürgecilik saymıştır. Dilsel kanıtları da yeniden yorumlayarak bunun Hindistan'da ortaya çıktığı hükmüne varmıştır. Diğer taraftan bir "eko-feminist" okul istilaları esas itibarıyla ana tanrıçalara tapınan anaerkilliğe dayalı tarih öncesi pastoral cennetlerin sonunu getiren saldırgan, yıkıcı ve erkeksi olarak yeniden yorumlamaktadır. Yinelersek siyasa asla dilbilim veya arkeolojiden uzakta değildir.[26]

Bundan ötürü ortak bir Hint-Avrupa "anayurdu" arayışı tamamen dilbilimsel ve teorik bir arayış olmak zorundadır; onu münferit bir kültürel, etnik veya ırksal köken arayışına dönüştürmek, onu bozulup simyacı taşı arayışına çevirme tehlikesine düşürür. Başka bir deyişle, günümüzün farklı Hint-Avrupa dilleri konuşan halkları üzerinde yaşadıkları topraklar kadar çeşitli, farklı ve ayrıdır.

ŞEYTANIN GÖR DEDİĞİ: ORTAK BİR HİNT-AVRUPA KİMLİĞİ VAR MI?

Dilselin dışında ortak bir Hint-Avrupa kültür mirasından bahsedilebilir mi? Çoğu Hint-Avrupa dili konuşan halka has şiirin, dünya görüşünün, mitolojinin ve dinin içine işlemiş ortak rabıtalar var elbette. Örneğin "Hitit, Luvi, Likya, Lidya, Side, Frigya, Galya, Kelt-İber, Gal ve Tohar" dillerinde yazılmış manzum eserlerde ortak şiirsel ögeler teşhis edilmiştir ve diğer Hint-Avrupa dillerinde aynı ölçüde incelenen birçok başka şiir ve nazım örneği vardır.[27]

Muhtemelen mitoloji ve din sayesinde daha çok ortak bağlantı mevcuttur. Örneğin tanrıların Hitit, Yunan (Hermes) ve İskandinav (Loki) mitolojilerinde kanatlı ayakkabıları vardır ve Yunan, İskandinav ve Hint mitlerinde yemek yemezler. İkiz tanrılar Vedalardaki Asvinler, Yunancadaki *Dioskouroi* [Dioskurlar], Latincedeki *Castor* ve *Pollux* [Kastor ve Polluks], belki Anglosakson dilindeki Hengist ve Horsa hallerinin yanı

26. Verilen Hint karşılığı Rajaram 1993'te ele alınmaktadır. Aslında Hint-Avrupa halklarının kökeninin Hindistan dışında olduğunu ileri sürenleri kültürel emperyalizmle itham etmek kendi kuyusunu kendi kazmaktır: Bir Hindistan kökenini ileri sürenler için de aynı ithamda bulunulabilir. Meseleler David W. Anthony tarafından "Nazi and eco-feminist prehistories: ideology and empricism in Indo-European archeology" adlı ilginç bir makalede ele alınmıştır, Kohl ve Fawcett 2005: 82-96. Ayrıca bkz. Gimbutas 2001.
27. West 2007: 46.

sıra Kelt ve Baltık mitlerinde türev şekillerde kendilerini gösterirler. Vedalar Dönemi miti, Yunan mitinde Zeus ve Europa efsanesinde veya İo'nun Hera tarafından ineğe dönüştürmesi efsanesinde rastladığımız gibi büyükbaş hayvan tasvirleriyle doludur. Bu aynı zamanda Zerdüştçü, Leton ve Rus mitlerinde de kendini gösterir. Böylesi tasvirlerin çıkış noktası muhtemelen ilk Hint-Avrupa yaylacılarının geçinmeleri açısından sığıra verdikleri önemdi. Eski Germen mitolojisinde bütün insan soyu Tuisto'nun oğlu (dolayısıyla İngilizcedeki *"man"* ["adam", "insan"] kelimesi de) Mannus'tan kaynaklanır. "İkiz" kelimesinin kökteşi Tuisto ise Yer'den doğmuştur. Benzer bir şekilde Manu Sanskrit dilinde mitolojik atadır. Gene "adam" anlamına gelen *mánu* kök kelimesinden türemiştir. Baştan başa Avrupa mitolojisinin yanı sıra Tunç Çağı Anadolu mitolojisinde de bütün doğumlara çocuğun hayatını önceden belirleyen bir doğaüstü dişinin eşlik ettiği ortak inancına rastlanır (*Uyuyan Güzel* efsanesinde Prenses Aurora'nın doğumundaki kötü kalpli periyi aklınıza getirin). Böylesi efsanelerde iplik eğirme veya örme (birinin kısmetini bağlama) ortak bir tasvirdir. Yunan, Hint ve Zerdüştçü inançları ölümde suyu geçmekten bahseder. Hepsinde öbür dünyaya girişi koruyan bir köpek vardır. Keza İskandinav mitolojisinde de. Veda Dönemi Sanskrit dilinde "güzellik" anlamına gelen (Proto-Hint-Avrupa dilindeki **vénos* ekinden türeyen) *vánasah* Latinceye Venüs diye ulaşmıştır. Veda dininde tanrıça *priyā Diváh* (Proto-Hint-Avrupa dilinde **priyā* "sevgili", "sevilen" veya "kendi" anlamına gelir), gök tanrısı (aşağıda) "Dyáus'un sevgili kızı" Nors tanrıçası Frigg/Frea (dolayısıyla İngilizcedeki *Friday* [Cuma] kelimesi de) ve Eski Çekçe *Prije* olarak su yüzüne çıkar. Vedalar Dönemi Hint kır tanrısı Puşan keçilerle ilişkilendirilirdi. Puşan'ın fırça gibi sakalı vardır, gözü keskindir, kırları aylak aylak gezer, sığırları korur ve yolların muhafızıdır; Yunan tanrısı Pan keçi ayaklıdır, fırça gibi sakalı vardır, gözü keskindir, yamaçları aylak aylak gezer, küçükbaş hayvan sürülerini izler ve taşlı yollarda bulunur. Muhtemelen Puşan/Pan Proto-Hint-Avrupa dilindeki "koruma, göz kulak olmak" kelimesiyle kökteştir. İngilizcedeki *fairy* [peri] kelimesi Farsçada *pari*, Ermenicede *parik* diye geçer, hepsi aynı doğaüstü varlıktır.[28]

En sık rastlananı –beklendiği gibi– bizzat tanrıların kralı ve kökteşi kelimelerdir. Bunun geçmişi, "parlak gökyüzü" veya "gün ışığı" veya "semavi" anlamına gelen, Proto-Hint-Avrupa **diw/dyu* kök kelimeye dayanır. "Bundan Veda dilinde *devá-*, Avesta dilinde *daēva-*, Eski Frigya

28. Mallory ve Adams 2006: 431-41; West 2007: 135, 143-4, 152, 157, 184-5, 186-91, 281-3, 376, 379-2.

dilinde *devos*, Osk dilinde *deívā*, Messapi dilinde *deiva*, *dîva* "tanrıça", Venedik dilinde *deivos* "tanrılar", Latincede *deus*, Proto-Germen dilinde *tīwaz, Eski İrlanda dilinde *día*, Eski Kilise Slavcasında *Dĕvas*, Letoncada *Dievs* neşet etmiştir."[29] Tabii ki de Veda dilindeki Dyáus kelimesinin muadili Yunanca *theos* ve Zeus (Hititçe *sius* kelimesiyle kıyaslayın). Yunan mitolojisinde Zeus, Veda dilindeki sadece bir sema veya gök tanrısı olan Dyáus kökteşinin aksine, en yüce tanrıydı. Buna rağmen Yunanca *theos/deos* kelimesinden bütün bir ilgili *theocracy* [teokrasi], *theology* [teoloji], *theophoric* [teoforik], *theosphy* [teosofi] vb. İngilizce kelime dizisini elde ederiz. Latince *deus* kelimesinden türetilen *deify* [ilahlaştırmak], *deity* [ilah], *divine* [ilahi], *divinity* [uluhiyet] vb. (Eski Farsça *daeva* kelimesiyle kıyaslayın) kelimelerden başka *devil [iblis], diabolic [şeytani]* vb. yanı sıra [İngilizce] *Tues*day [Eski İngilizcede tanrı "Tiw'in günü" anlamına gelen *Tīwesdæg*] ve Almanca *Teufel* [şeytan] gibi çok daha geniş kapsamlı bir kelime hazinesi vardır. İlgili Proto-Hint-Avrupa dilindeki kelime "ışık saçmak", bundan dolayı da İngilizcede "*day*" [gün] anlamına gelen *di/dei kelimesidir.[30]

Elbette kanatlı tanrılar, ikiz tanrılar ve doğaüstü ebeler pekâlâ Maya, Polinezya ve Bantu mitolojilerinde de bulunabilir ve aynı ölçüde hiçbir bağlantı mevcut değilken bunları varmış gibi değerlendirmeye karşı da önlem alınmalıdır. Buna rağmen en azından dilsel bağlantılar güvenilirdir ve bazı temel niteliklerin kesinlikle arkası gelmiştir. Arkeolog ve filolog J. P. Mallory Hint-Avrupa halklarının dil ve kökenleri hakkındaki önemli eserini şöyle bitirir:

> ... kuşkusuz Hint-Avrupa halklarının en sağlam mirasına dünyada iki milyardan fazla insanın konuştuğu dilde rastlanır. Kendimize Avrupalılar, Asyalılar, Afrikalılar veya Amerikalılar gözüyle bakıp bakmamamız anlamsızdır, bir Hint-Avrupa dili konuşuyorsak bu mirastan kaçamayız. 6.000 yıl önce dilsel atalarımızın paylaşıp da bize miras kalan bir konuşma sistemine sık sık başvurmaksızın ne nerede, ne zaman, kim veya nasıl sorularını sorabilir ne de bunları en temel zamirlerimizi kullanmaksızın cevaplayabiliriz; ne sayı sayabilir ne bedenlerimizin en temel parçalarından bahsedebilir ne çevremizi, gökcisimlerini, temel hayvanları veya akrabalarımızı tarif edebilir; ne de en temel eylemlerimizi ifade edebiliriz.[31]

Hint-Avrupa halklarının kökenlerine dair bütün bu karmaşık mesele Avrupa'yla Asya arasındaki geçitlerin zamanın başlangıcından beri

29. West 2007: 120.
30. Mallory ve Adams 2006: 408-11, 431-5; West 2007: 166-9.
31. Mallory 1989: 272.

tam da ne kadar alabildiğine açık olduğunu gösterir. O kadar alabildiğinedir ki bu geçitler baktıkça insana zaten orada hiç bulunmamış gibi gelir. Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların kökenleri, yayılma ve dağılmalarının hepsi her şeyden önce buna yol açan Avrasya stepleri kuşağının doğasının bir tezahürüdür: Bu kuşak bir içi içine sığmama, bir sonu gelmeyen dalgalanma, bir halkların karışma ve yer değiştirme bölgesidir. Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların ayırıcı niteliğini ortaya koyacak herhangi bir şey varsa muhtemelen aynen budur: En eski zamanlardan beri hareket halinde bulunmalarıdır. Görünüşe bakılırsa Hint-Avrupa halklarına has –daha çok göçmen kuşların veya hayvanlarınkine benzer– bu içgüdüsel dürtü pekâlâ yirminci yüzyıla içlerine kadar sürmüştür. MS ikinci binyılın ikinci yarısı Hint-Avrupa halklarının, tıpkı atalarının Sibirya'dan batıya doğru göç edip bizzat Avrupa'yı Hint-Avrupa dil ailesinin dışında Bask dili veya Malta dili konuşanlardan ibaret ufacık kümeler kalacak şekilde gark ettikleri gibi, Kuzey ve Güney Amerika'nın tamamını İspanyolca, Portekizce, İngilizce ve Fransızca konuşanlarla meskûn kılacak şekilde, muazzam sürüler halinde batıya doğru göçlerine sahne olmuştur. Avrupa'dan bu dışarıya doğru yer değiştirme bazı tahminlere göre sadece 1821'le 1914 arasında 44 milyon insana varmıştı. Bu, tarihte emsali bulunmayan bir yer değiştirmeydi.[32] Güdü hiçbir durma belirtisi göstermemektedir.

32. Hint-Avrupa meselesine gelmiş geçmiş en iyi genel bakış Mallory 1989'dadır; Mallory'nin, Sarianidi 1998 veya Mallory ve Mair 2000 veya Mallory ve Adams 2006'da yer verilen sonraki genel bakışları bunu esastan değiştirmez. Arkeolojik bakış açısına Renfrew 1997'de yer verilmiştir, gerçi bu tartışmalı durumunu korumaktadır; daha aşırı bir örnek Rajaram 1993'tedir.

3. Bölüm
Steplerde Tarih ve Mit

İSKİTLER, AMAZONLAR, SARMATLAR

At üzerinde çevik çok sayıda barbar saldırdı:
ata binmekte de, uzaklara ok atmakta da sıkıydılar
komşu toprakları geniş ölçüde tarumar ettiler.
Bazı insanlar apar topar kaçtılar: ve tarlaları korumasız
kalınca, savunmasız mal ve mülkleri yağmalandı,
taşranın kıt serveti, sürüleri ve gıcırdayan at arabaları,
yoksul bir çiftçinin nesi var nesi yoksa.
Bazıları, elleri bağlı, esir alınarak sürüklendiler, arkalarına
çiftliklerine ve evlerine baktılar boş yere.
Bazıları sivri uçlu oklarla delik deşik berbat bir şekilde
öldüler, uçan çelikte bulunan bir tutam zehirle.
Taşıyamadıklarını veya alıp götüremediklerini yerle bir
ettiler ve düşman alevleri yaktı masum evleri.
Barışta bile, savaşın eşiğindeymişçesine ürperirler
ve hiç kimse sürmez tarlasını kavisli bıçaklı sabanla.
Burası düşmanı dikkate alır veya ondan fark ettirmeden
korkar: toprak atıldır, ciddi bir şekilde boşlanmıştır.

Ovidius, *Tristia* [*Hüzün*] *III.X, 41-78*

Ovidius, Augustus tarafından Karadeniz'in batı sahilindeki Tomi adlı ücra Yunan kolonisine sürülmüştü. *Tristia* adlı manzum eseri köşede bucakta kalan çevresinden duyduğu tiksinti kadar gönül verdiği Roma için çektiği sıla hasretinin de bir ifadesidir. Bu eser aynı zamanda bir İskit baskınının ilk elden anlatısıdır. Herodotos'tan beri İskitlerin elimizdeki en iyi anlatılarından biridir ve belki de step âdetleriyle şehir âdetleri arasındaki zıtlığı akla getiren elimizdeki en önemli eserdir. Ovidius'un Roma'ya dönmesine asla izin verilmemiş, MS 17'de Tomi'de ölmüştü. Delacroix'nın Londra National Gallery'deki *Ovide chez les Scythes*

["Ovidius İskitler Arasında"] adlı resmine bu hikâye ilham vermişti.[1] Ovidius sürgüne gönderildiğinde İskitler, Romalılar ve Yunanlarca iyi biliniyordu, özellikle de Karadeniz kıyısındaki Yunan kolonilerinin onlarla teması sayesinde. Bu bölümde bu temasın hem tarih hem de mit açısından etkilerini inceleyeceğiz. Ama bundan önce İskitlerin kökenlerini, Avrasya'nın bir başından bir başına yayılmalarını ve doğuda da batıda da İskit krallıklarının kurulmasını ele alacağız.

MÖ birinci binyılın başlarında Avrasya step toprakları geniş anlamda, benzer silah, at koşum stilleri ve Romanya'dan Sibirya'ya kadarki step kültürünün ortak "hayvan stili" sanatıyla nitelenen, "İskitlere" ait diye gösterilirdi. Gelgelelim bu halkları ve kültürlerini etnik anlamda haddinden fazla ileri derecede "İskit" addetmek bir hata olur. İskitler esasen yöresel yerleşik –ve göçebe– nüfusları egemenliği altında bulunduran bir göçebe elitti. Kültürel temas iki yönde de işliyordu. Herodotos zaten MÖ beşinci yüzyılda, örf ve âdetleri, hayat tarzları ve gelenekleri açısından farklar nedeniyle, birçok "İskit" kabilesi arasındaki büyük çeşitliliğe parmak basar. Bunlar kalıcı yerleşmeleriyle tamamen yerleşik toplumlardan topyekûn göçebe hayat tarzlarına kadar değişiklik gösterir.[2] "İskit" terimi bir ölçüde kaynaklar tarafından Avrasya steplerindeki bütün göçebe gruplara atıfta bulunurken kullanılan bir genel terimdi; muhtemeldir ki terim Sarmatları, Hunları ve aynı zamanda diğer benzer göçebe halk gruplarını kapsıyordu ve sonunda "Hun", "Frank", "Afrikalı" veya "Hint" gibi neredeyse etnik açıdan anlamsız olup çıkıyordu.[3] İskitler, Yunan kaynakların yanı sıra Asur kaynaklarında [*Aşguzai*] ve Kitab-ı Mukaddes'le ilgili kaynaklarda *Aşkenazlar*, İranlı ve Hint kaynaklarında *Sakalar*, Arapçada *Sakâlibe*, Çin kaynaklarında *Sai* diye geçer. Klasik ve İranlı kaynaklar ayrıca "Krallık İskitleri" anlamına

---

1. Aynı zamanda Avustralyalı romancı David Malouf'un Ovidius'un Karadeniz'e sürgün edilmesi ve İskitlerle rastlaşmasının romanlaştırılmış hikâyesi olan *An Imaginary Life* ["Hayalî Bir Hayat"] adlı eserine de ilham vermişti. Keza kısmen Berlioz'un *Tristia* adlı harikulade bestesine de ilham vermişti ama [bestenin hikâyesinin] Ovidius'un ağıtından daha çok *Hamlet*'e dayanmasından ötürü müziğin yegâne benzerliği adıdır.
2. Herodotos: 297-310.
3. Bizans kaynakları onuncu yüzyıl kadar geç bir zamanda Bulgarlardan ara sıra küçümser bir şekilde hâlâ "İskitler" diye bahseder. Bkz. Obolensky 1971: 159. "Franklar" veya [Farsça] *Freng* [Frenk] Araplar tarafından Haçlı Seferlerinden beri bütün Avrupalılardan bahsederken kullanılan bir addır. "Afrika" başlangıçta sadece Roma İmparatorluğu'nun Güney Akdeniz'deki eyaletiydi. Ama kıtanın bütün yerli halklarını etnik kökenine aldırmadan adlandırmak için genişletilmişti. İngilizce "*Indians*" ["Hintler" ve/ya "Yerliler"] hâlâ Kuzey ve Güney Amerika'nın yanı sıra bizzat Hindistan'ın (ve aslında bizzat Hindistan'ın resmi adı [Hintçe] *Bharat*'tır) bütün yerli nüfusunu tarif etmekte kullanılan bir terimdir ve geçmişte aynı zamanda Etiyopyalıları ve diğer Afrikalıları tarif etmekte kullanılırdı.

gelen, Çin kaynaklarının aynı anlamdaki *Sai Wang* terimiyle bir tutulan, *Sacaraucae* terimini ayırt etmişlerdi.[4]

Önceki bölümde muhtemelen steplerde doğan Hint-Avrupa dillerinin nasıl orada su yüzüne çıktığını görmüştük. Tarihsel devirlere girdiğimizde Avrasya steplerinde galebe çalanlar kesinlikle Hint-Avrupa dillerini konuşan gruplardı. Hepsinin üzerinde egemenliklerini sürdürenler de İskitlerdi. Her ne kadar arkalarında ne büyük şehirler ne de uygarlıklar bıraktılarsa da İskitler tarihin katbekat başarılı halklarından biriydi. Kendilerini Avrasya'nın büyük bölümünün bir ucundan bir ucuna yurtlandırmışlar, dört bir tarafında krallıklar kurmuşlar ve sanatta modern zamanlara kadar süren bir miras bırakmışlardır. Onlarınki karmaşık bir hikâyedir. Aşağıdaki anlatıda, farklı bölgelerdeki farklı grupları farklı zamanlarda ele aldığımız için, daima sıkı bir kronolojik sıra izlemek mümkün değildir.

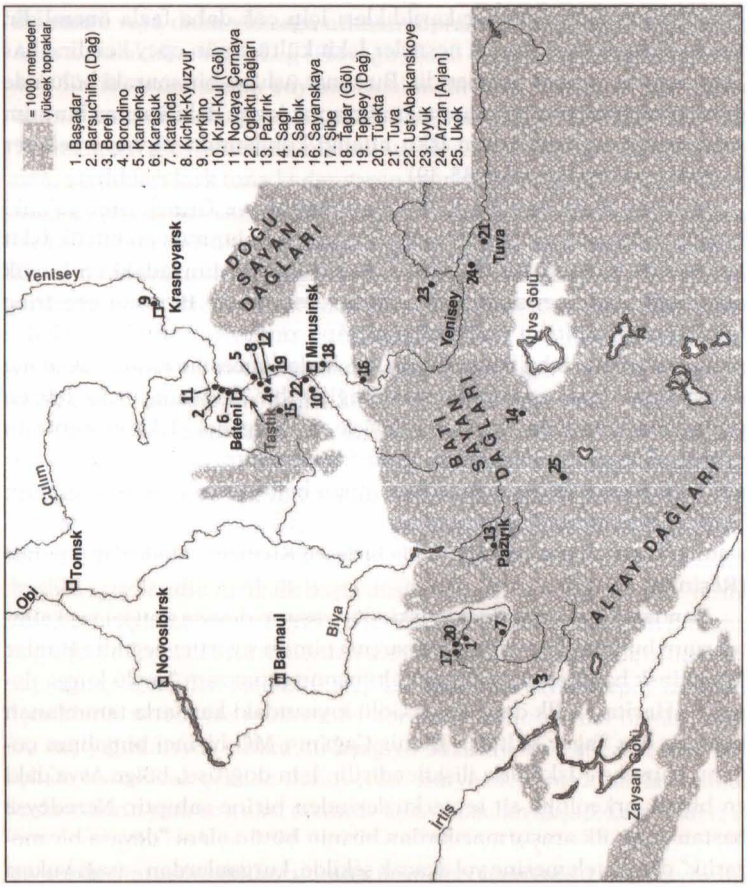
BİR İSKİT KİMLİĞİNİN SU YÜZEYİNE ÇIKIŞI

Öyleyse İskitler kimlerdi? Tunç Çağı'nın sonuna doğru MÖ yaklaşık 1400'den sonra Güney Sibirya'da önceki Andronovo kültüründen yeni bir kültür doğmuştu. Bu Karasuk kültürüydü (Resim 33). Bu esasen daha önce değerlendirdiğimiz üzere erken İç Asya kültürlerinden pek çoğunun ortaya çıkıp serpildiği Minusinsk havzasında kaydedilmiştir. Karasuk mezarlarındaki iskelet kalıntılarının DNA analizleri bu kültürün halkının, daha evvelki Andronovo ve Afanasiyevo kültürlerindeki gibi, Europoid olduğunu doğrulamıştır. Bu nedenle Karasuk halkı muhtemelen aynı halkın devamıdır. Gelgelelim bu kesinlikle yaygın bir örüntü değildir: Örneğin aşağı Ceyhun'daki İskit iskelet kalıntılarının muayenesi aynı kültür kümesi içinde hem Europoid hem de Mongoloid vücut tipleri bulunduğunu gözler önüne sermişti.[5] Bundan ötürü Karasuk ve İskit kültürlerinin tanımına fazla etnik ve ırksal yorum iliştirmek bir hata olur. Aşağı yukarı MÖ 1000 civarında Güney Sibirya'daki bir parça daha nemli ve ılık iklim otlak arazilerinde büyük çaplı bir artış sonucunu doğurmuş ve bu durum tam göçebeliğe geçişle artmış hareketliliğe imkân vermişti. Minusinsk havzasındaki madeni eşya işçiliğine hâkimiyetse göçebelere step savaşında artan beceriklilik kazandırmıştı. Bu da MÖ

---

4. Arapça *Sakâlibe* aynı zamanda bir ihtimal türetildiği ad olan "Slav" anlamına da gelebilir. Diğer türevleri [çeşitli dillerde İskitler anlamına gelen] *Skythes, Skuthes* ve *Skuza* adlarının yanı sıra belki de [çeşitli dillerde Sogd ülkesi anlamına gelen] *Sugda, Sogdia* ve [Latince Yay takımyıldızı anlamına gelen] *Sagittarius* adlarıdır. Keza düpedüz "halk" anlamına gelen "Got" (Almanca "*Gott*") da muhtemelen "İskitler" adıyla kökteştir.
5. Peterson, Popova ve Smith 2006 içinde Yablonsky.

birinci binyıl boyunca Orta Asya'nın batısına, Yakındoğu'ya ve Doğu Avrupa'ya doğru ilk step akınlarının ortaya çıkışıyla sonuçlanmıştı.

Harita 7 Güney Sibirya'nın İskitlerle ilgili başlıca arkeolojik siteri
(Plotrovsky ve diğerleri 1978'den uyarlanmıştır.)

Şimdiye kadar keşfedilen "İskit" diye tanımlanabilecek, MÖ geç dokuzuncu/erken sekizinci yüzyıla tarihlendirilen en eski malzeme Sibirya'daki Tuva Cumhuriyet'inin başkenti Kızıl'ın kuzeyinde yer alan Arzan [Arjan] 1 adlı muhteşem kurganda bulunmuştur. Arkeologlar 1970'lerde burada toprak yığınıyla örtülmüş çok büyük bir ahşap yapı içinde bir soylu defini keşfetmişlerdi. Buradakilerin yanı sıra bir parça

daha sonra 1990'larda yakındaki Arzan 2 kurganında bulunan nesneler Sibirya'da keşfedilmişlerin en muhteşemleri arasındadır. Keşifler tesadüfi buluntular veya kaynağı belirsiz yağma eseri olmaları yerine bilimsel kazılarla ortaya çıkarıldıkları için çok daha fazla önemlidir. Bu iki definde de bulunan nesneler İskit kültürünün epey kendine has "hayvan stili" sanatı ürünleridir. Bu sanat üslubu bir sonraki bölümde daha derinlemesine ele alınmaktadır ama Arzan'daki kazılar buranın sakinleriyle inşaatçılarının İskit niteliği konusunda şüpheye pek yer bırakmamıştır (Resimler 35-39).

Minusinsk havzasındaki Tuva'nın kuzeyi ve Güney Sibirya'daki bitişik Hakasya Cumhuriyeti şimdiye kadar bulunmuş en büyük İskit kurganları temerküzüdür –işin doğrusu burası dünyadaki en büyük arkeolojik sit temerküzlerinden biridir (Harita 7). Buranın geç Tunç Çağı Karasuk kültürü ve daha evvelki Andronovo kültürüyle aynı bölge olmasından ötürü bu bölge, Tunç Çağı kadar öncesine hatta belki daha da evvelsine dayanan gelişme sürekliliğiyle, bir "İskit anayurdu" için en muhtemelen adaydır. Başka bir deyişle, bu bölgedeki İskit kültürünün ortaya çıkışına yöresel değil de başka bir yerde ortaya çıkmış bir şeymiş gibi bakılamaz. Bölge coğrafi bakımdan belirgin ana hatlara sahiptir. Doğusunda Sayan Dağları'nın sınırladığı yukarı Yenisey Nehri'nin boşaltma havası, batıdaysa Altaylarla birleşen Kuznetsk Aladağlar bulunur (Resimler 11, 12).

Bundan ötürü bu bölgenin İskit dünyasının devasa anıtsal taş kalıntılarının bulunabileceği yegâne parçası olması şaşırtıcı değildir. Bunlar Minusinsk havzasındaki Tagar kültürünün muazzam "soylu kurganlarıdır" (Harita 7). İlk defa Tagar Gölü kıyısındaki kazılarla tanımlanan kendine has Tagar kültürü, Demir Çağı'nın MÖ birinci binyılının çoğunu kapsar ve İskitlerle ilişkilendirilir. İşin doğrusu, bölge Asya'daki en büyük arkeolojik sit temerküzlerinden birine sahiptir. Neredeyse baştan başa, ilk araştırmacılardan birinin bütün alanı "devasa bir mezarlık" diye nitelemesine yol açacak şekilde, kurganlardan –aşağı yukarı 30.000 tane sayılmıştır– meydana gelir.[6] Kurganları alışılmadık ölçüde kare planlıdır. Her biri köşeleri imleyen dimdik megalitler ile birlikte taştan bir temelden oluşur. Bu kendine has şekil, dairesel taş duvarların çevrelediği daha güneydeki Tuva'da yer alan bir parça daha eski Arzan kurganlarının yanı sıra batı steplerinde yer alan daha sonraki İskit kurganlarının zıddıdır. Tagar kurganlarının üstü müteakiben topraktan ve taştan piramitler meydana getirecek şekilde örtülmüştü. Açıkçası

6. M. A. Castren, Jettmar 1967'de aktarılmıştır: 65.

başlangıçtaki halleriyle daha büyüklerinin Mısır'daki daha ünlü piramitlerden aşağı kalır yanı yoktu. Örneğin Hakasya'daki "Krallar Vadisi" diye bilinen yerdeki devasa Salbık Kurganı, başlangıçta muhtemelen on iki metre veya daha yükseğe uzanan topraktan bir piramitle kaplıydı. Aynı alandaki Barsuçiy Log [Höyüğü] daha küçük değildi (Resimler 40, 43). Bu iki örnek enine boyuna kazılmıştır ama bölgedeki çok sayıda benzer kurgan başlangıçtaki yükseklikleri hakkında hâlâ fikir verebilir. Salbık'ın dev gibi temelleri, millerce uzaktaki taş ocaklarından sürüklenen, ağırlıkları kırk tona kadar varan muazzam megalitleri içeriyordu. Bugün kendine has kare şeklinde taştan temel duvarlarına sahip yüzlerce hatta binlerce höyükten meydana gelen yaygın nekropoller Hakasya kırsal manzarasının alışılageldik özelliğidir (Resimler 41-42). Hakasya'daki en büyük temerküz Kazanovka Arkeolojik Koruma Alanı'ndadır. Burası Rusya'daki kurganları, yerleşmeleri, kaya resimlerini, anıttaşları ve Tunç Çağı'ndan ortaçağa kadar tarihlenen diğer anıtları içeren en büyük koruma alanıdır; Tagar kültürününkiler ağır basar (Resim 42).

Tagar ile yakından bağlantılı bir kültür de batısına doğru bu bölgeden çok uzakta olmayan Altay Dağları'ndaki Pazırık kültürüdür. Burası arkeologlar tarafından 1929 ve 1949'da Altayların yükseklerindeki donmuş İskit mezarlarına dair yapılan fevkalade keşiflerin adıyla anılmaktadır (Resimler 34, 44-48). İçerikleri Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nin başlıca sergileridir. Artık ilk başta düşünülen daha erken tarihler yerine MÖ beşinciyle üçüncü yüzyıllara tarihlenmektedirler. Kazılan donmuş toprağa yerleştirilen kütüklerden meydana gelen ve ardından alçak bir taş yığınıyla örtülen mezarlar step kurganlarına kıyasla epey farklıdır. İçeriklerin neredeyse mükemmel korunma durumlarına imkân veren bu taş yığınlarıydı çünkü su aşağıya süzülüyor ve mezarı katı buz içinde koruyacak şekilde donuyordu. Bu yüzden mezarlar korunmuş kadavraların yanı sıra aksi takdirde kolay bozulan ahşap, kemik, deri ve mensucat gibi malzemeden yapılmış halılar ve keçeler dahil dünyanın en eskileri arasındaki korunmuş nesneleri içeriyordu. En hayranlık uyandırıcı nesnelerden biri dört tekerlekli eksiksiz bir ahşap at arabasıydı. Bu muhtemelen bir defin arabasıydı çünkü yapımı Altay Dağları şöyle dursun yoğun kullanıma dayanamayacak kadar derme çatmadır (Resim 48). 1990'larda arkeologlar tarafından Altayların yükseklerinde 2.500 metrelik rakımdaki Ukok Platosu'nda, muhtemelen ("Buz Prensesi" denilen) bir kadın şamanın ünlü mezarı ve (bu aralar Gorno-Altaysk Ulusal Müzesi'yle Akademgorodok Arkeoloji Enstitüsü Müzesi arasında bölünmüş; Resimler 49-52) ince işçilik ürünü giysileriyle ziynet eşyası dahil, benzer keşifler yapılmıştı.

İskit kabileleri MÖ erken birinci binyıldaki bir vakitte Orta Asya'daki anayurtlarından çıkıp Hazar Denizi çevresinden kuzeye doğru yol almışlardı. Öyle ki yedinci yüzyıl civarında Karadeniz steplerinden Moğolistan'a kadar İç Avrasya kıtasının büyük bölümü İskitlerle ilişkili göçebelerce yurt edinilmiş hale gelmişti. İskitler MÖ birinci binyılın ikinci yarısında Yenisey'den Tuna'ya kadar Avrasya'nın tam bir başından bir başına uzanan ayırt edilebilir bir kültür meydana getirmişlerdi (Harita 8). Gerçi buna örgütlü yapılandırılmış bir bütün –bir tür "proto-imparatorluk"– gözüyle bakmak vahim bir hata olur ama her şeye rağmen steplerde, işin doğrusu herhangi bir başka yerde de o zamana kadar ortaya çıkan gelmiş geçmiş en büyük benzersiz kültürel birimdi. Biryapımlılığı hem tarihsel kayıtlar hem de arkeolojik keşiflerle doğrulanmaktadır. Örneğin Herodotos Karadeniz steplerindeki, cenaze törenlerinde at kurban edilmesi veya ahşap çatıların ayakta tuttuğu minyatür çadırların altında kenevir tohumları [dumanının] ciğerlere çekilmesi gibi, İskitlere has özgül kültürel nitelikler kaydetmiştir; böylesi âdetler 2.500 yıl sonra aynı âdetlerin Altaylarda binlerce mil uzaklardaki kanıtlarının arkeolojik keşifleriyle açıkça doğrulanmıştır.[7] Aynı keşifler Çin ve Ahamenişler dönemi İran'ı kadar çok uzaklardaki yerlerden elde edilen dokumalar ve diğer kalemler gibi nesneleri açığa çıkarmıştı. Gibbon'ın İskitler hakkında böylesi keşifler yapılmadan çok önce yazarken dile getirdiği gibi, "...Dinyeper'in, Volga'nın veya Selenga'nın kıyıları aldırmaz bir şekilde benzer ve yöresel törelerin aynı birörnek gösterimini öne serecektir".[8] Üçüncü yüzyıldan sonra İskitlerin bu uçsuz bucaksız bölge ve ötesinin tam bir başından bir başına rastlanabilecek kendi apayrı ama mürekkep artistik üsluplarını meydana getirmek üzere karışıma Klasik Yunan sanatı da eklenecekti.

İlk başta göçebe olmalarına rağmen, İskit grupları sonra Romanya'nın Karadeniz kıyısındaki Dobruca, Hindistan Yarımadası'ndaki Sind ve Çin'deki Hotan gibi aralarında dağlar kadar fark bulunan yerlerde önemli krallıklar meydana getirmişlerdi. Bunlardan ilki bir ihtimal MÖ erken yedinci yüzyılda Kuzeybatı İran'da yer alan Ziviye'de kurulanıdır. İlişkili Sarmatların Urallar'dan daha sonraki hareketi steplerdeki İskitlerin bunun ötesinde yerinden oynamalarıyla sonuçlanmıştı. Bu sonunda MÖ geç dördüncü/erken üçüncü yüzyılda Kırım'da İskit krallığının kurulmasına yol açmıştı. Başka gruplar, keza başarılı bir şekilde uzun

7. Rusya'ya giden onuncu yüzyıl seyyahı İbn Fadlan, pagan bir Oğuz Türk kabile şefinin, neredeyse Herodotos'un tasvir ettiği İskit definleriyle aynı şekilde, bütün malları ve kurban edilen atlarla birlikte defnini tasvir eder. Bkz. Lunde ve Stone 2012: 18.
8. Gibbon 1897-1900, III: 72.

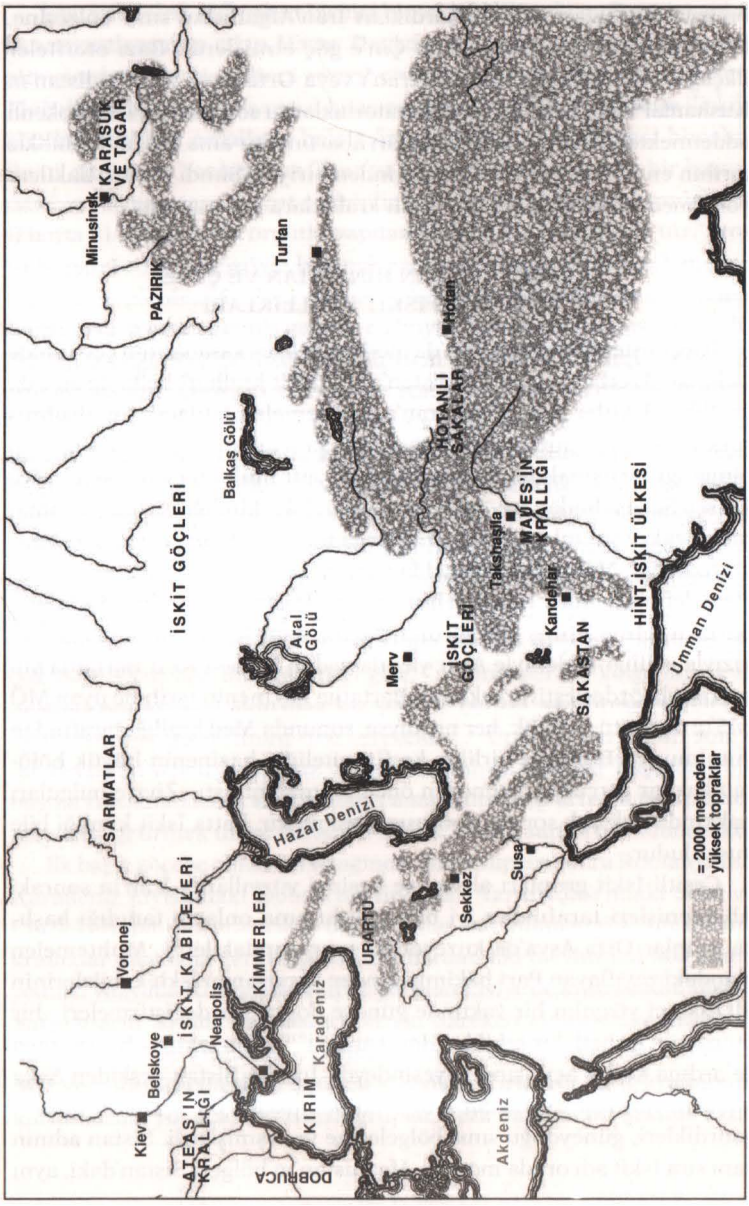
ömürlü krallıklar ortaya çıkardıkları İran/Afganistan sınır bölgesine, Kuzeybatı Hindistan'a ve Batı Çin'e göç etmişlerdi. Bazı otoriteler ilkçağın Ahamenişler dönemi İran'ı veya Orta Asya'yla Hindistan'ın Kushanlar'ı gibi bazı büyük imparatorluklarını son kertede İskit kökenli addetmektedirler.[9] Bu belki kanıtları abartmaktır ama bunlar kesinlikle tarihin en büyük başarı hikâyelerinden biriydi. Şimdi Avrupa'dakilere yönelmeden önce kısaca bu Asyalı krallıklara göz atacağız.

AZERBAYCAN'DAN HİNDİSTAN VE ÇİN'E: DOĞUDAKİ İSKİT KRALLIKLARI

[Geçmişte] Kuzeybatı İran'da modern Sekkez kasabasının çevresinde bulunan Azerbaycan ve Kürdistan'daki "İskit krallığı" belki de en eski krallıktı. İskitler Kuzeybatı İran'a muhtemelen istilacıların alışılmış rotası Kafkas geçitlerinden girmişlerdi. Tam anlamıyla bir krallık olup olmadığı tartışmalıdır. Bizzat "Sekkez" adı muhtemelen "İskit" veya Farsça *Saka* adından kaynaklanmaktadır. İskit kimliği neredeyse tamamen Sekkez yakınlarındaki, 1940'larda muhteşem bir "soylu defninin" keşfedildiği, MÖ yedinci yüzyıldan kalma Ziviye sitine dayanmaktadır. Hem definle beraber bulunan hazine hem de cenaze töreninin özellikleri bir İskit şefine aitmiş gibi görünmektedir. Asur Kralı Asurahiddina'nın kızıyla evliliği nedeniyle Asur yazıtlarından bilinen Kral Bartatua'nın mezarıyla özdeşleştirilmektedir. Bartatua hazinenin tarihine uyan MÖ 645'te ölmüştü. Krallık, her ne idiyse, sonunda Med krallığı tarafından yutulmuştu. Bununla birlikte keşfin niteliği –hazinenin büyük bölümü kazılar gerçekleştirilmeden önce yağmalanmıştı– Ziviye bulguları hakkında pek çok soruyu cevapsız bırakmıştır, hatta İskit kimliği bile kuşkuludur.

Çeşitli İskit grupları altıncı ve beşinci yüzyıllarda İran'ın sonraki Ahamenişleri tarafından iyi biliniyordu ama onların tanıdığı başlıca gruplar Orta Asya'da kuzeydoğu sınırlarındakilerdi. Muhtemelen alandaki zayıflayan Part hâkimiyetinden yararlanan İskit kabilelerinin MÖ ikinci yüzyılın bir vaktinde güneye doğru yer değiştirmeleri –bir otoritenin isabetli bir şekilde "Herat aralığı"[10] adını taktığı– bu geçirgen ve ardına kadar açık sınır sayesindeydi. İran'ın Sistan –eskiden *Saka* adından türeyen "Sakastan"– diye bilinen, başka bir krallık meydana getirdikleri, güneydoğu sınır bölgelerine yerleşmişlerdi. Sistan adının yanı sıra İskit adı orada modern Afganistan'ın bölgesi Sistan'daki, aynı

9. Vogelsang 1992, Torday 1997.
10. Vogelsang 1992.

Harita 8 İskit dünyası

zamanda "Sakzaî" diye de bilinen, "İshakzaî" kabilesiyle hâlâ varlığını sürdürmektedir. Sistan, muhtemeledir ki köken itibarıyla İskit, Surenas adlı büyük bir soylu Part ailesinin anayurduydu.[11] Aynı zamanda, İranlı ulusal şair Firdevsi'nin on birinci yüzyılda son şeklini verdiği *Şehname* adlı destanın büyük kahramanlarından biri niteliğindeki, İranlı efsanevi savaşçı Rüstem'in de anayurdudur. Matthew Arnold'ın *Sohrab and Rustum* [Türkçede "Sührâb ve Rüstem"] adlı epik şiiriyle İngilizcede yaygınlaştırdığı, *Şehname*'deki "Rüstem döngüsü" kısmı genelde esasen Sistan'a has diye kabul edilir. Gerçi Part mı yoksa İskit mi, bu konu tartışmalıdır.

İskitler Sistan'daki üslerinden Güney Afganistan'ın büyük bölümünü fethetmişlerdi. Bununla birlikte, Güney Afganistan'daki İskit devri arkeolojik kayıtlar açısından epey belli belirsizdir. Varlıklarının çoğu kanıtı nümismatik araştırmalardan azar azar ve zorlukla toplanan bilgilerden ibarettir. Güney Afganistan'daki kalekent Kandehar ihtimal ki Hindistan Yarımadası'nın içlerine yönelik MÖ birinci yüzyıldaki daha ileri İskit istilası için bir üs teşkil etmiştir. Orada Sind'deki Güney İndus bölgesinde, Helenistik kaynaklarda "Hint-İskit ülkesi" Hint kaynaklarındaysa *Saka-dvipa*, "İskitlerin toprağı" diye bilinen başka bir krallık meydana getirmişlerdi. Hint-İskit ülkesi MS birinci yüzyıla kadar varlığını korumuştu. Budizmin hamileri haline gelmişler, Mohenco-daro adlı Tunç Çağı sitini çarpıcı şekilde galebe çalan tesisteki gibi, bölgedeki bir dizi Budist manastır kompleksine damgalarını vurmuşlardı. İhtimal ki aynı zamanda bugün Afganistan ve Pakistan'da hâlâ giyilen şalvar ve tunikten [şalvar *kamiz*] meydana gelen İskitlere has Orta Asya giyim tarzına da damgalarını vurmuşlardır. Anlaşıldığına göre, Sind'den Hindistan'ın güneyine ilave İskit göçleri gerçekleşmiştir. Günümüzde Nilgiri Tepeleri'ndeki Todaların istilacı bir grup İskitin soyundan geldikleri öne sürülmüştür. Arkeolojik, tarihsel, dilsel ve etnografik kanıtlara dayanan tespit sağlam gibi görünmektedir.[12,13]

---

11. Ermeni tarih geleneğine göre, Ermenistan'da İncil'in mesajını yayan, Surp Krikor Lusavoriç [Ermenicede "Aydınlatıcı"] Surenas hanedanının bir mensubuydu.
12. Ball 1997.
13. Antik tarihte böylesi yaygın kıtalar arası göçler göründükleri kadar ihtimal dışı değildir. Avrupa'daki en büyük azınlık grubu olan, aşağı yukarı on bir milyonluk bir nüfusa sahip, Romanlar (Çingeneler) Hindistan Yarımadası'nın Ön Hint-Âri dil ailesinin Dravid grubunun akrabası bir dil konuşurlar. Gerçi dil o zamandan beri değişmiştir ve artık güzergâhlarındaki dillerden alınmış çok ödünç kelime vardır. Dile Romanlar dışında bugün sadece Hindistan'ın güneyinde ve Belucistan'daki ufacık bir azınlıkta (Brahuiler) rastlanır. Tunç Çağı İndus Vadisi uygarlığının dili muhtemelen bu gruba aitti. Hatta İranlılar öncesi İran dili olan Elam dilinin ve belki Tunç Çağı Ceyhun uygarlığının dilinin Dravid dil ailesine ait bulunduğu ileri sürülmüştür. Yakın geçmişteki DNA araştırmaları Romanların şaşırtıcı şekilde homojen olduklarını göstermiş –10.000'den fazla DNA nu-

Artık İskitlerin Çin'e nasıl nüfuz ettiklerini anlamak için doğuya ve kuzeye doğru dönebiliriz. Geçen bölümde Çin'de Sincan'ın kuzey vaha kasabalarındaki, Çin kaynaklarında Yüeçiler diye bilinen, Hint-Avrupa dili konuşan Toharların dilsel aykırılığını incelemiştik. Keza Çin kaynaklarında güney vaha kasabalarındaki Hint-Avrupa [dili konuşan] başka bir grup *Sai* diye bilinir. Bu grup Hint ve İranlı kaynakların Sakaları, Yunan kaynakların da İskitleriyle [*Skythes*] özdeşleştirilir. İskit kabilelerinin bu kolu MÖ ikinci yüzyılda muhtemelen steplerin daha batısından gelerek güney vaha kasabalarına, özellikle de Kaşgar ve Hotan'a yerleşmiş gibi görünmektedir. Kültürleri Hindistan'dan güçlü bir şekilde etkilendiklerini göstermektedir. İzleyen aşağı yukarı beş yüzyıl boyunca Taklamakan Çölü'nün güneyinde, kâh yarı bağımsız kâh komşu krallıkların kontrolü altına girerek, önemli bir şehir devletleri grubu halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Hotan (modern Çincede Hetien, antik Yutian) başlıca Sai/İskit merkeziydi. Arkeologlar tarafından on dokuzuncu yüzyılın sonunda orada bugün Saka dilinin Hotan lehçesi diye bilinen bir yazı dili keşfedilmişti. Bunlar İskit yazı dilinin şimdiye kadar erişilen yegâne kayıtlarıdır.[14] Hotan MÖ ikinci yüzyılla MS ikinci yüzyıl arasında Han İmparatorluğu'nun önemli bir tampon krallığıydı. Bu sadece batı sınır bölgesindeki stratejik değerinden ötürü değildi, aynı zamanda güneydeki Kunlun Dağları'nın eteklerinde bulunan ve Çinliler tarafından çok değerli sayılan yeşim taşı kaynakları nedeniyle de. Hotan Krallığı'nın altın çağı, Sincan'ın en önemli ve güçlü krallıklarından biri haline geldiği, MS üçüncü yüzyıldan sonraydı. Krallığın başkenti modern Hotan vahası sınırları içindeki Yotkan sitiymiş gibi görünmektedir. Burası geniş bir alçak höyükler alanıdır. Aurel Stein burada kazarak bir yığın önemli, özellikle İran-Klasik motifli pişmiş toprak nesne ortaya çıkarmıştır ama kayda değer hiçbir bina bulunamamıştır.

Bu İskitler gruplar halinde, muhtemelen MÖ geç ikinci yüzyılda, Sincan'dan Karakurum geçitleri üzerinden Keşmir'e ve Hindistan Yarımadası'nın kuzeybatısına göç etmişlerdi. Modern Ravalpindi'den pek de uzakta yer almayan Takshaşila'yı merkezleştirdikleri başka bir

---

munesine dayanan– en yakın uyuşum Kuzeybatı Hindistan'daki gruplar arasında bulunmuştur. Romanların Kuzeybatı Hindistan'dan çıkmaları MS altıncı yüzyıla tarihlenmiştir. Avrupa'nın dört bir tarafına yayıldıkları Balkanlar'a ise on birinci yüzyılda varmışlardır. Bkz. *Salon-the Society of Antiquaries Online Newsletter* 289: 17 December 2012. İskit-Toda bağlantısı için bkz. Ball 1997: 448-50.

14. Kazakistan'daki –ünlü "Issık Altın Adam" siti– Issık defninde bulunan MÖ geç dördüncü yüzyıldan kalma gümüş çanak üzerindeki bazı işaretler muhtemel bir Saka yazı sistemi diye yorumlanmıştır. Bkz. Bonora ve diğerleri 2009: 43.

krallık tesis etmişlerdi. Maden para sisteminden ötürü bilinen, ilk kral aşağı yukarı MÖ 80'de hükmetmiş Maues'ti. Yukarı İndus ve Hindukuş bölgesinin, esasen maden para sisteminden ve yer yer Hint kaynaklarında ondan bahsedilmesiyle bilinen, müteakip İskit krallığı belli belirsizdir. Bu krallık yakındaki Sind'de yer alan aşağı İndus'ün çağdaş İskit krallığından epey farklıdır ve ikisi çok defa birbiriyle karıştırılır. Kuzeydeki İskit krallığı ancak, maden para sisteminin son kral II. Azes'in ardından kesilmesiyle, MS erken birinci yüzyıla kadar varlığını korumuş gibi görünmektedir. Muhtemelen iki krallık da Kuzeybatı Hindistan'a hükmeden Part krallığının bir koluna katılmıştı.[15]

Sistan'dakilere benzer şekilde Kuzey İndus bölgesinin İskitleri varlıklarının izini bölgedeki, Doğu Afganistan'da Gerdez şehri yakınlarındaki "Sajawand" veya "Sakawand" [Secavend?] gibi, yer adlarında bırakmışlardır. Burası dikkat çekici ölçüde dünyanın gelmiş geçmiş en büyük sikke gömüsünün bulunduğu Mir Zakah adlı site yakındır. En başta 1947'de aşağı yukarı 11.000 sikke, 1990'lardaysa hayrete düşürücü ilave *iki ton* sikke bulunmuştur. Bunların önemli bir bölümü Saka sikkelerdir. Aynı zamanda esasen Kuzeydoğu Afganistan'ın Tacikistan, Çin ve Pakistan sınır bölgesindeki Pamir Dağları'nın yükseklerinde yer alan Vahan Koridorunda bulunan küçük bir azınlık tarafından konuşulan Vahi dili üzerinde de bir dilsel iz bırakmışlardır. Hotanlı İskitlerin Kuzeybatı Hindistan'a tahminen bu geçitler aracılığıyla girmiş olmalarından ötürü, Vahiler muhtemelen bir İskit grubu kalıntısıdır ve bir zamanlar geniş bir alanda konuşulan dilin artık dünyada varlığını sürdürdüğü tek yer burasıdır.

GOMERLER, AŞKENAZLAR VE GOG İLE MAGOG

Şimdi İskitlerin batıda ilk defa ortaya çıkışlarına dönüyoruz. Arkeoloji Proto-İskit göçebelerin MÖ onuncu yüzyılda İç Avrasya'dan, Karadeniz alanındaki yerel Kimmerler tarafından yutuldukları, bir doğu-batı yer değiştirmesi gerçekleştirdiklerini gösterir. MÖ birinci binyılın başlangıcında Kuzey Karadeniz step bölgesi, sonunda İskitler tarafından yerinden edilen Kimmerler tarafından yurt edinilmişti. Kimmerler kültürün erken İskit türüne mensuptular ve dilleri muhtemelen İran grubuna aitti. İşin doğrusu, yakın geçmişteki bir araştırma Kimmerlerin adeta farklı bir ad altında İskitler olduklarını akla getirir.

15. Nitekim Hint-Part krallığı, İran'daki üçüncü yüzyılda Sasanilerin eline düşen esas Part hanedanından daha uzun süre ayakta kalmıştı.

Kimmerler ilk defa MÖ geç sekizinci yüzyılda Asur kaynaklarında* boy gösterirler ve Kitab-ı Mukaddes kaynaklarında *Gomer* soyu diye bilinirler. Pontus ve Kuban steplerindeki anayurtlarından, MÖ yedinci yüzyıl boyunca bir dizi müthiş baskın verdikleri Kafkaslara sızmışlardı. Kimmerler sırayla Urartu, Frigya ve Lidya krallıklarına baskın verdikçe Anadolu'nun büyük bölümü yakıp yıkılmıştı. Frig başkenti Gordion'a saldırdıklarında da bizzat Frigya Kralı II. Midas intihar etmişti. Diğer Kimmer baskınları Kuzey Mezopotamya'daki Asur ve Akdeniz kıyısının aşağısındaki Filistin'e kadar uzaklara yayılmıştı. Bununla birlikte, bu baskınlar muhtemeldir ki yıkıcıydı yıkıcı olmasına ama bunlar asla baskınlardan öte değildi; ne fethe yönelik düzenli bir çaba ne de Anadolu'da bir Kimmer krallığı meydana getirme girişimleri vardı ve uzun süreli etkiler sınırlıydı. Sonuçta Kimmerler ortaya çıktıkları ölçüde aniden tarihe karışmışlardı.

Kimmerler muhtemelen arkadan gelip MÖ 670'lerde Asur'a baskın veren yakın akraba İskit kabileleriyle kaynaşmışlardı. İskitler muhtemelen alışılmış istila rotası haline gelecek Kafkas geçitlerinden akın etmişlerdi. Elbette daha sonra, altıncı yüzyılda Teyşepaini adlı, Ermenistan'da Erivan'ın kenar mahallesindeki modern Garmirplur'da [Kızıl Tepe] bulunan Urartu şehrini yerle bir ettiklerinde orada bir yıkım izi bırakmışlardı. Yıkımları kazara şehrin büyük bölümüne ve Urartu elişlerinin bugüne kadar toplanan en iyi koleksiyonunu meydana getiren (Erivan ile Ermitaj müzeleri arasında bölünmüş) içindekilerin birçoğuna zarar vermemişti. Koleksiyon çok sayıda İskit oklarını içerir. Bu akınların sonucunda İskitler Kitab-ı Mukaddes geleneğinde *Aşkenazlar* olarak yer almıştır. Ayrıca Kitab-ı Mukaddes'te Gog ve Magog'dan [Yecüc ve Mecüc] kuzeyden gelen dehşete düşürücü akıncılar diye söz edildiği, esasen Hezekiel ve Vahiy [Yuhanna'nın Vahyi] bölümlerinde, muhtemelen hem Kimmerler hem de İskitler bahis konusu edilmektedir.

İskitler MÖ yedinci yüzyılda doğudan Güney Rusya steplerine ikinci defa yer değiştirmişlerdi. Bu sefer orada beşinci yüzyıl civarında kesin bir İskit kimliği su yüzüne çıkmıştı. Altıncı yüzyıldan sonraki defin kanıtları Kuban steplerinden Ukrayna'daki Kuzey Pontus steplerine sürekli bir İskit göçü gerçekleştiğini gösterir. Altıncı yüzyılın sonunda ortaya bir İskit devleti çıkmıştı. Maddi kültürleri sadece kurganlar ve buralardaki mezar içeriklerinden ibaret değildir çünkü Ukrayna'da Vorskla Nehri kıyısındaki MÖ yedinciyle üçüncü yüzyıl arasından kalma Belskoye siti önemli ölçüde yerleşik düzene geçişe delalet eder.

---

* Asurlar Kimmerlere *Gimmirai* demişlerdir. Tevrat'ta da adları *Gimiraya* diye geçer. (ç.n.)

Belskoye, aşağı yukarı dört bin hektarlık bir alanı kapsayan, hâlâ otuz altı kilometrelik bir devirle on metre yüksekliğe çıkan bir duvarın çevrelediği bir şehirden meydana gelir. Şehir kalıcı yaşam alanlarının yanı sıra belirgin ana hatlara sahip endüstriyel alanları içeriyor ve kendi duvarlarına sahip iki kaleyle korunuyordu. Herodotos'un bahsettiği antik Gelonos şehriyle özdeşleştirilebilir. Civarda iki binden fazla kurganın yeri belirlenmiştir. Başka bir muhtemel İskit siti Dinyeper Nehri kıyısında Nikopol'un karşısındaki Kamenskoye sitiyle bir tutulmuştur. Aşağı yukarı on iki kilometrekarelik bir alanı kapsar. Çanak çömlekle kalıcı yaşam alanlarını içermektedir.

Konargöçer bir çevrede böylesine büyük çapta kentsel yerleşme örneklerine rastlanması şaşırtıcı gelmemelidir. Tripolye kültürünün kanıtı binlerce yıllık bir yerleşiklik geleneğinin mevcudiyetini gözler önüne serdiği gibi, bu batı steplerinin yerli halkı arasında kalıcı bir özellik olarak varlığını sürdürmüştür. Böylesi yerleşmelerin "İskit" niteliği tartışmalıdır: Aynı zamanda Proto-Slav diye de yorumlanmıştır. Her halükârda bunlar muhtemelen sadece yerli yerleşik nüfuslara hükmeden bir İskit elitini temsil ettiler. Arkeolojik kayıtlarda Doğu Avrupa'nın daha batısında MÖ altıncı-beşinci yüzyılın Vekerzuk kültürü diye bilinen yerde İskit ve İskitlerle ilişkili nesneler bulunmuştur. Hatta bazı nesnelere, muhtemel İskit akınlarını veya en azından ticaretini akla getiren, Slovenya ve Silezya kadar batıda rastlanmıştır. Hatta Brandenburg'da yer alan Vettersfelde'deki bir İskit şefinin dört başı mamur mezarında bulunan zengin altın gömüsü ve diğer nesneler Almanya'da, belki de Dareios'un Güneydoğu Avrupa'nın içlerine doğru ilerlemesinden (aşağıda) kaçan İskitler tarafından meydana getirilen bir İskit devletinin mevcudiyeti ihtimaline işaret etmektedir. Bununla birlikte Karl Jettmar'ın uyardığı gibi, "İskitlerin Orta ve Doğu Avrupa tarihinde oynadığı rol abartılmamalıdır".[16]

İskitler MÖ altıncı yüzyıldan itibaren nüfuz alanlarının kenarlarındaki iki önde gelen antik uygarlıkla hatırı sayılır temasları sayesinde ana akım yazılı tarihte daha fazla yer almışlardı: Güneylerindeki Orta Asya'da karşı karşıya geldikleri yükselen yeni Pers İmparatorluğu'yla batılarındaki Karadeniz'de rastlaştıkları Yunan kolonileri. Çeşitli İskit grupları altıncı ve beşinci yüzyıllarda İran'ın Ahamenişleri tarafından iyi biliniyorlardı ve kraliyet rölyeflerinde resmedilmişlerdi (Resim 55). Ahameniş İmparatorluğu'yla ilişkileri karmaşık bir ilişkiydi: [İmparatorluğun] kurucusu Büyük Kyros MÖ 530'da Orta Asya'da İskitlere karşı bir

16. Jettmar 1967: 47.

sefer sırasında ölmüştü. Dareios ise Karadeniz'in batısında Balkanlardaki İskitlere karşı, Persleri ilk defa Avrupa'ya getiren, talihsiz bir askeri harekât düzenlemişti. Perslerle İskitler arasında çift yönlü işleyen pek çok artistik uyaran vardı. Hatta bir otorite erken Pers tarihinin büyük bölümünü İskitlerle ilişkisi açısından inceler.[17] Büyük imparatorlukların kıyılarında köşelerindeki savaşkan kabileler her zaman değerli asker toplama yerleriydi ve ayrıca düşman kabileler kıymetli müttefikler halini de alabilirlerdi: Bu antik tarihteki Romalılarla Germenlerden yakın geçmişteki Britanyalılarla Peştular arasındaki ilişkiye kadar tanıdık bir ilişkidir. Bundan dolayı, İskitlerin hizmetlerinde de Pers ordusundaki esaslı askeri birlikler olarak yararlanılmıştı. Ancak bu burada bizi Yunanlarla ilişkileri kadar çok ilgilendirmemektedir.

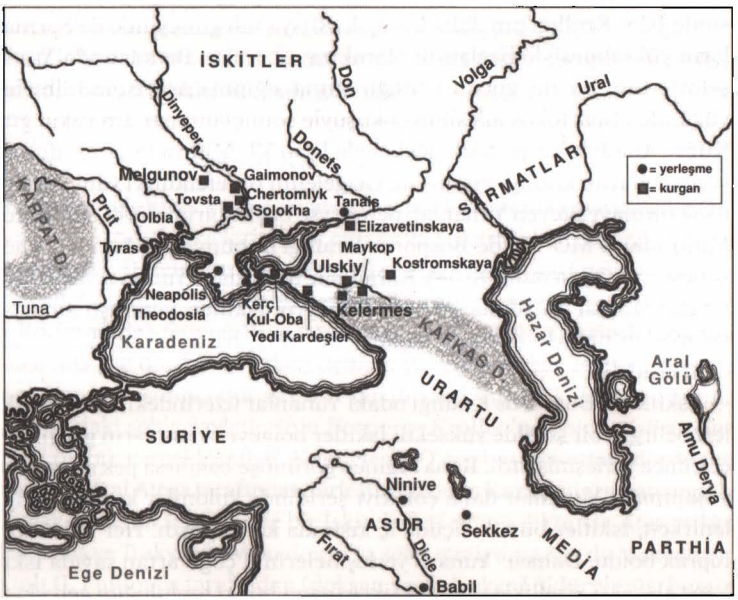
TEMAS VE İHTİLAF: KARADENİZ'İN YUNAN DEVLETLERİ

Cicero Karadeniz'deki Yunan kolonilerini "Barbar arazisinin etek ucuna dikilmiş Yunanistan" diye tasvir eder.[18] Yunanla İskit arasındaki ilişki karmaşık bir ilişkiydi ama bir bağlama oturtmak için önce bölgedeki Yunan kolonileşmesini incelemek gereklidir. Antik Yunan tarihi her şeyden önce Yunanistan *dışındaki* Yunanların hikâyesidir.[19] Karadeniz bu hikâyenin bir parçasıdır. Bölgeye Yunan yerleşmesi için ilk müşevvik erken birinci binyılda, Ön Asya'da yer alan anayurtlardaki nüfus fazlalığıyla Karadeniz'deki maden ticareti ve balıkçılığın cazibesinin birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştı. Sonuncusu yani Rusya'nın büyük nehir ağızlarındaki son derece zengin balıkçılık suları özellikle güçlü bir motivasyondu. Bundan dolayı (ağırlıkla Ön Asya'daki Miletos'tan gelenlerin kurduğu) Tyras, Olbia ve Berezan gibi en eski koloniler Karadeniz'in batı ucunda yer alan haliçlerdeki balıkçılık kolonileriydi. Kırım Yarımadası'nın güney ucundaki Khersonesos adlı İon kolonisindeyse aksine çok az balıkçılık vardı ancak, Anadolu'dan Karadeniz'in karşı yakasına en kısa deniz yolculuğu noktası niteliğiyle, muhtemelen Kırım'ın doğu ucunda yer alan Kerç'teki gayet zengin balıkçılık sahalarına Kırım sahili boyunca bir atlama tahtası diye kurulmuştu.

Kimmer Bosporos'a (Kerç Boğazı'na) nazır Pantikapaion (bu ad "balık yolu" anlamına gelir diye yorumlanmıştır) Miletoslu kolonyalistler tarafından MÖ erken altıncı yüzyılda kurulmuştu. Bu Kırım'ın doğu ucu çevresinde bir koloni kurma akını başlatmıştı: Tyritáke, Nymphaion,

17. Vogelsang 1992.
18. Cicero *De Republica* 2, 4, Obolensky 1971'de aktarılmıştır: 25.
19. Bu konu bu dizinin Cilt 3'ünde (Pers Ülkesi'yle ilişkisi açısından) ele alınmıştır.

Kytaion, Kimmerikón, Theodosia, Parthenion ve Myrmékion. Bu koloniler altıncı yüzyılın ortaları civarında Kimmer Bosporos'un çevresinde sonunda Bosporos Krallığı şeklini alacak bir Yunan anklavı –veya en azından Helenleşmiş bir anklav– meydana getirmişlerdi (Harita 9). Don'un Azak Denizi'ne döküldüğü epey kuzeydoğudaki Tanais, Bosporoslu Yunanlar tarafından MÖ erken üçüncü yüzyılda bir alt-koloni olarak kurulmuştu. Böylece Karadeniz kıyısının batı ve doğu uçlarında iki grup Yunan kolonisi ortaya çıkmıştı.

Harita 9 Karadeniz ve Yakındoğu çevresinde İskitler

Olbia Batı Karadeniz'deki Yunan kolonilerinin merkezi haline gelmişti. MÖ altıncı yüzyıldaki refahına arkeoloji delalet eder. Olbia balıkçılığın yanı sıra teknelerin durup demir atabilecekleri iyi bir konuma sahipti ve iç kısımlarla ticaretin son durağı halini almıştı. Balıkçılık çok geçmeden ticaretle desteklenmişti, özellikle de altıncı yüzyılda steplerde İskit hegemonyasının tesis edilmesiyle birlikte. İskitler Yunan dünyasıyla iyi ticari ilişkilerin avantajlarının farkına varmışlardı. Atina'nın beşinci yüzyıldaki hegemonyasıyla birlikte, MÖ geç beşinci-erken dördüncü yüzyılda bir İskit okçu birliği paralı "polis gücü" olarak Atina'nın hiz-

metine girip kap resminde popüler motif haline gelmişti.[20] Karadeniz kolonileri başından itibaren Yunan modeli doğrultusunda bağımsız *poleis* [şehirler] idi ama MÖ 438'de Spartokos adlı Pantikapaion'un Helenleşmiş (muhtemelen Trak veya Kimmer kökenli) bir yerli ailesi mensubunun Pantikapaion'daki bir darbesi Spartokos hanedanının hegemonyasını başlatmıştı. Spartokoslar MÖ 344'le 310 arasında batıdaki Theodosia ile doğudaki toprakları fethederek Yunan kolonilerini birleştirmişler ve Bosporos Krallığı'nı kurmuşlardı.

Bosporos Krallığı MÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllarda Kırım'ın batısında İskit Krallığı'nın daha kuzeyde Rusya'nın güneyinde de Sarmatların yükselmesiyle bağlantılı olarak zayıflamıştı. Bu sonunda Yunan şehirlerinin bir dış gücün koltuğu altına sığınma arayışına itilmeleri yüzünden Spartokos ailesinin çöküşüyle sonuçlanmıştı. En yakın güç, Kuzey Anadolu'da yerleşik, fevkalade kralı VI. Mithradates tarafından yönetilen İran krallığı Pontus'tu. Gelgelelim bir efendileri yani İskitleri uzak tutmayı isteyen Yunanlar, neredeyse başka birini davet etmişlerdi: Mithradates MÖ 107'de Bosporos Krallığı'nı bünyesine katmış, Khersonesos ve Olbia dahil Kuzey Karadeniz'deki diğer Yunan şehirlerinde de garnizonlar meydana getirmişti. Doğru, İskitleri yenmişti ama çok geçmeden onlarla dostane ilişkiler kurmuş, hatta bir evlilik ittifakı dahi etmişti.

İskitlerin Bosporos Krallığı'ndaki Yunanlar üzerindeki kültürel etkileri belirgin bir şekilde yüksekti. İskitler bölgeye Yunanların gelişinden çok önce yerleşmişlerdi. Buna rağmen görünüşe bakılırsa pek az çatışma yaşanmıştı. Yunanlar daha çok kıyı şeridinde koloniler kurmakla ilgilenirken, İskitler büyük ölçüde iç kısımda kalmışlardı. Her halükârda toprak boldu. Dahası "Yunan" yerleşmelerinin çoğu artan sayıda İskiti içine alacaktı, özellikle vakit geçtikçe (gerçi bu iki topluluğun gerçekten birbirinden hoşlandığı anlamına gelmez).

Yerel kültler başkent Pantikapaion'a getirilmiş ve ortaya çıkan Bosporos dini Yunan yerleşimcilerle yerel İskit gelenekleri arasındaki etkileşimden vücuda gelmişti. Yunan mezarları artan ölçüde İskit-stili kurganlardı. Milattan sonrasının ilk yüzyıllarına kadar bir Yunan-İskit senkretik dini ve kültürü doğmuştu. Bunlar Gökte Oturan Aphrodite (Aphrodite Ourania) ve "En Yüce Tanrı" (Theos Hypsistos) kültleriydi. İki kült de hanedanlık gücüyle bağlantılıydı. Aphrodite Ourania dört bir taraftaki ortak külttü ve muhtemelen İskit kültü Argimpasa'dan neşet etmişti veya hiç değilse onunla bir tutulmuştu. Theos Hypsistos kültü

20. Braund 2005'te Bäbler.

Pantikapaion'dan çok Tanais'te merkezlenmişti. Yahudilikle ilişkili addedilmiştir ve bazı Yahudilik bağlantıları bulunsa da kanıtlar yetersizdir. Yahudi ortaçağ Hazar Hanlığı'nın ileride steplerdeki doğuşu ve gücü bu kültten kaynaklanmış gibi görülebilir. Kırım'daki Kereit Yahudiliğinin ilerideki gücü de haliyle böylesi bağlantıların bakiyesi olabilir. Yunan Bosporos Krallığı dördüncü yüzyılda sona erdiğinde, bu ve Karadeniz çevresindeki diğer Yunan kolonileri neredeyse tamamen "İskitleşmişlerdi" Gerçi Yunan adları hâlâ muhafaza ediliyordu –ki insan bunda çaresizce Yunan kimliğini bir şekilde koruma çabası hisseder– ve Klasik devrin bir Atinalısını kıvrım kıvrım kıvrandıracak ölçüde bozuk bir aksanla hâlâ Yunanca konuşuluyordu. Maddi kültür onu çevreleyenden neredeyse ayırt edilemez hale gelmişti.

KARADENİZ İSKİT KRALLIKLARI

İskitlerin altıncı yüzyıl civarında nasıl Karadeniz çevresine ve Güneydoğu Avrupa'nın içlerine göç ettiklerini yukarıda belirtmiştik. Bunlar Pers Kralı I. Dareios'un geç altıncı yüzyılda öylesine başarısız bir şekilde mücadele verdiği İskit kabileleriydi. Dördüncü yüzyılda Sarmatların gelip (aşağıda) Güney Rus steplerinin İskit gücünü yerinden oynatması MÖ geç dördüncü-erken üçüncü yüzyılda birkaç İskit krallığının kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Bu bir ihtimal Yunan kolonizasyonuna ve doğudaki şehir devletlerinin Bosporos Krallığı'nda birleştirilmesine tepki olarak gerçekleşmişti. Kabileler MÖ geç beşinci-erken dördüncü yüzyılda Kral Ateas tarafından birleştirildiğinde Karadeniz'in batısındaki Güney Ukrayna steplerinde bir İskit devleti ortaya çıkmıştı. Ateas sikke kestirmiş ve Trakya'yla Makedonya'ya sefer etmiş ama 339'da Makedonya Kralı II. Philippos tarafından (doksan yaşındayken) öldürülmüş, bunun ardından da krallık çökmüştü.

MÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllarda Kırım'ın Yunan Bosporos Krallığı'nda, daha kuzeyde Rusya'nın güneyindeki Sarmatların yükselişine karşılık gelen, bir zayıflama ortaya çıkmıştı. Sarmatlar Don'u aşmış ve Kuban'a kadar sızarak oradaki İskitleri Kırım'a doğru geri çekilmeye ve oradaki Yunan şehirlerini sıkıştırmaya itmişlerdi. Bu nedenle Yunan şehirleri gardlarını alma durumunda kalmışlar ve daha da istikrarsızlaşmışlardı. İhtimal ki Kırım Yarımadası'nın bir başından bir başına uzanıp Bosporos Krallığı'nın sınırını imleyen toprak duvar ve hendek bu tarihten kalmadır (Resim 53). Devir Atina'nın çoktandır gerilediği, keza ardılı Rodos'un da gerilediği Ege'deki bir güçsüzlüğe tekabül ediyordu. O günlerde Roma Doğu Akdeniz'deki yeni güç olarak yükseliyordu ama o zamanlar Karadeniz'de hiçbir çıkarı yoktu.

İskit kabilelerinin Kuban'dan Karadeniz bölgesine geri çekilmesiyle birlikte iki küçük "Yeni-İskit" devleti kurulmuştu. Biri Tuna'nın sağ kıyısındaki Dobruca'da yer alıyordu. Muhtemelen Kral Ateas'ın yenilgisinden sonra bölgede bırakılan İskitler tarafından kurulmuştu. Bu devlet MÖ üçüncü yüzyılın sonundan birinci yüzyılın başına kadar varlığını korumuştu. Skylos veya Skylas adlı krallarından biri Herodotos tarafından "Yunanlaşan" ender İskit hükümdarlarından biri diye kaydedilmişti. Skylas muntazaman Yunan şehri Olbia'ya girer ve hem İskit giysilerini hem de âdetlerini bir kenara atar, elinden geldiğince Yunan kurallarına uyardı. Sonuçta bu hali dehşete düşen İskit savaşçıları tarafından fark edilince derhal öldürülmüştü. Nitekim Skylas'ın altın mühür yüzüğü yakınçağda Tuna deltasında, muhtemelen tam da idam edildiği yerde bulunmuştu.[21]

Diğer İskit krallığı üçüncü yüzyılın sonunda Kral Skiluros'un yönetimi altında Orta Kırım'da kurulmuştu. Çekirdeğini Orta Kırım'ın güneydeki etekleriyle step arazisi meydana getiriyordu ama zirvesindeyken Taurida, aşağı Dinyeper ve aşağı Bug'a kadar uzaklara yayılıyordu. Başkenti MÖ birinci yüzyılda surlarla çevrilen (modern Simferopol'un varoşlarındaki) İskit Neapolisi idi. Kırım Yarımadası'nın bir başından bir başına uzanan duvar muhtemelen İskit ve Bosporos krallıkları arasındaki sınırı imlemektedir (Resim 53). Kırım'daki diğer İskit kasabaları kaynaklara göre Chabum ve Palacium'da kurulmuştu. Ayrıca arkeoloji üç tane daha kasabayla en azından elli ilave küçük yerleşme daha tespit etmiştir. Arkeolojik kanıtlar MS ikinci yüzyılın sona ermesinin ardından İskitlerin göçebeliklerini neredeyse tamamen terk ettiklerini ve tam bir surlarla çevrili küçük kasabalar ve tarımsal yerleşmeler ağı kurduklarını göstermektedir. Sadece krallar ve aristokrasi mensupları İskitlerin eski göçebe hayat tarzını korumuşlardı.

MÖ ikinci yüzyıl Kırım İskit Krallığı'nın doruğuymuş gibi görünmektedir. Kral Skiluros Yunan şehir devleti Khersonesos ait toprakların çoğunu ilhak etmiş ve krallığını, Kerkinitis ve Kalos Limen'in (bugün Yevpatoriya ve Çornomorsk) zapt edilip yıkılmasıyla, Yunanların aleyhine Kuzeybatı Kırım'ın dört bir tarafına genişletmişti. Karadeniz'in batı sahilindeki Olbia bile buyruk altına alınmış ve Skiluros kendi sikkelerini orada kestirmişti. İskitlerin bir filo meydana getirdiklerine dair bir miktar belirti de vardır. İskit Krallığı hem Mithradates'in yönetimindeki Pontus Krallığı'ndan hem de Romalılardan, ikincisi yüzünden bir yenilgi yaşamasına rağmen bağımsız kalmayı becermiştir. MS birinci

21. Rolle 1989: 123-7; Ascherson 1995: 56-8.

yüzyılın başında Yunan Bosporos Krallığı'na karşı, yenilgiden ancak Romen askeri müdahalesiyle kurtuldukları, bir savaş verilmişti. Ne var ki İskit Krallığı, Romen silahlı kuvvetlerinin Kırım'daki başarısına rağmen Roma'dan bağımsız kalmayı becermişti. Bu durum ancak üçüncü yüzyıldaki Got istilalarıyla bozulmuştu. Dördüncü yüzyıl civarındaysa tarihe karışmıştı.

ERKEK KÂBUSU MU, ERKEK FANTEZİSİ Mİ: AMAZONLAR MİTİ

İskit kültürü farklı bir kültürdü. Çoğu İskit [topluluğu] birçok farklı kabileyi kapsayan en azından yarı-göçebe yaylacıydı. Arkalarında en muhteşem mezarları bırakan bir askeri elit tarafından hükmedilen sıkı bir hiyerarşileri vardı. İskit kadınları geleneksel olarak yüksek statüye sahipti ve hem uzak batıdaki Herodotos hem de Uzak Doğu'daki MÖ ikinci-birinci yüzyılın Çinli tarihçisi Sima Qian, İskit kadınları İskit erkekleriyle eşit bir statüye sahiptirler diye kaydetmiştir.[22] Gerektiğinde bazılarının savaşçı oldukları ve silahlarıyla birlikte gömüldükleri vakidir. Amazonlara dair Yunan mitlerinin kökeni bu İskit kadınlarıdır (Resimler 56-57).

Öncelikle ne yalan söyleyelim; Amazonlar, Sarmatlar veya İskitler veya Güney Rusya steplerinin diğer halklarının aksine, tamamen mitolojiktirler ve hiçbir tarihi mevcudiyetleri yoktur. Buna rağmen birçok mit ne kadar önemsiz olursa olsun bir vakıa üzerine inşa edilmiştir ve bu mit için bir arkeolojik temel bulmak mümkündür. İster mitolojik ister yanlış inanç, kadın savaşçı imgesi kültürümüzün –ve nice başka kültürün– en sürüp giden imgelerinden biridir. Örneğin Britanya ikonundaki veya savaşçı –en azından devrimci– bir Fransa için Delacroix tarafından kullanılan, keza bir dizi romantik Fransız resmindeki veya Stalingrad'daki zaferi anıtlaştıran devasa Amazon gibi, eski Sovyetler Birliği'nin dört bir tarafında görülen "Rusya Ana'nın" kılıç salladığı bir yığın heykelindeki imgeyle kendini akla getirir (Resim 58). Bir yandan en kötü erkek kâbusu ve dişiliğin tam bir antiteziydiler: Memesiz –bundan dolayı cinsiyetsiz– erkekleşmiş kadınlar, hem cinselliklerini hem de kendi erkek kısmını baskı altında tutan, erkekleri öldüren ve erkek rolünü üstlenen kadınlar. Mevcut Yunan düzeninin nihai antitezi başka bir deyişle, kadın kısmının tamamen erkeklerine boyun eğdiği, bundan dolayı İskit ülkesindeki uygar dünyanın kıyısında köşesinde kalanın antitezi. Öte yandan nihai erkek fantezisi, dizginsiz kadın cinselliğinin nihai

22. Golden 2011: 24.

cisimleşmesi yani cinsel partnerlerini, romantik bağlanma, istekler veya yükümlülükler olmaksızın keyfince seçen "sahibedir"* (ki bu noktada kılıçlar ve kalkanlarla kamçılar ve deri arasında ince bir çizgi vardır). Belki de Sarmatlarla İskitler çoktan kayıplara karışmışken, Maykop ve Karasuk kültürleri de hiçbir zaman akademik kütüphanelerden dahi ayrılmamışken, Amazonların ilkçağdan beri bu kadar güçlü bir imge halinde kalması bu nedenledir.

Bu imgenin mercek altına alınmasında feminizm de üstüne düşen rolü oynamıştır, hem de ilerde göreceğimiz gibi önemli bir rol. Ancak feminizmden çok önce antik Yunanlar vardı ve mitolojik Amazonların kökenleri için onlara döneceğiz. Amazonlardan ilk bahseden, onları Bellerophontes ile mücadelede "erkeklere denk" diye tasvir eden Homeros'tur. Böyle bir tasvir hayranlığa işaret eder. Homeros zamanından yüzyıllar önceki hadiseleri –Troya Savaşları'nı– kaleme aldığına göre mit köken itibarıyla büyük ihtimalle Tunç Çağı'na aittir. Başka bir Tunç Çağı efsanesindeki İason ve Argonotları, onlarla Anadolu'da Karadeniz'in güney sahillerinde karşı karşıya gelmişlerdir. Ama Herodotos ve başkaları onları Azak Denizi sahillerine, diğer antik yazarlarsa Don'un doğusuna –başka bir deyişle, bilinen dünyanın kıyısına– yerleştirirler ve çoğu Amazonları şu veya bu şekilde bir İskit kabilesiyle veya mevsimlik olarak sepetlemeden önce İskit erkekleriyle çiftleşen apayrı bir kabileyle ilişkilendirirler. Bu durumda erkek evlatlar ya babalarının geldiği yere gönderilir ya da düpedüz öldürülürdü; kız çocuklarsa alıkoyulur ve savaşçı olmak üzere yetiştirilirlerdi.

Adlarının *a-mazos*/*a-mastos* veya *a-mazoon* kelimesinden, yani efsaneye göre ergenlik öncesi dağlama [koterizasyon], ergenlik sonrasındaysa mastektomi yoluyla bir memenin –veya bazen ikisinin birden– alınması kastedilerek, "memesiz" kelimesinden türemiştir diye açıklanmıştır. Güya bu, etkili okçuluğun herhangi bir engelini ortadan kaldırıyordu. Aslını ararsanız, meme hiçbir şekilde ok atmaya engel değildir; bu daha büyük ihtimalle popüler Yunan tahayyülünde böylesi dehşetengiz [erkek düşmanı] yırtıcıların "dişil niteliklerinin ortadan kaldırılması" girişimiydi, yani iğdiş etmenin [eneme] dişil muadiliydi. Dahası, Amazonlar çoğu Yunan tasvirinde dolgun memeli halde gösterilir (Resim 57). Modern filolojik araştırmalar adlarının türetilmesiyle ilgili sayısız girişime rağmen ne Yunancada ne Yunanca dışındaki dillerde inanılır herhangi bir argümanı açığa çıkarmıştır.

Amazonlar ya başının belası olarak ya daha çok bir âşık rolünde –ya da çoğunlukla iki rolde birden– Yunan efsanesinin bazı büyük

* Özellikle sadomazoşist ilişkilerde partnerine hükmeden baskın kadın. (ç.n.)

kahramanlarıyla ilişkilendirilmişlerdir. Bu durum onların Yunan zihninde yarattığı çelişkili duyguları öne çıkarır. Kahramanca çarpışan Bellerophontes'in yanı sıra Akhilleus da onlarla savaşmış, Penthesileia adlı kraliçelerini öldürmüştür ama ardından ona kraliçeye âşık olduğu ithamında bulunan Thersites adlı arkadaşını da öldürmüştür. Amazon kraliçeleriyle cilveleşen diğer kahramanlar Theseus ve Herakles'ti. İlkinin Hippolyte adlı Amazon kraliçesinden bir kızı doğmuştur. İkincisinin on iki ağır işinden biri Amazon kraliçesinin kemerini (buna ilaveten onu simgeleyen öteki nesneleri) ele geçirmektir (Resim 59). Başka bir efsane Herakles'i İskit yılan-kraliçesiyle ilişkilendirir, Amazonlar bu birleşmeden kaynaklanmıştır. Onlar gerçek tarihi şahsiyetlerle bile ilişkilendirilmişlerdir. Güya Büyük İskender Orta Asya seferi sırasında İskit ülkesinin Amazon kraliçesinden (ilgilenmesi gereken başka meseleler bulunduğu için reddettiği) bir evlilik teklifi almıştır. Amazonların Yunan yazılı eserlerinde, Yunan sanatında ve genelde Yunan tahayyülünde önemli bir rol oynamalarına rağmen hiç kimse asla bir Amazonu gerçekten *görmemişti* dahi, sadece hayal etmişti. Bu nedenle ta başından beri bir düşünceydi.

Ateş olmayan yerden duman çıkmaz elbette ve arkeoloji ateşi besleyebilir –veya hiç değilse için için yanmasını sağlar. Güney Rusya'da İskit ve –daha çoğunlukla– Sarmat kurganlarının kazılması silahlarıyla, çoğu defa ok ve yaylarıyla ama kimi zaman kılıçlarıyla gömülen kadınların mezarlarını ortaya çıkarmıştır. Aslını ararsanız bu o kadar şaşırtıcı değildir: Step göçebesinin çok çetin, sert hayatı kadınlar için kadınlara çoğunlukla geleneksel rollerin bırakıldığı kasaba ve köylerin yerleşik hayatına göre çok daha eşit bir rol icap ettirmişti. Antik Yunan zihni, hane dışındaki hiçbir kamu hayatına izin verilmeyen kendi kadın kısmınınkiyle taban tabana zıt bu durumu muhtemelen dehşetle izlemişti.

Etnik araştırmalar steplerdeki kadınların daha aktif rolünü hatırı sayılır ölçüde destekler: Örneğin Moğol kadınları, avın yanı sıra –hiç değilse yakın zamana kadar– savaş gibi geleneksel erkek sporlarıyla faaliyetlerine aktif bir şekilde katılırlar ve karar almanın her düzeyine iştirak ederler. Ünlü örneklerden biri Orta Asya'daki Çağatay Hanlığı'nın on üçüncü yüzyıldaki hükümdarı ve Cengiz Han'ın soyundan gelen Kaydu Han'ın kızı Ayyürek'in hayatıdır. Ayyürek seferlerinde babasına eşlik eden ve muharebede mücadele veren bir savaşçıydı. Sadece onu teke tek bir dövüşte yenebilecek bir erkekle evlenme konusunda diretmişti; hiçbiri yenememişti, sonuçta dedikodular onu evliliğe mecbur edinceye kadar da evlenmemişti.[23] On dördüncü yüzyılda Altın Orda'ya

23. Golden 2011: 85.

giden Memlûk elçiler Moğol kadınlarının eşitliği karşısında hayretlerini gizleyememişlerdi.[24] Başka bir step halkı yani Türkler, yerleşik hale geldikleri ve Müslümanlığı kabul ettiklerinde bile, Semerkand'daki Bibi Hanım Camii'nden Türkiye'nin dört bir tarafındaki sayısız dinsel yapılar komplekslerine, buradan da Hindistan'daki Tac Mahal'e kadar, kadın kısımlarını andıkları binalarında bunun bir ögesini muhafaza etmişlerdir.

Arkeoloji Amazon mitinde ilave bir muhtemel ögeyi açığa çıkarmıştır. Litvan/Amerikan arkeolog ve antropolog Marija Gimbutas, "Eski Dünya'nın" yani Avrupa'nın Hint-Avrupa halkları tarafında MÖ 4000'den önceki bir zamanda istilasından evvelki tarih öncesinin araştırılmasında çığır açanlardan biri olmuştur. "Eski Dünya" toplumunu esas itibarıyla ana tanrıçalara tapınmanın ağır bastığı, çevreyle ahenk içinde yaşayan ve erkeklerin toplumda kesinlikle ikinci plana itildiği anaerkil bir toplum diye yorumlamıştır. Aslını ararsanız Amazon mitinin eski bir anaerkil toplumun anısı olduğu ilk defa 1861'da J. J. Bachofen tarafından ortaya atılmıştır.[25] Tarih öncesinin pastoral cenneti esas itibarıyla saldırgan, yıkıcı ve maskülen niteliklere sahip Hint-Avrupa halklarının, erkek tahakkümü, çatışma ve çevre yıkımı çığırını açan istilalarıyla sona ermişti. Gimbutas hem Avrupa'nın tarih öncesi hem de Hint-Avrupa filolojisinde çığır açan çalışmalar gerçekleştiren hayranlık uyandırıcı bir araştırmacıydı, bundan dolayı araştırmaları saygı beslenmesini gerektirir. Onun "eko-feminist" ekolü onu Amerika'daki feminist çevrede bir kült şahsiyet haline getirmiştir ama onun "Eski Avrupa" teorileri arkeologlar tarafından (hem de sadece erkek arkeologlar tarafından değil) gözden düşürülmüştür.

Savaşçı kadın düşüncesi bizi hiç terk etmeyen ve tekrar tekrar ortaya çıkan bir düşüncedir. On üçüncü yüzyıl kadar erken tarihlerden kalma bir Fransız minyatürü –Amazonlar farz edilen– İskit ülkesi kadınlarının bir hisarı kuşatmalarını resmetmektedir.[26] Daha önce değerlendirdiğimiz üzere onlar Yunan sanatının popüler bir motifiydi. Son günlerde popüler kültür ve sinemada kadın okçu düşüncesinin *Narnia Günlükleri: Prens Kaspiyan*, *Açlık Oyunları*, *300: Bir İmparatorluğun Yükselişi* ve *Hobbit: Smaug'un Çorak Toprakları* gibi filmlerde tanıklık ettiğimiz canlanışı varmış gibi görünmektedir. Bütün bu örneklerde tanıtım görüntüleri özellikle kadın okçuyu yayı gererken göstermiştir: Amazon düşüncesi popüler ve etkili bir reklam haline gelmiştir. Son film örneğinde, okçu-

24. Ostrowsky 1998: Chapter 3.
25. Blok 1995: 39.
26. Halen British Library'dedir: Kayıt numarası 2192, Raf numarası 15268.

elf Tauriel J. R. R. Tolkien'in orijinal hikâyesinde yoktur ama yönetmen Peter Jackson tarafından, tahminen modern feminist –hiç değilse kadın– taleplerine taviz vermek amacıyla kasten yaratılmıştır. Sinema ve video oyunlarında artan sayıda başka kadın aksiyon kahramanı örnekleri mevcuttur: Walt Disney'in *Mulan*'ı, *Kaplan ve Ejderha*'daki dövüş sanatçısı Jen Yu, *Batman* [serisinin] *Kedi Kadın*'ı, *Zeyna: Savaşçı Prenses*, *Lara Croft: Tomb Raider* ["Mezar Hırsızı"], *Vampir Avcısı Buffy*. Bütün modern Amazonlar, hepsi aynı anda hem feministlerin daha büyük kadın rolleri taleplerine boyun eğiyorlar hem de erkek fantezilerine yüz veriyorlar –ve her biri orijinali kadar kurgu eseri. Amazonlar her ne idiyseler etkili bir simgeydiler, hâlâ da öyleler.

SARMAT SAVAŞÇILAR

Steplerde İskitlerin arkasından Sarmatlar gelmişti. Sarmatlar İskitlerin yakın akrabası bir gruptu. Muhtemelen başlangıçta İskitlerin Güney Sibirya'da bulunan anayurtlarındaki bir alt-oymaktı ama kabileler birinci binyılın başlarında batıya doğru yer değiştirdiğinde onlardan ayrılmıştı. Herodotos Sarmatları (veya Sauromatlar) İskitlerle Amazonların birleşmesinden kaynaklanmışlardır diye anlatır. Birçok kadın Sarmat defini kadın kısmının nail olduğu, diğer step halklarında sıkça rastlanan, yüksek statüyü destekleyecek şekilde silah içerir. Sarmatlar MÖ beşinci veya dördüncü yüzyıl civarında sonuçta İskitlerden farklılaşmak üzere Güney Urallar bölgesine göç etmişlerdi. Güney Sibirya'dan göçleri muhtemeldir ki Hiung-nuların Moğolistan'daki yükselişlerinin yol açtığı steplerdeki kargaşalıktı (bkz. 6. Bölüm). Orenburg bölgesinde yer alan Filippovka'daki definde bulunan muhteşem altın hazine (halen Ufa Müzesi'nde) bu zamandan kalmadır (Resim 71). İskitler gibi onlar da İran dilinin akrabası bir dil konuşuyorlardı ama birçok kültürel farklılıkları vardı. Sarmatlar İskitler gibi yarı-göçebe çoban olmaktan çok yaylacıydılar. Gerçi kalıcı yerleşmeler [kurmaya] daha az eğilimliydiler. İskitler gibi Sarmatlar da şeflerini benzer stilde altın ve madeni eşyayla sanat eserlerinden meydana gelen zengin defin adaklarıyla kurganlara gömmüşlerdi. Gelgelelim silahlarıyla askeri donanımları epey farklıydı. Sarmatlar, kısa kılıçlı ve daha hafif zırhlı İskit atlılarının aksine, pullu zırhlı ve uzun kılıçlı, ağır zırhlı süvarileri tercih ediyorlardı.

İhtimal ki Sarmatların ilk defa Güney Urallar'dan ayrılmalarına MÖ birinci binyılın ortalarındaki kurak evre yol açmıştı. MÖ dördüncü yüzyıldan itibaren Saratov'un ötesindeki yukarı Volga bölgesinden büyük bir göçle Karadeniz bölgesine doğru yer değiştirmeye başlamışlar, geç üçüncü yüzyılda steplerdeki İskitleri yerlerinden etmişlerdi. MÖ

üçüncü yüzyıl civarında Sarmatların bir kolu İskitleri yerlerinden etmiş ve kendilerini Rusya/Ukrayna steplerinde Kuban'dan Dinyeper'e kadar uzanan bir alanda yurtlandırmışlardı. Sarmatların bu kolu güçlü bir liderlik altında birleştirilmiş gibi görünmektedir. Görünüşe göre bunlar İskitlerin aksine hiçbir zaman yerleşik krallıklar meydana getirmemişlerdir ama Batılı kaynaklarda "Krallık Sarmatları" (veya Sauromatlar) diye bilinirler (Harita 9). MS birinci yüzyılda Sarmat kabileleri ilk defa Tuna'yı geçip Roma İmparatorluğu'na ayak basmışlar, bundan dolayı da ana akım Batı tarihine girmişlerdir. Romalı tarihçilerce farklı kabile adlarıyla bilinirler. Belli başlıları Romen topraklarına farklı göçlerle ayak basan Yazığlar, Roksolanlar, Aorslar ve Alanlardır. Özellikle sonuncular, Alan alt kabilelerinin güneye Kafkaslara doğru, Polonya'dan da batıya ve Orta Avrupa'ya doğru yayılmalarıyla önemli bir etki bırakacaklardı.[27]

Romen silahlı kuvvetleri üzerindeki Sarmat etkisi o kadar önemliydi ki Romen zırhının "Sarmatlaşması" diye tanımlanmıştır. Romen ordusu mızrak ve uzun enli kılıçlarıyla birlikte, [Sarmatların] [birbirinin üstüne gelecek şekilde] deri üzerine dikilen küçük demir ve bakır plakalardan meydana gelen ağır zırhlarını benimsenmişti. Bu Roma'daki Traianus Sütunu'nda da böyle işlenmiştir. İkinci yüzyılda Marcus Aurelius'un devrinden itibaren imparatorluğun ücra sınırlarına atlı Sarmat yardımcı birlikleri yerleştirilmişti. Polonya ve Gürcistan'dan Portekiz ve Northumberland'e kadar birbirinden uzaktaki sınırlardan geçişlerinin kanıtları -ağırlıkla arkeolojide- bulunmuştur. Hem Hadrianus hem de Marcus Aurelius, Daçya'daki Yazığ ve Roksolan kabilelerine karşı birkaç savaş vermek zorunda kalmışlar ve çatışma aralıklarla üçüncü ve dördüncü yüzyıllar boyunca devam etmişti. Zaman zaman içlerinden biri Romalılarla işbirliği yaptıkça iki kabile birbiriyle savaşırdı.

Marcus Aurelius'un Sarmatlarla barışmasının sonucunda [Sarmatlar imparatorluğa] Romen ordusu için, çoğu Britanya'ya yerleştirilen sekiz bin kişilik atlı Sarmat yedek kuvveti vermek zorunda bırakılmışlardı. Bir müfreze Hadrianus Duvarı'na yerleştirilmişti ve kısa bir zaman önceki araştırmalar Arthur efsanelerinin kaynaklarından birinin Romen ordusundaki böylesi Sarmat atlı birlikleri olabileceğini akla getirmişti.[28] İşin doğrusu Lancashire'da yer alan Bremetennacum kasabası yani bugünkü Ribchester fiilen MS beşinci yüzyıl kadar geç bir zamanda

27. Muhtemeldir ki Alanların ataları İç Asya'da Çin'in kuzeybatı sınır bölgelerinde yaşayan, Çinli kaynaklarda MÖ birinci yüzyıl kadar erken tarihlerde bahsi geçen Wu-Sun diye adlandırılan bir göçebe gruptu. Bkz. Christian 2008: 197.

28. Jerry Bruckheimer'ın 2004 yapımı *Kral Arthur* filminin temelini Hadrianus Duvarı'ndaki Sarmat paralı askerler meydana getirir. Gerçi Guinevere'in suni deri bikiniyle ortaya çıkması hem tarihten hem de Arthur efsanesinden sapmadır.

hâlâ mevcut bir Sarmat yerleşmesi halini almıştı. Ribchester'deki bir mezar stelinde resmedilmişlerdir. Sarmat savaşçıların yere saplı bir kılıca tapmalarının Excalibur efsanesinin kökeni olduğu ileri sürülmüştür. Görünene bakılırsa bu epeydir bir step savaşçısı geleneğidir: Örneğin onuncu yüzyılda yaşayan İbn Rüste –onun step unvanıyla kağan veya hakan diye adlandırdığı– bir Viking Rus hükümdarın nasıl kınından çıkarılmış bir kılıcı keskin kenarı yeni doğmuş oğluna bakacak şekilde yere sapladığını anlatır.[29] İkinci yüzyılın ortalarında diğer Sarmat kabileleri üzerinde hegemonyalarını kurduktan sonra Batı Avrupa'ya ilerleyen son kabile Alanlardı. İkinci yüzyılda, İskitlerin yüzyıllar önce üzerine basa basa iyice yer ettirdikleri yolları izleyerek, birkaç yıkıcı akınla güneye doğru, Ermenistan'a hatta İran'a sızmışlardı.

MS dördüncü yüzyılda Alanların peşinden Gotlar gelmişti ki onları da Hunlar izlemişti. Bu son iki istilanın Sarmatları ikiye ayırıp bağımsız bir birim olarak tarihlerinin sonunu getirmesine rağmen, açıkçası Roma'nın yaptığı gibi, ikisi de Alan birliklerini ordularının bünyesine katacaktı –iyi bir asker asla işverenden yoksun kalmazdı. Üçüncü yüzyılda bir Got konfederasyonu Baltık'tan Kırım'a kadar yayılmıştı. Dördüncü yüzyılda Hunlara yenik düşmeleri onları batıya, Roma İmparatorluğu'na doğru savurmuş, sonuçta Büyük Theoderich'in yönetimi altında İtalya'da bir krallık meydana getirmişlerdi. Ana gruptan soyutlanıp arkada kalan bir grup bir Got krallığı kurdukları Kırım dağlarına kaçmıştı. Kırım Got Krallığı altıncı yüzyılda Bizans'ın egemenliği altını girmişti. Bizans tarihi Gothia'da sekizinci yüzyılda Prens-Piskopos İoannes'in Hazarlara isyan ettiğini kaydetmiştir. Kırım'daki Gothia Krallığı'nın bağımsızlığı nihayetinde 1475'te Tatarlar tarafından sona erdirilmişti. On altıncı yüzyıl kadar geç bir zamanda Osmanlı sarayına gönderilen Habsburg sefiri Ogier Ghislain de Busbecq, Kırımlı Gotların onun zamanında hâlâ mevcut dilini kaydetmiş, cari Almancayla farklılıklarına işaret etmiştir.[30] Got dili Gotların ("Gotland'ı" 1940'larda işgal altındaki Kırım'da canlandırmaya dair Nazi planları ve erken yirmi birinci yüzyıl Avrupa'sının gençleri arasındaki dikkat çekmek için bürünülen farklı bir kılık kıyafet olması dışında) en sonunda tarihe karıştıkları on yedinci yüzyıl kadar geç bir zamanda Kırım'da hâlâ konuşulan bir dil diye kayda geçmişti.

Beşinci yüzyıldaki istilaları sırasında Hunlar (bkz. aşağıda 6. Bölüm) Alanları önlerine katıp sürmüşlerdi. Bazı gruplar Batı Avrupa'ya şiddetli bir şekilde hücum eden Hunlara katılmışlardı. Oysa başka Alan

29. Lunde 2012 içinde Ibn Rusta: 126.
30. De Busbecq 2001: 136-8.

grupların Lusitania'ya (bugün Portekiz) yerleşmeden önce Galya ve İspanya'ya akınları sırasında Vandallara ve Suevlere katıldıkları kaydedilmiştir. Hatta bazı Alan grupları Kuzey Afrika'nın istilası sırasında Cebelitarık'ı geçen Vandallarla birleşmişlerdi. Nitekim Vandal kralları Vandal Krallığı 533'te sona erinceye kadar unvanlarına Alanları da dahil etmişlerdi: *Rex Vandalorum et Alanorum* [Vandalların ve Alanların Kralı]. Vandallar İspanya ve Fas üzerinden yaklaşık dört bin kilometre katedip Slovakya'dan Tunus'a göç etmişlerdi; onlara eşlik eden Alanlar yaklaşık beş bin kilometre öteden, Don'dan harekete geçmişlerdi.[31] Alanların başka gruplarınınsa yedinci yüzyılın ortalarına kadar hâlâ Güney Fransa'da yaşadıkları kaydedilmiştir.

Alanlar Orta Avrupa'nın kıyısında köşesindeki tecrit edilmiş topluluklar halinde Hunlar, Avarlar hatta Romalılar ortadan kalktıktan çok sonrasına kadar, hayret uyandıracak şekilde uzun bir süre ayakta kalmışlardı. Kuzey Kafkaslar'daki bir bölge geç ortaçağda hâlâ "Alania" diye bilinirdi. Bugün aynı bölgede Osetler olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Torunları hâlâ bir İran dili konuşmaktadırlar.[32] Alan paralı askerler on ikinci yüzyılda Selçuklulara karşı Bizans ordularında savaşmışlardı. "Sırp" adı gayri-Slavca kökenlidir ve bu adla başta bir Sarmat kabilesinin kastedildiği düşünülmektedir. Papa XII. Benedictus'un 1342-1346 arasında Yuan sarayına gönderdiği Giovanni dei Marignolli adlı sefire göre, Çin'deki Moğol ordusunda dahi asker sayısı 30.000'e ulaşan Alan (Oset) birlikleri vardı.[33] On yedinci yüzyıl kadar geç bir zamanda Kırım'daki apayrı bir halk olarak kayda geçmişlerdir.

STEP HALKININ MİRASI

Gotlar ve çeşitli diğer Doğu Germen kabileleri önemli ölçüde Sarmatlaşmışlardı. İşin doğrusu, daha önce belirttiğimiz gibi, orduların çoğu bünyesine çok sayıda Sarmat katmıştı. Bundan dolayı ortaçağın ağır silahlı, atlı şövalye ruhlu aristokrasi kurumu neredeyse kesinlikle Romalılardan çok step geleneğinden kaynaklanmıştır. Muhtemelen bu bir Sarmat mirasıdır (ve Sarmatların geç Romen ordusunu nasıl etki-

31. Heather 2009: 152-3.
32. Osetler 2008'de Gürcistan'ın, Güney Osetya'daki yani Gürcistan'da yer alan bir Oset anklavındaki tartışmalı topraklarla ilgili, kısa süreli Rus istilası nedeniyle uluslararası topluluğun dikkatini çekmişlerdi. Halihazırdaki (kitabın yazıldığı tarihte) Edinburgh Festivali Başkan Yardımcısı, Londra Senfoni Orkestrası Şefi, Uluslararası Çaykovski Yarışması Kurul Başkanı ve Mariinski Operası Direktörü, Moskova doğumlu Valery Gergiev etnik bir Oset ve Güney Osetya'nın öne çıkan destekçisidir.
33. Gumilev 1987 (1970): 375 dipnot 24.

lediklerini önceden incelemiştik).[34] Leh aristokratlar geleneksel olarak kendilerine Sarmat şeflerin torunları gözüyle bakmışlardır. Lehlerin Slav kökenleri söz götürmediğinden, bu topu topu tarihsel temeli bulunmayan bir gelenek sayılmıştı. Ne var ki genellikle definlerden elde edilen, ağırlıkla mezar stellerine, kemer tokalarına, tunç aynalara ve diğer süs eşyasına nakşedilmiş Sarmat nişanlarına –*"tamga"* [eski Türkçe damga] denilen işaretlere– dair arkeolojik keşifler, Leh aristokrasisinin on birinci yüzyıl sonrasındaki, başka bir deyişle bu arkeolojik keşiflerden yüzyıllar önceki, (resmen 1920'den sonra ortadan kaldırılan) armalarıyla neredeyse bire bir benzerlik göstermiştir.[35]

İskitler ve Sarmatlar her ne kadar, Finler, Estonlar, Macarlar ve Bulgarlar gibi Avrasya stepleri kökenli diğer halkların aksine, arkalarında hiçbir modern Avrupa ülkesi bırakmasalar da her biri daha başarılılardan biri olup çıkmıştır. İskitlerin neredeyse tamamen göçebeler diye hatırlanmalarına rağmen Romanya, Kırım, İran, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Çin kadar birbirinden çok uzak yerlerde, çoğu uzun ömürlü krallıklar kurmuşlardır. Modern devire kadar hiçbir başka halk ne böyle çok devlet kurmuş ne de bu devletler gibi geniş bir alana yayılmıştı. İskit askerler Atina'da güvenliği sağlamışlardı. Dahası ilerdeki bölümlerde İskit kimliğinin modern Rusya'nınkinde nasıl yeniden gün ışığına çıktığını göreceğiz. Sarmatlar ise her ne kadar dünyayı tutmasalar da Urallar'dan Balkanlara, Britanya'dan Portekiz'e, bizzat Excalibur adlı kılıca kadar –tamı tamına da Polonya örneğinde– etkilerini bırakmışlardır.

Gene de antik step halkının muhtemelen en önemli mirası, kökenleri İç Asya'nın derinliklerindeki Tunç Çağı'nda yatan, uyguladıkları etkili sanat üsluplarıydı. Hem üslupları hem de etkilerini bir sonraki bölümde inceleyeceğiz.

34. Kim 2013: 153'te ileri sürüldüğü gibi, bu bir Hun mirasından çok bir Sarmat mirasıdır.
35. Ascherson 1995: 238-40.

4. Bölüm
Steplerin Sanatı

HAYVAN STİLİNDEN AVANGARDA

Siz ahalisiniz, bizse ordular – ve ordular – ve ordular!
Hele bir bize bulaşın ve cesarete getirin!
Biz İskitleriz ve de Asyalı, kıyılardan gelen
Kötü niyet besleyen, gözlerini hırs bürümüş!

Aleksandr Blok[1]

İskitler, tarihlerinin büyük bir bölümünde konargöçer olmaları nedeniyle, yerleşme açısından çok az maddi iz bırakmışlardı elbette: Geride ne büyük şehirler, ne tapınaklar ne de saraylar kalmıştı. Bir önceki bölümde ele alınan Güney Sibirya'daki büyük kurganlar kesinlikle hayranlık uyandırıcıdır ama dehalarını diğer kadim halklar için açığa vurduğu gibi açığa vuracak başka büyük mimari eser yoktur. Gelgelelim göçebelerin bile onsuz yapamayacağı bir sabit mekân vardır: definleri. Bunlar Rusçada (Türkçeden alınan bir kelimeyle) kurganlar veya Ukrayna dilinde *mogila*'lar diye bilinir: Sıkça ahşaptan inşa edilmiş, kendilerine has siluetlerinin çok defa bunlar dışında aralıksız düz Avrasya steplerindeki yegâne çıkıntı niteliği kazandığı, yüksek toprak yığınıyla örtülü, yer altı defin odaları. Bunlar kelimenin tam anlamıyla anıtsal yapılar olabilir. Sibirya'da yer alan Hakasya'daki kurganlar çok defa, 3. Bölüm'de bahis konusu edilen muazzam bir megalit niteliğindeki Salbık Kurganı gibi devasa taş yapılardır. Aralarında kütük kaynağının iki yüz kilometre ötede olduğu Kazakistan'da yer alan Besshatyr ["Beş Çadır"] veya inşaatında hayretlere düşürücü altı *bin* kütüğün kullanıldığı (ortalama bir kütük eve tastamam elli kütük gider) Tuva'daki Arzan 1 gibi, bilinen en büyük ve en eski ahşap yapıların bulunduğu

1. Jettmar 1967'de aktarılmıştır: 39.

birçok kurgan hayranlık uyandırıcı ahşap yapıları içerir. Ukrayna'daki dağ gibi Tolstaya Mogila [höyüğü] aşağı yukarı yarım milyon kübik fut humusla kaplıydı. Gelgelelim çevresinde humusun alınma ihtimalinin olduğu hiçbir çukur yoktu. İnceleme humusun dört kilometre uzaktaki bir yerden alınan itinayla kat kat serilen turba parçalarından meydana geldiğini göstermişti.[2] Açıkçası İskitler defin anıtlarına, yerleşik bir kültürün tapınak ve saraylarını önemsediği kadar çok önem vermiş ve onlar kadar çok emek sarf etmişlerdi.

Ancak bu kurganların mimarileri içerikleri kadar ünlü değildir. İskit elitlerinin çoğu dünya kadar hazine dizisiyle birlikte gömülmüşlerdi: Her gün kullanılan eşya ve pek çok başka nesnenin yanı sıra altın kap kacak, silahlar, keçeler, halılar ve diğer mensucat. Sadece Ukrayna ve Rusya'daki değil, aynı zamanda Trakya, Bulgaristan, İran, Sibirya, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan ve Çin'deki İskit türbelerinden de müthiş hazineler çıkarılmıştır. Bunlar St. Petersburg Ermitaj Müzesi'ndeki sergilenmeye değer nesneleri meydana getirir: Nitekim bir İskit altın panteri Ermitaj Müzesi'nin simgesi (Resim 62) halini almış ve İskit altınını teşhir eden uluslararası sergilerle dünya çapında tanıdık hale gelmiştir.

ALTIN

Esther Jacobsen, İskit sanatı hakkındaki kitabında İskit sanatında altının önemine haklı nedenlerle parmak basmakta, ayrıca İskitler arasında çoğu antik kültürlere göre çok daha fazla altının baki kaldığını vurgulamaktadır. Elbette bu kısmen altının değişmezliği, bu yüzden de kusursuz bir şekilde bugüne ulaşmasındandır ama aynı şey örneğin uzaktan yakından aynı miktarda baki kalmayan Yunan veya Suriyeli altını için de geçerlidir. İhtimal ki bu altının içsel değerinden bundan dolayı da ilkçağda yağmaya daha fazla maruz kalmasındandır. Muhtemelen içsel değeri, altına merakın evrensel olması, onu daha fazla inceleme konusu haline getirmektedir. Jacobsen'in parmak bastığı önemli nokta İskit altının *öteden beri* talan edildiğidir: Açık arayla kazılan kurganların çoğunluğunda içerikler talan edilmiştir, çok defa ilkçağda. Muhakkak ki bundan dolayı İskit altının şu anda gördüğümüz bölümü İskit altın sanatı ve işçiliği eserlerinin önceden mevcut miktarının sadece ufak bir kesridir: "Önceden İskitler için yapılanların kahir ekseriyetinin kaybolduğundan hiç şüphe yoktur... ve şu aralar sadece bir iki örneği

2. Rolle 1989: 32-4.

sayesinde bildiğimiz nesne tipleri muhtemeldir ki eskiden hatırı sayılır miktara dayanıyordu."[3]

Herodotos, İskitlerin Karadeniz'in kuzeyinde, muhtemelen şahsen bildiği bir alandaki, kuruluş efsanelerini aktarır. Bunlar yeryüzüne gökyüzünden düşen dört altın nesneyi anlatır: bir kâse, bir kılıç, bir boyunduruk ve bir pulluk. Bundan ötürü İskitler tarafından altına aslında bir mübadele emtiası diye içsel değeri yerine kendisi [kendisi dişe dokunur olduğu] için tapınılırdı. Birçok tahta veya kemik nesnenin altına benzetilmek amacıyla altın varakla kaplandığını gözlediğimizde bu ilave destek görür (Resim 71). Bundan dolayı İskit kabileleri her yıl altın şenliği düzenlerlerdi.[4] Bu durum İskit türbelerinde bulunan muazzam miktarda altınla kesinlikle doğrulanır. Ancak bu –göçebelerin bir nakit ekonomisine çok az ihtiyaç duydukları göz önünde bulundurulduğunda– pek o kadar servetin değil, aksine altının kutsal niteliğinin kanıtıdır (Resimler 38, 39, 60-63, 67, 69). Özellikle türbe hazinelerinde öne çıkan gökyüzünü temsil eden altın kâsedir; kılıçlara da önem verilmiştir (gerçi kabul edilmelidir ki pulluklar genellikle yokluklarıyla göze batar). Kaydedildiği gibi, altına parasal değerinden ziyade kendisi için itibar ediliyordu. Hoş pek çok İskit "kral mezarının" definden hemen sonra soyulması olgusu bununla çelişir gibi görünmektedir: Kuşkusuz bir kral mezarı ancak kârı riskini mazur gösterecek kadar yüksekse soyulmaya değerdir –meğerki sıra ona geldiğinde lahdiyle toprağa verilmek üzere ardıl şef tarafından soyulmasın. O halde İskit altın nesnelerinin çoğu düpedüz yeniden devreye mi sokuluyordu: Bunlar fiili yadigârlar mıydı? İhtimal ki bir definin içerdiği altın nesneler bu nedenle bırakılma tarihinde zaten nice nesil öncesinden kalmadır. Nitekim bir İskit defin yığınındaki altın nesnelerin, Chertomlyk kurganındaki Ahameniş kılıcının bırakıldığında zaten bir yüzyıldan fazla eski oluşu gibi, çeşit çeşit tarih, stil ve menşei temsil ettiğinin farkına varılmıştır.[5]

Altının İskitler arasında ağır basmasının aşikâr başka bir nedeni vardır. Bir göçebenin temin etmesi ve işlemesi diğerlerine göre katbekat kolay bir metaldir. Altınla ilgili herhangi bir şeyin "kolay" olduğunu öne sürmek, insanın en değerli metali için garip gelebilir. Ayrıca altın kıttır, kişinin üssünden çok uzaktaki belirli mahallerde ancak küçük miktarlarda bulunur. Örneğin bu antik Persler arasında altına nispeten ender rastlanmasının bir nedenidir: İran'da çok az doğal yatak vardır ve Sasaniler tedavüle altın para çıkarmayan yegâne başlıca antik güç-

3. Jacobsen 1995: 1-2.
4. Baldick 2000: 16-17.
5. Meyer 2013: 127.

tü. Göçebeler için bu daha küçük bir sorundur çünkü dünya kadar mesafeler boyunca göç etmek onların hayat tarzlarıdır ve binlerce mil ötede bulunabilecek altın kaynaklarına –kabileler arası mübadele veya steplerin bir başından bir başına verecekleri baskınlar yoluyla, tabii doğrudan değilse de– erişme imkânları vardır. Bundan başka bu kaynaklardan, ki çoğunlukla deli derelerdeki alüvyonlu çökel altınıdır, yerleşik bir nüfusun yerine getirmesini icap ettiren incelikli bakır ve demir madenciliği yöntemlerini gerektirmeden, basit tavada yıkama veya benzer yöntemlerle yararlanmak daha kolaydır. Dahası İskit dünyasının kenarlarındaki dağların, yani Urallar, Kafkaslar ve Altay Dağları, hepsi altın taşır. İçsel değeri nedeniyle onu pahada ağır küçük nesneler şeklinde nakletmek de kolaydır: Göçebelerin servetlerini, saray veya hacimli emtia gibi kalıcı sabit bir yapıya bağlamaları kabil değildi; altın şeklindeki kabile servetini çoğunlukla ziynet halinde tek bir kişinin üzerinde taşımak kolaydı. Pratikte saray (veya en azından devlet hazinesi) kabile şefi *idi*. Taşınabilir servetlerinin diğer şekli yol teperdi ve İskit definlerinde atların çok defa altın kadar önemli bir yeri vardı.

Daha da önemlisi altın metaller arasında işlemesi en kolayıdır. Bakır ve özellikle demir, ancak sabit, kalıcı yerleşmelerde (2. Bölüm'de incelediğimiz "Kasabalar Ülkesi'nde") yapılabilmiş, karmaşık ergitme ve işlem teknikleri gerektirir. Altın bunlardan hiçbirini icap ettirmez: Bakır ve demire göre çok daha düşük sıcaklıklarda erir, bundan dolayı bir göçebenin kolayca edinebileceği fırınlarda ergitilebilir. Ayrıca tamamı bir göçebenin mevsimlik göçünde kolayca taşınabilecek, epeyi basit aletlerle nispeten kolayca işlenebilir.

Aynı zamanda göçebenin hayatı, çoğunlukla kış aylarındaki, uzun boş vakit devirlerini kapsıyor ve dekoratif nesneler çok defa böylesi boş vakitlerin sonucunda ortaya çıkıyordu. Ahşap ve kemikten oyulmuş nesneler her yerdeki ve her zamanki göçebe hayat tarzının ayırıcı niteliğidir. Böylesi ustalıklar altını kolayca, İskit kültürünün ayırıcı niteliğini bir hayli ortaya koyan, harikulade nesneler, süsler ve sanat eserleri şekline sokmaya aktarılabilir. Bu nesnelerde resmedilen temalar aynı ölçüde hayat tarzlarının bir parçasıydı: Mitleri, steplerin etraflarındaki dünyası ve burada gözledikleri hayvanlar. Bu onların en kendilerine has stilinin varlık bulmasını sağlamıştı: "hayvan stili"

HAYVAN STİLİNİN KÖKENLERİ

İskitlerin altın ve diğer nesnelerinde ifade edilen sanatın ayırt edici özelliği "hayvan stili" diye bilinen stilidir. Geyik gibi step hayvanları, abartılı bir şekilde geriye yatık çatallı boynuzlarla, çok defa çarpıcı bir

şekilde hareket halinde işlenerek, son derece etkili bir üslupla resmedilmişlerdir (Resimler 51, 63). Nitekim Karl Jettmar hayvan stilini esas itibarıyla bir hareket ve kudret stili diye tanımlar:

> Motif sayısı ustaca sınırlandırılmış ve motiflere gelince, bunlar da temel ögelere indirgenmiştir. Görünüşe bakılırsa düşünce, gerginliği [yani] hareketin kendisinden çok potansiyel hareket etme yeteneğini akla getirmektir. Hayvanların gövdeleri bize yayları hatırlatır; eklemleri öne çıkarılmıştır; hırs ve kudreti ifade eden her şey abartılıdır: Kedigiller mensubunun çeneleri, yaban domuzunun uzun dişleri, erkek geyiğin çatallı boynuzları.[6]

Esther Jacobsen buna ilaveten "İskit sanatının kendine has bir yönü bir canlının ayırt edici yönünü, adeta hayvan veya insanın özünü yakalamak[tır]. Erken devirde yani yedinci ve altıncı yüzyıllarda bu vazgeçilmez yaşama gücü neredeyse hep dikkat çekecek ölçüde, kendi içsel yaşama gücüne ve kaderine odaklanmış, 'manen sakin ve istikrarlı' bir hayvan olarak boy göstermişti. Bu yoğunlaşmış yaşama gücü bizatihi arkaik stili niteleyen üsluplaştırmaya [stilizasyon] bağlıydı." diye ileri sürer.[7]

Geyikler, diğer step ve orman hayvanları, kartallar, yaban domuzları, leoparlar ve diğer kedigillerin öne çıkarılmasının yanı sıra griffon gibi mitolojik kuşlar ve hayvanlar da çok defa en ince ayrıntısına kadar resmedilmişti. Bu stilin nasıl, ne zaman ve nerede ortaya çıktığı –veya böyle apayrı bir stilin bulunup bulunmadığı bile– bir hayli tartışma götürür. Kesin olan şu ki, muhtemelen İskit sanatının büyük bölümünü hayvan stili diye tarif etmek doğruyken, tersi doğru değildir: Hayvan stili İskitlere mahsus değildir.

İskit kurganlarıyla içerdikleri şahane sanat eserlerin ilk kazıları on sekizinci yüzyılda Karadeniz çevresindeki Güney Rus steplerinde yapılmıştı. Devir aynı zamanda Karadeniz'e bitişik antik Yunan kolonilerinin yeniden keşfine tanıklık etmişti. Bu, Rusya'nın (daha aşağıda ele alınan) yeniden bir Klasik kimlik iddiasıyla birlikte, kazı ekiplerinin İskit kurganlarındaki en muhteşem nesneleri Yunan sanat eserleri diye yorumlamalarına yol açmıştı. Hiç şüphesiz en güzel nesnelerin çoğunda Yunan etkisi vardır ve hiç şüphesiz Yunan mitolojik sahnelerini resmeden ithal Yunan [nesneleri] mevcuttur. Ama bunların Yunan diye yorumlanmasının ana nedeni aslında antik Yunanların İskitler hakkındaki bakış açılarından gelen bir önyargıydı: Onlar barbardı. Basit

6. Jettmar 1967: 35-6.
7. Jacobsen 1995: 69.

göçebelerin –"barbarların"– ellerinden böylesi sanat eserleri yaratmanın gelmeyeceği ileri sürülmüştü: Bu tür [eserleri] gerçekleştirme kapasitesine sadece –bizzat Yunan anayurtlarında yer alan şehirlerindekiler değilse bile– Yunan kolonilerindeki uzmanlaşmış atölyeler sahipti. Bundan ötürü özellikle (John Boardman'ın "genellikle mutlu bir evlilik [sorunsuz] değildi" diye yorumladığı)[8] İskit pazarı için yapılmış bu nesnelerin kesinlikle Yunan dünyasından ithal edildikleri veya nihayet İskit kamplarında ya savaş esiri ya da gezici esnaf olarak çalışan Yunan zanaatkârlarca yapıldıkları öne sürülmüştü.

Tartışma, her ne kadar adamakıllı değişse ve daha aleni Yunan etkisi bulunan gayet küçük bir malzeme külliyatıyla sınırlandıysa da bir yere kadar hâlâ devam etmektedir. Bosporos Krallığı çevresindeki MÖ dördüncüyle üçüncü yüzyıl arasından kalma, Kul-Oba ve "Çar" [Kral Tümülüsü] kurganlarındaki gibi, bir dizi muhteşem tümülüs esas itibarıyla "İskitlere hasken", içlerine gömülenlerin çoğu Yunan aileleriydi. Bu türbelerdeki sanatın geleneği hem Helenistik hem de bunun yanı sıra İskit ve Anadolu'ya hastır, buna rağmen özellikle Bosporos'a has bir stil veya "ekoldür"; ne bütünüyle Yunan ne de bütünüyle yereldir. Bunun dışında artık başlıca görüş birliği başka yerlerdeki kurganlarda bulunan nesnelerin kahir ekseriyetinin İskitlerin kendi eserleri olduğu yönündedir. Bu kısmen en "ilkel" denilen halkların bile en yüksek standartta sanat eseri üretmeyi becerebileceklerinin kabul görmesi yüzündendir: Örneğin Yoruba tunçları veya Paleolitik mağara resimleri. Daha önemlisiyse İskit sanatının köklerinin daha eskide, İç Asya'nın Tunç ve Demir çağlarında bulunduğunu gösteren ilave keşifler olmuştur.

Çok kimse İskit sanatının kökenlerini kaya resimlerinde [petroglif] görmüştür. Avrasya'nın dört bir tarafında çoğu eski kültür kaya yüzeylerine kazıdığı, oyduğu veya nokta nokta boyadığı petrogliflerle damgasını vurmuştur. Bunlara her yerde rastlanabilir ama muhtemelen sayıca en fazlası geniş anlamda Orta Asya'da vardır. Bunlar gelip geçen göçebelerin kaya parçalarına delerek açtığı münferit işaretlerden, Kazakistan'daki Tamgalı veya Azerbaycan'daki Gobustan gibi, binlerce ayrı ayrı imge içeren uçsuz bucaksız açık hava petroglif sanatı galerine kadar uzanır. Birçoğu gayet girift eserlerdir ve hemen hemen istisnasız göçebelerle –veya hiç değilse geniş anlamda yukarı İndus'un Karakurum Dağları vasıtasıyla yol alınan antik ticari rotası üzerindekiler gibi hareket halinde bulunan halklarla– ilişkilidir. Kaya resimlerini tarihlendirmenin zorluğu dillere destandır. Bunun kısmen tek güvenilir yolu, güvenilir bir

8. Boardman 2010: 85.

şekilde tarihlenen nesnelerle kıyaslamanın yapıldığı anlatım bilimidir [stilistik]. Bunlar Paleolitik Çağ'dan nispeten yakın zamanlara kadar neredeyse bütün devirleri kapsar ama çoğunun Tunç ve Demir Çağı'ndan kaldığı düşünülmektedir. Resimlerde çoğunlukla çevredeki göçebe hayatı tasvir edilmiştir. Bundan dolayı İskit sanatının köklerindeki temalar yani, avcılık ve hayvancılık sahneleri ağır basar. İskitlerinkiyle bir tutulan Pazırık kültürüyle aynı bölgede yani, Altay Dağları'nda yer alan Kalbaktaş'ta aynen bu tür sahnelerin resmedildiği (Resimler 27, 28) çok sayıda [kaya resmine] rastlanır. Bazı araştırmacılar, Güney Sibirya kaya sanatı ögelerinde İskit sanatının gelişmesinin yanı sıra Kırgızların *Manas* adlı İranlıların da *Şehname* adlı manzum destanları gibi Orta Asya'ya has epik geleneğin miladını dahi tespit etmişlerdir.[9]

Güney Sibirya'da MÖ geç üçüncü ve erken ikinci binyıldaki Tunç Çağı Okunev kültürünün keşfi İç Asya sanatının evrimi hakkındaki çoğu görüşü değiştiren bir keşiftir. Bu kültür esasen, bir haylisi bu aralar Abakan ve Minusinsk müzelerinde bir araya getirilen, fevkalade süslü stelleriyle ayırt edilir (Resimler 21, 22). Okunev kültürüne 2. Bölüm'de açıkladığımız gibi sırnaşık bir kültür gözüyle bakılır. Bundan başka steller daha sonraki İskit stillerinin aksine neredeyse bütünüyle insan biçimindedir. Ama bu İskit anayurtlarında bir hayli gelişkin ve kendine has bir sanat geleneğinin ortaya çıktığını göstermez. Ayrıca esasen insan biçimli olmakla birlikte, steller İskit sanatına ulaşan hayvan sahneleri ve soyut desenleri de içeriyordu.

İskit sanatına daha önce Helenistik odaklı bir gözle bakılmasını değiştiren, her şeyden çok Güney Sibirya'da yer alan Minusinsk Havzası'ndaki geç Tunç ve Demir çağlarından kalma son derece zengin bir madeni eşya işçiliği geleneğinin keşfi ve [bu geleneğin] yayılımıydı. Bu özellikle daha önce değerlendirdiğimiz üzere Proto-İskit gözüyle bakılan Karasuk kültürüyle ilişkilidir. Tunç eşyanın kalitesi kalburüstüdür. Çoğu binicilikle ilgilidir, ya süslü at koşumları ya da at imgeleriyle süslenmiş nesnelerdir. Karasuk sanatının dikkate değer ayırıcı bir niteliği kabzası hayvan şeklinde bir topuzla sonlanan hayli farklı süslenmiş tunç bıçaklardır (Resim 33). Bu kavisli bıçaklara çok geniş bir alanın her tarafında, bizzat Karasuk kültürünün yakın alanının çok ötesinde, hatta kendi tunç bıçak gelenekleri bulunan alanlarda bile rastlanmıştır. Açıkçası bu nesnelere kendileri dişe dokunur oldukları için değer biçilmişti. Bu bıçaklar o kadar kendilerine hastılar ki Çin kadar uzaklarda yeşimle taklit edilmişlerdi: Yeşimden yapılmaları yüzünden hiçbir kullanım değerleri yoktu, aksine sırf süs diye kıymetleri biliniyordu. Hayvan

9. Jacobsen 1995: 77-8.

kabzalı bıçaklar ve ilgili dekoratif elişleri de hayvan stilinin kökeni olarak öne sürülmüştür.

Yenisey kıyısında bazı kalıcı yerleşmelerin kaydedilmesine rağmen Karasuk halkı göçebe çobanlardan meydana geliyordu. Kültürleri de gitgide inceden inceye işlenen madeni eşya işçiliğiyle ayırt edilir. Abakan'ın güneyindeki Kazanovka Arkeolojik Koruma Alanı'nda yoğunlaşan çok sayıdaki definden bunun birçok örneği toplanmıştır (Resim 42). Karasuk kültürünün başka bir ayırıcı niteliği, step hayvanlarının yanı sıra çok sayıda diğer insan ve fantastik sahnelerin resmedildiği sayısız petroglif idi (Resimler 27, 28). Bu devri çok daha fazla ayırt eden Moğolistan, Tuva ve Altay Dağları'nın dört bir tarafından rastlanılabilecek "geyik taşları" denilenlerdi: Üç dört metre yüksekliğinde oyma taş steller (Resim 29). Bunlar çoğunlukla –ama her zaman değil– definlerle ilişkilidir ama çok sayıda [stel] bölgede daha sonraki İskit definlerinde yeniden kullanılmış, dolayısıyla bu durum kesin bir şekilde tarihlendirilmelerini güçleştirmiştir. Buna rağmen bunların İskitler tarafından daha sonra yeniden kullanılmaları bir çeşit devam eden kült hürmetini akla getirmektedir. İşin doğrusu geyik taşlarının çoğuna bugün yerel nüfuslarca hâlâ saygı gösterilmektedir. Bunlarda tipik olarak insan yüzleri resmedilmiştir ama silahlar ve hayvanlar da –adlarının ima ettiği gibi özellikle geyikler de– ağır basar. Nesneler olarak muhtemelen MÖ üçüncü binyılın ilk yıllarındaki Minusinsk Havzası'nda yer alan Okunev kültürünün insan biçimli mezar taşlarından evrildiler. Düşünce kesinlikle devam etmişti: Bölgedeki MS birinci binyılın Türk imparatorluğunun daha sonraki mezar işaretleri, Güney Rusya steplerindeki Kıpçakların [Rusça Polovtsi] tam aynı stile değil ama benzer ilham kaynağına sahip mezar işaretleri gibi, benzer bir tasavvurdur (Resimler 81, 82). Altay Dağları'ndaki yerel nüfus bugün bile ya insan biçimli ya da at başları veya diğer totem hayvanları şeklinde ahşap "stel" diker (Resim 31).

Hayvan stilinin kökeninin yerini belirlemeye en fazla katkıda bulanan keşif Tuva Cumhuriyeti'ndeki Mikhail Gryaznov tarafından 1970'lerde kazılan devasa Arzan 1 kurganıydı. Kurgan üstü toprak yığınıyla örtülü muazzam bir ahşap yapı içindeki bir soylu defnini içeriyordu. Talan edilmesine rağmen on yedi hizmetkâr ve dört yüzden fazla kurban atla birlikte [gömülmüş] bol süslü elbiseler giydirilmiş bir "soylu" çiftin naaşları bulunmuştu. Nesnelere süslü tunç ve altın at koşumları eşyası, silahlar ve başka eşya ve en önemlisi, neredeyse Ermitaj Müzesi'ndeki Büyük Petro'nun Sibirya koleksiyonunda yer alan altın modelinin aynısı, tunçtan muhteşem bir helezoni kedigil (muhtemelen bir panter) dahildi (Resim 35). Güvenli bir şekilde erken Demir Çağı'ndaki MÖ dokuzuncu-

sekizinci yüzyıla tarihlenmişti. Bu İskit kültürünün ayırıcı niteliğini epey ortaya koyan o kendine has "hayvan stilinin", daha sonra Çin, Pers Ülkesi ve Urartu etkilerinin nüfuz ettiği, Güney Sibirya'da meydana gelmiş olabileceğini akla getirmektedir. İma bir Rus-Alman ekibinin 1990'larda yakınlarda yer alan bir parça daha yeni Arzan 2 soylu defnindeki daha da fevkalade keşifleriyle güçlenmişti. Bu, önceden muazzam bir koniyi andıran bir toprak yığınıyla örtülü, (artık korunan) taştan duvarla çevrili büyük bir alandan meydana geliyordu. İlkçağda bunun da talan edilmesine rağmen, ana defin merkezden kayıktı bu nedenle talancıların gözünden kaçmıştı (Resim 37). Daha olgun hayvan stilinde binlerce altın ve diğer madeni nesneyle birlikte soylu çifti içeren kütükten bir defin odasından müteşekkildi. Bu nesnelere erkek defninin üzerindeki muhteşem bir altın kolçak, kadınınkindeki –İskit sanatının en güzel işçilikleri arasında yer alan– iki kalburüstü altın iğneyle süslü bir altın başlık, bir altın *goritos* (okla yayın birlikte taşındığı kılıf [sadak]) veya okluk, süslü bir altın hançer dahildi ve ikisine de altın boncuk, ağırşak ve minyatür at pulu nakışlı elbiseler giydirilmişti (Resimler 38, 39). İskitlerin altın ve nesnelerin hayvan stiline duydukları hayranlık söz götürmez.

İSKİT SANATININ BAŞLICA ÖGELERİ

İskit sanatının tekrarlı bir motifi sırtı bariz bir şekilde kavisli, bazen bir çember meydana getirecek kadar bile kıvrık, hayvan motifidir. Bu çok defa hareket halindeki hayvanın sanki son hızla koşarmışçasına yakalandığı izlenimi bırakır. Motif sanki kurban edilecekmişçesine pençeleri hep birden bağlanmış diye de yorumlanmıştır. İskit sanatının kesinlikle en güçlü imgelerinden biridir ve Ermitaj koleksiyonunun en bildik imgelerinden birini meydana getirir (örneğin Resim 62). Örneğin Ermitaj Müzesi'ndeki Büyük Petro koleksiyonunun en güçlü nesnelerinden biri tam bir çember oluşturacak şekilde çepeçevre kıvrılmış bir kedigil şeklindeki altın göğüslük. Bu koleksiyonun tamamının geniş anlamda Sibirya'dan gelmesi dışında kaynağı belirsizdir. Ama Arzan 1'de neredeyse ayırt edilmeyecek kadar benzer göğüslüğün keşfinden sonra, artık bu motifin Güney Sibirya'da ortaya çıktığı düşünülmektedir (Resim 35).

Türbelerden çıkarılan İskit sanat eşyası ana hatlarıyla dört çok geniş kategoriye girer: Kap kacak, süslü at koşumları, kişisel süs eşyası ve silahlar. Çoğu altından veya altın kaplama gümüşten yapılmış kap kacağa, çanaklar, küpler, derin kaplar, kâseler, ritonlar* (boynuzdan

* Genellikle dinsel ayinlerde tanrı ve tanrıçalara veya ölülerin ruhuna kutsal içki sunmak için kullanılan kap. Çeşitli kültürlerde bulunan genellikle hayvan veya hayvan başı şekilli bu tür konik kaplar İskitlerde boynuzdan üretildiği kadar gümüş ve altın gibi metallerden de yapılmıştır. (ç.n.)

içki kabı) ve şişeler dahildi. Çanakların öne çıkarılması Herodotos tarafından kaydedilen gökyüzünden düşen bir altın kâseyi çağrıştırır, bir ihtimal kâse bizzat gökyüzünü temsil etmektedir. Bunların çoğu göçebe İskit'in en ince ayrıntısına kadar günlük hayatını tasvir eder. En ünlüleri –ve çok defa sergilenenleri– Gaymanova Mogila [Kurganı], Chertomlyk, Solokha ve Kul-Oba, yani tamamı Pontus stepleri menşelidir.[10] Apayrı bir kap kacak kategorisiyse az çok Avrasya steplerinin tam bir başından bir başına yer alan her İskit katmanında bulunan kendine has tunç kazanlardır (Resim 65). Bunlarda, daha çok kulplarında, Çin etkisi boy gösterir ve muhtemelen stil Çin'de ikinci binyılın Shang hanedanının tunçlarıyla ortaya çıkmıştı. Steplerin kap kacak külliyatına epeyi dehşetli bir ek düşmanların kafataslarından yapılan kadehlerdir. Bunlar bazen altın yaldızlıydı ve esasen savaş yadigârı olarak törensel amaçla kullanılırdı.

Step sanatında atların özel ilgi çekmesi pek şaşırtıcı değildir çünkü atlar step göçebesinin hayatının başlıca dayanağıdır (ve İskit defin törenlerinde atların kurban edilmesi önemli bir rol oynuyordu; örneğin Arzan 1'de dört yüzden fazlası kurban edilmişti). Süslü at koşumları bir hayli dekoratifti: Plakalar, gemler, yanaklıklar, göğüslükler ve diğer at süsleri gösterişli bir şekilde dövülür veya oyulurdu ve bunlar çok defa hayvanları resmederdi: Hayvanlar için hayvan sanatı. At koşumlarının daha sert parçaları –gemler, yanaklıklar, vs.– tunçtandı ama bunlar da süslü hatta bazen altın yaldızlıydı. At süslemeleri için epeyi çeşit çeşit malzeme kullanılıyordu: Tunç ve altının yanı sıra, süslü deri ve ahşap (aynı zamanda bazen altın yaldızlı) ve desenli keçe. Bazı at definlerinde eyerler, dizginler ve yularlar altın süslerle parıldıyordu. Altay Dağları'ndaki at definlerinin bazılarının –özellikle Pazırık'ın– tuhaflığı bazı atların başlarına sahte çatallı boynuz yerleştirilmesiydi (Resim 46). Bu muhtemelen steplerde geyiğin totemizm açısından önemli bir ağırlığının bulunmasındandı. Daha önce söylediğimiz gibi, ikinci binyılın "geyik taşları" denilen [stelleri] hayvan stilinin kaynaklarından biriydi ve geyik motifleri hayvan stilinin en tekrarlı temalarından biridir (Resimler 46, 51, 63, 71).

Kişisel süs eşyası beklendiği gibi muazzam bir çeşitliliği kapsar, hem mücevheratı hem de giyim eşyasını. Definlerde çok sayıda bulunan önceki [süs eşyası] esasen altındandır. Bunlara göğüs zırhları, kolçaklar, pazubent ve bilezikler, diademler, kemer plaka ve tokaları, yüzükler, pandantifler, broşlar ve küpelerle gerdanlıklar gibi diğer mücevherat

10. Rolle 1989: 58-9, 66-8, 77-81, Resimler 7, 11, 12 and 22; Jacobsen 1995: Şekiller 78-91.

dahildir (Resim 60). Özellikle göğüs zırhları ince işçilik ürünüdür ve çok defa, Tolstaya Mogila menşeli muhteşem olanı gibi, mitolojik sahneleri ve günlük hayatı resmeder.[11] Küpeler de son derece ince işçilik ürünüdür ve âlâ işlenmiştir. Bunlar çok defa ilave sallantılı süsleri içerir (ve büyük ihtimalle nadiren takılmıştır: Böylesi ağır bir yükü uzun süre taşımak sağlam bir kulağı gerektirir). Bunlar çoğunlukla kadın ziynet eşyasıdır ama erkek de olabilir. Erkek definleri kadınlarınkindeki iki küpe yerine bir küpe içerir. Genel ziynet kategorisine çoğunlukla gümüşten ve Çin etkisi sergileyen aynalarla süslü taraklar dahildi. Nitekim sonuncu kategoriden biri İskit sanatının en önemli nesnelerinden biridir: Artık Ermitaj Müzesi'ndeki ünlü Solokha altın tarağı koleksiyon içindeki en muhteşem altın işçiliği eserlerinden biridir.[12]

Altın çok sayıda altın plakalar, boncuklar, pullar ve diğer altın süslemeler halinde giyim eşyasını da donatır. Bazen bunlardan binlercesine varanı bir giysiye dikilmiştir. Bu durum dokumanın kendisi çürümüşken, giysinin şeklini yeniden yapılandırmaya el vermiştir (Resim 69). Altay Dağları'nın donmuş türbeleri sayesinde bilfiil çoğu giysinin kendisi neredeyse bozulmamış halde günümüze ulaşmıştır. Örneğin Ukok menşeli ("Buz Prensesi" denilen) kadın şamana ait farz edilenler: deri çizmeler, bir yünlü elbise, ipek bluz, bir koyun postu ceket ve kendine has yüksek tepelikli bir keçe başlık (Resim 49). Benzer bir şekilde kendine has yüksek tepelikli bir başlık da Issık, Kazakistan'da MÖ dördüncü yüzyıldan kalma "Altın Adam" defninde bulunmuştur. Böylesi yüksek tepelikli başlıklar bir zamanlar İskit elitlerinin hatta topyekûn kabilelerin özelliğiymiş gibi görünmektedir. Ahameniş yazıtları bir İskit alt grubu diye *Saka Tigrakhauda* veya "Sivri Başlıklı İskitlere" atıfta bulunur. Ayrıca sivri başlıklı İskitler Dareios'un Bisütun rölyefiyle Persepolis rölyeflerinin (Resim 55) yanı sıra (halen Ermitaj Müzesi'ndeki) Kul-Oba menşeli ünlü altın tas üzerinde resmedilmişlerdir. Gelenek MÖ birinci yüzyılın Helenistik devrine kadar varlığını sürdürmüştür ve Türkiye'de yer alan Nemrut Dağı'nın tepesindeki İran'la ilgili hanedan kompleksiyle Özbekistan'da yer alan Dalverzin Tepe adlı kentsel sit kadar birbirinden uzak yerlerdeki yontulmuş soylu portrelerinde de görülmektedir.

Kişisel süslemenin bugüne ulaşan en alışılmadık ortamı, gene Altay Dağları'ndaki donmuş türbelerin mükemmel saklama koşulları sayesinde, insan vücudunun kendisidir. Bunlar, özellikle Pazırık ve Ukok menşeli dövmelerdir. Bunlarda soyut desenler resmedilmiştir ama

11. Rolle 1989: Şekiller 14-18; Jacobsen 1995: Şekiller 11-14.
12. Rolle 1989: Şekil 13; Jacobsen 1995: Şekiller 34-5.

hayvan desenleri de çok defa fantastik hayvanların ve özellikle geyiğin resmedildiği desenler yaygındır.

Birçok elit türbesindeki en önemli nesneler silahlardı: yaylar, oklar, kılıçlar, bıçaklar, sancaklar, topuzlar, mızraklar, balta başları, hançerler, miğferler, kalkanlar ve genelde bütün bir mühimmat yelpazesi. Bu hemen hemen hiç şaşırtıcı değildir: Savaşma –en azından avlanma– step göçebelerinin hayat tarzıydı. Bunlar, beklendiği gibi, erkek definlerinde bulunmuştu ama silahlara kadın definlerinde de özellikle Sarmatlar arasında rastlanır. En tipik İskit silahı *goritos* yani okla yayın birlikte taşındığı okluktur. Bunlar Persepolis rölyeflerinde resmedilmiştir. Bundan dolayı ihtimal ki *goritos* Pers kökenlidir (Resim 55) ama Karadeniz çevresinde bulunanların çoğu açık açık Yunan etkisinin hatta özellikle doğrudan doğruya İskit müşteriler için yapılan Yunan işçiliğinin izlerini açığa vurur. Yunan ve İskit mitolojik sahnelerinin yanı sıra göçebelerin günlük hayatını resmeden, altınla süslenmiş *goritos* kılıfları İskit (ve Yunan) sanatının kimi en güzel eserlerindendir. Özellikle âlâ örnekler Ukrayna'daki Melitopol ve Chertomlyk'in yanı sıra Rostov-na-Donu yakınlarındaki Elizavetovskoye menşelidir.[13] En eskisi muhtemelen Tuva'daki Arzan 2'de bulunanıdır (Resim 39). *Goritos* kılıfları hayret uyandıracak şekilde uzun bir ömre sahiptir. On altıncı yüzyıl kadar geç tarihlerde, bilfiil savaşma sırasında değilse bile, Osmanlı törenlerinde kullanılmaktayken, Moldova'da epey yakın zamanda hâlâ avlanma için kullanılmaktaydı (Resim 70).[14]

İskit mühimmatının aynı ölçüde tipik gereci *akinakes* kılıfı, yani kısa İskit kılıcının kendine has kınıdır. İhtimal ki bunlar da Pers kökenlidir çünkü bunlar da Persepolis rölyeflerinde resmedilmiştir ve özellikle saf altından bir *akinakes* Ahamenişlerin Ceyhun Hazinesi'nin parçasıdır. *Goritos* gibi altın *akinakes* kınları da özellikle ince işçilik ürünü süslemeye elverişlidir. En güzel örnekler Velyka Bilozerka, Tolstaya, Kelermes, Solokha ve Elizavetovskoye menşelidir[15] ve halen Ukrayna ve Rusya'nın ulusal koleksiyonları arasındadır. Bir hayli süslü tunç veya altın kabzalarıyla hançerler de çok ince işçilik ürünü olabilir (Resim 67). Bu geçmişi Güney Sibirya'daki Karasuk devrinin süslü tunç bıçaklarına dayanan uzun bir geleneğin parçasıdır (Resimler 33, 66). İnceden inceye süslenmiş tunç baltalar da Karasuk geleneğinin bir parçasıdır.

---

13. Reeder 1999: 226-32; Jacobsen 1995: Şekil 102.
14. Bir Osmanlı saltanat merasimi *goritos*'u örneği İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir ve yakın geçmişte köseleden yapılanlar da Kişinyov Ulusal Müzesi'nde sergilenmektedir.
15. Reeder 1999: 251-3; Jacobsen 1995: Şekiller 103-10.

Sarmat kılıçları kısa İskit kılıçlarından çok daha uzundu. Uzunlukları ortaçağ Avrupa'sının enli kılıçlarına yakındı. Kalkanlar ahşaptandı ama çok defa altın yaldızlıydı, ayrıca diğer altın süslemeleri de vardı. Ayrıca Altay Dağları'ndaki türbelerde hasırdan yapılma bozulmamış süslü kalkanlar bulunmuştur (Resim 34). Miğferler tunçtandı ama halen Kiev'deki Ulusal Müze'de İskit çarpışma sahnelerini resmeden Perederiyeva Mogila menşeli muhteşem altın miğfer gibi, altından tören miğferleri de çıkarılmıştır.[16]

Steplerin tören mühimmatının özellikle ayırt edici bir özelliği tunçtan, altından veya ahşaptan yapılmış sancaklar veya alemlerdir. Literatürde çok defa "sırık tepeleri" diye tarif edilir, ki birçoğu öyledir, amaçlarının belirsizliğinden, belki de tören baltalarının topuzları veya tastamam çadır direklerinin alemleridir (Resimler 64, 71). Gelgelelim, çoğu bir sırık yuvası içermez, bundan dolayı bunların belirsiz törensel amaçlı sancaklar olma ihtimali vardır. Bunların, halen Başkurdistan'ın başkenti Ufa'daki Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen, özellikle muhteşem bir dizisi 1980'lerde Güney Urallar'da yer alan Filippovka'daki [MÖ] beşinci-dördüncü yüzyıldan kalma Sarmat mezarlarında bulunmuştur. Bunlar, orantısız ölçüde büyük ve ince işçilik ürünü odundan oyulmuş ve altın varaklı çatallı boynuzlara sahip, bir hayli stilize geyiklerden meydana gelmektedir (Resim 71). Filippovka'da halihazırda yürütülen kazılar daha fazla soylu mezarını ortaya çıkarmaktadır.

Hayvan stilinin steplerin ötesinde uzun bir ömrü vardı. Stilin ögeleri 1970'lerde keşfedilen Kuzey Afganistan'da yer alan MÖ birinci yüzyıldan kalma muhteşem Tilla [Altın] Tepe Kushan altın hazinesiyle yeniden gün ışığına çıkmıştı.[17] Ama step sanatı tek bir stille incelenemez. Fark edilebilir şekilde birbirine bağlı bulunmasına rağmen sanat, bizzat göçebeler gibi, sürekli hareket halindeydi ve evriliyordu. Aynı zamanda çevresindeki kültürler ve uygarlıklardan, belli başlılarını sıralarsak Çinli, Pers, Anadolulu ve Yunandan ögeler özümsüyor ve buna mukabil onlara katkıda bulunuyordu. Sanat onu icra eden halk kadar güçlüydü. Bu kendine has step stilleri o kadar güçlüydü ki onu geliştiren İskitlerin kendileri ortadan kalktıktan çok sonra da evrilmeye devam etmişti. İşin doğrusu, stillerin uzak torunları bugün hâlâ aramızdadır. Bundan sonra ele alacağımız tam da budur.

16. Reeder 1999: 256-61.
17. Hazine, Taliban'ın çöküşünü müteakip Kabil'deki başkanlık sarayının mahzenlerindeki yeniden keşfiyle birlikte, Afganistan'ın kültürel reklamı olarak neredeyse sürekli bir şekilde dünyayı turlamaktadır. Bu satırlar kaleme alındığı sırada –Aralık 2013– Brisbane'deydi.

İSKİT SANATININ İLERİKİ ARTAKALANLARI

İskit hayvan sanatının gücü son derece dayanıklı çıkmıştı. Ögeleri bin yıl sonra, örneğin Viking ve İskandinav sanatında yeniden gün ışığına çıkmış, ki bundan bin yıl daha sonra da Art Nouveau stilinin kaynaklarından biri haline gelmişti. İskit sanatının birçok ögesi, etkisinin kabul edildiği, Avrupa'nın Karanlık Çağlar denilen "Kavimler Göçü Devri'ne" taşınmıştı.[18] MS üçüncü yüzyılda ve Macaristan'ın daha sonraki sanatında Sarmat ile Germenlere has ögelerin bir karışımı teşhis edilmişti. Bazıları da Batı Ukrayna'daki, Hunlarla ilgili olduğu düşünülen, beşinci yüzyılın ortasından kalma Martinovka gömüsünde teşhis edilmiştir. 482'de ölen Merovenj Kralı Childeric'in Belçika'daki mezarında bulunan hazine "İskitlere has" diye nitelenmiştir ve bu stilin ögeleri ana hatlarıyla Gotların, İrlandalıların ve Keltlerin sanatında da boy gösterir. Sutton Hoo'daki, hazinesi British Museum'ın sergilenmeye değer parçalarından biri sayılan, Anglosakson krallarına ait altıncı-yedinci yüzyıldan kalma gemi defni de, muhtemelen erken Slav sanatı aracılığıyla, steplerin hayvan stilinden kaynaklanan nesneler içermektedir. Bu, steplerin ilave etkilerinin teşhis edildiği, 2009'daki "Staffordshire gömüsü" keşfiyle doğrulanmıştır.

Avarların geç altıncı yüzyıldaki gelişleriyle Avrupa'ya steplerden apansız yeni şeyler katılmıştı ve kimi Avar sanatı "neo-İskit" diye nitelendirilmişti.[19] İskitlerin hiç değilse bir miktar anısı ortaçağın içlerine kadar sürmüştü: İskit kadınlarının bir kuleyi kuşatmalarını resmeden bir minyatür *Li Livre des Ansienes Estoires* ["Antik Hikâyeler Kitabı"] adlı aşağı yukarı 1285'e tarihlenen (halen British Library'deki) bir Fransız elyazmasında ebedileşmiştir.[20] Bütün bu izlerin ayırt edilmesine rağmen, önemle belirtelim ki birçok kayıp halka vardır: İskit sanatından ortaçağ Avrupa sanatına [geçen] pürüzsüz, aralıksız bir artistik gelenek asla yoktur.

Batı Avrupa'daki böylesi etkiler step geleneklerinin sürekliliğinin sonucu muydu, yoksa definlerinin yeniden keşfi yüzünden miydi, bunu ispatlamak hiç mümkün değildir. Gerçi steplerdeki geleneklerin kaynakları Batı Avrupa'dan çok uzaktaydı ama unutmayalım ki İskit sanatı Avrupa'nın içlerine, [bugün] Polonya sınırları içinde kalan Witaszkowo altın gömüsü veya [eskiden Almanya/Prusya sınırları içinde kalan] Brandenburg'daki [eski adıyla] Vettersfelde gömüsü örneğinin yanı

18. Bunker 1970: 13.
19. Jettmar 1967: 198-200; Bunker 1970: 167-74.
20. Halen British Library'dedir: Kayıt numarası 2192, Raf numarası 15268.

sıra İskitlerle ilgili Slovenya ve Silezya'da çıkarılan başka nesnelerde [görüleceği] gibi, pekâlâ ilkçağda yayılmıştı. Hayvan stili, bundan dolayı, "antik Germen" sanatında da ayırt edilmiştir.[21]

İskitlerin step sanatından neşet eden tasarımın ögeleri Avrupa'da geç on dokuzuncu yüzyılla erken yirminci yüzyılda yeni bir hareket içinde yeniden ortaya çıkacaktı. Bu, Art Nouveau yani on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru yaratılan yapay bir stildi. Bu on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının daha emperyal stillerine epeydir –işin doğrusu Rönesans'tan beri– galebe çalan klasikçilikten kasten bir uzaklaşma girişimiydi. Örneğin İngiliz sanat eleştirmeni John Ruskin tüm gücüyle ortaçağın yeniden keşfini desteklemişti. Bu [stil] her biri Art Nouveau'nun mahreçleri arasında anılan William Morris ve Arts and Crafts [Güzel Sanatlar ve El Sanatları] Hareketi ve Ön-Raffaellocuların eserleriyle ifade edilmişti. On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Avrupa'nın dört bir tarafının yanı sıra (aşağıda daha ayrıntılı ele alınan) Rusya'da, Avrupa sanatının en yenilik getiren stillerinden birindeki patlamayla doruk noktasına varan çok sayıda başka rabıta, paralel hareket ve meslek erbabı vardı. Sadece sanatı değil, aynı zamanda mimariyi, mobilyayı, iç mimariyi, madeni eşyayı, grafik tasarımı, kitap [kapağı] sanatını ve neredeyse görsel ifadenin bütün yönlerini derinden etkilemişti.

Art Nouveau'nun kaynakları neredeyse gayri-Klasik her şeydi. Bunların uzun zamandır Kelt ve Viking sanatının yanı sıra Japon, İslam ve ana hatlarıyla erken ortaçağ sanatı olduğu kabul görmüştür. On dokuzuncu yüzyılın daha ileri tarihleri Kelt ve Viking sanatına ilginin canlandığına tanıklık etmişti ve bu canlanmayla [Art Nouveau] bünyesinde, daha önce kaydettiğimiz gibi, İskit hayvan stili ögelerini toplamıştı. Bununla birlikte Art Nouveau'yu iş edinenler doğrudan doğruya İskit sanatından da, özellikle ziynet eşyasından ilham almışlardı.[22]

İskit sanatı varlığını Doğu Slavları arasında sürdürmüş ve bazı ögeleri neredeyse kesintisiz bir şekilde Rus köylülerinin yakınçağdaki ağaç oymaları ve dokumalarında devam etmiştir.[23] Art Nouveau stilinin en büyük kaplama alanına eski Rus imparatorluğunun bölgeleriyle Doğu Avrupa'da ulaşması dikkate değerdir. Örneğin Prag Art Nouveau'nun başlıca yenilikçilerinden birinin yani sanatçı Alphonse Mucha'nın yurduydu, ayrıca dünyada belki de en çok Art Nouveau bina St. Petersburg (esasen Petrograd yakası) ve –özellikle– Riga'dadır.

---

21. Jettmar 1967: 44-7; Megaw 1989: 65; Cunliffe 2008: 306-9.
22. Jettmar 1967: 39; Greenhalgh 2000: 50-52.
23. Talbot Rice, David 1965 içinde Talbot Rice, Tamara: 149.

STEP SANATI VE RUS KİMLİĞİ

1715'te Rus Çarı Büyük Petro, esasen yurtdışı seyahatleri sırasında toparladığı çeşitli öteberiye dayanan *Kunstkammer* [*Kunstkamera*] ("Acibeler Odası") adlı bir koleksiyon meydana getirmişti. Ardından, aynı yıl (dört yıl sonra ölen, gene Petro adlı) oğlunun doğumunu anma sırasında ona Nikita Demidov tarafından Sibirya menşeli muhteşem bir İskit altın nesneleri koleksiyonu sunulmuştu. Demidov Urallar kökenli kodaman bir sanayiciydi. Rusya'nın en zengin adamı haline gelen bir serfin oğluydu. Sonunda Ermitaj Müzesi'nin kuruluşunun nedenlerinden biri de bu ve başka İskit altını keşiflerini uygun bir ortamda barındırma ihtiyacıydı. Bu aynı zamanda Rusya'nın doğuyla yaşadığı, sadece moda, toplama, keşif ve arkeolojik kazı içeren bir gönül vermenin çok ötesindeki, bir aşk ilişkisinin başlangıcıydı. Aynı ölçüde bir aşk-nefret ilişkisiydi: Doğu için, Rusya içine doğru yayıldıkça, bir büyülenmeydi ama Rus zihninde, kökenleri Moğol akınlarına dayalı, Doğu'dan duyulan şiddetli korkuyla [kabaran] bir öfkeydi. Sonuncusu 10. Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır: Şimdilik önceki mantık çizgisini izleyeceğiz.

Güney stepleri menşeli başka bir İskit altını buluntusu, yani Baron Melgunov tarafından Litoi Kurganı'nda keşfedilenler (Melgunov Hazinesi) 1763'te *Kunstkammer* koleksiyonuna eklenip St. Petersburg'da sergilendiğinde heyecana yol açmıştı. Büyük Yekaterina'nın sanat eserleri toplama hastalığı onu bir yıl sonra dünyanın herhangi bir yerindeki en büyük tekil sanat hazineleri depolarından biri niteliğine sahip Ermitaj Müzesi'ni kurmaya sevk etmişti. Hâlâ *Kunstkammer* koleksiyonundakileri yeni müzeye taşıma kararının arkasındaki nedenlerden biri filizlenen İskit hazineleri koleksiyonu ve bunun uyandırdığı ilgiydi. Gerçi bütün altın hazineleri I. Nikolay'ın yönetiminde (1825-1855) Yeni Ermitaj Müzesi'nin inşasına kadar bir araya getirilmemişti. Bırakın Büyük Yekaterina ve ardıllarının büyük çapta toplama politikalarını, bundan sonraki keşifler Ermitaj Müzesi'nin sürekli genişlemesine yol açmıştı. Bir defa daha İskit altını önemli bir rol oynamıştı. Bu 1830'da Kırım'da Kerç yakınlarında yer alan Kul-Oba'daki soylu İskit defninin, yani "muhtemelen bilinen en büyük klasik-devir değerli maden parçaları yığınının" ve Ermitaj Müzesi'ndeki en muhteşem parçalar arasındakilerin keşfiydi.[24] 1852'de amaca uygun bir müze olarak inşa edilen Yeni Ermitaj Müzesi'nin kuruluşunda [koleksiyonun] St. Petersburg'a

24. Meyer 2013: 11.

nakli ve emperyal koruma merkezi öneme sahipti. İlkçağdan kalma Yunan-İskit eserlerine Yeni Ermitaj Müzesi'ndeki en alışılmadık galerinin başköşesinde, kasten belli belirsiz şarki bir stilde tasarlanan "Bosporos Krallığı Salonu'nda" yer verilmişti.[25] Bundan ötürü, bugün her ne kadar Ermitaj Müzesi koleksiyonlarının esas kısmını Avrupa'ya has sanat eserleri meydana getiriyorsa da bu yüzyıl Ermitaj Müzesi'ne arkeologların ve şarkiyatçıların (halihazırdaki direktörü dahil) ağırlığını koyduklarını öğrenmek hiç şaşırtıcı değildir.

İskit ve göçebe geleneği Rus devletinin amacına uyuyordu. Yunan-İskit ilkçağ eserleri ve artan sayıda –esasen güney stepleri alanındaki– tesadüfi keşifler, *Imperator** II. Aleksandr'ı 1859'da Rusya'daki arkeolojik keşiflerle sitlere nezaret etmek ve bunları bir tür resmi denetim altına almak üzere İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'nu teşkil etmeye yönlendirmişti. Bu dünyadaki ilk profesyonel arkeoloji topluluklarından biriydi. Komisyonun üyeleri hemen Kerç çevresindeki İskit definlerinde kontrollü arkeolojik incelemelere başlamışlar, ardından çalışmalarını Karadeniz ve Kuban stepleri çevresini kapsayacak şekilde genişletmişlerdi. Bu aynı zamanda Komisyonla Ermitaj Müzesi arasında, buluntuların çoğunun Ermitaj Müzesi'ne gittiği, yakın bir işbirliğinin başlangıcını imliyordu. Komisyonun elde ettiği ilk sonuçlardan biri aşağı Dinyeper yakınlarındaki Chertomlyk Kurganı'nı kazarak muhteşem İskit altın hazinesinin ortaya çıkarılmasıydı. Yunan-İskit zanaatkârlığıyla ilgili ilave büyük keşifler antik Yunan kolonileri Pantikapaion (Kul-Oba definlerine bitişik), Phanagoria ve Theodosia'da yapılanların yanı sıra Solokha'daki başka bir İskit altın hazinesiydi. Ressam ve amatör arkeolog İvan Ayvazovski tarafından Kırım kıyısındaki memleketi Feodosya'da bulunan bir çift ünlü "Theodosia küpesi" hem Ermitaj Müzesi'nin şaheserlerinden hem de dünyadaki en güzel altın işçiliği ürünlerinden biridir. Fabergé bile bunları taklit edip edemeyeceği konusunda beslediği kuşkuyu ifade etmiştir. 1897'de o muhteşem altın hazine ve Kuban steplerinde yer alan Maykop'taki o zamana kadar akla gelmeyen [MÖ] dördüncü binyıl kültürü ortaya çıkarılmıştır.

Buna paralel bir şekilde geç on dokuzuncu yüzyılda İç Asya'ya bir Rus keşif akını yaşanmıştı. Bunda, her zaman olmasa bile, hedeflenen çok defa arkeolojiydi ama nihai sonuç Ermitaj Müzesi'nin göz kamaştırıcı sanat eserleriyle daha da zenginleşmesiydi. Bunu teşvik eden çok sayıda saik vardı. Karadeniz çevresinde daha önceki keşifler elbette

25. Meyer 2013: 81-3.

* Büyük Petro "çar" unvanının yerine Latince "imparator" anlamına gelen bu resmi unvanı geçirmişti. (ç.n.)

güçlü bir isteklendirme sağlıyordu. Ama Çin'in İç Asya'daki kuru kumlarında –esasen Taklamakan ve Gobi çöllerinde– neredeyse bozulmadan muhafaza edilen kayıp uygarlıklarla sanat eserlerine dair fevkalade keşifler büyük güçlerin oraya ilk önce varmak ve memleketlerindeki müzelerini zenginleştirmek için uluslararası bir "yarışa" girmelerine yol açmıştı. Ruslar 1870'lerde uluslararası topluluğun dikkatini buna çekmekte önde gelmişlerdi.[26] Unutmayın ki bu devir arkeoloji ve ulusal koleksiyonların büyük güç rekabetinin yerden göğe kadar parçası olduğu bir devirdi. Örneğin British Museum'un Elgin Mermerleri'ni edinimi, büyük güç politikalarının geç kalanı Almanya'nın kendi muhteşem Klasik sanat eserini yani Pergamon [Zeus] Sunağı'nı edinmesi gerektiği anlamına geliyordu. Bir yere kadar bu aynı zamanda her büyük gücün Klasik mirası kendi meşruiyeti için ele geçirme girişiminin bir belirtisiydi. Her ne idiyse, dünya güçleri kendi dünya başkentlerine önem kazandıracak dünya koleksiyonlarını edinmek mecburiyetindeydi ve Britanyalılar, Fransızlar, Almanlar, Japonlar ve (çok sonra) Amerikalılar Çin'in İç Asya'sına oradaki arkeolojik serveti toplamak üzere heyetler göndermişlerdi. Ruslar –ve ulusal örnekleri Ermitaj Müzesi– bu yarışın dışında kalamazdı.

Rusların rakiplerinin ötesinde ayrıca bir avantajları –ve ek bir saikları– vardı: İç Asya'nın büyük bölümü zaten onlarındı. Bu yüzden Sibirya'ya yayıldıklarından ve on sekizinci yüzyıldan itibaren ilk resmi haritalama ve keşif seferlerinden beri buranın araştırılması imparatorluk politikalarının bir parçasıydı. Böylesi seferler kısa süre içinde Çar I. Nikolay tarafından 1845'te teşkil edilen İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nin himayesine alınmıştı. Çin ve Tibet İç Asya'sının araştırılmasında çığır açanlardan biri, 1876'la 1888 arasında oraya onların himayesinde dört defa keşif seferi eden Nikolay Prjevalski idi. Diğerleri imparatorluk Rusya'sının desteğinde faaliyet gösteren İsveçli kâşif Sven Hedin ve Fin kâşif (ve sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında Finlandiya'nın cumhurbaşkanı olan) Carl Gustaf Mannerheim'dır. Tarihçi Vasili Bartold 1893'te İli ve Çu vadilerini araştıran ekibin bir üyesiydi. Ayrıca Bartold'un Orta Asya incelemeleri bugün hâlâ tarihçilerin başlıca kaynak eserleridir. Kaşgar'daki Rus Konsolosu N. F. Petrovskiy 1880'lerde sanat nesnelerinin parçalarını St. Petersburg'a gönderen ilk kişiydi ama en büyük keşifler Pyotr Kozlov tarafından yapılmıştı. Hocası Prjevalski tarafından yönlendirilen Kozlov, 1907-1909'da Tibet'e yönelik bir keşif seferine öncülük ederken, Tangutların Gobi Çölü'nün

26. Dreyer 2008: 64.

ortasındaki on üçüncü yüzyıldan kalma kayıp Khara-Khoto [Kara-Kut] şehrini yeniden keşfetmişti (Resim 88). Kuru kumlarda muhafaza edilen nesnelerin muhteşemlikten aşağı kalır yanları yoktu. Kayıp Tangut dilinde elyazmalarının yanı sıra çabuk çürüyen malzemelerden heykeller ve dokumalar neredeyse bozulmamış halde çıkarılmıştı. Günümüzde Ermitaj Müzesi'nde bir galerinin tamamı onlara ayrılmıştır. Tangut uygarlığıyla ilgili bildiklerimizin hemen hemen hepsi Kozlov'un keşiflerinin sonucudur. Bunu Bilimler Akademisi Daimî Sekreteri Sergey Oldenburg'un Dunhuang'a 1909'da ve yeniden 1914-1915'teki misyonu izlemişti.[27] Kansu'daki Dunhuang Budist manastır mağaraları Macar asıllı İngiliz arkeolog Aurel Stein tarafından 1904'te gelmiş geçmiş en önemli antik elyazmalarının keşfedilmesine sahne olmuştu. Ne var ki elyazmalarının çoğu, Oldenburg hadise mahalline varıncaya kadar, Aurel Stein ve Fransız rakibi Paul Pelliot tarafından alınmıştı. Buna rağmen Oldenburg gene de hem bazı elyazmalarıyla başka kalem işlerini ve resimleri kurtarabilmiş hem de bizzat manastırın ilk doğru dürüst fotoğrafik ve bilimsel kaydını yapabilmişti.

Çalışmalar Devrim'le kesintiye uğramış, Arkeoloji Komisyonu'nun çalışmaları yeni kurulan Bilimler Akademisi tarafından devralınmıştı. Bu [kurum] Sovyetler Birliği'nin dört bir tarafında, Ermitaj Müzesi'nin koleksiyonlarını daha da arttıran aktif bir arkeolojik inceleme programını yeniden başlatmıştı. İşin doğrusu, Devrim'den sonra müteakip Sovyet kemer sıkma [politikası] ve uluslararası tecrit, Ermitaj Müzesi'nin artık yurtdışında koleksiyon satın alamayacağı anlamına geliyordu. Bundan dolayı, eski özel koleksiyonlara el koyulmasının dışında, Ermitaj Müzesi'nin neredeyse yegâne yeni malzeme kaynağı arkeolojik kazılardı. Böylece, Ermitaj Müzesi Karadeniz çevresindeki hem Yunan kolonilerini hem de İskit kurganlarını [kapsayan] ilave kazılarla bu politikadan yararlanmıştı. Ayrıca Ermenistan'da yer alan Urartu başkenti Garmirplur'daki kazılar ve Tacikistan'da yer alan Pencikent'teki İslamiyet öncesi duvar resimlerinden Volga kıyısında yer alan ortaçağdaki Hazar başkenti Sarkel'e kadar uzanan antik Yakındoğu koleksiyonlarıyla, birkaçını sıraladığımız artan kültürel çeşitlilik de vardı. Sarkel'dekiler Sovyetler Birliği'nde o güne kadar girişilen en büyük kazılardı. Ama en muhteşemi, Sibirya'da yer alan Altay Dağları'nın yükseklerindeki Pazırık'ta bulunan donmuş türbelerin kazılmasıyla bir defa daha İskit sanatı alanındaydı.

---

27. Oldenburg'un kendisi Sibirya'daki Transbaykal'da doğmuş bulunması nedeniyle İç Asya kökenliydi. Sonra, Çarlık yetkililerinin idam ettiği, Lenin'in kardeşi Alexander Ulyanov'un arkadaşı ve meslektaşı olmuştu. Oldenburg Bolşevikleri tutmaya devam etmiş, Geçici Hükümet'in ilk Eğitim Bakanı görevine getirilmişti.

Ermitaj Müzesi'nin her şeyden önce bir Avrupa sanatı müzesiyken –öyle de kalmasına rağmen– arkeolojiye önem verilmesi son zamanlardaki direktörlerin çoğunun arkeologlar veya şarkiyatçılar (çoğu defa her ikisi birden) olması demekti. Çünkü Rusya'daki erken yirminci yüzyıl şarkiyatının büyük bölümüne, ortaçağ Ermeni başkenti (bugün Türkiye'deki) Ani'de kazılar yapan ayrıca Ermitaj Müzesi'nde ve politikalarında ağır basan, başına buyruk Gürcü araştırmacı ve arkeolog Nikolay Marr egemendi. Ermitaj Müzesi'nin ilk arkeolog direktörü Marr'ın Hovsep Orbeli adlı bir öğrencisiydi. 1934'ten 1951'e kadar direktörlük yapan Orbeli, yirminci yüzyılın başlarında Doğu Türkiye'de Urartu uygarlığının ilk önemli keşiflerini gerçekleştiren bir Ermeni'ydi. Onu, Hazar başkenti Sarkel'deki kazıların direktörü ve İskit sanatıyla ilgili ilk başlıca incelemenin yazarı Mihail Artamonov izlemişti. Ardından da onu 1964'te, Ermitaj Müzesi'ne o gün bugündür hükmeden "Piotrovsky hanedanı" takip etmişti. Ermenistan'daki Urartu siti Garmirplur'da kazılar yapan Boris Piotrovsky idi. Selefi Artamonov gibi o da başka yerlerdeki arkeolojik saha meraklarına rağmen İskit sanatı üzerine önemli bir eser yayınlamıştı. Onu da 1992'de, kazılar yaptığı Güney Arabistan arkeolojisi araştırmacısı oğlu Arap dili ve edebiyatı uzmanı Mikhail Piotrovsky izlemişti. Mikhail Piotrovsky bu satırlar kaleme alındığı sırada hâlâ [Ermitaj Müzesi] direktörüydü.

Bundan ötürü Ermitaj Müzesi'nin, yani muhtemelen dünyadaki en büyük müzenin ve kesinlikle Batı sanatının en büyük vitrinlerinden birinin, ta başından bugüne kadar temelini meydana getiren, ardı kesilmeyen bir step sanatı ve şark arkeolojisi rabıtası vardı. Ama step sanatı ve arkeolojisi Rusya'yı aynı ölçüde başka yönlerden de etkilemişti. Büyük Yekaterina'nın ilhakından sonra steplere dair başlangıçtaki arkeolojik ilginin daha çok Karadeniz çevresindeki antik Yunan kolonilerine olması manidardır. Bu durum bu kolonilerin pek çoğunda kazı yapılmasına yol açmıştı: Olbia, Berezan, Khersonesos, Pantikapaion, Nymphaion, Phanagoria bunlardan sadece birkaçıdır. Bunlar muhtemelen bizzat Yunanistan'ın dışında kazı yapılan en çok sayıda antik Yunan sitini meydana getiriyordu. Bu Rus Ortodoksluğunun Bizans tarafından kurulması ve onunla özdeşleşmesi yüzündendi. Ayrıca Patrik Nikon'un 1650'lerdeki reformlarıyla Rum [Ortodoks] Kilisesi'yle bağlantılar yeniden tesis edilmişti. Ancak Rusya'nın, Petro ve Yekaterina'nın güneye doğru yayılmalarından önce uzak kuzey dünyasındaki tecridinden ötürü Yunanistan ve Yunan kültürü çok uzak ve dolaylıydı. Güneye doğru yayılma Rusya'yı antik Yunan kültürüyle doğrudan temasa geçirmişti: Rus ve antik Yunan dünyaları nihayet çakışmıştı. Bu, Karadeniz çevresinde

hemen bile bile Yunan kolonilerinin adını taşıyan yeni Rus şehirlerinin kurulmasına yol açmıştı: Odessa, Khersonesos, Sivastopol, Simferopol, Theodosia vs. Bunların arkeolojik bakımdan öne çıkarılmasının aktif bir Rus politikası veya ilk arkeologlar tarafından kafa yorulan bir mazeret olduğunu dahi ima etmiyorum elbette (ve her halükârda antik Yunanistan Rum Ortodoksluğuyla aynı şey değildi) ama geriye bizzat antik Yunanlara doğru [kurulan] dolaysız bir bağ Rus Ortodoks dünyası için ilave bir motivasyondu.

Bu Karadeniz kolonilerine gösterilen böylesine ilginin başka bir nedeni daha vardı. Çünkü Yunan'ın yanı sıra *Klasik* geçmişi de temsil ediyorlardı ve Rusya Büyük Petro'dan sonra kendini Avrupa'nın Klasik –esasen Romen– geçmişiyle özdeşleştirmenin herhangi bir başka ülkeden çok daha fazla peşinde koşmuştu (unutmayalım ki bu bağlamda Karadeniz kolonilerinde Yunan'ın yanı sıra Romen devri kalıntıları da vardı). Ruslar kendilerini *Caesar* ilan eden neredeyse ilk Avrupalı hükümdarlardı: Çar unvanı Bulgarlardan alıp kullandıkları bir unvandı; "Üçüncü Roma" niteliği iddiasında bulunanlar Ruslardı (muhakkak ki dinsel nedenlerle); muhtemelen dünyanın en büyük Neo-Klasik şehrini yaratarak, kendini kasten bir Klasik geçmişle özdeşleştiren şehir Büyük Petro'nun yeni başkenti St. Petersburg'du. Petro klasikleştirme hareketinin bir parçası olarak imparatorluk koleksiyonları için Klasik sanat eserlerini –esasen heykelleri– edinmenin peşinde koşmuştu; Tauris Venüsü dikkate değer bir örnektir ama bu İtalya'dan ithal edilen yüzden fazla Klasik heykel sevkiyatının sadece küçük bir parçasıydı.[28]

Rusların klasikçilik takıntısı, yenilik getiren Konstrüktivist ve Devrim'in başlarındaki diğer stilleri kasvetli ve boğucu Neo-Klasik mimarinin lehine baskı altında tutan Stalin'in yönetiminde canlanmıştı. Örneğin Sivastopol –ki Yunanca bir addır– İkinci Dünya Savaşı'nda neredeyse tamamen yıkıldıktan sonra mecburen yeniden yapıldığında, Stalin şehrin Neo-Klasik stilde inşa edilmesini emretmişti. Stalingrad'ın (Stalin'in ölümünün ardından Volgograd diye yeniden adlandırılan) göz alıcı tren istasyonuna özel bir odaklanmayla yeniden bina edilmesinde benzer gereklilikler vardı. Elbette bütün Avrupa az çok Romen imparatorluk geçmişi üzerinde hak iddia eder. Ayrıca Paris, Berlin ve Londra'daki müzelerin hepsi daha önce söylediğimiz gibi en büyük Klasik *objets d'art* [sanat eserleri] için birbirleriyle aşık atmışlardı. Dahası "*Caesar*'larıyla" Rusya yalnız değildi; Almanya'nın Kayser'leri hatta Kraliçe Victoria'nın Hindistan Genel Valisi Kont Lytton tarafın-

28. Meyer 2013: 42-3.

dan 1877'de Delhi Dürbar'ında ["sarayındaki kabulde"] Kayser-i Hind [Hindistan İmparatoriçesi] ilan edilmesi sonucu, Büyük Britanya'nın bile *Caesar*'ları vardı. Ama bu iddiaları, Romen imparatorluk sınırlarının tamamen dışındaki tek büyük güç olarak en avaz avaz seslendirenler –ve aynı zamanda en zayıfı– Ruslardı. Bu Karadeniz arkeolojik sitlerinde nihayet Rus ve Roma imparatorlukları çakışmış, Klasik geçmişle, ilkçağın en büyük imparatorluğuyla dolaysız bir bağ kurulmuştu.

Böylesi bütün rabıtalar –Klasik adlı yeni şehirler, Neo-Klasik mimari, yerel Klasik ilkçağ eserlerinden meydana gelen arkeolojik koleksiyonlar– (Karadeniz'deki topraklara verilen resmi adla) "Yeni Rusya'nın" başkenti Odessa'daki, dışında duran tıpkısı tıpkısına bir [Apollon'un rahibi] Laokoon ve yılan [heykelleriyle] bir Yunan tapınağının aleni taklidi Arkeoloji Müzesi'nin tesisiyle bir araya gelmişti. Dahası sanki mesajın iyice anlaşılmasını sağlamak için –inceliklere hiç ihtiyaç duyulmamıştı!– "Potemkin Basamakları'nın" tepesine şehrin başlıca banisi Richelieu Dükü'nün bir Romalı togası giydirilmiş heykeli dikilmişti. "[Ermitaj Müzesi'nde] ulusal koleksiyonlara Rus ulusunun gelişen imparatorluk içindeki uygarlaştırıcı misyonunu, Rus kültürel ürünlerini Kuzey Karadeniz'deki ilkçağ eserleri dahil Yunan ve Romen miraslarıyla ilişkilendirerek, nakletmek üzere yer açılmıştı".[29] Bir daha, bu asla kasti bir politika veya beliğ bir mazeret değil, her şeye rağmen güçlü bir kültürel zorunluluktu.

Steplerin İskit sanatı Rusya'da ilave bir etki bırakmıştı. Geç on dokuz ve erken yirminci yüzyılda Ruslar İskit'le diğer halk ve şark kökenlerini "yeniden keşfetmişlerdi". Bunu 10. Bölüm'de daha fazla ele alma fırsatı bulacağız. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Rus toplumunun birçok ögesi tarafından, özellikle de sanatçılar arasında klasikçilik ve Batılılaşmaya karşı sorgu sual ediş yaşanmıştı. Bu tepki çeşitli şekiller almıştı. Özellikle *Peredvijniki* ["Gezginciler"] diye bilinen bir grup sanatçı, sanatın halk kitlelerine götürülmesi gerektiğine karar verip sanatı sıradan insanlara götürmek üzere Rusya'nın dört bir tarafını gezmeye koyulmuşlardı. Soyluların çoğu –özellikle de– zengin tacir sınıfları malikânelerini geleneksel eski Rus ahşap stillerinde inşa etmeye başlamışlardı. Ama Marie-Antoinette'in inekleri sağmak için saat 04.00'te kalkmak gerektiği gerçeğini bir tarafa bırakıp bir sütçü kız gibi giyinmesi tavrı yerine, bu evler stilin dayandığı köylülerin kulübelerinden çok daha büyük ölçekte ve daha cafcaflı bir şekilde inşa edilmişti.

---

29. Meyer (2013: 61). Ayrıca Rostovtzeff'in Karadeniz'deki Yunan ve İskitler hakkında erken yirminci yüzyılda yazdığı çığır açıcı eserin etkileri üzerine irdelemesine bkz. (26-37).

Sanatçılar ilham için Batı Avrupa menşeli hareketlerden ziyade Rus kökenlere dikkat kesilmişlerdi.

Böylesi hareketler Rusya'da serflerin 1861'de özgürleşmelerinden sonra meydana gelen artalandaki muazzam toplumsal kargaşaya kıyasen gözden geçirilmelidir. Bu bütün sosyal kesimleri etkilemiş ve güzel sanatlar üzerinde çok büyük etki bırakmıştı. Söz konusu çeşitli hareketler "Abramtsevo Kolonisi" denilen demir yolu kodamanı ve hayırsever Savva Mamontov tarafından himaye edilen sanatçı ve tasarımcıların 1870'lerde Mamontov'un Moskova dışındaki yurtluğunda toplanmalarıyla ortaya çıkan bir koloniyle doruk noktasına varmıştı. Başka bir dikkate değer hami, resimleri satın alan ve günümüzde koleksiyonu Moskova'daki Tretyakov Galerisi'nin temelini teşkil eden P. M. Tretyakov idi. Yeni-Rus stilinin başka bir benzer merkezi Smolensk yakınlarındaki Talaşkino'da Prenses Tenişeva tarafından 1893'te kurulan sanatçı kolonisiydi. Bu hareketler kendilerini kasten, saray himayesine ve Neo-Klasik ile Batılı tarzlara ağırlık veren St. Petersburg Güzel Sanatlar Akademisi'nden uzakta tutmaya yönelmişlerdi (gerçi kendilerini ondan uzakta tutmalarına rağmen sanatçıların Akademi'nin ürünleri oldukları göz önünde bulundurulmalıdır). [Stil] sadece ressamları değil, zanaatkârları, tasarımcıları, heykeltıraşları, müzisyenleri, sahne sanatçılarını hatta tarihçileri ve arkeologları dahi cezp etmişti. Tiyatro hatta operanın yeni yorumlarında dışa vurulmuştu ama özellikle güzel sanatlar ve tasarımda. İlham için daha çok sıradan insanlardaki ve Rusya'nın geçmişindeki Rus köklere dikkat kesilmişlerdi: Genelde halk sanatına, ikonlar ile Slav, Fin-Ugor, İskit ve şark motiflerine. Kafkaslar'dan, yani büyük ölçüde on dokuzuncu yüzyılda Rus zihnindeki "hayali şarktan" kaynaklanan ögeler içeriyordu. Bütün bu ögeler çok daha sahih bir Rus artistik stili bina etmek için bir araya getirilmişti. Örneğin 1870'te İlya Repin adlı ressam ve bu grubun seçkin bir mensubu, Rus köylüsünü "yeniden keşfettiğinde" onlarla birlikte yaşamak üzere Volga kıyısındaki Samara yakınlarına gitmişti. Onlardan birinin yüzünü görünce de: "Bunda Doğu'ya has ve antik bir şey var... bir İskitin yüzü" demişti.[30] *Volga'nın Mavna Çekicileri* adlı tablosu Rus sanatının en ünlü eserlerinden biridir (Resim 106). Diğer seçkin sanatçılara İsaak Levitan, Vasili Surikov, Alexander Golovin, Mikhail Vrubel ve Nikolay Roeriç'in yanı sıra Nikolay Gogol ve İvan Turgenyev gibi yazarlar da dahildi. Özellikle Talaşkino camiasının bir mensubu olan Roeriç ileriki yıllarda muazzam bir takipçi grubuna kavuşacaktı. Roeriç ressamlığın ve tasarımcılığın

30. Figes 2002: 229.

yanı sıra seçkin bir kâşif ve "şark" mistiği haline gelmiş, Altay ve Himalaya dağlarında gezmişti. İşin doğrusu, Kuzey Tibet kabileleri arasında varlığını sürdüren step hayvan stilinin farkına varmıştı.[31] Hindistan ve Amerika'nın yanı sıra Rusya'da da hâlâ onun izinden yürüyen bir kültü mevcuttur.[32]

Bundan 1890'larda sanat allamesi Alexandre Benois öncülüğünde Mir iskusstva [Sanat Dünyası] hareketi doğmuştu. Hareket "Rusya'nın ne Batı Avrupa'nın taşradaki ileri karakolu statüsüne geri dönmesi ne de ulusal geleneğin kalesi kalması gerektiğine inanıyordu".[33] 1898'ten sonra "sanat sanat içindir" şiarıyla *Mir iskusstva* adlı [harekete] adanmış bir dergi çıkmaya başlamıştı. Sanatçılar elbette Avrupa'daki benzerlerinin, yani Britanya'daki William Morris ve Arts and Crafts hareketi, Fransa'daki Art Nouveau ve (Rusların liderleri arasında yer aldığı) *avant-garde* [avangart] gibi hareketlerin epey farkındaydılar ve bunlardan etkilenmişlerdi. Ama klasikçiliğe tepki Rusya'da Avrupa'daki herhangi bir yerden önce başlamıştı: Sanat ve yenilik getirmenin yeni sitilleri ilk burada ortaya çıkmıştı.[34] "Rus Stili'nin" yaratılmasıyla Rusları ayrı düşüren Rus geçmişinin zenginliğinin yanı sıra yirminci yüzyılın ilk on yıllarındaki Rus anının kargaşasıydı ve Art Nouveau'nun varlığını Avrupa'nın herhangi bir yerinden daha çok eski Rus İmparatorluğu'nda sürdürmesi de hiç şaşırtıcı değildi. Hareket Abramtsevo Kolonisi'nin birçok mensubuyla birlikte, Léon Bakst ve daha da dikkati çekecek ölçüde, Rus Balesi'ni dünya çapında üne kavuşturup Igor Stravinsky'nin kariyerini başlatan emprezaryo Sergey Diaghilev gibi daha maceracı yeni sanatçılarla meslek erbaplarını cezp etmişti.

Bu hareketin sonuçlarından biri Stravinsky'nin 1913'teki *Bahar Ayini* adlı –çok defa "yirminci yüzyıl müziğini" başlatan eser gözüyle bakılan– eseriydi. Eser (Paris sahnesindeki Nijinsky'nin koreografisi şöyle dursun) Stravinsky'nin bestesiyle neredeyse aynı ölçüde Roeriç'in kostüm ve sahne tasarımının ürünüydü. Paris'teki ilk temsil şaşkınlıkla karşılanmıştı çünkü cinsel nitelikli sahneler arasında antik İskitlere has genç bir bakirenin kurban edilişinin canlandırılması vardı. Müziğin kendisi geleneksel Rus müziğinden kaynaklansa da balenin kendisi Rusya'nın İskit geçmişinin bilinçli bir çağrışımıydı. Bu, Rus entelektüelleri arasındaki genel "İskitleşme" hareketinin bir parçasıydı. Aleksandr

31. Jettmar 1967: 200.
32. Nikolay Roeriç'in *Madonna Laboris* ["Meşakkatli Meryem Ana"] adlı tablosu 2013'te Londra'daki bir açık arttırmada rekor kıran bir fiyatla 7,8 milyon sterline satılmıştır.
33. Gray 1986: 39.
34. Jacobs 1985: 11.

Blok'un Devrim'in doruğunda, yani 1918'de yazdığı *Skifi* [İskitler] adlı şiirinde de Rusya'nın İskit köklerine dair benzer bir iddia mevcuttur:

> Siz ahalisiniz, bizse ordular – ve ordular – ve ordular!
> Hele bir bize bulaşın ve cesarete getirin!
> Biz İskitleriz ve de Asyalı, kıyılardan gelen
> Kötü niyet besleyen, gözlerini hırs bürümüş!

Avant-garde sanatçı Mikhail Larionov tarafından çizilen şiire eşlik eden resimleme, sıyrılan bir Rus köylüsü yüzü karikatürünün altından sırıtan bir İskit yüzünün meydana çıktığı bir maske olarak tasvir eder.[35] Larionov'un meslektaşı *avant-garde* sanatçı ve can yoldaşı (sonunda da eşi) Natalia Goncharova sanat konusunda şöyle yazmıştır: "Yolum bütün sanatların asıl kaynağına, Doğu'ya çıkıyor. Ülkemin sanatı kıyas kabul etmez bir şekilde Batı'da bildiğim herhangi bir şeyden daha derindir."[36]

Diaghilev ve Stravinsky'nin müziksel mirası, Prokofyev, Şostakoviç, Schnittke, Vaynberg ve diğer Sovyet bestecileri gibi yirminci yüzyılın müzik devleri sayesinde, pek üstüne basmayı gerektirmez. Ancak Abramtsevo ve Mir iskusstva hareketlerinin en büyük mirasına erken yirminci yüzyılın Rus güzel sanatlar hareketlerinde rastlarız. Düzenin genel kanılarına yüz çevirerek, Avrasya'nın çevrelerindeki ormanlarının ve steplerinin zengin dünyasından ve belki de yirminci yüzyılın yenilik getiren sanatlarının en hayrete düşürücü dışa vurumu sayesinde orada serpilen sanat üsluplarından ilham alabilenler Kandinsky, Chagall, Bakst, Popova, Goncharova, Larionov, Filonov, Tatlin, Ekster, Maleviç, Lissitzki ve çok daha fazlasıydı.

---

35. Blok'tan alıntı Jettmar 1967'den aktarılmıştır: 39; Larionov'un resimlemesi Meyer 2013'tedir: 92-3.
36. Bowlt ve diğerleri 2012'de Burini tarafından aktarılmıştır: 35.

5. Bölüm
İpek Teli

İPEK YOLU BOYUNCA KURGU VE OLGU

İpek Yolu dünyadaki en eski ticari rota sistemidir ve bir zamanlar en büyüğüydü. Bu geniş bir alanda kollara ayrılan yol ağı, çöl alanlarının içinden geçip (bugün Xi'an denilen) Chang'an adlı Çin başkentini Akdeniz havzasına bağlayan, 6.000 kilometrelik kervan yollarından meydana geliyordu. Ticari rotalar sadece ipek, çay, baharat ve kürk gibi malları bir yerden ötekine nakletmeye değil, aynı zamanda teknolojileri, moda eğilimlerini, bilimsel buluşları ve dinsel inançları köşe bucağa yaymaya yarıyordu. Budizm Hindistan'dan Çin'e ticari rotalar boyunca böyle ilerlemişti. Yolların yanındaki vahalar farklı bölgelerden, kültürlerden ve inançlardan gelen insanların yurduydu. İpek Yolu altın çağına MS ilk binyılda ulaşmıştı ama bölge son yıllarda turizm endüstrisi tarafından yeniden keşfedilmiştir.

Museum für Asiatische Kunst [Asya Sanatı Müzesi], Berlin[1]

Son zamanlarda Orta veya İç Asya'nın herhangi bir yönü üzerine olup başından sonuna kadar İpek Yolu veya İpek Rotası'ndan bahsedilmeyen –işin doğrusu çok defa bizzat adlarına katılmayan– hemen hemen hiçbir kitap, sergi veya konferans yoktur. Bundan ötürü Doğu ile Batı arasındaki etkileşim ve temasları daha fazla incelemeden önce, alt tarafı onunla ilgili bütün bahisleri hepten ihmal etme tehlikesine zemin hazırlayacak olsak da Doğu-Batı ulaşım otoyollarının en ünlüsünü mercek altına almalıyız.

İpek Yolu coğrafyanın gelmiş geçmiş en romantik imgesini akla getirir. Bildiğimiz en fazla çağrışım yapan imgeler arasındakileri: Şam

1. Müze [Museum für Asiatische Kunst] tarafından "Humboldt-Box" [adlı gelecekçi bir yapıda] düzenlenen "İpek Yolu" sergisinin açıklayıcı yazısı. Yapı sonunda müzenin yerleşeceği Berlin Sarayı'nın yeniden inşa edildiği alana nazır geçici bir gözlem kulesidir. 2014'te gözlenmiştir.

ve Palmyra'dan Semerkand ve Luoyang'a kadar kervan yolu şehirlerini; uzun deve sıralarını ve uzak kervansarayları; sonu gelmeyen çölleri ve içinden geçilmez dağ engellerini. Flecker ve Coleridge'in şiirleriyle Marko Polo'dan Colin Thubron'a uzun bir dizi seyahatnamenin akla getirdiği imgeler. Romalıların, Çinlilerin, Hintlerin ve Tatarların özgürce buluşup birbirlerine karıştıkları, uluslararası ve çokuluslu büyük bir otoyol resmi meydana getiren imgeler. Ana hatlarıyla Asya coğrafyası ve tarihinin en iyi bilinen olgularından biri haline gelmiştir: Çok kimse bölge hakkında başka hiçbir şey duymadıysa bile, İpek Yolu'nu duymuştur.

BİR EFSANENİN BAŞLANGICI

Böyle bir yola veya rotaya değinen hiçbir antik kaynak yoktur: Terim nispeten yakın bir geçmişte doğmuştur. 1877'de Richthofen Baronu[2] [Ferdinand] adlı bir Alman Orta Asya coğrafyacısı, iki antik uygarlığı yani Roma ve Çin'i birbirine bağlayan Asya'nın derinliklerindeki antik kervan rotalarını tasvir etmek için yeni bir terim icat etmişti: "*Die Seidenstraße*", İpek Yolu. Kısa bir zaman sonra, Avrupa'ya yavaş yavaş Çin Türkistan'ının içlerindeki bu kervan rotalarının üzerinde uzun bir süredir uçuşan kumlara gömülmüş akıl almaz hazinelere dair haberler gelmeye başlamıştı: İpekler, elyazmaları, mükemmel halde muhafaza edilmiş kıymetli nesneler, çizildikleri gün kadar canlı mağara resimleri, hâlâ ayakta duran sıradan evler ve ince işçilik ürünü tapınaklar, hepten harap şehirler.

[Bölgeye] on sekizinci yüzyılın sonu on dokuzuncu yüzyılın başında arkeologlar gelmeye başlamıştı. Avrupa'ya getirilen ilk nesneler heyecana yol açmıştı: Kuru kumlarda mükemmel bir şekilde muhafaza edilmiş Yunan, Pers, Hint ve Çinli uygarlıklarının ögelerini birleştiren sanat hazineleri araştırmacıları kitaplarını alelacele yeniden yazmaya sevk etmişti. Bazı dil bilimcilerin Kelt diliyle ilintili ilan ettiği tamamen kaybolmuş antik bir Hint-Avrupa dili keşfedilmişti. Hıristiyan keşişlerin Manici rahiplerle, Budist mistiklerle ve Taocu bilgelerle ahbaplık ettiği, bütünüyle kayıp bir uygarlık gün ışığına çıkarılmıştı. İlk deneme amaçlı arkeolojik sondajlar kısa süre içinde bir yarışa dönüşmüştü, öyle ki yirminci yüzyılın ilk yıllarında rakip Britanyalı, Fransız, Alman, Rus, Japon ve Amerikan ekipleri bu sanat hazinelerini memleketlerindeki müzelere götürmek için birbirleriyle yarışıyorlardı. İpek Yolu fikri bundan doğmuştu.

---

2. Aynı adı taşıyan Birinci Dünya Savaşı'nın ünlü avcı pilotu "Kızıl Baron" lakaplı Richthofen Baronu Manfred'in amcalarından biri.

Terimin popüler tahayyül ve edebiyatta kök salması daha da uzun bir zaman almıştı. "İpek Yolu'nun" erken yirminci yüzyıl kâşif ve gezginleri, bizzat kitapların adları Orta Asya'nın yolları ve rotalarından bahisler içerse bile, bu terimi anmadıkları kitaplar yazmışlardı: Owen Lattimore'un *The Desert Road to Turkestan* ["Türkistan'a Çöl Yolu"] (1920), Langdon Warner'ın *The Long Old Road in China* ["Çin'deki Uzun Eski Yol"] (1926) veya Aurel Stein'ın *On Ancient Central Asian Tracks* ["Antik Orta Asya'nın Yolları Üzerine"] (1933) adlı eserleri. Hatta popüler bir kurgu eser olan Robert Graves'in *Count Belisarius* ["Kont Belisarios"] adlı [tarihsel romanında] bile "İpek Yolu" veya "İpek Rotası" teriminin hiç lafı edilmemektedir. Oysa eser Bizans'ın Doğu'yla ipek ticaretinin ayrıntılı bir hikâyesidir.

Bilfiil *İpek Yolu* adlı ilk kitap 1938'de İsveçli kâşif Sven Hedin tarafından yayınlanmıştı. O, terimin Richthofen Baronu tarafından ilk icadıyla başlayıp ardından da 1910'da ilk defa genel hatlarıyla artık aşina olduğumuza benzer gerçek bir "yol" tasvir eden Albert Herrmann ile devam ederek, "İpek Yolu" teriminin yaratılışını aktarır. Gelgelelim Hedin bizzat Çinlilerin hiçbir zaman bu terimi kullanmadıklarının altını çizip kendisi de batıya doğru en çok Çin Seddi'nin ucuna kadar uzanan rotayı "İmparatorluk Yolu" diye adlandırır.[3] O vakit bile terim yaygın bir şekilde kullanılıp kabul görmemişti. Örneğin terim I. V. Vincent'in 1953'te yayınlanan *The Sacred Oasis* ["Kutsal Vaha"] adlı popüler kitabında boy göstermez. Oysa bu herhalde en ünlü İpek Yolu sitlerinden Çin'de yer alan Dunhuang'daki Bin Buda Mağarası'nın hikâyesidir. Hedin'in eserinin ardı sıra 1963'te L. Boulnois adlı bir Fransız tarihçi tarafından *La route de la soie* ["İpek Yolu"] adlı bir kitap yayınlanmıştı. O gün bugündür terimin sadece inanırlığı artmakla kalmamış, çılgınlık boyutlarına varan bir merakla hem halkın hem de akademinin aklına takılmıştır. Akdeniz'le Çin arasındaki çoğu ülkeden geçen saymakla bitmeyecek kadar fazla belli belirsiz iz ciddi ciddi ve tereddütsüz bir şekilde "İpek Yolu" diye gösterilmektedir. Hem de sadece bir dolu turist rehberi tarafından değil, resmi daireler, medya, üniversite bölümleri ve dünya kadar popüler yayının yanı sıra uzman yayını tarafından (Resim 54). Antik Roma'yla Çin arasındaki mutat irtibat hattı niteliğine sahip İpek Yolu artık söz götürmez bir olgu halini almıştır. Rota ayrıntılı bir şekilde tarif edilmekte, rotanın resmi "açılışlarından" bahsedilmekte, bilfiil mesafeler dile getirilmekte, el çabukluğuyla hiçlikten hem İtalya hem de Çin menşeli tamamen efsanevi gezginler icat edilmekte ve "yo-

3. Hedin 1928: 226.

lun" ya o, ya bu ucuna yerleştirilmektedir.[4] İpek Yolu olgudan fazlası haline gelmiştir: Esaslı bir endüstri halini almıştır.

BATILI EDEBÎ KAYNAKLAR

O halde, bu bütün antik ticari rotaların en büyüğünü destekleyen hangi kanıtlar vardır? Aslını ararsanız hemen hemen hiç. Plinius ve Ptolemaios [Batlamyus] iki ana Klasik kaynağımızdır. Diğerlerinin çoğu bunlardan neşet etmiştir. Klasik kaynaklardaki "Çin" adının yani "Sinae" adının ve Thinae gibi türevlerinin Çin'in ilk hanedanı olan Qi [Ch'i/Ts'in] hanedanının adından türediğine dair hiçbir uyuşma yoktur. Yegâne görüş birliği, Doğu'da bir yerde belirsiz bilinmeyen topraklara atfedilen bu adın muhtemelen Güneydoğu Asya ve Hindistan üzerinden geldiğidir. Ad özellikli [spesifik] değildir ve [zaten] ortaçağa kadar Çin'le ilgili gerçek bir farkındalık yoktu. "Seres" [Yunanca "ipek"] Klasik yazarlarca daha sık ve daha eskiden beri kullanılan bir addır. Strabon'un tek anıştırması "Seres" [ülkesinin] uzun ömürlülüğünedir ki bu da bırakın ticareti, coğrafyayla ilgisi açısından esas itibarıyla anlamsızdır. Seneca ve Lucanus'un "Seres" [ülkesinden] bahisleri daha iyi değildir, ancak Etiyopya'nın ötesindeki bir yerden söz ederler. Ptolemaios'un "Sērice" adı, "Sinae" adından ayrılığı nedeniyle *ihtimal ki* Kuzey Çin'le ilgilidir ama bu ispatlanamaz. Ammianus Marcellinus çok daha muğlaktır – onunki Pers ülkesinin bir eyaletidir! Aslında ilkçağın en büyük ve en kendine has uygarlıklarından biri olmasına rağmen Çin'le ilgili Yunan ve Romen bilgisi Baktriane veya Hindistan'ınkiyle uzaktan yakından kıyas kabul eder bile değildi.[5]

MS birinci yüzyıldan kalma *Stathmœ Parthicæ* ["Part Durakları"] adlı bir Yunan el kitabı, Mezopotamya'dan İran yoluyla (bugün Afganistan'daki Kandehar bölgesi) Arakhosia'ya giden bir rotayı tarif eder.[6] Doğrusu bu İran'ın Part İmparatorluğu'ndaki, ticaretten çok idari nedenle gelişen birkaç resmi rotadan birinin kaydıdır. Daha ötedeki ne Akdeniz'deki Roma dünyasına ne de Çin'e, herhangi bir kabul gören bağlantıyı bahis konusu eder.

Plinius, Neron devrinde Doğu'dan gelen lüks mal ticareti için Roma hazinesinden yılda yaklaşık 100 milyon *sesterce*'nin Doğu'ya gittiğini tahmin eder. Hindistan'dan İskenderiye'ye yapılan belgelenmiş sevkiyattan sadece biri 700-1.700 libre pelesenk [balsam], 4.700 libreden

4. Örneğin Miller 1969: 119-41.
5. Yule ve Cordier 1916: 14-17, 214.
6. Isidore of Charax 1914.

fazla fildişi ve neredeyse 790 libre dokuma içeriyordu. Bunun toplam değerinin 131 *talent* ağırlığınca altın [veya gümüş] ettiği hesaplanmıştır: Mısır'da en iyisinden 960 hektar tarım arazisi satın almaya yetecek kadar! Ortalama bir yük gemisinin yaklaşık 150 böylesi sevkiyatı uhdesine alabileceği göz önünde bulundurulduğunda, Plinius'un rakamı tamamen akla uygun hale gelir. Hindistan'dan ithal edilenler esasen lüks mallardı çünkü sadece Batılı piyasalardaki yüksek perakende değerleri bunların böylesi muazzam mesafelerden yüksek maliyetle nakillerinin hakkını verebilirdi. Bunlara ipek, inciler, değerli kereste, fildişi, değerli taşlar ve ara sıra kaplan ve leopar gibi egzotik hayvanlar dahildi. Ama her şeyden önce tarçın, pelesenk, sinameki, kakule ve karabiber gibi baharatlardı. Baharatlar daima Doğu'dan yapılan temel ithalattı, özellikle de karabiber. Günümüzün anlatılarında ona atfedilen şöhrete rağmen ipek asla temel bir emtia değildi. Daha da önemlisi Plinius'un tarifi herhangi bir kara yolu rotasıyla değil, tamamen deniz yoluyla ilişkilidir.[7]

Muhtemelen rotayı destekleyen başlıca Batılı kaynak MS ikinci yüzyılda İskenderiye'de yaşamış Yunan-Romen coğrafyacı Ptolemaios'tur. Ptolemaios'un "Taş Kule" [Yunanca *Lithinos pyrgos*] noktasından sözde yolun yarısı diye bahsinden ([*Geōgraphikē Hyphēgēsis* yani Coğrafya Kılavuzu], Kitap 1.11) muazzam bir kafa karışıklığı doğmuştur. Bir kere, Ptolemaios'un bu kadar ağırlık verilen bahis konusu, bir bahisten bahistir ki o da başka bir bahisten gene başka bir bahistir: Ptolemaios Tyroslu Marinos'un Maës Titianus'un "Taş Kule" ile ilişkisi bulunan bir aracıdan duyduğu bir rivayet bahsinden bahsetmektedir. Bırakın topyekûn bir ticari rotayı akla getirmeyi, bu antik Orta Asya coğrafyası için çok önemli bir olguymuş gözüyle bakmaya bile pek gelmez.[8] İş Türkçe yer adı "Taşkurgan" ile özdeşleştirilip alelacele Çin'de Pamir Dağları'nın yükseklerindeki Taşkurgan ile bir tutulunca daha da karışmaktadır. "Taşkurgan" Orta Asya'daki epey iyi bilinen bir yer adıdır ve "Taş Kule" kelimesinin Türkçe çevirisidir. Bundan çok defa İpek Yolu'nun "ispatı" diye söz edilmektedir. Örneğin Aurel Stein Ptolemaios'un "Taş Kule" yer adını Pamir Dağları'ndaki Taşkurgan ile özdeşleştirmektedir.[9] Aslında açıkça konuşmak gerekirse, Türkçe "Taşkurgan" adı, modern Türkçede daha doğru şekilde "Taş Kulesi" diye ifade edilebilecek, "taş

7. Ball 2000: 123-33.
8. Akla muhtemel kıtalararası bağlantıları getiren garip bir konu Maës adıdır. Ptolemaios'un Maës'ten bir Makedonyalı diye bahsetmesine rağmen, bu ad aslında 3. Bölüm'de bahsedilen Kuzey Hindistan'ın İskit Kralı Maues ve aynı adlı ardıllarınınki gibi, bir İskit adıdır. Burası MÖ dördüncü yüzyılda Makedonyalı İskender [Makedonya Kralı III. Alexander, Büyük İskender] yönetimindeyken Makedonyalıların nüfuz ettikleri bir bölgeydi.
9. Stein 1904: 67-8.

kule" kelimesinden çok "taş höyük" veya "taş şehir" diye çevirilebilir. Her halükârda bu nokta ilgisizdir çünkü Türkçe söz konusu bölgenin epeyi yakın geçmişte, Ptolemaios, Marinos, Maës veya onun adı sanı bilinmeyen aracısından bine kadar varan herhangi bir yıl sonra ortaya çıkan dillerindendir.

Daha da önemlisi, Ptolemaios –ve ondan önce Marinos– coğrafyayı tasvir ediyorlardı: Dünyadaki belirli mevkileri tam tanımlamaya girişmişlerdi. Dahası, Ptolemaios bizzat Marinos'un Maës'in verdiği bilgiye güvenmediğini ifade etmişti. Ptolemaios [eserinde] mesafeleri ve boylamı hesaplamakla meşguldür, bu ticareti tasvir eden bir kitap değildir. Bu mantıken ipek veya başka bir rotayı gerektirmez.

Günümüze ayrıca *Periplous tês Erythras Thalássēs* ["Erythras Denizi'nde* Seyir"] adlı bir antik Yunan seyir defteri ulaşmıştır.[10] Ama bu, çoğu diğer Klasik tasvirler gibi, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'den Doğu Afrika, Güney Arabistan ve Hindistan'a doğru deniz rotalarıyla ilgilidir. Bir kara rotasını ancak Hint Okyanusu'ndaki limanlarla ilişkili bulunduğunda tarif eder. Özellikle Kuzeybatı Hindistan'daki limanları bugünkü Afganistan üzerinden Orta Asya'ya bağlayan bir kara rotasından bahsedilir ama bu rota bir hayli deniz ticaretine tabiydi.

Kosmas Indikopleustes ilkçağın ileriki tarihlerinde, yani altıncı yüzyılda, gerçi tamamen denizle ilgili ve ipek ticaretinden hiç bahsetmeden, Çin'le ilgili konumu epey doğru bir şekilde kaydeden ilk kişiydi. Gelgelelim bu bile herkesin bildiği bir bilgi haline gelmemişti: Örneğin Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokattes altıncı yüzyılın ileriki yıllarında *"Tsinitza"*** hakkındaki bilgilerin ancak en belirsizine sahipti. Zaten belki de Çin'den bahsetmiyordu ve bu durum herhangi bir kara rotasından bihaberliğe işaret etmektedir.[11]

Erken İslam devrinde Çin'le Bağdat'ta merkezlenen halifelik arasındaki neredeyse yegâne temas denizdendi, hiçbiri karadan değildi. İbn-i Hurdâzbih'in Çin rotasıyla ilgili dokuzuncu yüzyıldaki tasviri tamamen denizdendir, keza Mesûdî'nin onuncu yüzyıldaki. Hatta dönemin büyük ihtimalle en büyük coğrafyacısı olan, on ikinci yüzyılda Palermo'da II. Ruggiero'nun saray maiyetinde bulunan İdrisi sadece deniz rotasını tasvir eder ama en azından ipekten bahseder. Gelgelelim on birinci yüzyılda (bugün Afganistan'daki) Gazneli sarayının Orta Asyalı bakış

---

* Bugünkü Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nu kapsayan bölgenin antik Yunan'daki adı. (ç.n.)

10. *Periplus* 1980.

** Kosmas Indikopleustes'in Çin'e verdiği ad. (ç.n.)

11. Yule ve Cordier 1916: 25-32.

açısıyla yazan tarihçi Gerdîzî karadan tam bir güzergâh tarifi yapan ilk kişidir. Ancak bunun bin yıl önce antik Roma'yla Çin'i birbirine bağlayan sözde yolla bir ilgisi yoktur.[12]

Bundan ötürü ara sıra rastlanan bölük pörçük bilgiler –ve değinilebilecek elde bulunan az sayıdaki çok daha belli belirsizleri– dışında antik kaynaklarda ipek veya herhangi bir başka emtianın kara yoluyla nakli için kullanılan düzenli bir ticari rota veya ağla ilgili ispatı mümkün tek bir belgesel kanıt yoktur. Sir Henry Yule on dokuzuncu yüzyılın ortaları gibi geç bir zamanda bile Çin'le ilgili antik ve ortaçağ gözlemlerine dair kendi ustalıklı incelemesinde şöyle yazacaktır: "[Çin hakkındaki] Yunan ve Romen bilgisi... hiç değilse bir parça bulanıktı. ... Çünkü şimdi bile, buharlı savaş gemilerimizin Yangtze üzerinden akış yukarı Hankou [limanına] çıkmasına ve bir postanın Pekin'le Petersburg'a arasında gidip gelebilmesine rağmen Rusya tarafında bulunan dışındaki bütün kara sınırları geçmişin en karanlık çağı kadar geçirimsizdir."[13]

ÇİNLİ EDEBÎ KAYNAKLAR

Çin kaynakları pek az şey katar. Çin'i Orta Asya'ya doğru yayılmaya sürükleyenin ipek üretim artıklarına yeni piyasalar bulma ve Batı'ya ihracat ihtiyacı olduğu teorisini ilk ortaya atan Aurel Stein idi.[14] Modern literatür o zamandan beri sıkça, güya Batı'yı Çin'in masif ipek artığı ihracatına açmak amacıyla Komutan Zhang Qian'ı Yüeçi şefinin Orta Asya'da İli Nehri kıyısındaki sarayına gönderen Han İmparatoru Wu Di'nin MÖ geç ikinci yüzyılda yaptığı bir İpek Yolu "resmi açılışından" bahseder. Bu hadiseden o kadar sıkça bir "resmi açılış" diye söz edilir ki, insanın zihninde Wu Di tarafından yapılan konuşmalar, törenler ve bir kurdele (elbette ipekten) kesimi, arkasından da yağlı Akdeniz piyasalarına rakiplerinden önce ulaşmak için yarışan Budist rahiplerin, kâğıtçıların, barut teknisyenlerinin ve tacirlerin tam bir izdihamı canlanır.

Gelgelelim gerçeğin doğrudan daha fazla uzaklaşmış olması pek mümkün değildir. Komutan Zhang Qian'ın misyonunu teşvik eden, başka her şeyden önce (çoğunlukla Hunlarla özdeşleştirilen) Hiung-nular meselesi ve kuzeybatı sınırlarındaki diğer savaşkan göçebe kavimlerdi, Roma İmparatorluğu'nun uyandırdığı herhangi bir ilgi değildi. Hele hele hangi malları arz edebilecekleri hiç değildi. Onlar için "Batı" terimi her

12. Yule ve Cordier 1916: 83-141.
13. Yule ve Cordier 1916: 19 ve 146.
14. Stein 1921, 1: 406.

halükârda kendi sınır bölgelerinin, yani Çin'in Sincan [Sinkiang] eyaletinin ötesine nadiren uzanıyordu. "Batılı" Sogdları, Toharları, Persleri, Arapları ve Hintleri kapsıyordu.[15] Bizim "Batı" dediğimiz hakkında çok az şey biliyorlardı, ilgilenmiyorlardı da. Çinlilerin politikalarında –bugün dili olsa Çin Seddi'nin anlatacağı gibi– yüzyıllarca "Hun sorunu" yer tutmuştu. Çinlilerin Orta Asya'daki politikaları korku ve endişe duyulan Hunlara karşı istisnasız harekât üstünlüğü sağlamaya ve onları çembere almaya yönelik diplomatik ve askeri çabalardı. Ticaret ve ekonomi meseleleri büyük ölçüde tali amaçlardı. Bir rol oynadığında da batıda kendi sınır bölgelerinde bulunan Tian Shan Dağları'ndaki (yeşim gibi) hammadde ve çiftlik hayvanları üzerindeki kontrolü ele geçirmeyi hedefliyordu. Daha batıdaki ticarete kayda değmez ölçüde ilgi duyuluyordu. Çinlilerin ortaya atılan bir Trans-Asya kervan rotasıyla "bağlantı kurma" çabaları tamamen efsaneviydi. Daha batıyla –Partlar ile bulunulanlar gibi– politik temaslar da ticaret kalemleri temin etmeye değil, diplomatik bakımdan Hunların yanından dolanıp arkalarına geçmeye yönelikti.

Komutan Ban Chao tarafından MS birinci yüzyılın sonunda batı bölgelerini keşfetmek üzere yetkilendirilen Gan Ying adlı subay bir gemiyle yola koyulmuştu. Muhtemelen gemiye bindiği yer Umman Denizi'nde, hatta belki de Basra Körfezi'ndeydi, kaynak belirsizdir. Ama aracılar –tahminen Pers ve Arap tacirler– onu o kadar çok bilgi çarpıtması ve kandırmaya maruz bırakmışlardı ki geri dönmeye mecbur kalmıştı. Gene bu doğrudan ticaretin bulunmadığını ve mevcut böylesi dolaylı ticaretin de deniz yoluyla yapıldığını akla getirir. Çinli kaynaklar An-tun (tahminen Marcus Aurelius Antoninus) adlı biri tarafından Çin'e gönderilip MS 166'da deniz yoluyla gelen bir "elçi heyetinden" bahseder. Ancak bu hiç de resmi bir delegasyon değil, bir kereye mahsus bir tacir, muhtemelen bir Suriyeliydi. Gene bunun tam da Çinliler tarafından kaydedilmiş olması gerçeği ticaretin değil tamı tamına zıddının kanıtıdır: Yani bunun biricikliğinin.[16]

Han [hanedanın] *Hou Han Shu* ["Geç Han Kayıtları"] adlı resmi tarihine göre, MS 25'le 125 arasında, güya Roma İmparatorluğu ve Çin'den ipek ithalatı doruğundayken, Çin'le Sincan arasındaki irtibat üç defa engellenmeye maruz kalıp yeniden kurulmuştu. Sincan devletleri 132'den sonra Çin nüfuzunun azalmasından ötürü birbirleriyle sürekli savaş halindeydiler. Gelgelelim Hindistan-Çin irtibatı, çok defa zayıf bir

15. Schafer 1963: 85, 89, 102.
16. Yule ve Cordier 1916: 50-3.

şekilde kurulmasına ve bu devirdeki (özellikle Kushanlar tarafından) engellemelere rağmen varlığını sürdürmüştü: Örneğin Hotanlı Sakaların madeni paralarının bir yüzünde Kharoshti öbür yüzünde Çince yazı vardı. Han İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra artan çatışma Sincan üzerinden irtibat kurulmasını tehlikeli kılmıştı.[17] Bu pek popüler tahayyüldeki serpilen ticari rota değildir.

Han [hanedanından] Kuzeyli hanedanlara (MÖ 206'dan MS 534'e) kadar Çin resmi tarihleri "Batı'dan" gelen, en çok da Fergana Vadisi'nden gelen "kan terleyen atların" üzerinde durulduğu, çok sayıda "haracı" kayda geçirmiştir. Ancak bu haracın çok azı o da kırk yılda bir sarayın dışına çıkmıştı. Bundan dolayı bu kayıtlar da keza ticaretle ilgili değildir.[18] Hiung-nulara karşı koymaya yönelik Çin çabalarıyla özellikle Wu Di yönetimindekilerle– onların yanından dolanıp arkalarına geçme hedeflenmişti. Bu üç şekil almıştı. Birincisi, Yüeçiler (başarısız) veya Wu-Sun (etkisiz) gibi Hiung-nuların ötesindeki kabilelerle ittifak etmeye yönelik diplomatik çabalar harcanıyordu. İkincisi, Tarım Havzası'nın işgali gibi toprak genişletmeye başvuruluyordu. Üçüncüsüyse, Hiung-nu topraklarına sefer düzenleniyordu. Ama bu genellikle steplere stratejik geri çekilme şeklinde gerçekleşen klasik göçebe karşı önlemleri yüzünden etkisiz kalıyordu. Bu seferlerin hem asker gücü hem de düpedüz mali kaynaklar bakımından maliyeti devasa boyutlardaydı.[19] Bundan dolayı böylesi "atak bir politika" çok defa Hiung-nuların kalplerini *Heqin* anlaşmaları diye bilinen sübvansiyonlar ve evlilik ittifakları yoluyla barışçıl bir şekilde fethetmeyle ikame edilirdi. Buna rağmen sübvansiyonların maliyeti savaşların maliyetlerine pek ağır basmıyordu: Örneğin Geç Han [hanedanı] yönetiminde sübvansiyonlara yeniden başlandığında, bu yılda (değer bakımından 2014 fiyatlarıyla) parmak ısırtan 260 milyon doların veya imparatorluğun gelirinin yüzde yedisinin eşdeğeriydi.[20] Ticaret –sözde bir "İpek Yolu'nun" tesisi– asla ima dahi edilmemişti. Ticaretin rol oynadığı yegâne zaman *Heqin* anlaşmalarının koşulları uyarınca Hiung-nularla sınır pazarlarının kurulduğu andı.[21]

MÖ ikinci yüzyılla MS üçüncü yüzyıl arasındaki Han ve Geç Han devri Çin'inde, Konfüçyüsçü düşünceler galebe çaldığından, hem toplumun hem de ekonominin temeli gözüyle ticarete değil çiftçiliğe bakılıyordu. Resmi politika ticareti "aşağı meslek" diye küçümsemek, tacirleri de

17. Liu 1988: 42-3.
18. Liu 1988: 53.
19. Bu savaşların ayrıntıları ve bedelleri için bkz. Barfield 1989: 57-7.
20. Barfield 1989: 77-8.
21. Genel olarak bkz. Barfield 1989: 32-84.

adam yerine koymamaktı. Tacirler, esasen arazi edinip "üst sınıfa" yükselmelerini engellemek amacıyla ciddi bir şekilde kısıtlanmışlardı. Kuzey Wei devrinde esnaf ve tacirlerin statüsü "kölelerinkinden çok daha yüksek değildi". 472'den sonra tacirlere en azından arazi edinme izni verilince, statüleriyle ilgili büyük bir iyileştirme meydana gelmişti. Tabii ki ticaret hâlâ mevcuttu (hiçbir devlet hatta Han devri Çin'i bile onsuz iş göremezdi) ama bu pek İpek Yolu edebiyatında yer tutan "İpek Yolu'nun resmi açılış töreni" de "Çinlilerin Batı'ya ipek ihracı dürtüsü" de değildir. Tacirler ve ticaret hükümetin kendini küçültebileceğinden çok daha bayağıydı.[22]

Üçüncü yüzyıldan kalma *Wei-lueh* ["Kısa Wei Tarihi"] batıdaki "güney rotasında" bulunan üç devletten bahseder: Shanshan [Piçan], Hotan, Kushan.[23] Ama sırf bir devletin varlığı ve bir Çinli kaynağında onun hakkındaki belirsiz bir bilgi pek bir ipek rotasının varlığına işaret etmez. İkinci ve üçüncü yüzyılda Çin'e "Romalıların" geldiğine dair bazı tesadüfi bahisler vardır. Ancak bunlar büyük ihtimalle bizim anladığımız gibi Romalılardan çok Suriyeli veya Mısırlıydılar: Çince "Romalı" terimi kimin için kullanıldığı bakımından bir hayli şüphe uyandırır. Daha da önemlisi, bu bahisler kara rotaları değil (aşağıda daha fazlasına yer verilen) deniz rotaları bağlamındadır. Çince Roma İmparatorluğu terimi olan "Ta-Tsin" (gerçi bu tartışmalıdır) gözlemleri Geç Han (56-220) kayıtlarında başlar. Erken Han bahislerinde uzak batıdan "Likan" veya "Likien" diye belirtilir ki bu muhtemelen Selevkos devri Suriye'si veya ihtimal ki Petra ile ilgilidir. Uzak batıda yer alan ülkelere dair –ister "Ta-Tsin" isterse "Likan" şeklindeki– Çinli bahisleri her halükârda, birçok bilimsel kestirime rağmen kesin *tek* bir özdeşleşmenin mümkün görünmemesinden ötürü aşırı ölçüde belirsizdir. Ayrıca hepsi kara değil deniz rotalarıyla ilişkilidir.[24] Çinlilerin ilkçağın başından sonuna kadar Roma İmparatorluğu'na veya Akdeniz'e dair herhangi bir kesin bilgiye sahip olduklarına dair halen bilinen *tek* bir kanıt bulunmadığı gerçeği hâlâ geçerlidir.

Antik Çinlilerin ticaretiyle ilgili kanıtların hepsi neredeyse *kuzeye* doğru yapılanla ilgiliydi, batıya değildi. Başka bir deyişle, kuzeyli göçebelerle esasen Hiung-nu ile yapılan *Heqin* anlaşmalarında şart koşulan sınır pazarlarıyla ilgiliydi. Batıyla herhangi bir sözde ipek yolu üzerinden yapılan ticarete dair hiçbir kanıt yoktur. Kuzeyle ticaret pekâlâ ipek içeriyordu ama Çinlilerin Hiung-nu krallarına gönderilen hediyelerin

22. Liu 1988: 48-51.
23. Liu 1988: 31.
24. Yule ve Cordier 1916: 41.

parçası halinde sadece dolaylı olarak; ekonomik anlamda göçebelerle asla "alım satım" konusu edilmediği gibi, Han [hanedanı] tarafından ipek üretimini beslemeye yönelik herhangi bir ihracat ihtiyacı da teşvik edilmemişti.

Erken dördüncü yüzyılda Sogd tacirler tarafından yazılan ve Aurel Stein tarafından 1907'de Dunhuang'ın batısındaki antik gözcü kulelerinden birinde bulunan, "Sogd mektupları" denilenlerin üstünde çok fazla durulmuştur. Bu mektuplardan sıkça Çin'le Sogd tacirlerin başı çektiği batı arasındaki serpilen ticaretin kanıtı diye söz edilir. Ancak sadece hem doğuyla hem de batıyla ticaretin durgunluğundan ve bunun birkaç yıldır böyle olduğundan –ve çok yıl daha böyle kalacağından– şikâyet eden Nanai-vandak adlı tacir tarafından 313'te yazılan beş mektup vardı. Sonuçta bu mektupları gönderme imkânı bile bulunamamıştı. Mektuplar zaten işte bu nedenle Stein tarafından keşfedilinceye kadar dayanmıştı: Başka bir ifadeyle bunlar ticaretin *yokluğunun* kanıtlarıdır.[25]

Daha sonraki Çinli tarihleri bazı ayrıntılar açısından örneğin Emevilerin Konstantinopolis'le ilişkileri bakımından şaşırtıcı şekilde eksiksiz çıkabilirken, diğerleri açısından aynı ölçüde belirsizdir. Eyyubiler devrindeki Suriye Bizans İmparatorluğu'yla, Hıristiyanlık da Budizm ile karıştırılmıştır.[26] Bir defa daha, on dokuzuncu yüzyılda "Bütün bu gözlemlerde Batı uygarlığının büyük payitahtlarına Uzak Doğu tarafından bölük pörçük bir şekilde Ta-Tsin ve Fulin adları altında bakılmasıyla, Batı'da büyük Doğu uygarlıklarına Sinae ve Seres adları altında bakılması arasında epey benzerlik görüyoruz"[27] diye yazan Sir Henry Yule'ın kelimeleriyle noktalayabiliriz. Batılı kaynaklardaki gibi, Çinli kaynaklarda da Avrasya'nın ortaçağda Moğolların yönetimi altında birleştirilmesine kadar, Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan örgütlü, sistemli kara rotalarının mevcudiyetini destekleyecek hemen hemen hiç kanıt yoktur ve Han imparatorunun İpek Yolu'nu resmen "açtığı" düşüncesi modern bir uydurmadır.

İPEKTEN DENİZ

Daha da önemlisi, kara yoluyla ticaretin kanıtı diye sözü edilen çoğu edebi kaynağın bağlamı karadan çok deniz rotalarıdır. Bundan dolayı Hindistan'a el attığımızda Batı'yla deniz ticaretinin bol kanıtı bulunduğunu görürüz.

---

25. Grenet ve Sims-Williams 1987; Torday 1997: 170-1.
26. Yule ve Cordier 1916: 48-9.
27. Yule ve Cordier 1916: 49-50.

Sina veya Thina'nın haberleri Batı'ya ilk defa karadan değil denizden getirilmişti ve burası Seres/Serica ile özdeşleştirilmemişti. "Sina" bayağı Hindistan'ın doğusunda belli belirsiz bir yerdeydi, belki de Güneydoğu Asya'dan bahsediliyordu. Hindistan ve Seylan MS ikinci yüzyıl itibarıyla Sumatra ve Cava'ya muntazaman denizden bağlantılıydı. Bu bağlantı yedinci yüzyılda Çin'e uzanmıştı. Bundan dolayı Hindistan ve Sri Lanka'da [Seylan] sekizinci ve onuncu yüzyıllarda, özellikle buraya gelen artan sayıdaki Çinli Budist hacının ihtiyacını karşılamak üzere, epey manastır inşa edilmişti. Çin-Hindistan arasındaki hac yolculuğunun denizden yapıldığına dair başka kanıtlar da vardır. MÖ birinci yüzyıldan kalma *Milinda-panha* veya "Menandros'un [Milinda'nın] Soruları" adlı Budist metninde deniz ticaretinin tasviri vardır. *Hou Han Shu* Hindistan'daki emtiayı sayıp döker ama çoğunun ne Çin'e ithal edilmeye değecek kadar nadir ne de kıymetli olduğunu belirtir. Ayrıca Hindistan'ın emtiası arasında Roma İmparatorluğu'ndan ithal edilen kalemler bulunduğunu da kaydeder ki bu Çin'le Roma arasında doğrudan ticaretin yokluğuna işaret eder.[28]

Sevap kazanmak amacıyla mercan, inci ve sırça bağışlarıyla saygı gösterilen Budist manastırlarında bazı ticaret kalemlerine rastlanabilir. Bunlar nadirlik kıymetleri yüzünden Çin literatüründe harikulade kalemler diye bilinirdi.[29] İpek, altın, laciverttaş ve gümüşün yanı sıra bunlar da Budizmin "yedi hazinesine" dahildi. Bu "yedi hazine" Çin'e aktarılan Budist ibadetinin standart paketi halini almıştı. Çin kayıtlarına göre hepsi *Ta Ch'in* diye tanımlanan "batıdan" gelen mercan, Çin'deki Eski Han hanedanından Jin hanedanı devrine kadar son derece üstün tutulmuştu. Ta Ch'in çoğunlukla Roma İmparatorluğu'yla, daha da kesin bir şekilde Suriye'yle veya İskenderiye'yle özdeşleştirilir ama aynı zamanda Dekkan anlamına da gelebilir. Kaynak genelde Kızıldeniz veya Hint Okyanusu olmalıdır, neredeyse kesinlikle mercan kaynaklarının sınırlı bulunduğu Akdeniz değil.[30] Çin bölündüğünde Kuzey Çin mercan temin edemiyordu. Bu Güney Çin'e mercanın ancak denizden ulaştığına işaret eder. Romen ve Bizanslı tacirler Kızıldeniz'den mercan talebinin farkındaydılar ama onlara kaldıysa bu sadece bir *Hint* talebiydi, Çinli değil. Gene, mercan kanıtı kara yoluyla doğrudan bir Romen-Çinli ticareti bulunmadığını, sadece deniz yoluyla Hindistan'a [ulaşıldığını] akla getirir. İnciler de Çinliler tarafından üstün tutuluyordu ama bir defa daha başlıca kaynak, Batı'daki başlıca inci kaynağı Basra Körfezi

28. Torday 1987: 408; Liu 1988: 53-4 ve 114-5; 1998: 35-6 ve 69.
29. Liu 1988: 80.
30. Liu 1988: 55'te [ileri sürülenin] aksine.

yerine, Seylan ve Güney Hindistan'dı. Bunlar muhtemelen Çin'e altıncı yüzyılda doğrudan deniz yoluyla Güneydoğu Asya'dan geliyordu ancak Hindistan'dan Orta Asya yoluyla karadan da gelmiş olabileceğine dair bazı kanıtlar da vardır. Bir büyük inceleme Hindistan'la Çin arasındaki ticaret ve temasları özetlerken, sadece "aksak bir piyasa sistemi" vardı ve "iki antik uygarlık arasında ticari bir ekonominin vücut bulması için altyapı yoktu" diye itiraf eder.[31]

ARKEOLOJİ MENŞELİ KANITLAR

Arkeolojik kalıntılar edebiyattan elde edilen kanıtlara çok az şey katar. Orta Asya'da alt tarafı bir avuç dolusu Romen nesnesi ortaya çıkarılmıştır. Hepsi Roma'yla herhangi bir karadan bağlantıyı desteklemek açısından kayda değmezdir. Güneydoğu Asya'da bazı Romen nesneleri bulunmuştur: Antoninus hanedanı devrinden kalma oyma yüzük taşı, tunçtan bir Romen kandili ve Mekong deltasında ara sıra rastlanan bir Romen madeni parası. Bu kara ticaretine değil deniz ticaretine ve neredeyse kesinlikle Hint aracılara delalet eder. Orta Asya'da ara sıra madeni para buluntularının yanı sıra başka Romen veya Romen kaynaklı nesnelere de rastlanmıştır ama bunlar o kadar azdır ki kuvvetle muhtemel bunlara [rastlanması] "sürüklenme" sonucudur ve hiçbir şekilde bilfiil ticaretin kanıtı gibi görülemez. Edebi kaynaklar Çin'e Batı'dan başka bir deyişle Roma İmparatorluğu'ndan bir miktar cam ithal edildiğine işaret eder. Ancak Çin camını Roma camından ayırmakta çok sayıda sorun vardır çünkü Çin camı iyice kanıtlanmamıştır. Ayrıca Hindistan'da imal edilen cam da mevcuttur.[32]

Roma İmparatorluğu Doğu'nun ihtiyaç duyduğunun çok azını karşılayabilirdi. Cam önemliydi ve ihtimal ki Begram [Peşaver] camına (aşağıda) dair kanıtlar böylesi bir ithalatla ilgiliydi. Ama Çin'de ve Orta Asya'da bulunan çoğu cam, analiz sonucunda, Romen değil yerel imalat ürünü çıkmıştır. Karşılığında yapılacak az bir ticaret olunca, Roma'nın Doğu'dan ithal ettiği mecburen altın sikkeyle ödenecekti. Orta Asya'da çok az Çin'de daha da az Romen madeni parası bulunmuştur. Öte yandan Güney Hindistan'da bu ticaretin karşılığını vermekte kullanılan büyük miktarda Romen altın sikkesi keşfedilmiştir. Hatta Güney Hindistan'ın Kerala ve Tamil Nadu kıyılarındaki muhtemelen Romen ticaret merkezlerinde kazılar yapılmıştır. Bu, bir defa daha Çin ticaretinin kara yolu yerine Hindistan üzerinden deniz rotalarıyla gelen dolaylı bir

31. Liu 1988: 54-8, 174-5.
32. Liu 1988: 58-63; Whitehouse 1989; Ball 2000: 135-6.

ticaret olduğunu akla getirir. Mevcut bulunan ticaret [konusu emtia] ya Kızıldeniz'den ya da Basra Körfezi'nden Kuzeybatı Hindistan'daki Barygaza (Broaçh) limanına veya Güney Hindistan'daki limanlara gelirdi. Hindistan'dan Çin'le herhangi bir ticaret de gene Hindistan'ın doğu kıyısında bulunan Romen nesneleri miktarının gösterdiği gibi büyük ölçüde Güneydoğu Asya yoluyla denizdendi. Hindistan'dan kuzeye doğru Afganistan üzerinden Orta Asya'ya giden tali bir rota da vardı. Muhtemeldir ki bu rota daha doğuya ve sonuçta Çin'e kadar devam ediyordu ama denizden gelen trafikle kıyas kabul etmezdi.

Orta Asya'daki Romen kültürel varlığıyla ilgili en muhteşem arkeolojik kanıtlar belki de Afganistan'da yer alan Begram'daki keşiflerdi. Begram MS birinci yüzyıldan üçüncü yüzyıla kadar süren ve Orta Asya'nın büyük bölümüyle, Afganistan ve Kuzeybatı Hindistan'ı kapsayan Kushan İmparatorluğu'nun saltanat şehirlerinden biriydi. Fransız arkeologlar tarafından 1930'larda kazılan hayretlere düşürücü bir görnü, Hindistan menşeli stuko, tunç, fildişi eşya, Çin menşeli lake eşya ve –en önemlisi– o ana kadar keşfedilmiş en hayranlık uyandırıcı Romen züccaciye koleksiyonlarından birini içeriyordu. Gelgelelim son günlerdeki incelemeler "Batılı" menşeli bu hazinelerin aslında Mısır ve Arabistan'dan kaynaklandığını gözler önüne sermiştir. Bu durum bunların Begram'a deniz yoluyla yani Kızıldeniz ve Umman Denizi üzerinden Kuzeybatı Hindistan'a (ki Kushan toprağıydı) ulaştığını akla getirmektedir. Bundan dolayı buna Batı'yla yapılan karadan ticaretin kanıtı gözüyle bakılamaz. Rota doğrudan doğruya kara yolunu izleseydi, nesneler Mısır ve Güney Arabistan atölyeleri yerine Suriye ve Anadolu atölyeleri menşeli olurdu. Bundan ötürü, aslını ararsanız Begram hazineleri ilkin kara rotasını akla getirse de bunun yerine Akdeniz'den Orta Asya'ya Hindistan üzerinden bir deniz rotasını destekler.[33]

Hem popüler hem de akademik tahayyülde çok defa İpek Yolu'yla ilişkilendirilen şehir Suriye Çölü'ndeki Palmyra'dır. Nitekim bu, "Palmyra ve İpek Yolu" adlı 1992'deki bir uluslararası akademik konferansın konusuydu. Konferans UNESCO ve Suriye hükümetinin yanı sıra arkeologlar, tarihçiler ve Avrupa, Kuzey Amerika, Arap dünyasıyla Japonya'nın her yanındaki diğer uzmanlardan meydana gelen bir uluslararası topluluk tarafından desteklenmişti. Palmyra'nın Basra Körfezi'nden İngiltere'nin kuzeyine kadar uzanan bir uluslararası ticaret ağının göbeğinde yer aldığı doğrudur. Palmyra'daki bazı türbelerde MS ikinci ve üçüncü yüzyıllara tarihlenen bazı küçük ipek kırıntılarının bulunduğu da doğrudur. Gene

33. Ball 2000: 136-7.

de gerçek şudur ki Palmyra'ya ait belgelerde ipeğin hiç bahsi geçmez. Örneğin halen Ermitaj Müzesi'ndeki ünlü Palmyra gümrük tarifesi yazıtı şehirden geçen mallar üzerinden tarh edilen vergileri listeler: Bahsi geçen yegâne dokuma yünlüdür ve şehir listedeki en pahalı emtia niteliğine sahip güzel kokulu yağlar sayesinde fuhuştan ipekten kazandığından daha fazlasını kazanıyordu. Dahası, Palmyra ticari rotasının, şehrin iç kısımdaki konumuna rağmen artık deniz rotalarının bir parçası olduğu kesin bir şekilde gösterilmiştir: Fırat'tan aşağıya nehir yoluyla, ardından da Basra Körfezi boyunca deniz yoluyla.[34]

Aurel Stein tarafından sitte toprak altından çıkarılan belgelere göre, Çin Seddi'nin batı ucunu imleyen Dunhuang'ın kuzeybatısındaki geçit ve kapı Yumen Kapısı veya "Yeşim Kapısı" diye biliniyordu. Bu da hiç değilse Çinlilerin bakış açısıyla herhangi bir ticaret rotası vardıysa bunun bir İpek Yolu değil bir "Yeşim Yolu" olduğunu ima eder.

İPEK

İpek Yolu elbette ticari malların en egzotiğiyle tanımlanır: İpek. Ama bir defa daha, derinlemesine incelediğimizde ipek ticareti kanıtı kumaşın kendisi kadar zayıflar. Ayrıca muazzam ölçüde abartılmıştır. Çinlilerin ipekböcekçiliğinin "sırrını" sakladıkları bir efsanedir. Dahası ne Çin'den sezdirmeden kaçırıldığına ne de Batı'ya kara yoluyla ulaştırılan temel bir ticari emtia olduğuna dair kanıt vardır. Ege'deki Kos'ta adı geçmeyen bir kozadan çekilen iplikle ilkel bir ipekli yapıldığı MÖ dördüncü yüzyıl kadar erken tarihlerde fark edilmişti. Bu *Coa vestis* diye biliniyordu ve tahminen bir tür yabani ipekti. Roma İmparatorluğu devrinde gerçek ipeğin Hindistan'dan kaynaklandığı düşünülüyor ve Çin'le ilişkilendirilmiyordu.[35] İpek üretimi MS ilk yüzyıllarda *Güneybatı* Çin'den Assam yoluyla Hindistan'a yayılmıştı. Bu da Hindistan'a Orta Asya üzerinden hiçbir ipek rotası olmadığına işaret eder. Kuşkusuz Gupta hanedanı devrinde bizzat Hindistan'ın kendisi bir ipek üreticisiydi ve Gupta literatüründe hem özellikle Çin ipeğine hem de ev ipek dokuma endüstrisine atıfta bulunulur.

Aslında Roma İmparatorluğu'ndaki ipek de, Asya üzerinden kara yolu yerine, Hindistan aracılığıyla dolaylı bir şekilde ulaşmıştı. Ayrıca cazibesine rağmen ipek hiçbir zaman Roma İmparatorluğu'na ithalat edilen Doğu menşeli bir temel emtia değildi, aksine baharat ve diğer

34. Browning 1979: 14-18; Gawlikowski 1994; Muhesin 1996.
35. Raschke 1978: 622-3; Torday 1978: 408-9; Liu 1998: 74, not 1; Mallory ve Mair 2000: 49-50.

emtia ondan katbekat daha başta geliyordu. Yunan ve Latin yazarlar ondan baharat ticaretine kıyasla tali diye bahsederler ve ona Çin'den değil Hindistan'dan gelen bir şey gözüyle bakarlar. Çin'in ihraç ettiği ipeğin neredeyse hepsi dışarıya denizden yola çıkmış çoğunlukla da Hindistan'a gitmişti. İran Sasaniler devrinde Batı'ya ihracat yapan bir ipek üretim merkezi haline gelmişti. Sasani ipeği Tang devrinde Çin'e girmişti. İpek imalatı Konstantinopolis'te altıncı yüzyılda, Suriye'deyse çok daha önce yer etmişti.[36]

Sincan'ın çöllerindeki kuma gömülü kalıntılarda ve Güney Sibirya'nın donmuş türbelerinde eski zamanlardan kalma ipek bulunmuştur. Bu Çinliler tarafından batı sınır bölgelerindeki kendi vasal ve bağımlı topraklarına gönderilen ipekti; keza uluslararası ticarete mahsus değildi. Örneğin İç Asya'nın Hiung-nu kabileleri Eski Han hanedanından, çok defa en parlak döneminde yılda 92.000 metreye varan [ayni] ipek yardımı alırdı. Hiung-nular da bunu gene [ayni] yardım olarak kendi kabileleri arasında dağıtırdı. Muhtemeldir ki bunun bir kısmı Batı'ya ulaşmıştı.

Han hanedanı sonrası devirde ipek, para birimi olarak kısmen maden paranın yerini almıştı: Vergiler ipek ve tahıl cinsinden hesaplanabiliyordu. Ayrıca dördüncü yüzyıl Budist literatüründe ipekten para birimi diye bahisler mevcuttur. Bu yüzden Hotan'ın üretim merkezi haline gelmesiyle, ipek Tarım Havzası'nda dördüncü yüzyıldan sonra para birimi olarak kullanılmıştı. Örneğin 732'de bir kadın köle kırk top ipek, 733'te bir at on sekiz top ipek tutuyordu ve kiranın yanı sıra erat maaşı ödemek için de ipek kullanılıyordu. Çin ipeğine dair Orta Asya ve daha kuzeydeki kayıtlar ve ara sıra rastlanan arkeolojik kanıtlar her halükârda düzenli bir ticaretten çok göçebeleri yatıştırmak için Çin'in verdiği bir kereye mahsus diplomatik armağanlardı. Her hal ve şartta bu ipeğin çok azı Batı'ya ulaşmıştı. Sanki geç yirminci yüzyılda Türkmenistan'la Britanya arasında gelişen ticaretin kanıtı sırf Türkmenbaşı Niyazov'un Başbakan John Major'a armağan ettiği bir ata dayanıyordu (bir at rotası?).[37]

Batı'da ipeğin izlerini aradığımızda, bunun şaşırtıcı şekilde elle tutulur gözle görülür olmadığını anlarız. Mısır'daki ikinciden dokuzuncu yüzyıla kadarki Kopt definlerinde toprak altından çıkarılan bütün dokumalar arasında ipeğin tek bir kırıntısına bile rastlanmamıştır. Avrupa kiliselerinde muhafaza edilen bütün yirminci yüzyıl öncesinin ipekleriyle ilgili son günlerdeki bir incelemede çıka çıka örneklerin sadece binde birinin Çin'den kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Avrupa

36. Liu 1998: 17, 21.
37. Bartield 1989: 45-9; Liu 1998: 19-20, 56-62.

kiliselerinin onuncuyla on üçüncü yüzyıl koleksiyonları arasında ortaçağ Avrupa'sından kalma Buhara [Zandane köyü] menşeli *zandaniji* diye bilinen bir tür desenli kumaş bulunmuştur. Bu çok defa ipekle karıştırılmaktadır ve Çin ipliğiyle dokunmuş bulunma *ihtimali* vardır ama muhtemelen pamuk ipliğindendir. Her halükârda *zandaniji* örnekleri dokuz parçadan ibarettir: Bir "ipek yolu" için pek kanıt sayılmaz. İpek taş çatlasa "Avrupa'ya ancak nüfuz etmiştir, akmamıştır."[38]

Hindistan'da mutlak surette Çin'e has diye tasdik edilen çok az antik ipek bulunmuştur. Ayrıca Orta Asya'da önde gelmesi de abartılmıştır. Örneğin Xuanzang adlı Çinli hacı yedinci yüzyılda Afganistan'da yer alan Hadda'daki büyük Budist kutsal merkezinde ibadet ederken elli altın sikke, bin gümüş sikke ve sadece dört ipek sancak bağışlamıştı. Bu ipek ticaretinin önde gelmesinin pek kanıtı değildir.[39] İpek kayıtları Çin'in kendisinde bile abartılı olabilir. Örneğin Tang hanedanı devrinde yıllık gelir 7,4 milyon top ipek içeriyordu ama aynı zamanda 10,35 milyon top keten de.[40] Marko Polo'nun İran ve Orta Asya'daki şehirleri dair tasvirlerinde, kendir ve (özellikle) pamuklu gibi diğer dokumalar önemli bir rol oynarken, ipekten neredeyse zerre kadar bile bahsedilmez. "Pamuk Yolu"? Muhtemelen Uzakdoğu'yla Güneydoğu Asya arasında ipekten çok Hint-Pasifik bölgesinin boncuklarıyla ticaretin daha fazla maddi kanıtı vardır.[41]

Açıkçası Marko Polo, İpek Yolu'yla ilişkili bütün insanlar içinde, herhangi bir başka benzersiz gezginin üstünde bir yer tutar. Ama Marko Polo sözde İpek Yolu'ndan bin yıl sonra ortaya çıkmıştı. Dahası, bizzat Marko Polo'nun tanıklığı aslında bir İpek Yolu'nun –veya Çin'le düzenli bir kara yolu ticaretinin– varlığını *çürütür*. Çünkü Marko Polo'nun bu kadar ünlü olmasının tam nedeni yolculuğunun bu kadar eşsiz sayılmasıydı: Başka bir deyişle böyle yolculuklar, böyle ticaret hemen hemen bilinmedik ve inanılmazdı. O kadar eşsizdi ki yolculuğuna da, hikâyesine de düpedüz inanılmamıştı –ve bugün birçok insan hâlâ inanmamaktadır.

DÜŞÜNCELERİN AKIMI

İpek Yolu'yla genellikle en çok ilişkilendirilenler sadece ipek ve diğer emtia değildir. Aksine Doğu'yla Batı arasında düşüncelerin serbest akımı da ilişkilendirilir: Matbaa, kâğıt, barut, pusula ve dinler böyle bir rotanın kanıtı diye değinilen birçok düşünce ve icattan bazılarıdır.

38. Liu 1998: 8, 124-6.
39. Liu 1998: 69.
40. Liu 1998: 62.
41. Katsuhiko ve Gupta 2000.

Bir defa daha aslında bir rotanın varlığını *çürüten* tam tersine birebir bunların hareketidir.

Batı'dan Doğu'ya giden icatlara, yolda ilerlemeleri beş yüz yılla bin iki yüz yıl arasında bir zaman alan uskur ve krank miliyle, ancak altı yüzyıl kadar zaman alan İran yel değirmeni dahildir. Çin'den Batı'ya armağan edilip İpek Yolu üzerinden geldiğine en çok değinilen matbaadır. Ancak Aurel Stein tarafından Dunhuang'da bulunan ve halen British Library'deki *Elmas Sutra* (Çincesi *Jingang Jing*) adlı 868'den günümüze ulaşan dünyanın en eski matbu kitabıyla 1450'den kalan Gutenberg Kitabı Mukaddesi arasından neredeyse altı yüz yıllık bir aralık vardır. Şu diğer büyük İpek Yolu emtiası yani kâğıt aşağı yukarı on iki yüzyılla iki katı zaman almıştı. Çinlilerin İpek Yolu'nun bir başından bir başına son hızla giden diğer icatlarına gelince, mıknatıslı pusula çabucak on bir yüzyılda; el arabası, arbalet [tetikli yay] ve dökme demir beş yüzle on iki yüzyıl arasında bir sürede; ve barut, gerçi pek bir roket hızıyla sayılmaz ama (bir İpek Yolu yolcusununki şöyle dursun) biraz daha hızla aşağı yukarı dört yüzyılda Batı'ya varmıştı.

Dinlerden çoğunlukla değinilen belli başlısı Hindistan'dan Çin'e geçen Budizm'dir. Örneğin son günlerdeki bir otorite gayet tereddütsüz bir şekilde "İpek Yolu'nun açılmasıyla Budizm Doğu Orta Asya'nın bir başından bir başına hızla yayılmıştır..." diye ilan eder.[42] Aslında Budizmin Çin'e ulaşması beşle sekiz yüzyıl arası kadar bir zaman almıştır. Bu pek "hızlı bir yayılma" sayılmaz. En eski kanıtı Doğu Çin'dir. İlk defa MÖ birinci yüzyılda Han sarayında kayda geçmiştir ama Budizmin Tarım Havzası'ndaki en eski kanıtı MS ikinci yüzyılın ortalarıdır. Bu da doğu-batı yayılımına işaret eder. Bu ve başka kanıtlar doğrudan doğruya kara yoluyla değil deniz yoluyla geldiğini akla getirir. Ne var ki Budizm MS geç birinci yüzyıl itibarıyla bile hâlâ Çin şehirlerindeki yabancı mahallelere hapsolmuştu. Xi'an şehrindeki altıncı yüzyıldan kalma müphem Nasturi steli kanıt sayılırsa, Hıristiyanlık pek daha hızlı değildi. Geç altıncı yüzyılda kadar erken tarihlerde Sincan'a giren Manicilik daha hızlı, aşağı yukarı üç buçuk yüzyıl kadar çabucak yayılmıştı.[43]

Bu hızla İpek Yolu üzerindeki ortalama ilerleme hızı hayretlere düşürücü bir sürate yani *saatte on ikiyle on sekiz inç* arasındaki bir şeye çıkar ki bu bir salyangozun ortalama hızının yarısıdır: Bu hız belki de popüler tahayyülün vızır vızır ticaretinden çok kıtaların kaymasıyla karşılaştırılabilir.

---

42. Mallory ve Mair: 62.
43. Yule ve Cordier 1916: 63; Zurcher 1959; Liu 1988: 139-40.

İPEK VE POLİTİKA

Öyleyse İpek Yolu neden zihinlerimize bu kadar takılıyor? Hüsnükuruntudan ibaret olabilir mi? Efsane kısmen on dokuzuncu yüzyılın haritalama, keşif, rotalar tayin edip bunları çizme takıntısından ileri gelmektedir. Unutmayın ki bu büyük demir yolu projelerinin, Ordnance Survey*, Survey of India** gibi kuruluşların ve dünyada irtibat kurmaya yönelik benzer büyük planlar çağıydı. Bundan dolayı da hiçbirinin bulunmadığı antik rotaları teşhis etme istekliliği [çağıydı]. Ne var ki on dokuzuncu yüzyılın gerçekçi coğrafyası her zaman önemli ölçüde romantizmle terkip edilmişti. Bu kafa karıştırıcı bir terkipti. Flecker'ın *Hasan* adlı tiyatro eserindeki "Semerkand'a Altın Yol" adlı şiiri bundan kaynaklanan böyle bir efsaneydi. On dokuzuncu yüzyıl keşif tarihi de benzer efsanelerle doludur. Bu imge yaratılır yaratılmaz bundan uzaklaşmak güçleşmiş ve İpek Yolu imgesi çığ gibi büyüyerek gizemli, harikulade ve başka bir şeyin imgelerine dönüşmüştü. 1960'larla 1970'ler, hippilerin Doğu rotası ve egzotik eşya tutkusu yüzünden bu imgenin Don Kişotvari bir torunuydu. İmge hem sürü psikolojisine yol açmış hem de köşeyi dönme yolu halini almıştı: İpek Yolu uluslararası ve kozmopolit bir imge peşine düşen politikacıların da çok ihtiyaç duyulan araştırma fonlarını kovalayan araştırmacıların da işine yaramıştı. Daha da önemlisi dünya çapındaki bir turizm endüstrisinin en büyük satış inceliklerinden biri haline gelmişti. Asya'daki çoğu ülke, Türkiye'den Çin'e, İpek Yolu'na "katılmak" için koşturmuş ve artan sayıda turisti kendilerine çekmek amacıyla birdenbire antik kalıntılarıyla mimari harikalarını "İpek Yolu" şehirleri diye yaftalamıştır.

1989'da Demir Perde'nin çökmesi neredeyse bir İpek Yolu manisine yol açmıştı. Orta Asya'nın yenice bağımsız eski Sovyet devletleri Gürcistan veya Ermenistan veya Litvanya'nın aksine hiçbir millet aidiyeti tarihine sahip değildi: On dokuzuncu yüzyılın Buhara Emirliği veya çeşitli Türkmen hanlıkları, Tacikistan veya daha da amorf Kazakistan şöyle dursun, hiç de Özbekistan veya Türkmenistan'ın öncüsü değildi. Bu durum yakınlarda hiçbir bağımsızlık mücadelesi tarihleri bulunmaması nedeniyle ağırlaşmıştı: Orta Asya devletlerinin bağımsızlığın hemen öncesindeki yıllarda bir Gandi'si veya Símon Bólivar'ı veya Ben Bella'sı yoktu. Bağımsızlık neredeyse kelimenin tam anlamıyla birdenbire gerçekleşmişti. Düpedüz bir sabah uyandıklarında onlara kendi başınasınız denmişti –hatta çok defa Sovyet devrindeki rejimin aynısıyla

* Birleşik Krallık haritacılık ajansı. (ç.n.)
** İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından kurulan Hindistan haritacılık ajansı. (ç.n.)

devam etmişlerdi. Bu tarihsel bir kimlik, pozitif ama Orta Asya'ya has bir imge sağlayacak geçmiş bir şey arayışına yol açmıştı. Dört elle İpek Yolu'na sarılmışlardı. O, bütün bileşenlere sahipti: Enternasyonalizm, cazibe, egzotiklik, lüks mallar, halkların birbirine bağlanması, serbest ticaret, düşüncelerin dolaşımı, gerçek bir antik "Birleşmiş Milletler", Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bir uluslararası ağın kavşağı olduğu zaman –tamamı post-Sovyet, post-Komünist, post-Stalinist bir dünyadaki pozitif imgeler. İpek Yolu efsanesi eski Komünist ideolojinin yerini tutarken o kadar baş döndürücüydü ki Ruslar dahi sürüye katılmak için sıraya girmişlerdi. İç Asya tarihinin, coğrafyasının veya arkeolojisinin neredeyse herhangi bir yönüyle ilgili pek çok post-Sovyet eserin varılan hükümler [pasajının] sonuna yerleştirilmiş veya bir alt başlığa iliştirilmiş göstermelik bir "Büyük İpek Yolu" bahsi bulunacaktı, *mantra** gibi dile getirilecekti. Sanki mecburi İpek Yolu bahsi daha evvelki bir neslin mecburi Marksist tarafgirliğinin yerini almıştı.

Yeniden doğan İpek Yolu post-Maocu Çin'de meydana gelen değişimlerle daha da kuvvetlenmişti. 1996'dan beri Çin'e yaptığım yolculuklarda, yıllar içinde kentsel görünümde hayrete düşürücü bir değişimin ortaya çıktığını fark ettim: Neo-Klasik mimarinin yükselişini. Çin'in kendi son derece zengin mimari mirasına rağmen gitgide her şeyde, bankalardan gece kulüplerine kadar Çin'in yeni mimarisinde kullanılmaktadır. Elbette bu tür çoğu bina, Korinthos tarzı yapıştırma sütunları, Klasik düzenlerin yanlış kullanılması, hatta oranların daha da yanlış kullanılmasıyla antik Romen mimarisinin birer müsveddesidir. Ama her şeyden önce ilettikleri mesaj *Batılı*dır. Çin'in halihazırdaki Batı'ya açılımı, ticari devrimi ve büyük çaplı ihracat hamlesi, Batılılaşması ve neo-milliyetçiliği açısından mükemmel imge İpek Yolu'dur. Dahası, antik Çin'in dünya çapında bir ticaret ağına ön ayak olduğu, Çin'e has düşünce ve icatların yerküreyi batıya doğru kökünden değiştirmek üzere yol aldığı bir zamandan kalma bu imge, Çin'in kendi öz imgesi diye algılanmaktadır. Hiçbir şey ipekten daha *Çin'e has* değildir: Çin'e has bir icat ve Çin'e has bir rotadır. Çağdaş Çin'de İpek Yolu artık hem Çin Seddi kadar güçlü –ve onun ölçüsünde Çin'e has– bir imge hem de bir mecazdır; hatta Xi'an şehrinde İpek Yolu'nun başlangıcını imleyen bir anıt vardır.

Modern İpek Yolu endüstrisi beklenmedik bir mahalleden ilave destek görmüştür: Türkiye'den. Sovyetler Birliği'nin çöküşü Türkiye'ye Asya'nın tam bir başından bir başına uzanıp esasen Türkçe konuşan bütünüyle yeni bir hinterlandın kapısını aralamıştır. Türkiye yeni ticari

* Hinduizm ve Budizm'de mistik etkisi olduğuna inanılan kutsal kelime. (ç.n.)

imkânlardan yararlanan ilk Batılı ülkeydi: Yeni bir Türk dünyası. Daha da önemlisi, o zamana kadar yüzleri hâlâ Avrupa'ya ve Osmanlı mirasına çevrili Türkler, Orta Asya ve ötesindeki Türkçe konuşan halkların muazzam geçmişinin yeniden farkına varmışlar ve İpek Yolu'na bu Türk tarihinin bir parçası gözüyle bakılmıştı. İpek Yolu şimdi Türkçe konuşulan toprakların –İpek Yolu veya Büyük İpek Yolu'nun– dört bir tarafındaki, Türkiye'den Kırgızistan'a, kılık kıyafet markalarından Türk destekli mühendislik projelerine kadar, reklam endüstrisinin alışılmış ve tanıdık bir parçasını meydana getirmektedir.

Bundan dolayı, "İpek Yolu" Richthofen Baronu'nun –veya Marko Polo veya Ptolemaios veya İmparator Wu Di'nin– asla hatırına gelmeyecek şekilde yeniden doğmuştu. Birkaç vesileyle "yeniden açılışının" resmi duyurusunu devlet başkanları bile yapmıştı. Örneğin 13 Mayıs 1996'da İran'da yer alan Serahs adlı sınır kasabasındaki İran-Türkmenistan demir yolu bağlantısının resmi açılışına sekiz bölgesel devlet başkanı katılmış, İpek Yolu'nun ilkçağdan bu yana ilk defa resmi "yeniden açılışı" diye afişe edilmişti. İran'la Ermenistan arasındaki demir yolu bağlantısı "Raylar Üzerinde İpek Yolu" diye duyurulmuştu.[44] 1998'de Avrupa ve Asya'nın dört bir tarafına bir ulaşım ağı tesis edilmesine yönelik Türk planı Bakü'de "İpek Yolu Anlaşması" diye imzalanmıştı. Yirmi üç Asya ülkesi arasında Asya ve Avrupa arasında bir otoyol ağı kurmak amacıyla 2004'te yapılan antlaşma resmen "Yeni Bir İpek Yolu" diye tanımlanmıştı.[45] Çin'in 2008'deki Pasifik kıyısından Orta Asya boyunca Avrupa'ya bir kara yolu inşa etme planı "İpek Yolu'nu yeniden inşa etme" diye takdim edilmişti.[46] Çin'le Hindistan arasındaki Himalaya geçidinin yeniden açılışından övgüyle "İpek Yolu'nun yeniden açılışı" diye bahsedilmişti.[47] Tibet'e giden Çin yapımı yol "Dillere Destan İpek Yolu" diye ilan edilmişti.[48] Her yıl Çin'de düzenlenen bir İpek Yolu güzellik yarışması bile vardır. İpek Yolu artık salt bir rotanın çok ötesindeki bir şey halini almıştır: Eterin bir parçası haline gelmiştir. Yirmi ülkeyi birleştiren 27.000 kilometre uzunluğundaki fiber optik kablo "İpek Yolu telekomünikasyon bağlantısı" diye duyurulmuştur. Özbekistan'da UNESCO ve UNDP [Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı] ile elbirliğiyle kurulmuş bir İpek Yolu radyo istasyonu ve İpek Yolu adlı bir çevrimiçi oyun vardır.[49] İpek Yolu adlı bednam bir çevrimiçi

44. *Armenia Now* 20 Ocak 2009.
45. BBC News, 26 Nisan Pazartesi, 2004.
46. *China Daily* 10 Ocak 2008.
47. *China Daily* 4 Şubat 2009.
48. *The Age* 27 Haziran 2006.
49. BBC News, 16 Ekim Cuma, 1998.

ecza pazaryeri mevcuttur. İpek Yolu semaların –Azerbaycan'da "İpek Yolu" adlı bir hava yolu şirketi vardır[50]– hatta "Kozmos'a İpek Yolu başlıyor" diye tanımlanan Çinli uzay programıyla bunun da ötesinin, yani uzayın yolunu tutmuştur.[51]

SÜRÜ PSİKOLOJİSİ VE KÖŞEYİ DÖNME YOLU

Büyük İç Asya coğrafyacısı ve tarihçisi Owen Lattimore, 1940'ta genellikle savunulan Sincan'ın Çinliler tarafından ipek ihracatı –başka bir deyişle "İpek Yolu"– için kasten açıldığı varsayımını çürütmüş ve doğal nüfus yayılımını ileri sürmüştü. Nitekim Lattimore İpek Yolu efsanelerini epeyi ikna edici bir şekilde yerle bir edip Batı'nın onunla ilgili takıntısına parmak basar.[52] 2002 kadar geç bir tarihte Nicolo Di Cosmo adlı başka bir İç Asya tarihçisi Han hanedanın Orta Asya'ya yayılışını özetleyerek İpek Yolu teorisini elinin tersiyle itmiştir:

> Demek ki askeri yayılmadan Dayuan (Fergana veya Sogdiane) ve Daxia'nın (Baktriane) göçebe ve yerleşik halklarıyla resmi ticari ilişkilere kadar uzanan hadiseler silsilesinde "bayrak" hiç de "ticareti izlememişti". Aksine Batı Bölgeleri'nin tamamen fethi öngörülemeyen askeri ve politik gelişmelerin sonuçları yüzündendi ve Orta Asya'nın keşfi her şeyden önce Han hanedanıyla Hiung-nular arasındaki karşılıklı politik ve askeri meydan okumanın daha geniş çaplı bağlamında stratejik bir adımdı.[53]

Dikkat çekilen bu noktalara rağmen modern akademik araştırmalarda artık akıllar adeta İpek Yolu düşüncesiyle bozulmuştur. Antik ticaretin, coğrafyanın ve uluslararası ilişkilerin bütün meseleleri için üstünkörü bir açıklama olarak defalarca İpek Yolu'nun öne sürülmesiyle, Doğu'yla antik ticarete dair neredeyse bütün tartışmalar buna odaklanmaktadır. Günümüzde İç Asya ülkelerinin tarihi veya coğrafyasından ona bir parça değinmeden çok az bahsedilmektedir. Örneğin "UNESCO İpek Yolları Projesi" adlı bir dizi uzman akademik yayın, "Büyük İpek Yolu'nun" varlığının "söz götürmez" diye anıldığı, akademide revaç bulan çok sayıda böylesi kullanımdan sadece biridir. Başlıca üniversitelerde en yüksek akademik düzeylerde İpek Yolu Araştırmaları vardır. Örneğin Londra Üniversitesi'ndeki The School of Oriental and African Studies ["Şark ve Afrika Araştırmaları Okulu"] adlı enstitüde bir "İpek Yolu Sanatı ve Arkeolojisi" dersi verilmektedir. British Library bir çev-

50. Bunun farkına Mart 2004'te Bakü Havalimanı'nda varılmıştır.
51. You Tube'da.
52. Lattimore 1940: 173-4; 491-5.
53. Di Cosmo 2002: 249.

rimiçi İpek Yolu Galerisi arz etmektedir ve 2004'te "İpek Yolu, Ticaret, Seyahat, Savaş ve İnanç" adlı esaslı bir sergiyi gözler önüne sermiştir. Şu aralar her türden, çoğu en yüksek akademik düzeyde, bir "İpek Yolu" konferansları, projeleri, sergileri, kurumları ve yayınları atağı vardır.

"İpek Yolu" varsayımı yapılır yapılmaz, kısa süre içinde benimsenmiş, söz götürmez bir olgu halini alır. Daha evvel belirtilen bir arkeolojik araştırma, "İpek Yolu'nun açılmasıyla Budizm Doğu Orta Asya'nın bir başından bir başına hızla yayılmıştır..." ve "Avrupalılarla Çinlilerin... MÖ ilk yüzyıllarda... nasıl birbirlerini keşfetme noktasına geldiklerini gördük" diye ilan etmiştir.[54] Ondan sonra "İpek Yolu" tarih ve coğrafyanın etrafında dönüp durduğu söz götürmez merkezi bir olgu halinde eseri doldurur. Avrupa öncesi dünya sistemleri hakkındaki bir eser, daha önce gördüğümüz gibi Romalıların böyle bir kavramı bulunmadığı zamanda, doğrusu "Romalılar [ona] İpek Yolu adını vermişlerdi" diye ilan eder.[55] Burada alıntılanan örnekler aslında şu aralar bilimsel araştırmaları dolduran benzer ifadelerin sadece ufacık bir bölümüdür. Hemen şimdi alıntılanan iki eser de aslında, en azından benim yararlandığım, insanı hayran eden bilimsel araştırmalardır ama İpek Yolu düşüncesinin akademik çevrede tam ne kadar kökleştiğini gösterir.

İpek Yolu başka rotaların ve yer değiştirmelerin varlığını ispatlamak için geçmişe doğru bile uzatılmaktadır. Artık İpek Yolu'nun Urallar'da tekerlekli naklin gelişmesine dayanan (bunun dışında Avrasya steplerinin Tunç Çağı arkeolojisinin mükemmel bir bilimsel araştırmasının bilfiil adı olan) bir "tarih öncesi" bulunduğu kabul edilmektedir.[56] 2012'de, aşağı yukarı 40.000 yıl kadar geçmişe dayanan erken insangiller kalıntılarının keşfedildiği, Güney Sibirya'da yer alan Altay Dağları'nın yükseklerindeki Alt Paleolitik Çağ'dan kalma Denisova Mağarası'nı ziyaret ettiğimde, burası yerinde bilgi [panosunda] resmen İpek Yolu'nun Paleolitik zamanlarda buradan geçtiğinin kanıtı diye anlatılıyordu.

İpek Yolu artık hem sürü psikolojisine yol açmış hem de köşeyi dönme yolu haline gelmiştir çünkü çok ihtiyaç duyulan fonlara kaynak sağlayan güçlü bir imge olarak akademi çevresine yayılmıştır. Halen dünyanın her tarafındaki üniversitelerde İpek Yolu bölümleri, pek çok İpek Yolu adlı akademik konferans, proje, dergi ve yayın vardır. British Library bir İpek Yolu Projesi'ne sahiptir; Edinburgh Üniversitesi'nin çevrimiçi kataloğuna göz gezdirildiğinde "İpek Yolu" veya "Rotası" adını taşıyan on dokuz madde ortaya çıkar; British Library'de 245 madde

54. Mallory ve Mair 2000: 62 ve 64.
55. Abu Lughod 1989: 170.
56. Kuzmina 2008.

ve 141 bilfiil yayınlanmış eser mevcuttur; The School of Oriental and African Studies kütüphanesinde elli sekiz eseri kapsayan 186 madde ve beş "İpek Yolu" dergisi vardır. Rota artık en ince ayrıntısına kadar tarif edilmekte, rotanın resmi "açılışlarına" atıfta bulunulmakta, bilfiil mesafeler verilmekte, yoktan hem İtalya'dan hem de Çin'den yol alan tamamen efsanevi gezginler var edilmekte ve "yolun" her iki tarafına yerleştirilmektedir.

Son günlerdeki bir kitap baştan sona kadar –şu aralar Akdeniz'le Uzakdoğu arasındaki neredeyse herhangi bir bölgeyle ilgili hemen hemen herhangi bir esere benzer şekilde– sıkça "İpek Yolu'ndan" söz götürmez bir olguymuş gibi bahsetmektedir. "İpek Yolu" terimi en azından, daha yaygın tekil hali "Rota" bile değil, daha ihtiyatlı "İpek Rotaları" halini almıştır.[57] Daha az tanımlı, daha amorf bir hale gelmiş hem anlamını hem de topoğrafyasını kaybetmiştir. Artık ne fiziksel ne de tarihsel bir gerçekliktir, soyut bir düşünce halini almıştır –hem de ihtiyatlı bir soyut düşünce. İpek Yolu şimdi ikiye ayrılmaktadır. İpek Yolu bir düzeyde, herhangi bir tarihçinin sorgusuz sualsiz inanması ve minnet duyması gereken, adeta semavi ve efsanevi bir şey halini almış gibi görünüyor: Augustinus'un "Tanrı'nın Devleti". Ama öte yandan daha pragmatik bir şey haline geliyor: Artık ne bir yol ne de bir rotadır, hatta ikinci plana bile itilerek, "Genel Mal Rotaları" halini almaktadır.

BAZI NİHAİ YORUMLAR

İpek Yolu ve diğer ticari rotalara dair kanıtların peşindeyken kişide bir ihtimal Batı'daki insanların bir miktar on dokuzuncu yüzyıldaki atalarımızın rotalarla ilgili, tekerlekli nakle ilişkin merakın ağır bastığı haliyle takıntılarını devraldıkları duygusu uyanır. İşin doğrusu ilk çağlarda yerli yerine oturmuş rotalar –haritaların bir başından bir başına yeterince güvenle çizilen hatlar– büyük ölçüde namevcuttu. Roma ve Pers imparatorluklarının dışında düzenli bir anlamda nadiren yollar hatta rotalar vardı. Gerçekten mevcut böylesi rotalar düpedüz şehirden şehre veya taş çatlasa (ve daha nadiren) ülkeden ülkeye gidiyordu. Asla kıta çapında herhangi bir rota yoktu. Bundan ötürü, herhangi bir antik rota en iyi ihtimalle sadece bir bölgenin bir başından bir başına geniş bir ulaştırma kanalıydı. Nadiren herhangi bir sabit veya eskimiş bir patikayı izleyen bir dizi kısa, düzensiz çığırdan meydana geliyordu.

57. Ascherson 1995.

İpek Yolu'na, tabii varsa, ne anlam vermeliyiz? İpek Yolu için kanıtlar o kadar üstünkörüdür ki, iş ipeğin en ince teline bağlı çıkar. Bir dolaşımın mevcudiyeti söz götürmez. Ama hiçbir zaman ne bu tür bir "yol" hatta ne de örgütlü anlamda bir rota vardı, Çin'le Batı arasında ortaçağdaki Moğol İmparatorluğu'na kadar malların serbest dolaşımı yoktu, ipek Doğu'yla ticaretin kesinlikle başlıca emtiası değildi. Dahası böylesi bir yolun varlığıyla ilgili ipucu veren ne Çin'e ait ne de Klasik tek bir tarihsel kayıt bulunmaktadır. İpeğin Batı'ya gelişi düzenli bir ticaretten ziyade daha çok bir dizi rastlantının sonucuydu. Geldiğinde de Hindistan üzerinden ve kara yoluyla değil deniz rotalarıyla gelmişti. Çin'in ipekböcekçiliği tekeli ve korumacılığı büyük ölçüde efsanevidir. Antik Roma da, Çin de birbirlerinin varlığıyla ilgili ancak müphemin müphemi bir kanıya sahipti. Merak açısındansa daha bile azına. Antik dünyada ticaret mevcuttu elbette. Ama söz gelişi, Batı Afrika'dan Akdeniz'e fildişi ticaretini "İpek Yolu" diye nitelendirmek daha akla uygundur: Doğru, [burada] ipek bir rol oynamıyordu ama hakeza "İpek Yolu'nda" da –ve Batı Afrika'daki ticari rotalar Asya'daki herhangi bir kara yolundan daha örgütlü ve sistemliydi.

İpek Yolu'nun tarihçiler arasında bile tartışılmaz olgu haline gelmesi bir akademik çevrede göze batar. Ancak bir avuç tarihçinin yanlış yorumladığı ortaya çıkabilecek kanıtlarından daha kötü sonuçlar söz konusudur. İpek Yolu'nun gerçekten var olup olmadığı aslında o kadar çok önemli değildir. Bunun modern turizmin ve ilişkili araç gereci dışında az sayıda sonucu vardır. Gerçekten fark eden genel ilkedir: Tarihin bu derece çarpıtılabilmesi veya yeniden icat edilebilmesidir. Tarih belirli (şu aralar her zamankinden fazla) zorbalık politikalarını mazur göstermeye yönelik, çok daha sinik politik amaçlar için geçmişin çarpıtıldığı veya yeniden icat edildiği örneklerle doludur. En azından doğruyu bulmak için çağdaş veya kısa bir zaman önceki tarihte yeterince karşı kanıt mevcuttur. Çok daha huzursuz edeni sağlama yapmaya yarayacak az kanıtın günümüze ulaştığı veya hiçbir kanıtın baki kalmadığı –ne yalan söyleyelim, çoğunlukla uzak geçmişteki– hadiselerdir. Başka bir deyişle, tarihimizin geri kalan ne kadarına inanabiliriz?

İpek Yolu'nun köklü "abesliğini" abartmaktan ötürü kabahat işlediğim ileri sürülmüştür, [bunu söyleyen] belki de haklıdır.[58] Turizm için bir tema olarak zararı yoktur: Söz gelişi, broşürleri dolduran idile has hayalî palmiye çeperli bomboş kumsal ve kusursuz otel resimlerinden

58. Waugh 2010: 18, gerçi iddia konuyu daha akademik açıdan ele aldığım Ball 2000: 133-39 kale alınmadan *Geographical Magazine* 1998'deki genel makaleme dayanmaktadır.

daha az doğru değildir. Zaten turist endüstrisinin büyük bir bölümü bir düşüncenin satışı, akademik tezler şöyle dursun, sefalet veya felaketler yerine arınmış tarihin satışıdır. Yenice meydana çıkan milletler için icat edilmiş tarih ve kimlik hiç yoktan iyidir ve ne yazık ki aksi takdirde böylesi hadiselerin ayırıcı niteliğini ortaya koyan milliyetçi düşüncelerden çok daha iyi bir simgedir. Buna rağmen Avrasya'nın tarihsel karmaşıklığına, kültürlerin, düşüncelerin ve malların yer değiştirmesine üstünkörü bir cevap niteliğiyle hiçbir kıymetiharbiyesi yoktur. Daha kötüsü, böylesi üstünkörü cevaplar bilimsel incelemeleri boğar. Örneğin Hazar'a nazır bir yazıt veya bir Avrupa manastırında veya Çin çölünde bulunan bir dokuma parçası hemen "İpek Yolu" diye açıklanır: Ne ilave araştırma yürütülür ne de kuşku duyulur. Bunun akademi çevresinde klişeleşmesi kabul edilemez.

Şu aralar İpek Yolu'na Doğu'yla Batı arasındaki uygun bağlantı gözüyle bakılmaktadır. Bağlantı hem büyük çapta sürü psikolojisi hem de köşeyi dönme yolu halini almıştır. Uluslararası ve kozmopolit bir imge peşindeki politikacılar, cazibe satan turizm ve çok ihtiyaç duyulan araştırma fonlarını kovalayan araştırmacılar açısından yararlı hale gelmiştir. Daha da önemlisi İpek Yolu dünya çapındaki bir turizm endüstrisinin en büyük satış inceliklerinden biri haline gelmiştir. Türkiye'den Çin'e kadar, Asya'daki çoğu ülke İpek Yolu'na katılmak için koşturmuştur. İpek Yolu'nun tarih açısından en büyük değeri bir efsanenin ne ölçüde çabucak ve ne ölçüde dibine kadar söz götürmez bir olgu halinde kutsallaştırılması bakımından verdiği –hem de çok önemli– bir derstir.

6. Bölüm
Tanrıların Alacakaranlığı

ATTİLA VE HUNLAR

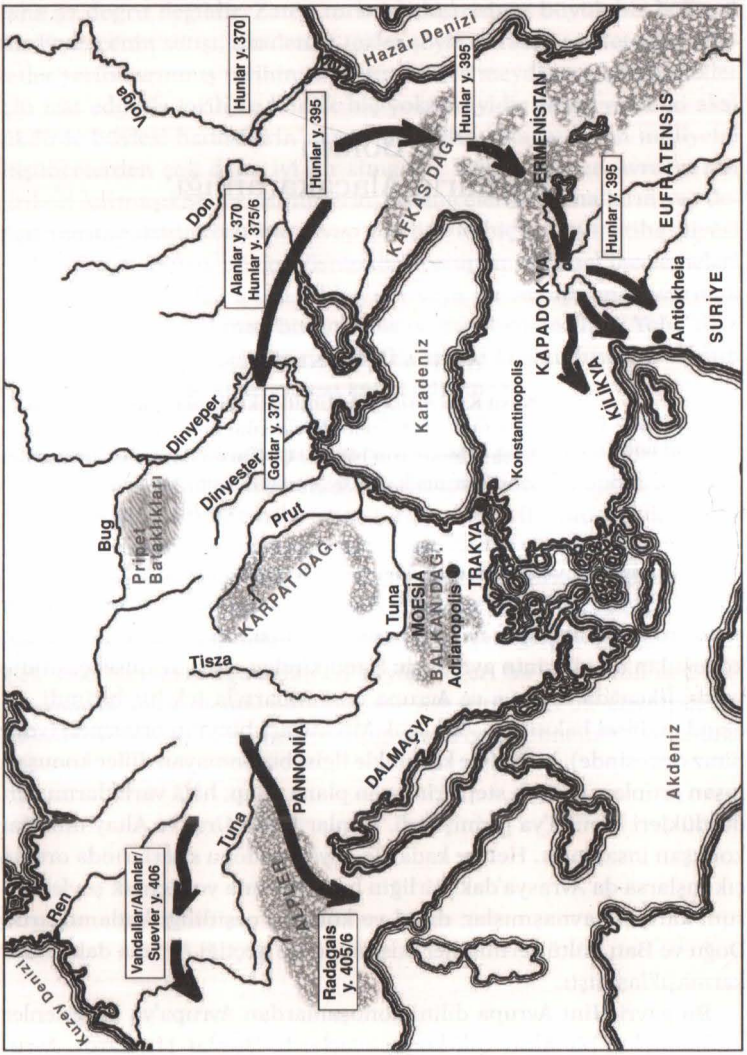
> Nasıl Kral Attila yönetimindeki Hunlar bile, bin yıl önce, hâlâ fabl ve efsanelerde yankılandığı gibi bir isim yaptılarsa, Almanların ismi de Çin tarihi boyunca bundan bin yıl sonrasına kadar öyle yankılansın.
>
> 1900'da Kayzer II. Wilhelm[1]

MS ilk birkaç yüzyıla kadar Avrupa'yı derinden etkileyen steplerdeki halkların başını Hint-Avrupa dillerini konuşan gruplar, esasen İskitler çekiyordu. Bu ilkçağda hemen hemen Avrupa'nın tamamı tarafından konuşulan dil ailesinin aynısıydı: Şimdikinden daha az dilsel çeşitlilik vardı. İlkçağda İç Asya ve Avrupa esas itibarıyla tek bir birimdi, en azından dilsel bakımdan. Yaklaşık MS birinci binyılın ortasında (veya biraz öncesinde), birbiriyle kesinlikle ilgisi bulunmayan diller konuşan insan grupları İç Asya steplerinde ön plana çıkıp, hâlâ varlıklarını sürdürdükleri Avrupa'ya girmişlerdi. Bunlar farklı Ural ve Altay dillerini konuşan insanlardı. Her ne kadar İç Asya'nın doğu sınırlarında ortaya çıkmışlarsa da Avrasya'daki birliğin bozulmasına yol açmak şöyle dursun, karışıp kaynaşmışlar, dilsel ve kültürel çeşitliliği katlamışlardı: Doğu ve Batı kültürlerinin her ikisinin iç içe geçtiği Avrupa daha fazla karmaşıklaşmıştı.

Bu gayri-Hint Avrupa dilini konuşanlardan Avrupa'ya ilk gelenler muhtemelen bir Altay dili konuşuyorlardı. Bunlar Hunlardı. Avrupa'daki miraslarına daima, en iyi ihtimalle kayda değmez, en kötü ihtimalle olumsuz gözüyle bakılsa da (gerçi bu görüşler kısa süre önce yeniden değerlendirilmiştir), Avrupa'nın tarihsel kaydındaki ilerleyişleri

---

1. Bremerhaven'da Boxer Ayaklanması için Çin'e yola çıkmak üzere olan askeri birliklere hitap ederken. Kelly 2008'de aktarılmıştır: 221.

Harita 10 Hun akınları (Thomson 1948'den uyarlanmıştır.)

hem bir sonu hem de bir başlangıcı imlemişti. Hunlar Batı Avrupa'da eski düzenin çöktüğü bir zamanda gelmişlerdi. Bu, batıdaki Roma İmparatorluğu'nun çöküşüydü. Bu çöküşte Hunların payı vardı. Bu aynı zamanda yeni bir düzenin başlangıcını imliyordu. Bu, Germen Batı Avrupa'nın ortaya çıkışı ve ulus devletlerin miladıydı. Ancak sadece Germen de değil: Devir Hunlardan az sonra Macarlar, Bulgarlar ve Türkler gibi Avrupa ulus devletlerinin kuruluşunda önemli bir rol oynayacak, Asya'dan yeni halkların da gelişine tanıklık etmişti. Hun istilasının Avrupa'da bir ulus devlet kurulmasıyla sonuçlanmamasına rağmen onlar buna yol açan halklara öncülük etmişlerdi. Bu halkları bir sonraki bölümde ele alacağız.

UYGARLIĞIN SONU?

Uygarlığın Sonu birkaç yıl önce yayınlanan Roma'nın yıkılışının büyük ölçüde Germen Avrupa'sına yol açan barışçıl bir geçiş devri olduğuna dair geçerli düşünceyi sorgulayarak yeni ufuklar açan bir eserin alt başlığını meydana getirir.[2] Geç ilkçağın akınlarının yıkıcı mı, yapıcı mı olduğu meselesi tartışmalı durumunu korumaktadır. Ardı arkası kesilmeyen esasen Germen istilacılar Roma İmparatorluğu'na doğudan ve kuzeyden girmişlerdi: Franklar, Burgonlar, Suevler, Vandallar, Gotlar. Ne var ki kendileri de daha doğudaki daha da büyük bir baş belasından kaçıyorlardı: Hunlar. İmparatorluğun sınırlarında bu kadar beklenmedik bir şekilde boy gösteren bu alışılmadık ölçüde acımasız yeni insanlar kimlerdi?

[Hunlar] aynı çağda yaşayanların tariflerine göre Moğollarla akraba bir grup gibi görünmektedirler. Bundan dolayı tahminen doğunun çok uzaklarında ortaya çıktılar. Hun diliyle ilgili hemen hemen hiçbir kanıt bulunmamasına rağmen muhtemelen bir Altay dili konuşuyorlardı. Altay dil ailesi Türkçe, Moğolca, Mançu diliyle Moğolistan ve Sibirya'nın Altay Dağları'nda ve çevresinde doğan diğer dilleri kapsar. Daha kuzeye doğru başka bir dil ailesi, yani esasen Urallar'ın her iki tarafında yer alan orman kuşağındaki Ural dil ailesi vardı. Yaklaşık MÖ 1500'den sonra, Ural dilleri konuşanların Ugorlar diye bilinen bir alt grubunun Kama-Ural bölgesinde kalmasına rağmen Ural dillerinin akrabası dilleri konuşan halkların batıya, Kuzeybatı Avrupa'ya doğru bir yer değiştirmesi yaşanmıştı. Ugor dili konuşan gruplar daha sonra güney stepler alanına, Altay dili konuşan ögelerse Kuzeybatı Sibirya'ya

2. Ward-Perkins 2005.

göçüp arkada kalan Ugor dili konuşanlarla kaynaşmışlardır. Bu yer değiştirmeler bir sonraki bölümde daha fazla incelenecektir. Şimdilik Hunların muhtemelen steplerdeki halkların ve dillerin böylesi karşılıklı nüfuzunun bir ürünü olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte, Hun dilinin hangi dil ailesine bağlı bulunduğu konusunda görüş birliği yoktur. Gerçi çoğu belirti Türkçeyle akrabalığını akla getirir: Örneğin her ne kadar birkaçı Germen ve İran dilindeyse de, birçok veya çoğu kabile adı Türkçeyle ilişkilendirilebilir.[3]

Antik gözlemcilerin sadece itici bulmakla kalmayıp anında dehşete düşürdüğünün farkına vardıkları şey yüz hatları ve fizyonomilerinin aykırı niteliğiydi. Bunun yanı sıra bariz acımasızlıkları, yorulmak bilmezlikleri ve yıkıcılıklarının şiddetiyle buna duydukları arzu, çağdaş dünyanın onları pek insan yerine koymamalarına yol açmıştı. Bundan dolayı Ammianus Marcellinus dördüncü yüzyılda şöyle yazmıştı:

> Hunlar... o kadar korkunç çirkin ve şekilsizdirler ki insan onları mahluk yerine koyabilir... ne ateşe ne de tuzlu gıdaya ihtiyaç duyarlar, aksine yabani bitkilerin köklerini ve herhangi bir hayvanın herhangi bir durumdaki yarı çiğ etini yerler... hepsi sabit bir meskenden, kalpten, kanundan veya yerleşik bir hayat tarzından yoksundur.[4]

Binyıldan fazla bir süre sonra yazan Gibbon bile, Hunlar ve Tatarlar hakkında "çirkin hatta çarpık çurpuk bir ırk" diye kelimeler kaleme almıştı.[5] Bunda (ırkçı önyargı dışında) az bir parça doğruluk vardır çünkü iskelet kalıntıları birçok Hun'un kafatası şeklini çocuklukta insan eliyle bozduğunu doğrulamıştır. Eunapios gibi başka çağdaş yazarlar, Moğollarla ilgili daha sonraki görüşlerin önüne düşerek, günahlarının cezası olarak insanların üstüne salındıklarına inanıyorlardı. Bu bir yere kadar vahşetlerinin ölçüsünde tuhaflıklarının da bir sonucudur: Gerçi Hunlar ille de çeşitli Germen kabilelerinden daha yıkıcı değillerdi ama Romalıların hanidir Germenlerle yüzyıllar boyunca paylaştıkları deneyimleri vardı: Herhangi biri Germenleri *tanıyordu*. Öte yandan Hunlar tamamen aykırıydılar: Görünüşleri, adları, görenekleri, dilleri, bizzat kokuları, hatta kökenleri bile –işin doğrusu bugün bile hâlâ biraz daha fazlasını biliyoruz. Ayrıca acımasızca yıkıcıydılar: Örneğin Konstantinopolis'ten gelen bir elçinin yedi yıl sonra hâlâ katledilenlerin yerde kamp kuracak kadar bile temiz bir açıklık bırakmayan kalın kemik tabakası dışında boş bulduğu, ciddi bir şekilde müstahkem

---

3. "Atila" erkek çocuk adı olarak Türkiye'de bir miktar rağbet bile görür.
4. Ammianus Marcellinus 31. 2 (Loeb baskısı).
5. Gibbon1897-1900, III: 84.

Naissus [Niš, Niş] şehrinin 441'de ele geçirilip yıkılması.[6] Tuhaflıkları ve vahşilikleri, artı Doğu ve Batı Roma imparatorluklarının asla daha zayıf bir duruma gelmedikleri bir zamanda aniden bastırmaları, çağdaş gözlemcileri onları gerçekte sergilediklerinden çok daha büyük bir vahşiliğe yükseltmeye sevk etmişti. Ansızın ortaya çıkan aykırı, insan müsveddesi vahşi imgesi Doğu Avrupa ormanlarına sık sık uğramaya devam etmişti: Gulyabani, vampir ve diğer yarı-insan efsanelerinin Güneydoğu Avrupa'nın Hunların saldırdıkları aynı alanlarında ortaya çıkması belki de hiç tesadüf değildir.[7]

Hunlarla ilgili geç ilkçağdan kalma özgün kaynaklardan en güveniliri muhtemelen Priskos'unkidir. Doğrusu Kral Attila'nın huzuruna çıkan bir elçi heyetine eşlik etmiştir. Bundan dolayı tasviri az sayıdaki ilk elden bilgilere dayananlardan biridir. Diğer belli başlıları Ammianus Marcellinus, Eunapios ve Prokopios'unkilerdir. Priskos'un görüşü şaşırtıcı şekilde makuldür; açıkçası aralarında onlara hayranlık duyacak nitelikler bulmuştur. Christopher Kelly de, Attila hakkında yazdıklarında, "Unutulmamalıdır ki, düşmanlarımızı allahsız barbarlar gibi düşünmek her zaman rahatlatıcıdır. Onların her hal ve şartta kabul etmek isteyebileceğimizden çok daha bize benzer çıkabileceklerini öğrenmekse rahatsız edicidir" diye kaydederken bir noktaya özellikle dikkati çeker.[8] Açıkçası, Priskos Attila'nın kampında rastladığı, Tuna kıyısındaki bir Hun baskını sırasında yakalandıktan sonra nasıl "yerlilerle bir yaşadığını" aktaran, buna rağmen artık halihazırdaki hayatını eskisine tercih eden bir Yunan'ı anlatır.[9]

DOĞU'DAKİ KÖKENLERİ

Eğer Batılı kaynaklarımız Hunların kim olduklarını keşfetmek için uğraştılarsa, kökenlerini belirlemek için de eşit zorluk yaşamışlardı. Aslında, Eunapios'un onların Kafkaslar'da ortaya çıktılar diye yazdığı dördüncü yüzyıldaki anlatısında doğruluğun bir parça yeri vardır çünkü Hunların Batı'da ilk defa belirmelerini imleyen Kafkas geçitleri aracılığıyla verdikleri baskınlardı.[10] Ammianus Marcellinus'a göre, Azak Denizi'nin kuzeydoğusundaki alandan gelmişlerdi, başka çağdaş anlatılardaysa Partlarla, Krallık İskitleriyle, hatta Troya Savaşları'yla

6. Ward-Perkins 2005: 59.
7. Vampir efsanelerinin Balkan kökenleri için bkz. Barford 2001: 190.
8. Kelly 2008: 155.
9. Heather 2009: 227-8.
10. Ptolemaios'un Karadeniz'in kuzeyindeki "Kiyonlar" hahsi ihtimal ki Hunlardan bir bahistir.

bile ilintilenmişlerdir. Troya Savaşları ve İskitlerle aldatıcı bağlantılar, Klasik yazarlar hakkındaki, bu vakalarda da Klasik geçmişin irfanına sadık kalmak amacıyla, Homeros veya Herodotos'un "Krallık İskitleri" hakkındaki belli belirsiz bilgilerini göstermeye ihtiyaç duyan geç ilkçağ yazarlarının yazınsal tekniklerinden başka bir şey değildir. Ancak Partlar ve İskitlerle bağlantılar gene aldatıcıdır ama Hunları hiç değilse benzer İç Asyalılara ait kökenlerle ilintiler. "İskit" terimi her halükârda çok defa, çok sonraları, tıpkı Yahudi Hazar Türkleri için kullanılan İbranice türevi (*Aşkenaz*) gibi, step göçebelerini gelişigüzel bir araya toplayan bir terim olarak kullanılır. Buna rağmen böylesi yazarların hakkını vermek gerekirse, İskitlerle özdeşleştirme esas itibarıyla Hunları daha eski literatürden bilinen insanlarla tanımlama girişimiydi. Yegâne görüş birliği, Ammianus Marcellinus'un kelimeleriyle "şiddetin bütün uç noktalarını gölgede bırakmalarıydı"

Hunlar muhtemelen Çin kaynaklarındaki Hiung-nularla ilişkililerdir ve Avrupa'ya sökünleri Çinlilerin İç Asya'ya yayılmalarının uzun vadeli sonucudur. Hiung-nular Çin kaynaklarında ilk defa MÖ geç üçüncü yüzyılda kuzeye doğru, kabaca Moğolistan alanında yaşayan bir "barbar" grup diye kaydedilmişlerdir. Ama muhtemeldir ki önceden daha güneyde bulunurken, Çin'in üçüncü yüzyılda Qin hanedanının yönetiminde birleştirilmesiyle buradan kovulmuşlardı. Bu, 1. Bölüm'de gözden geçirdiğimiz yayılmacı devletlerin mütecaviz politikalarla yerleşik halkları kıyıda köşede bırakmaya yönelik bir süreçti. Böyle politikaların sadece cepheleşme yaratma –fiilen "barbarlaştırma" –değil, aynı zamanda yerleşik insanları göçebe hayat tarzına itme etkisi de olabilir. Nitekim Sibirya'daki Baykal Gölü'nün doğusunda Hiung-nularla ilişkilendirilen sitlerdeki kazılar hayret uyandıracak şekilde incelikli ve yerleşik bir kültürü gün ışığına çıkarmıştır. Örneğin Ulan-Ude yakınlarındaki MÖ üçüncü yüzyıldan kalma Nogolka [İvolga] siti, evlerin sıralar halinde düzenlendiği merkezdeki bir büyük binanın galebe çaldığı, tamamının devasa setlerle çevrelendiği planlı bir yerleşmeydi. Ayrıca tarım, hayvancılık ve ileri düzeyde madeni eşya işçiliğiyle zanaatkârlık için yoğun kanıtlar vardı. Moğolistan'da yer alan Noin-Ula'daki zengin Hiung-nu mezarlarında yapılan kazılar bu görüşü güçlendirir.

Hiung-nular muhtemeldir ki Tunç Çağı'nın daha evvelki, Güney Sibirya'da daha batıda yer alan ama Tunç Çağı'nın sonunda ortadan kalkan Okunev kültüründen kaynaklanmışlardır. Okunev kültürü mensuplarının iyice gelişmiş bir zanaatkârlık geleneği vardı ve iskelet kalıntıları Mongoloid bir fizyonomiye delalet eder. Bağlantıları bulunsun veya bulunmasın, Baykal alanındaki Hiung-nu mezarları onların, gü-

nümüzde bölgenin halihazırdaki Buryat nüfusu gibi, Mongoloid tipe sahip olduklarını doğrulamaktadır. Bu nedenle Hiung-nular muhtemelen Çin kaynaklarında Hsien-pi, Jin, belki Wu-Sun ve daha sonra Tangut ile Kitan diye bilinen diğer bağlantılı antik grupları kapsayan geniş Türk-Moğol halkların bir parçasıydılar.

MÖ ikinci yüzyılda Hiung-nular Kuzey Orta Asya'da Mao-tun [Mete] adlı zorlu savaşçı kral yönetiminde muazzam bir göçebe imparatorluğu meydana getirmek üzere step kabilelerini birleştirmişti. İmparatorluk MÖ birinci yüzyılın ortalarında Hu-Han-Ye [Hohanyeh] yönetiminde zirvesine ulaşmıştı. MÖ son birkaç yüzyılda Çin'in imparatorluk politikası –ki bir takıntıyla aynı kapıya çıkıyordu– Hiung-nuları diplomatik ve askeri yöntemlerle sınırlarından kovmayı hedefliyordu; Çin Seddi'nin inşası bu politikanın en gözle görünür tezahürüydü. Sonuç itibarıyla Hiung-nular Çin'den uzaklaştırılmış ve batıya doğru Orta Asya step kuşağına sürülmüşlerdi. Bu politika aynı zamanda hanidir step kuşağını yurt tutmuş çeşitli kabile gruplarının uzun vadeli yer değiştirmeleriyle sonuçlanmıştı. Bunun Avrasya kıtasının her yerinde alışılmışın sınırlarını aşan dallanıp budaklanmaları meydana gelecekti. Hunlar, Çinliler tarafından ilk kovulmalarının neticesinde, bundan nice nesil sonra hem Pers hem de Roma imparatorluklarının kapılarına dayanacaklardı.

Bu etnik yerinden oynatmanın büyük bölümünün hem nedeni hem de sonucu durumundaki Hiung-nular, çok defa Batı kaynaklarında yerine göre Hunlar, Çionitler (Latincesi *Chionitae*) ve Eftalitler diye bilinen halklarla bir tutulur. Gerçi bu özdeşleştirme tartışma götürür. Ayrıca İranlı kaynaklarındaki *Hayatila*, *Hyaona*, *Hyon* ve Hint kaynaklarındaki *Huna*'lar ile bir tutulurlar. Ki sonraları hem Avrupa'da hem de Hindistan'da Çin'deki kadar epey kargaşalığın nedeni olmuşlardır. Hu-Han-Ye'nin ölümünden sonra imparatorluk, Chih-Chih adlı şefin Kuzeyli Hiung-nuların hükümdarı olarak ortaya çıktığı, savaşan hiziplere ayrılmıştı. Çok kabaca modern Kazakistan'ı merkez tutan "imparatorluğu", Çin'in yanı sıra hasım Hiung-nu kabileleriyle bitmez tükenmez bir savaş halindeymiş gibi görünmektedir. Nihayetinde Çinliler, kralları Chih-Chih MÖ 35'te öldürüldükten sonra, Kuzeyli Hiung-nuları yenmişlerdi. Ki bunun ardından Çinliler açısından daha küçük bir sorun halini almışlardı. Buna rağmen tahminen alanda göçebe kabile grupları halinde kalmışlardı çünkü Hiung-nuların sözde torunları Hunlar, MS dördüncü yüzyıldan sonra Avrupa'ya da, İran ve Hindistan'a da buradan akın etmişlerdi.

Artık Hunların Kuzeyli Hiung-nuların çöküşleriyle müteakip parçalanmaları ve dağılmalarından ileri geldiklerine dair genel bir görüş

birliği vardır.[11] Çinliler açısından "Hiung-nular" bir yere kadar, beş aşağı beş yukarı tıpkı Batılı kaynaklardaki "Hunlar" gibi, ille de etnik bir birimden çok düpedüz "oradaki barbarlar" demekti: İki terim de hızla birer pejoratif terim halini almıştı. Hiung-nu-Hun kimliği büyük ölçüde akademiktir çünkü her ikisi de büyük gayri-Hun ve gayri-Hiung-nu kabile kitlelerini bünyesinde toplayan step kabile konfederasyonuydu; hepten apayrıydılarsa bile (ki bu ihtimal dışıdır), muhtemelen her ikisi de her halükârda bünyesinde yekdiğerinin ögelerini toplamıştır.

Elbette Hiung-nularla Hunlar arasında bir hayli ortak özellik vardır: Çinli ve Klasik kaynaklarda Mongoloid bir kökenleri bulunduğunu akla getiren fiziksel tasvirleri; acımasızlık ve vahşet konusunda saldıkları nam; askeri örgütlenmelerinin ögeleri; göçebe hayat tarzları. Hunların Roma İmparatorluğu'yla sonraki müzakerelerinin Hiung-nularla Çinliler arasındaki önceki *Heqin* anlaşmalarının birçok ögesini tekrarlaması da manidardır. Örneğin Attila'nın Roma'yla 435'te yaptığı müzakerelerde Hunların sınır pazarlarına serbestçe erişmesini şart koşması veya Hun hükümdarları için sıkça eş olarak soylu Bizans prenseslerinin talep edilmesi (Attila'nın Theodosius'tan imparatorluğa mahsus gelin talep etmesi gibi) daha evvel Hiung-nuların Çinlilerden eyledikleri talepleri çağrıştırır. Bununla birlikte, böylesi antlaşmalar muhtemelen göçebe ve yerleşik devletler arasındaki epeyi standart antlaşmalardı. Örneğin Roma'yla 332'yle 367 arasında yapılan, sınır pazarları, yardımcı kuvvetler temini, vesaire gibi benzer hükümlerin şart koşulduğu tam böyle bir antlaşmanın Gotik örneği vardı.[12] Hunlar da Hiung-nular gibi birçok diğer step göçebelerininkine (Hun dini hakkında bildiğimiz herhangi bir şey ölçüsünde) benzer bir çeşit göğe tapınma icra ediyorlardı. Kehanet kemiklerine başvurma da Çinlilerle bağlantılar açısından manidardır.[13] Hiung-nu ve Hun mitolojilerinin karşılaştırılması önemli farklılar sergiler ama aynı zamanda birçok step halkıyla ortak önemli benzerlikler de gösterir.[14]

Çinli kaynakların Hiung-nularının Batılı kaynakların Hunları olup olmadıkları önemli değildir. Önemli olan Çinlilerin Hiung-nuları yenmesinin step göçebesi milletlerin uzun vadeli yerinden oynamasıyla sonuçlanmasıdır. Bu, Avrasya'nın tam bir başından bir başına, Gibbon'un sözleriyle "Çin'in sınırlarından Almanya'nınkine hızla yayılan göç seliyle"

11. Christian 2008: 203, 227; Golden 2011: 31-33.
12. Christian 2008: 225.
13. Gerçi Çinlilerin, MÖ ikinci binyıldaki Shang devri kadar erken tarihlere dayandırılan, kemikleri ısıtıp ortaya çıkan çatlakları yorumlama âdetinin, ihtimal ki kurban hayvanlarının kemiklerini kazındıktan sonra yorumlamaktan müteşekkil Hun âdetiyle hiçbir bağlantısı yoktur.
14. Baldick 2000: 22-8.

birikimli bir şekilde etkisini gösterecek zincirleme bir tepkimeydi.[15] İlk Türkler de bu hadiselerin ortasında kalan başka bir gruptu. MS dördüncü yüzyılın ortasındaki yıllar itibarıyla Hunlar, Pers İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında şekil alan adının hem Roma'nın hem de İran'ın ürpermesine yol açtığı önemli –ve tebelleş– bir göçebe konfederasyonu haline gelmişti. Bu "barbar" kabilelerin Avrupa içlerine yığılmasıyla sonuçlanacaktı: Sadece Hunların değil, aynı zamanda önlerine katıp götürdükleri Franklar, Burgonlar, Suevler, Vandallar ve Gotlar. Son yıllarda Got milletinin (376'da) onları kovalayan Hunlardan korunmak amacıyla Roma İmparatorluğu'na sığınmak üzere Tuna'nın bir tarafından öte tarafına kaçması ve bütün bir yığınlar halinde göç meselesi birçok tarihçi tarafından sual edilmektedir. Buna rağmen Peter Heather, Ammianus'un bu hadiseleri büyük ölçüde doğru bir şekilde anlattığını ileri sürmektedir: Yani aynen bunun vuku bulduğunu.[16]

ORTA ASYA, PERS ÜLKESİ VE HİNDİSTAN'DAKİ EFTALİTLER VE AKHUNLAR

Hunların Avrupa üzerindeki etkisini değerlendirmeden önce, daha doğudaki fetihlerinin izini süreceğiz. Hunların ilkçağın büyük yerleşik imparatorlukları, yani Çin'in yanı sıra Pers, Hint ve Roma imparatorlukları için tam ne kadar muazzam bir tehlike yarattıklarını kavramak ancak topyekûn resmi incelemekle mümkündür. Dördüncü yüzyılda Orta Asya ve Afganistan, Sasani saltanatına imparatorluklarının doğusunda birkaç yüzyıl boyunca son verilmesine yol açan yeni bir göçebe milletin hareketlerine tanıklık etmişti. Kaynaklarda Akhunlar veya Eftalitler diye bilinen bu yeni halk muhtemelen tek bir genel Hun milletine mensuptu. Kendilerini belki de başlıca Eftalit başkentinin Özbekistan'da yer alan Karşı'nın hemen batısındaki Yerkurgan adlı devasa duvarlarla çevrili alan ve hisar olduğu Orta Asya'da yurtlandırmışlardı. Kasaba otuz dört hektarlık bir alanı kapsayan iki sıra sur sistemiyle çevrilidir. Arkeologlar içerde büyük bir çifte tapınak kompleksini, görkemli bir saray kompleksini ve yoğun bir şekilde yerleştirilmiş bir ve iki katlı evleri meydana çıkarmışlardır.[17]

Sasani İmparatoru II. Şapur'un hükümdarlığı sırasında 350'yle 358 arasında Pers Ülkesi'ne, Sasani İmparatorluğu'nun doğu kısımlarını işgal eden Eftalitler tarafından gerçekleştirilen bol bol akın vardı. Müteakip –esasen Doğu Afganistan ve Kuzeybatı Hindistan'da mer-

15. Gibbon 1897-1900, III: 416.
16. Heather 2009: 153-73.
17. Buryakov ve diğerleri 1999.

kezlenen– Eftalit Krallığı esasen Sasanilerin aleyhine yaklaşık 400'de kurulup varlığını yaklaşık 560'a kadar korumuştu. Beşinci yüzyılın ilk yarısında Eftalitlere karşı (esasen İmparator Firuz yönetiminde) verilen savaşlar Sasanilerin en büyük savaşlarıydı, batıda Romalılarla savaşlarından bir hayli daha büyüktü. Eftalitler Sasani İmparatorluğu'nu diz çöktürmeye yaklaşmışlardı: Nitekim Sasaniler bir süre Eftalitlere haraç ödemişlerdi. 457'de Firuz kardeşi III. Hürmüz'ü Eftalitlerin yardımıyla devirmişti ama daha sonra onlara karşı verdiği bir savaşta can vermişti. Eftalitler en sonunda 557'de İmparator I. Hüsrev Anuşirvan tarafından yenilmişler ve Sasani saltanatı doğuda eski haline getirilmişti ancak aynı devir Türklerin Orta Asya'ya gelişine tanıklık etmişti.

Afganistan ve Kuzeybatı Hindistan'a yönelik Hun/Eftalit istilası Hint ve Çinli kaynaklarda, şehir ve manastırların çoğu hiçbir zaman düzelmeyecek şekilde yerle bir edilmesiyle son derece kasıp kavurucu diye anlatılmıştır. Bu, Afganistan'daki Budist gerilemesinin başlangıcı addedilir ve yedinci yüzyılın ortalarında bölgeyi baştan başa dolaşan büyük Çinli hacı Xuanzang bir zamanlar serpilen Budist merkezlerinin Hun yıkımı yüzünden muazzam ölçüde azaldığını yazar. Manastırların bu devirde serpilmekle kalmayıp Gandhara sanatının bir rönesansıyla etkili yeni heykel üslupları ürettiğini gösteren arkeolojik kayıtlarsa bu manzarayı tamamen desteklemez. Görünene bakılırsa Eftalit prenslerinin en azından bazıları bölgede yerleşmiş ve yerel dinin hamileri haline gelerek bir istikrar devri yaratmışlardır. Esas Eftalit Krallığı'nın çöküşünden sonra bazı yerlerde arkada kalan Eftalit devletçikleri bir süre daha dayanmışlardı. Örneğin İslam kaynaklarında Zunbîl veya Rutbîl diye bilinen yerel bir Eftalit hanedanı Kandehar alanında geç dokuzuncu yüzyıla kadar hemen hemen 250 yıl hüküm sürmüştü. Bölgeyle ilgili onuncu yüzyıl ve sonrasının kaynakları Eftalitlerin, o zamanlar bölgede bulunan dillerden hem Türkçeden hem de Farsçadan bambaşka bir dil konuşup, Halaçlar diye bilinen torunlarını kaydetmişlerdir. Halaçlar on dördüncü yüzyılda hâlâ apayrı bir kabile olarak kaydedilmişlerdir. Gerçi o zamana kadar dilleri Türkileşmişti. On altıncı yüzyılda adları Halaciler halini almış ve Babür'ün Hindistan seferleri bağlamında kayda geçmişlerdir. Bazı araştırmalara göre Doğu Afganistan'ın aynı bölgesinde hâlâ Gılzaîler diye bilinmektedirler. Bununla birlikte artık sadece onları çevreleyen Peştu (veya Pathan) kabileleriyle ortak Peştuca konuşmaktadırlar: Muhtemelen de Hunların dünyanın herhangi bir yerindeki bilinen yegâne torunlarıdırlar.[18]

18. Litvinsky 1996: 176-82.

Eftalitler beşinci ve erken altıncı yüzyıllarda Afganistan'daki üslerinden, kaynakların onları "*Huna*'lar" diye kaydettikleri, Hindistan'ın derinliklerine bir hayli baskın yapmışlardı. Onlara 458'te önce Hindistan'ın güçlü Gupta imparatoru Skandagupta direnmişti. Ama Gupta İmparatorluğu kısmen Hun baskısı sonucu Skandagupta'nın ölümünden sonra çökmüştü. Erken altıncı yüzyıl itibarıyla Toramana yönetimindeki Hunlar Kuzey ve Batı Hindistan'ın büyük bir bölümünde kendi imparatorluklarını tesis etmişlerdi. Bu [imparatorluk] Pencap'ta yer alan Şakala, yani modern Sialkot'tan hükmeden Toramana'nın oğlu ve ardılı Mihirakula tarafından tahkim edilmişti. Mihirakula Hint tarihsel geleneğine iflah olmaz acımasızlığıyla geçmiştir: Bir Doğulu Attila. Krallık sonra küçülmüş ve geç altıncı yüzyılda ağırlıkla Keşmir'le sınırlı kalmıştı. "*Huna*'lar" ile Eftalitlerin bazı kalıntıları, Müslüman akınlarına kadar bir Hun devleti niteliğini koruyan Kandehar alanının Zunbîl hanedanı gibi, Batı Hindistan ve Hindukuş Dağları'ndaki havzalarda küçük devletler halinde varlıklarını sürdürmüşlerdi. Geç ortaçağın Batı Hindistan'ındaki savaşkan Racput klanlarının bu Hunlardan kaynaklandığı ortaya atılmıştır.

AVRUPA'DA BİR HUN KRALLIĞI

Hunlar 370 itibarıyla Karadeniz'in kuzeyindeki kabaca Don ile Dinyester nehirleri arasındaki alanı işgal etmişler, bu süreçte Alanları buyruk altına almışlar gibi görünmektedir (Harita 10). Bu onları, Dinyester'in batısındaki Ostrogot milletiyle karşı karşıya getirmiş, onlara saldırmışlardı. Orta Asya'dan göç etmelerine dair ortaya koyulan bir neden yoktur. Gerçi bazı çağdaş gözlemciler daha doğudaki otlakların kuruması üzerine akıl yürütmüşlerdir. Bunda doğruluğun bir parça yeri olabilir: Kuraklık yaşanmasa bile, alana bu kadar büyük bir atlı kitlesinin gelişi her halükârda otlakları tüketirdi. Hunlar 370'te Dinyester istihkâmlarını yarıp geçmiş, Ostrogotları apar topar Tuna'daki Romen hattına göndermişlerdi. Tuna, Dinyester'den pek daha etkin bir engel değildi ve Konstantinopolis'in yolu açılmıştı. İmparator Valens liderliğindeki Roma ordusu 9 Ağustos 378'de Gotlarla Adrianopolis'teki (bugün Edirne) bir muharebede karşı karşıya gelmiş ve düpedüz bozguna uğratılmıştı. İmparatorun kendisi de katledilenler arasındaydı.

Hunların kendileriyse 395 kışında nehir buz tutunca Tuna'yı aşmışlardı. Ama daha yıkıcısı yeni bir cepheye hücum etmeleriydi. Aynı yıl içinde Kafkas geçitlerini yarıp geçmişler ve Yakındoğu'ya girmişlerdi. İzleyen iki yıl boyunca, 398'de bir barış antlaşması müzakere edilinceye kadar, Ermenistan, Kapadokya ve Kuzey Suriye'nin dört bir tarafına

baskın vermişlerdi. Sonuçta bu sadece kısa bir nefes almaydı çünkü on yıl sonra Hunlar, Batılı kaynaklardan adını öğrendiğimiz ilk Hun olan Uldız liderliğinde tekrardan Tuna'nın karşısına baskın vermişlerdi. Konstantinopolis'in Gotların eline düşmesine ramak kalma anısı hâlâ tazeyken –özellikle donanmaya odaklanılarak– Tuna istihkâmları büyük çapta güçlendirilmiş ve Theodosius tarafından Konstantinopolis için yeni duvarlar inşa ettirilmişti. İnşaatı 413'te tamamlanan Theodosius devri surları, imparatorluk şehrini başarılı bir şekilde bir bin yıl daha korumuştu.[19]

Hunların geç dördüncü yüzyılda yaşanan ilk savaş devrelerindeki bu bariz sebepsiz vahşet ve ziyankârlıkları, o zamana kadar barbarlarla karşı karşıya gelmeye alışmış Romalıları bile gafil avlamıştı. Önceki akınlar –daha çok Gotlar ve onların keşif kollarınca gerçekleştirilenler– şiddetli Hun saldırılarına benzemiyordu. Çünkü bizzat Gotlar Hunlardan kaçıyor, yıkım yerine korunma için Roma İmparatorluğu'nun eline bakıyor, Roma'yı galebe çalmak yerine Romalı haline gelmek istiyorlardı. Dahası sınırların içine yerleştiklerinde, Romalılar onların sonuçta üretken ziraatçılar, sadık tebaa ve sağlam müttefikler haline gelebileceklerini anlamıştı. Gotlar ve diğer Germen gruplar (her ne kadar Ariusçu dalaletiyse de) Hıristiyanlığı bile benimsemişlerdi. Öte yandan Hunlarsa birçok evanjelik misyona ve böylesi misyonların bizzat Hun hükümdarlarınca, her ne kadar aldırmazcasına ise de yeterince nezaketle kabul edilmesine rağmen dinlerinden dönmeye kayıtsız kalmışlardı.[20] Hunlar nihayetinde nadiren en hafifinden yağmanın ve en ağırından düpedüz yıkımın ötesinde herhangi bir şeyin peşinde koşmamışlardı.

Bütün bunlar Romalılarla Hunlar ara sıra ittifak etmedi demek değildir: Herhangi bir başka "barbar" gibi Hunlar da elverişli paralı asker kaynağı olabilirlerdi. Uldız 408'de Tuna'yı aşmadan önce bile diğer barbarları defetme konusunda Romalılarla bir ittifak –veya hiç değilse bir işbirliği– varmış gibi görünmektedir. Örneğin Romalı komutan Aetius

---

19. 1204'te Dördüncü Haçlı ordusunun surlarda gedik açmaya gücü yetmemiş, aksine [ordu] şehri Haliç'ten fethetmişti. Ağır toplar döneminin ortaya çıkıp, Mehmed'in liderliğinde Osmanlıların gedik açtığı 1453'e kadar beklemek gerekmişti.

20. Kırım'daki bir "Hun" kralı altıncı yüzyılda geçici bir süreyle dininden dönmüştü ve aynı zamanlarda Kuban steplerindeki belirsiz bir Hun grubuna Ermeni misyonerlerce din propagandası yapılmıştı. Onuncu yüzyılda Kuzey Kafkaslar'da arkada kalan bir Hun grubu şöyle bir Hıristiyanlığı benimsemiş ama kısa bir süre sonra vazgeçmişti. Hunların Hıristiyanlığı benimsemeye dirençlerinin daha sonraki muadili Karahitayların (Batı Liaoları), çeşitli Türk ve Moğol grupları gibi diğer step gruplarının aksine, on ikinci yüzyılda Müslümanlığı benimsemeye dirençleridir. Bulin (2005) tarafından bununla ilgili ortaya koyulan neden, Karahitayların Çin kültürüyle kurdukları sıkı bağları sürdürmeleridir. Böylesi bir paralelliğe, benzer bir şekilde Çin kültürüne maruz kalan bir Hun-Hiung-nu bağının dolaylı kanıtı gözüyle bakılabilir. Ayrıca bkz. aşağıdaki 9. Bölüm.

daha sonra, yani 437'de Hun paralı askerleri Galya'nın Burgonlarını katletmek için kullanmıştı. Bu hadise *Nibelungenlied* [Nibelungların Şarkısı] adlı destanın –ve son kertede Wagner'in epik opera dizisinin [*Der Ring des Nibelungen*, Nibelung Halkası adlı dört operanın] ilham kaynaklarından biridir. Erken beşinci yüzyılın müteakip devri Roma İmparatorluğu'ndaki çeşitli hiziplerin tarafları birbirine katmak için Hun desteğini satın almasına tanıklık etmiştir. Bu durum, Romalılar açısından maalesef daha fazla Hun'un imparatorluğa çekilmesi sonucunu verecekti.

Uldız'ı izleyen Hun lideri Rua, Konstantinopolis'e kabilelerin Hun topraklarına dönmesi için bir ültimatom verdiğinde, Hun kabilelerinin imparatorluk sınırları içindeki varlığı mesele haline gelmişti: Rua bütün Hun kabilelerini kendi egemenliği altında toplamaya çalışıyordu. Hunlar vahşiliklerine rağmen kesinlikle ne stratejik planlamadan ne de istihbarattan yoksun değillerdi: Ültimatom mükemmel bir şekilde imparatorluğun dikkati, batıda Kuzey Afrika'daki Vandallara ve doğuda Perslere karşı savaş verirken, Tuna hattından başka yöne çekildiği ana zamanlanmıştı. Konstantinopolis'in müzakereden başka pek az çaresi kalmıştı. Ne var ki Rua 434'te aniden ölmüştü. Onu Bleda ve Attila adlı yeğenleri izlemişti.

ATTİLA'NIN KRALLIĞI

Ertesi yıl Konstantinopolis, Hunlarla Rua ile müzakere edilen barış anlaşmasını imzalamıştı. Şartlar ağırdı: Hunların ticari haklarının pekiştirilmesinin yanı sıra, bütün kaçak Hunlar iade edilecek ve yılda yedi yüz libre altın haraç ödenecekti. Şartların ağırlığına rağmen müteakip yıllarda Hunlar sözlerini tutmuşlar gibi görünmektedir: Roma İmparatorluğu'na yönelik akınlar durmuş, Attila'dan da pek ses çıkmamıştı. Varsayılmaktadır ki Attila ilgisini doğuya yoğunlaştırmıştı ve bu zaman zarfında Roma İmparatorluğu'na büyük bir akın amacıyla bir tür uzun vadeli strateji olarak vaziyetini pekiştirmekteydi. Bu, kardeşi Bleda'yı öldürtmeyi, komşu kabileleri buyruğu altına almayı ve bir "Hun İmparatorluğu" bina etmeyi içeriyordu. Ne var ki bunun pek az kanıtı vardır; imparatorlukla bir anlaşmayı temin edince muhtemeldir ki –bunun yanı sıra komşu kabilelere baskınlar vermesine rağmen– düpedüz step göçebelerinin zamanında kabul gören usulüyle hayvan sürülerini otlatmıştı.

Çünkü Attila'yı batıya yönelmeye mecbur eden Hunlar değil, antlaşmayı bozan Romalılardı. Bu 435'te Margus [Pasarofça] Piskoposu'nun Tuna'yı geçerek diğer taraftaki Hun soylu mezarlarına saygısızlık edip

soyduğu bir yağma baskını üzerine Tuna'nın karşısına gösterilen bir tepkiydi. İmparatorluk bundan başka Hunlara söz verilen ödemelerde temerrüde düşmüştü. Hun misillemesi keskin ve yıkıcıydı. Dahası Tuna hattının güneyindeki Balkan eyaletleri bir defa daha bozguna uğramıştı. Hunlara karşı koymak üzere gönderilen II. Theodosius'un ordusu katledilmiş, Konstantinopolis'in yolu imparatora şartlar için yalvarmaktan başka pek az çare bırakacak şekilde tekrar açılmıştı. Bu yüzden 443'te, önceki antlaşmayı yeniden teyit eden yeni bir barış antlaşması müzakere edilmişti. Bu sefer Attila kendi şartlarını dayatabilmişti: Sadece Hun kaçaklarını geri vermekle kalınmayacak, vaktinde ödenmemiş haraç bakiyesinin hemen verilmesine ilaveten bir ödül ödenecek ve yıllık haraç bin libre altına yükseltilecekti. Romalıların razı gelmekten başka pek az seçeneği vardı. 448'te başka bir antlaşma yapılmıştı.

Ancak Romalılar ikiyüzlülüklerini sürdürmüşlerdi. İmparator II. Theodosius 449'da Attila'nın kampına Maximinus liderliğinde bir elçi heyeti göndermişti. Heyete hikâyeyi kaydeden tarihçi Priskos eşlik etmişti. Onlara bir de Batı Roma İmparatorluğu'ndan, geleceğin imparatoru son Batı İmparatoru Romulus Augustulus'un [önceden Augustus] büyükbabası Romulus'un liderliğinde ayrı bir elçi heyeti katılmıştı. Maximinus habersizce II. Theodosius'un Chrysaphios adlı kıdemli saray görevlilerinden biri tarafından kurulan Attila'yı öldürmeye yönelik bir kumpasın ister istemez parçası haline gelmişti. Kumpas açığa vurulmuş, Attila da cezalandırmak üzere Chrysaphios'u talep etmişti. Bu yeni bir elçi heyetiyle, Attila'nın satın alındığı ilave müzakerelerle sonuçlanmış ve 450'de yeni bir antlaşma imzalanmıştı. Ne var ki aynı yılın ilerisinde II. Theodosius beklenmedik bir şekilde ölmüş ve ardılı Markianos Hunlarla yapılan antlaşmayı derhal iptal etmişti.

Attila 451'de Doğu Roma İmparatorluğu'ndan çekilip batıya yollanmıştı. Batı Roma İmparatorluğu'nun Hunlarla ilişkileri, II. Valentinianus ve komutanı Aetius yönetiminde aynı ölçüde ikiyüzlülükle yürümüştü. Attila'nın görünüşteki nedeni Roma'nın müttefiki Vizigotlara saldırmaktı. Orada Attila'ya –başka şeylerin yanı sıra– ondan önceki Got şefleri gibi Romen *magister militum* ["askeri amir"] yani başkomutan unvanının bahşedilmesini içeren karmaşık müzakereler ortaya çıkmıştı. O günlerde Batı Roma ordusu esasen Gotlar ve Alanlardan meydana geliyordu. Attila aynı yıl Galya'yı istila edip Metz şehrini yağmalamış ve Galya'daki şehirler birbiri ardına şiddetli Hun saldırısına uğramıştı. Orléans [Aurelianum] Gotlar ve Alanlardan meydana gelen ordusuyla Aetius tarafından kurtarılmıştı: Bir çivi çiviyi söker vakası. Buna mukabil Hun [güçlerine] Ostrogotlar ve Gepidler dahildi. Ne var ki

Challons-sur-Marne yakınlarında vuku bulan Catalauni Ovası Muharebesi –Cassiodorus'un sözleriyle "böylesi ne bugünkü ne de geçmiş çağlardakine benzer... bir çatışma"[21]– sonuçsuzdu.

Sonuçsuz bitmesine rağmen Catalauni Ovası Muharebesi'ne "dünyanın belirleyici muharebelerinden biri", Batı'nın Doğu'yu, Avrupa uygarlığının Asya barbarlığını galebe çalan, emekleme devrindeki Avrupa Hıristiyanlığını paganizmden kurtaran ve diğer duygusal epitetler gözüyle bakılmıştır. Tarihçi Hyun Jin Kim haklı nedenlerle muharebe anlatılarını çok defa niteleyen ırksal ve dinsel abartıyı elinin tersiyle iter. Ayrıca Avrupa'daki bir Hun zaferinin dahi Hıristiyanlığın sonu anlamına gelmeyeceğine çünkü Hunların, Moğollar gibi çoğu step imparatorluğuna benzer şekilde, bir dinsel hoşgörü politikasına sahip olduklarına işaret eder.[22] Nitekim Attila –Gibbon'ın "son Romalı" adını taktığı[23]– Aetius tarafından neredeyse yenilmişti ama Aetius politik bakımdan avantajını sıkıp suyunu çıkarmayacak kadar akıllıydı. Her şeye rağmen Hunlar önceki müttefiklerdi ve barbarlar arasında, hiçbir tarafın üstün gelmemesi için bir güçler dengesinin gözetilmesi gerekiyordu. Romalılar, Hunların fazlasıyla güçlenmelerini istemedikleri kadar, Gotların da fazlasıyla güçlenmelerini istemiyorlardı. Hunlar karşısında kazanılan bir zafer bunu yaratırdı. Batıdaki imparatorluğun son günlerinde çetin kararlar verilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Attila'ya bir nefes aldırılmıştı.

Gelgelelim Attila Romalılara aldığı nefes için teşekkür etmemiş ve ertesi yıl İtalya'nın üzerine yürümüştü. Aquileia kasabasını yağmalayıp yıkması ortaçağ Avrupa'sında dolaylı bir etkiye yol açmıştı: Sağ kurtulanlar Po Nehri'nin ağzındaki daha kolay savunulabilir batak araziye ve adalara kaçmışlardı. (Hadise Verdi'nin *Attila* adlı operasının açılış sahnesini meydana getirir.) Bu yerleşmelerden Venedik doğmuştu. Verona ve Kuzey İtalya'daki diğer şehirler de düşmüş, Milano ise dize gelmişti. Papa I. Leo liderliğindeki bir delegasyon sonunda Attila'yı Roma'dan geriye dönmeye ikna etmişti: Muhtemelen Attila'nın Leo'nun dinsel argümanlarıyla aklının çelinmesinden çok Hun ordusunda patlak veren bir salgın yüzünden. Bu arada İmparator Markianos Hunlara anayurtlarında saldırmak üzere bir ordu göndermişti. Attila, her ne kadar Romalıların antlaşmayı son fesihleri üzerine Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı savaş vermek için ahdetmişse de, bu gelişmeden ötürü geri çekilmişti.

---

21. Gibbon 1901, III: 464'te alıntılanmış ve Cervantes'in İnebahtı Deniz Muharebesi hakkındaki ünlü "geçmiş ve gelecekteki kişilerin görmeyi umduğu en büyük vaka" sözlerini zamanından önce söylemiştir.
22. Kim 2013: 73-93.
23. Gibbon III, 1901: 398.

Ancak ertesi 453 yılında Attila'nın kendisi eş fazlalığı nedeniyle çatlamıştı. Peter Heather'ın yorumuyla, "On yıl boyunca Konstantinopolis'ten Paris'e kadar uzanan kargaşanın ardından, Hun hükümdarı Attila pek çok gerdek gecesinden birinin sonucunda ölmüştü".[24]

Attila'nın ölümünden sonra Hun konfederasyonu –hiçbir zaman bir "imparatorluk" değildi– kısa bir süre içinde parçalanmıştı. "Hun" etiketinin gitgide anlamsız hale gelmesine rağmen beşinci yüzyılın son yarısında Hun savaşçı grupların münferit çapulcu tayfası veya şu ya da bu Roma ordusunun paralı asker birlikleri olarak hâlâ varlıklarını sürdürdüğü sonucunu çıkartıyoruz. Bede, Saksonların altıncı yüzyılda İngiltere'ye yaptıkları baskınlara Hunların eşlik ettiğini bile kaydetmiştir.[25] Ama hiç ilave birleşik cephe yoktu. Steplerdeki Hun gücünün çöküşü bir boşluk yaratmıştı çünkü aşağı yukarı bu vaktin civarında Avrupa'nın doğu steplerinde yeni göçebe milletlerin ortaya çıktığını fark ediyoruz: Avarlar ve Bulgarlar.

Avarları, Bulgarları ve diğerlerini bir sonraki bölümde ele alacağız. Şimdilik, Hunların çoğunun daha sonraki Bulgar devletinin bünyesine katıldığını ve altıncı yüzyılda Hun gruplarının çeşitli başka ordularda paralı birlikler meydana getirdiklerinin –hatta bazı grupların Doğu Avrupa taraflarında yerleşip barışçıl bir hayat sürdüklerinin– kayda geçtiğini söyleyebiliriz. Hunlar onuncu yüzyıl kadar geç bir zamanda Orta Avrupa taraflarında da kayda geçmişlerdir ama muhtemelen o günlerde terimin Winston Churchill'in yirminci yüzyılda "Hunları" bahis konusu ettiği kadar az etnik bir anlamı vardı.[26] Geç yedinciyle sekizinci yüzyılın içine doğru ilkçağın en başından itibaren toplulukların orasından burasından insanların sürüklendiği o büyük doruk çizgisinde, yani Kafkaslar'da bir Hun "krallığı" –hiç değilse toplulukları– kayda geçmiştir. Onlar yükselen Hazar devletinin tebaalarıydı ve pekâlâ muhtemeldir ki o zamana kadar Türkçe konuşur hale gelmişlerdi: İşin doğrusu, Hun etnik kökenleri söz götürür. Alternatif olarak, bizzat Hazarlar aslen Türkileşmeye maruz

24. Heather 2009: 207.
25. Bede Cilt V, 9. Bölüm.
26. "Hun" adının Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar için pejoratif bir terim olarak kullanılması çoğunlukla Winston Churchill'e atfedilir. Oysa aslında ilk defa Kayzer tarafından 1900'de Almanlar için, bölümün başındaki alıntının gösterdiği gibi, *pozitif* bir terim olarak kullanılmıştır. Daha sonra Kipling tarafından savaş patlak verdiğinde bir şiirde kullanılmıştır: Elimizdeki her şey ve bütün niteliklerimiz için/Bütün çocuklarımızın akıbeti için/Ayağa kalk ve savaş/Hunlar kapıya dayandı! İkisi de Kelly 2008'de alıntılanmıştır: 221 ve 225. Bu insanın hatırına Clement Freud'un Margaret Thatcher için kullandığı lakabı getirir: "Attila the Hen" ["Attila the Hun" Hun hükümdarı Attila demektir. Burada bir kelime oyunuyla hükümdar yerine "hen=tavuk/kadın" denilerek başbakanlığı sırasında katılığıyla nam salmış Thatcher ile acımasızlığını çağrıştıracak şekilde alay edilmektedir. ç.n.].

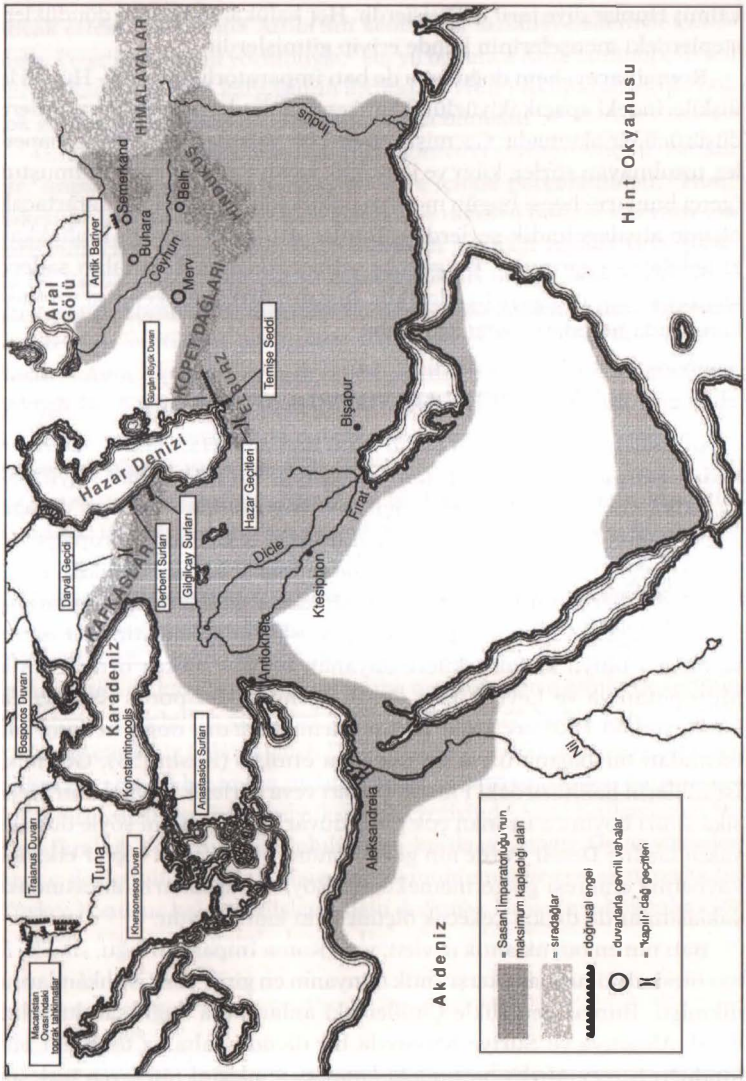
kalmış Hunlar diye tarif edilmişlerdir. Her halükârda Hunlar döndükleri steplerdeki menşelerinin içinde eriyip gitmişlerdir.

Romalıların –hem doğu hem de batı imparatorluklarının– Hunlarla ilişkilerindeki apaçık ikiyüzlülükleri kendi anlatılarında dahi hayretlere düşürücü bir okumadır. Geçmişte böylesi bir yalanlar, kumpaslar, ihanetler, tutulmayan sözler, kibir ve ikircikliklik kaydı nadiren vuku bulmuştur (gerçi bunların hepsi bugün modern politikada insanın içini karartacak ölçüde alışılagelindik şeylerdir). Bunlar Attila'nın sabrını muhakkak ki defalarca taşırmıştır. Bu göçebe şefin yozlaşmış Romalıları sadece küçümsemesi pek şaşırtıcı değildir. İnsanın Attila'nın kendini tutması karşısında neredeyse ağzı açık kalır.

BARBARLARI DUVARLA AYIRMA

Devletler, Doğu'daki Çin Seddi'nden Batı'daki Hadrianus Duvarı'na kadar, kelimenin gerçekten tam anlamıyla barbarı duvarla ayırmaya kalkışmışlardır. Çok defa –açıkçası çoğunlukla– "barbar", Doğu Almanya'nın Berlin Duvarı'nı inşa etmesinin arkasındaki propaganda gibi, [duvar] inşaatçılarının algılarından başka bir şey değildir. Keza Çin Seddi herhangi bir barbar tehdidi kadar Çinlilerin öz-algılarıyla ilgilidir, daha da fazlası değilse. Bu çok eski bir gelenektir. MÖ ikinci ve birinci binyıl kadar eskilere dayanan bilinen birkaç örneği antik Mezopotamya ve Levant'tadır. Antik Kırım'da Bosporos Krallığı da batılarındaki İskitlere karşı Kırım Yarımadası'nın doğu ucunun bir başından bir başına uzun bir sur inşa etmişti (Resim 53). Gelenek, İsraillilerin halihazırdaki Filistin Duvarı veya Birleşik Devletler'in Meksika sınırı boyunca uzanan çok girift duvar ve çit sistemi şöyle dursun yakın tarihte Demir Perde'nin gözler önüne serdiği gibi hiçbir etkisini kaybetme emaresi göstermemektedir. Böylesi inşaatların arkasındaki yaklaşımlar da dikkat çekecek ölçüde aynı kalmaktadır.

Batı'nın en büyük antik devleti, yani Roma İmparatorluğu, sınırlarının ötesindeki halklara karşı antik dünyanın en girift sınır istihkâmlarını dikmişti. Bunlar genellikle Çinlilerinki anlamında doğrusal duvarlar değil, Almanya ve Suriye hatlarıyla bir ölçüde daha az tehdidin bulunduğu Kuzey Afrika hattındaki *limes* sistemlerini niteleyen birleşik barikatlar, yollar ve birbirine bağlı kale sistemleriydi. Romen dünyasında Hadrianus Duvarı'nın yanı sıra biraz daha ileri tarihli daha kuzeydeki Antoninus Duvarı kaide değil istisnaydı. Böylesi duvarlar Orta Asya'nın alabildiğine açık step arazilerinin göçebelerine karşı daha belirleyiciydi. Örneğin MÖ altıncı veya beşinci yüzyıldan kalma böyle bir sıkıştırılmış toprak duvarın Kuzey Afganistan'ın bir başından bir başına yaklaşık

Harita 11 Göçebelere karşı antik savunma sistemleri
(konumlar yaklaşık, duvarlarsa ölçeksizdir) (Sauer ve diğerleri 2013'ten uyarlanmıştır.)

altmış kilometre boyunca izi sürülmüştür;[27] diğerleri daha ileri tarihli Baktriane ve Sogdiane arasındaki hudut boyu duvarları veya göçebeleri uzak tutmak ve ücra yerleşmeleri korumak için Merv, Belh veya Buhara'daki Orta Asya vahalarının tamamını kuşatan muazzam çevre duvarlarıydı.[28]

Orta Asya'nın böylesi savunma sistemlerinin gelmiş geçmiş en büyüğü ve en ince işçilik ürünü olanı biraz ayrıntılı bir şekilde ancak yakın zamanda incelenmiştir. Bu İran'ın kuzeydoğusunun bir başından bir başına uzanan, Pers Sasani İmparatorluğu tarafından –İranlıların bağlamında Akhun veya Eftalit–Hun tehdidine doğrudan karşılık vermek amacıyla MS geç beşinci veya erken altıncı yüzyılda inşa edilen "Gürgân Büyük Duvarı'dır" Gürgân Duvarı'nın ve ilgili eserlerin büyük ölçeği parmak ısırtır. Hazar Denizi'nden başlayıp Türkmen stepleri üzerinden doğuya doğru en az 195 kilometre boyunca uzanıp, Kuzeydoğu İran'ın Türkmenistan'la sınırını meydana getirerek Kopet Dağları'nda son bulur. Onunla ilişkili, Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinden güneye doğru on bir kilometre boyunca uzanan ve Elburz Dağları'nda son bulan, hemen hemen kesinlikle aynı savunma sisteminin parçası olan Temişe Seddi vardır. Temişe Seddi, muhtemelen Gürgân Duvarı'nın uzandığı gibi, kısa bir mesafe boyunca denize doğru dahi uzanıyordu. Tuğlayla örülmüş Gürgân Duvarı'nın arkasında otuzdan fazla derbendin yanı sıra art bölgede her biri sınır kalelerinden aşağı yukarı on kat daha büyük birkaç harekât üssü bulunuyordu. Her bir harekât üssü muhtemelen aşağı yukarı on bin asker barındırıyordu (gerçi bugün kalelerden çok az şey görülebilir). Duvarın tamamındaki toplam garnizon mevcudu hiç değilse 30.000'di diye tahmin edilmektedir.

Ancak duvarlar ve ilgili tahkimatları binalar topluluğunun sadece bir parçasıydı. Yanında tahmini yüz milyon veya daha fazla tuğlayı pişirmekte kullanılan birkaç bin fırının yanı sıra tuğla yapımı için ilgili bir baraj ve kanal sistemiyle büyük ihtimalle duvarı inşa etmek ve bakımını yapmak için bir yol sistemi vardı. Duvar aynı zamanda garnizonu beslemeye yönelik tarım için iddialı bir sulama sistemi gerektiriyordu. Arkeologlar bundan başka art bölgedeki Deşt-i Kal adlı aşağı yukarı aynı zamanda kurulan bir şehrin kalıntısını da incelemişlerdi. Bu şehir büyük ihtimalle hem duvarın inşaatını hem de duvar ve garnizonunun bakımını destekliyordu. Gürgân Duvarı hep beraber muhakkak ki on binlerce kişilik bir nüfusun doğrudan ve dolaylı katkısıyla modern standartlarda bile devasa bir askeri bütçeyi icap ettirmişti. Bunu araştıran

27. İlk defa 1970'lerdeki arkeolojik yüzey araştırmalarında belirlenen Kampirak Duvarı. Gerçi son günlerdeki yüzey araştırmaları baştaki uzun bir duvar yorumunu düzeltmiştir.
28. Ball 2000: 315.

arkeologlar Gürgân Duvarı'nı "antik çağ ve ortaçağ Yakındoğu'sunda inşa edilen gelmiş geçmiş en büyük ve en ince işçilik ürünü savunma sisteminin çekirdeği... dünya çapında inşa edilen gelmiş geçmiş en iddialı ve karmaşık savunma duvarları" diyerek öne çıkarırlar.[29] (Resim 73, Harita 11)

Gürgân Duvarı'nın büyük ölçeği yetmezmiş gibi, bu Hunlara karşı çok daha büyük bir Pers imparatorluk savunma planının sadece bir parçasıydı. Hunların 390'larda Kafkas Dağları üzerinden verdikleri baskınlar savunmasız alanların sadece alabildiğine açık stepler olmadığına dikkat çekmişti: Kafkasların görünüşte nüfuz edilmez engelleri de nüfuz edilebilirdi. Bundan dolayı Sasaniler devri Pers ülkesi Kafkaslar üzerindeki az sayıdaki açık geçidi tıkamak için ilave bir duvar inşaatı programına girişmişti. En iddialısı, Dağıstan'da Kafkaslar'ın doğu ucuyla Hazar Denizi arasında bugünkü Azerbaycan-Rusya sınırının hemen kuzeyinde yer alan Derbent'teki (veya Farsçada kabaca "kapalı geçit" anlamına gelen Darband adlı şehirdeki) ağır tahkimatlardı. Gürgân kadar uzun değilse de, bir kaleyle aynı şekilde denize kadar uzanan doğrusal bir kâgir duvardan meydana geliyordu: Hazar Denizi'nin karşı ucundaki Gürgân Duvarı gibi, Hunların duvarın etrafından suyun içinden yürüyerek dolanmaları [ihtimalini] oluruna bırakmamak için. Daha güneydeki Gilgilçay Surları adlı tali bir duvar (toprak tahkimat) da aynı şekilde dağlarla deniz arasındaki gediğin önünü kesiyordu.

Daha batıda Kafkaslar'ın bir yanından öbür yanına başlıca geçit Gürcistan'daki Daryal Boğazı'dır [Geçidi]. Burası on dokuzuncu yüzyıldan kalma "Gürcü Askeri Otoyolu'nun" mevkiidir ve bugün hâlâ Gürcistan'la Rusya arasındaki başlıca rotadır. Buranın modern Gürcüce adı "Darialis" Farsça *Der-i Alan* başka bir deyişle Hunlardan önceki Sarmat akıncıların adından, yani "Alanların Geçidi" adından türemiştir.[30] Aşağı yukarı an-

29. Sauer ve diğerleri 2013: Tam tasvirler için xiii ve izleyen sayfalar.

30. Alanların halihazırdaki torunları olan Osetler, bugün hâlâ bu bölgededirler ve Gürcistan'la Rusya arasında geçen 2008'deki kısa süreli savaşın nedeniydiler. Ne var ki çağdaş Alanlar ve Rus müttefikleri Kafkaslar'dan Daryal Boğazı'nın batısındaki bir tünelden, Kuzey ve Güney Osetya arasındaki yegâne kara yolu ulaşımı sayesinde sızmışlardı. Moskova doğumlu Valery Gergiev adlı bir Oset müzisyen, Oset kardeşleriyle dayanışmasını sergilemek için bahsi geçen zamanda Rus işgali altındaki Gürcistan'da –beş gün sonra da Edinburgh Festival'inde– bir konser yönetmişti. Gergiev'in savaşı imlemek için seçtiği müzik, ilginç şekilde, Şostakoviç'in, Almanların Leningrad'ı kuşattığı sırasında bestelediği ve ilk defa o günlerde icra edilen, dahası iddialara göre o vaka hakkındaki *Yedinci Senfoni: Leningrad* idi. Gerçi bizzat Şostakoviç daha sonra bunu yalanlamış ve [eserin] Leningrad'ın Naziler tarafından tahrip edilen dokusundan çok Stalin'in daha önce tahrip ettiği ruhu hakkında olduğunu ileri sürmüştü. Her bakımdan herkes için birden fazla anlam çıkarılabilecek mesajlar.

cak yüz metrelik, ölçeği Gürgân'ınkiyle hatta Derbent'inkiyle bile kıyas kabul etmeyecek, bu aralık da Sasaniler tarafından bir duvar ve ilgili tahkimatlarla kapatılmıştı. Kafkaslar'ın batı ucunda, dağlarla Karadeniz arasındaki gediğin bile tahkimatlarla tıkandığı kaydedilmiştir. Gerçi bunlar hakkında çok az şey bilinmektedir. Bu dağ istihkâmları ölçek bakımından küçüktü küçük olmasına, ancak Gürgân Duvarı'nı içeren topyekûn imparatorluk stratejisi bağlamında ölçek devasaydı. Bu sadece Hunların Sasanilere göre temsil ettikleri pekâlâ gerçek ve uğursuz riskin çapı değil, imparatorluğun onlara karşı savunmayı harekete geçirdiği dünya kadar eşgüdümlü kaynağın çapıydı. Nitekim bu istihkâmların araştırılmasına öncülük eden Eberhard Sauer adlı arkeologlardan biri bunu zekice şöyle özetler:

> Sasani İmparatorluğu'nun sadece topraklarının çoğunu korumayı becermekle kalmayıp, 6. ve 7. yüzyıllarda daha fazla yayılmasına rağmen Batı Roma İmparatorluğu'nun geç 5. yüzyılda ortadan kalkması hiç tesadüf değildi.[31]

Batı Roma İmparatorluğu işte böyle çökmüştü. Ama Doğu Roma İmparatorluğu ayakta kalmıştı –ve ayakta kalmasına bir defa daha uzun surlar katkıda bulunmuştu. 413'te tamamlanan güçlü Theodosius devri surları Hun menşeli tehdide gösterilen doğrudan bir tepkiydi ve antik dünyanın en ünlü ve en büyük savunma eseriydi. Daha az bilinenleri beşinci yüzyılda kısa bir süre sonra Hunlara karşı bir dış savunma eseri olarak inşa edilen daha uzun surlardır. Bunlar Trakya'nın bir başından bir başına, Karadeniz'den Marmara Denizi'ne elli altı kilometre boyunca uzanan Anastasios Surları idi.[32] Anastasios Surları gerçi Theodosius devri surları kadar ince işçilik ürünü ve onun kadar uzun ömürlü değildi –yedinci yüzyıldan sonra kendi halinde bırakılmıştı– ancak birkaç metre yüksekliğe kadar çıkan işlenmiş taş bloklarla güçlü bir şekilde inşa edilmişti. Muhakkak ki muazzam bir insan gücü, para ve kaynak sarfiyatını temsil etmişti. Daha da önemlisi, bunlar –Bulgaristan ve Romanya'da daha fazlası vardır– ve Sasani istihkâmı Orta Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar uzanan ve yegâne amacı Hunları düpedüz duvarla ayırmak olan uçsuz bucaksız bir tahkimat zincirini temsil eder.[33] Söz konusu istihkâm bu step göçebelerinin ilkçağın en büyük askeri güçleri-

31. Sauer 2013: 3.
32. Crow 1995.
33. Gürgân Duvarı, Daryal Duvarı ve Anastasios Surları, bunların hepsi Edinburgh, Durham ve Newcastle üniversitelerinden arkeologlar tarafından ev sahibi ülkelerin arkeologlarıyla işbirliği içinde ya son günlerde araştırılmıştır ya da halen araştırılmaktadır. Tesadüfen, üçü de Hadrianus Duvarı'na en yakın üniversitedir.

ne göre gerçek tehdidi temsil etmeleriyle vatandaşlarının gerçek dehşet addettikleri hakkında antik kaynakların çok ötesinde şeyler söyler.

HUNLARIN MİRASI

Attila'nın vahşet ve acımasızlığının su götürür yeri yoktur. Ama aynı zamanda birçok hayranlık duyulacak niteliğe sahipti. Attila esas itibarıyla namuslu bir adamdı; sözünü tutardı ama aynı zamanda kurnaz bir müzakereciydi; Hun kabilelerini buyruğu altına almayı becerebilmişti; mütevazı hayatı Priskos'u bile etkilemişti. Öte yandan Attila'nın yeteneklerini abartmak da hata olacaktır. Nihayetinde (Cengiz Han'ın aksine) ne bir askeri dehaydı ne de ansızın cezalandırma ve talanın ötesinde –gene daha sonraki Moğol liderin aksine– herhangi bir uzun vadeli imparatorluk bina etme ve onu güçlendirme stratejisi vardı. Ayrıca çoğunlukla haklı olduğunda –ki saldırganlığı neredeyse istisnasız Romen ikiyüzlülüğüne ve oyunbozanlığına cevabendi– Attila'yı bir nevi haksızlık gidericisi, Romen dekadansına karşı soylu step göçebelerinin müdafisi, bir Hun "cesur yüreği" yerine koymak büyük bir hata olacaktır. Görüşler bu aralar sarkaç gibi bir o yana bir bu yana salınmıştır. "Hun" adı İngilizceye bizzat vahşetin timsali, bizzat Attila adı da en büyük barbar diye girmiştir. Adları İngiliz propagandası tarafından Birinci Dünya Savaşı'nda Almanları şeytanlaştırmak için kullanılmıştır. Jack Palance'ın vahşi ve (Christopher Kelly'nin at sırtındaki proto-komünistler şeklinde dile getirdiği) Amerikan değerlerinin tam zıttı bir Attila'yı oynadığı *Sign of the Pagan* ["Paganın İşareti"] adlı 1954 yapımı Hollywood filminde [bed]namları daha da abartılmıştır.[34] Ondan bir yıl önce *Attila the Scourge of God* ["Allah'ın Belası Attila"] adlı bir İtalyan filminde daha düşünceli ama aynı ölçüde vahşi bir Attila başrolünde Anthony Quinn oynatılmıştı (ve filmde o zamanlar tanınmayan yeniyetme aktris Sophia Loren de oynamıştı). Son günlerde Hunlara aynı ölçüde yanıltıcı bir şekilde step kahramanları ve Attila'ya da bir tür Robin Hood gözüyle bakma eğilimi baş göstermiştir. *Attila the Hun* ["Hun Hükümdarı Attila"] adlı 2001 yapımı televizyon filmi, Attila imgesinin Jack Palance veya Anthony Quinn yorumlarından çok Mel Gibson'ın *Braveheart* ["Cesur Yürek"] rolüne gönül borcu yüzünden, bu sarkaç gibi salınımın bir parçasıdır.[35] Elbette iki görüş de aşırıdır.

---

34. Kelly 2008: 225.
35. Nitekim 2001 yapımı filmin DVD'sinin kapak resmi bile bile *Braveheart* filmininkini taklit ediyor gibi görünmektedir. ABD askerlerinin hazinesini ararken kazara mumyalanmış Attila'yı uyandırdıkları, 2013 yapımı *Attila* adlı korku filmi bizi bu noktada durdurmamalı.

Birincisi çağdaş gözlemcilerin kurbanı, ikincisiyse bugünün politik bakımdan doğru tarafsızlığın kurbanıdır. Verdi'nin *Attila* adlı operası bu açıdan, arada bir yerdeki konumuyla, şaşırtıcı şekilde olgundur. Hatta operanın bazı yapımlarında Attila trajik bir kahraman diye bile yorumlanmıştır.

David Christian, Avrasya'daki Hun tarihini değerlendirirken şöyle yazar:

> Doğu steplerinde MÖ ikinci yüzyılda yaylacı bir imparatorluğun ortaya çıkışı İç Avrasya steplerinde yarım binyıldan fazla hissedilen yeni bir göçebe dalgasını başlatmıştı. Hiung-nu imparatorluğunun yükseliş ve çöküşü bütün İç Avrasya'yı etkilemişti. Ayrıca dolaylı bir şekilde Çin'den Roma'ya kadar tarımsal imparatorlukların da kaderini şekillendirmişti.[36]

Bu belki de vakayı abartmaktır ama özünde doğrudur. Tarihçi Peter Heather *Empires and Barbarians* ["İmparatorluklar ve Barbarlar"] adlı eserinde buna ilaveten göçlerin MS birinci binyılın Avrupa'sının tarihini tanımladığını, bunun da son kertede "Hun akınının birikimli etkisinin" doğrudan bir sonucu olarak Romen sınır politikasının doğuşuna ve çöküşüne yol açtığını ileri sürer.[37]

Öte yandan Peter Golden ise şöyle yazar:

> Xiongnuların [Hiung-nuların] çöküşü ilk göçebe dalgasını batıya doğru yollamıştı. Avrupa'nın Orta Asyalı göçebelerle ilk karşılaşması gerçek sadmesiyle kıyas kabul etmekten çok uzak oranda kalıcı bir anı ve bir efsane bırakmıştı. Adlarının vahşiye çıkmasına rağmen Hunlar, doğudaki ve batıdakiler, hiçbir zaman ne Çin'in ne de Roma İmparatorluğu'nun varlığı için bir tehdittiler.[38]

Hiung-nularla Çinliler arasındaki ilişkiler –veya ardılları Hunlarla Romalılar arasındakiler– hiçbir zaman basite indirgenen saldırgan barbara karşı pasif uygarlık ilişkisi değildi. Aksine iki yönlüydü: Çoğu durumda, "barbarlar" sadece saldırganlıklarında haklı olmakla kalmayıp, daha iyi bir hayata (en azından yerleşik köylüler için) fırsat vermişlerdi.[39]

Son günlerde Hunlarla ilgili Hyun Jin Kim tarafından yapılan bir yeniden değerlendirmeyle Hunlara dair geleneksel olumsuz kanıyı övgüye değer bir şekilde ters yüz etme gayreti gösterilmiştir. Bu değerlendirmede Hunların Avrupa'da iz veya miras bırakmadıkları görüşünün tam aksine, erken ortaçağ Avrupa'sının Romen-Germen devletlerinin

36. Christian 2008: 183.
37. Heather 2009: 173.
38. Golden 2011: 34.
39. Gumilev 1987 (1970): 30.

doğuşuna Attila'nın imparatorluğundan evrilmiş gözüyle bakılmıştır. Buna göre sağlam devlet temellerinin Hunlar tarafından yerine oturtulması, "...Hunlar [Attila'nın imparatorluğunun çöküşünden sonra] bir halk olarak kesinlikle ortadan kalkmadılar" demekti. Yazar Hun devletinin genellikle kabul görenden çok daha örgütlü ve yapılandırılmış bir varlık olduğuna, salt bir step konfederasyonunun çok ötesinde ve Germen krallıklarından çok daha örgütlü olduğuna işaret etmektedir. Hem Sasani hem de Roma imparatorluklarının eşanlı istilası ve geç dördüncü yüzyılda Volga'dan Macaristan'a kadar uzanan bir alanın fethinin sadece on yılı almasının ancak bir hayli örgütlü ve merkezi bir devlet düzeneği anlamına gelebileceğine parmak basmaktadır. Böylesi uçsuz bucaksız bir yayılmaya ve devasa bir silahlı kuvvetlere başka bir anlam verilemez. Yazar kararsız krallık, haraç sistemleri, asaletin intikali ve feodal sadakat düşüncelerinden hareketle, "erken ortaçağ Avrupa'sının politik kültürü esas itibarıyla Orta Avrasya'nın Hunlardan neşet eden yaygın politik *koinê* [ortak dil] yorumunun Romen politik kurumlarının kalıntılarıyla kaynaşmış halidir" sonucuna varır.[40]

Böylesi görüşler çok ihtiyaç duyulan dengeyi sağlar. Orta Asya ve Hint-Afgan sınır bölgelerinin Eftalit Hunlarının Budist sanatının geç Gandhara okulu eserlerinde, Hindukuş Dağları'nın hem kuzey hem de güneyindeki bazı yapılarda, ayrıca belki de Hindistan'daki Racputların bazı kurum ve geleneklerinde kalıcı bir miras bıraktıkları doğrudur. Ama Kim daha doğudaki Eftalitler yerine Avrupa'nın Hunlarıyla ilgili olumlu bir yeniden değerlendirmeye yönelik iddialar ileri sürmektedir. Yazar, Attila'ya daha önce Robin Hood veya Sir William Wallace gözüyle bakıldığındaki gibi, böylesi iddiaları bir nevi retrospektif Yeni-Hun milliyetçiliğiyle ifrata vardırma riskine girmektedir. "Hun" terimi etnik bir sıfat değil aksine bir "step ideolojisi"[41] terimi diyerek, Avrupa'dan Uzakdoğu'ya kadar pek çok step halkı topyekûn "Hun" sıfatı altında gelişigüzel bir araya toplanmaktadır: [Eserde] sadece Çionitler ve Eftalitler gibi Hunlarla bağlantılı gruplar değil, Avarlar, Çin'deki Hsien-pi ve Kuzey Wei hanedanı [Tabgaçlar], Ugor ve Onugor Türkleri, Bulgarlar ve Hazarlar bir Hun dili konuşan "Hun" halkları diye tarif edilirler.[42] Sarmatlar ve Gotlar bile Hunlardan etkilenmiş diye nitelenirler (kuşkusuz bir yere kadar öyleydiler). Örneğin "Hunlar artık Bulgarlar diye adlandırılırlar" veya Odovakar "Hun-Germendir" veya "Çeşitli Ugor

40. Kim 2013: 136 ve 148. Ayrıca bkz. 43-69.
41. Kim 2013: 60, 140.
42. Avarlar, Ugorlar, Onugorlar, Bulgarlar ve Hazarlar 7. Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

[boyları]... ve Bulgarlar büyük ihtimalle ya [Hunlarla] aynı halktılar ya da hiç değilse ilgili aynı politik varlığın mensuplarıydılar". Step halkları "bağlantılıyken" " büyük ihtimalle aynı" oradan da "kesinlikle" aynı haline gelirler. Ardından da "Kuturgor Hunları" ve "Bulgar Hunları" ve "Germen Hunları" oluverirler. Döngüsel bir akıl yürütmeyle Franklar ve diğer Germen halkları Hun kurumlarını "akla getirirken" "muhtemelen etkilenmişler" ve "herhalde etkilenmişler", ardından da "büyük bir ihtimalle etkilenmişler" ve sonunda Avrupa'nın gelişmesi açısından "kesinlikle" ve "temel" halini alırlar. Childeric'in kişiliğinde ve Merovenj devri Fransa'sının başlangıcında bir Hun ögesinin –hiç değilse etkisinin– farkına varılır. Hatta Childeric'in Attila tarafından Galya'ya yerleştirilen bir kukla vali olduğu bile ileri sürülür. Childeric'in türbesinde bulunan Hun nesnelerinden bunun kanıtı diye bahsedilir (ki 4. Bölüm'de gördüğümüz gibi Hunlara has değilse de en azından step [kültürlerinden] etkilenmiştir). İtalya'daki Romen hâkimiyetinin yerini alan Ostrogotlara ve Lombardlara Hun "imparatorluğundan" neşet eden politik birimler gözüyle bakılır. Bundan dolayı "... Hunlar... Avrupa halklarına Romen egemenliğine gerçek, işlerliğe sahip bir alternatif sunuyordu" denir.[43]

Kuşkusuz ilkçağın sonunda ortaçağ Avrupa'sının yeni yeni ortaya çıkan devletleri üzerinde Hun etkisi vardı. Kim'in eseri, devrin geleneksel Romen merkezli ve Akdeniz taraflı görüşlerinin yanı sıra daha yakın geçmişin Germen merkezli görüşlerinden uzaklaşacak şekilde çark etmekle, çok ihtiyaç duyulan dengeyi sağlamaktadır. Ama Hun akınlarının –ve daha önceki Germen akınlarının– her şeyden önce şiddetiyle iz bıraktığından pek az kuşku duyulabilir. Bryan Ward-Perkins, son günlerdeki ortaçağa sözde yumuşak geçiş yapıldığını uydurmak amacıyla bu akınların şiddetini küçültmeye yönelik bir eğilime karşı önlem almak için devire gayet açık açık "uygarlığın sonu" gözüyle bakar; Simon James benzer bir ikazla "geçmişin yatıştırılması" terimine karşı önlem almıştır.[44]

Hun akını Roma İmparatorluğu'nun batıdaki çöküşünü hızlandırmıştı ama şiddetine rağmen hemen hemen hiçbir kalıcı etkisi yoktu. Roma İmparatorluğu'nun ardılları ve Şarlman'ın [Charlemange] yönetiminde canlandırılan Roma İmparatorluğu ayırt edici niteliği bakımından esasen Romen-Germen idi. Ortaçağ ve sonrasındaki Avrupa en azından herhangi bir Hun mirasının varlığını tanımamıştı. Friedrich Barbarossa'nın papazı özellikle "Romalılarla Germenlerin tohumu birdir... Romalılar

43. Kim 2013: 59, 87-88, 132-3, 137. Ayrıca 81-3,130, 136, 143, 149, 150, 151.
44. Ward-Perkins 2005'in alt başlığı; Simon James'in terimine Sauer 2003'te değinilmiştir: 15.

ve Germenler sanki tek bir halk kitlesidir" diye ifade etmişti.[45] Merovenj, Karolenj, Hohenstaufen ve Habsburg monarşileri tarafından "barbar" ataların varlığı ortak Germen verasetleri yüzünden seve seve tanınmıştı ama Childeric'in türbesindeki nesnelerin step niteliğine rağmen Hunlarınki tanınmamıştı. Bütün Avrupalı monarşiler arasında, Germen ve Romen geçmişi bir "evrensel Pan-Avrupa imparatorluğu" kavramında birleştirerek zekice davranan, özellikle Habsburglar, Şarlman'ı, Julius Caesar'ı ve Neron'u kendi ataları saymalarının yanı sıra geniş anlamda Germen ve Romen mirasıyla aralarında ilişki de kurmuşlardı. Ancak aynı zamanda, bütün muhtemel "Avrupalı" sülaleyi kendilerininkine dahil etme gayretiyle, yüzden fazla Hıristiyan azizini, Troyalı kahramanı, hatta Eski Ahit'teki Yahudi kralları kendi ataları saymışlardır.[46] Habsburg pogromları ve resmi ayrımcılığa rağmen Yahudiler makbuldür ama Attila veya herhangi bir Hun'dan bahis yoktur. Onlardan bahsedildiğinde de bu, Avrupa düşüncesine ve uygarlığına kafa tutan ve de neredeyse yabancı her şeyin simgesidir.

Diğer göçebe milletlerin aksine, Avrupa'daki Hunlar maddi kalıntılar bakımından hemen hemen hiçbir şey bırakmamışlar gibi görünmektedir: Diğer göçebelerin ayırıcı niteliğini ortaya koyan kurganlar gibi birkaç defin, birkaç kuşkulu atıf dışında hiçbir sanat eseri –İskitlerle diğer grupların hayvan stiliyle karşılaştırılabilir hiçbir şey– yoktur. Odessa Müzesi zengin bir beşinci yüzyıl Hun savaşçısının mezarı menşeli, bir kılıçla kın ve bir altın atla savaşçı ziynet eşyasından meydana gelen hazineyi içinde bulundurmaktadır.[47] Macaristan'da yer alan Pannonhalma kasabasında zengin bir Hun prensinin mezarı bulunmuştur ama maddi kalıntıları topyekûn Hunlara bağlama çabalarında belirsizlik sürmektedir; bilinen aşağı yukarı yüz diğer "Hun" defini kimlikleri açısından hâlâ büyük ölçüde sonuçsuzdur. Ayrıca en azından Avrupa'da, daha ileri tarihli yerleşik kalıntılar veya yer veya kabile adlarından dilsel kalımlar yoktur. Yoktan var olduklarına benzer şekilde iyiden iyiye kayıplara karışmışlardır.[48] Dönüp geriye bakınca Avrupa'daki Hunların mirası kayda değmez gibi görünmektedir, belki de hanidir tam anlamıyla Bryan Ward-Perkins'in eserinin alt başlığı "uygarlığın sonu" kelimelerinin ima ettiği gibi ölüm döşeğindeki Batı Roma İmparatorluğu'nun tabutuna son çiviyi çakmak dışında. Asya'daysa en azından bazı mimari izler bırakmışlardır: Mo-

45. Wheatcroft 1995: 46.
46. Wheatcroft 1995: 95, 191.
47. Kişisel gözlem.
48. Attila'nın aralarında popüler bir erkek çocuk adı olduğu bizzat Macarlar dahil çok kişinin sandığının aksine, "Macaristan" [İngilizcesi "Hungary"] "Hunları" bünyesinde toplamamıştır. "Hungary" kelimesi Türk boy adı "Onugor" kelimesinden türemiştir.

ğolistan'daki İvolga, Özbekistan'daki Yerkurgan, Afganistan'daki bazı Budist manastırları. Oysa Avrupa'da daha başka çok az şey vardır: Belki de büyük bir Germen destanı –Wagner'in büyük opera dizisinin yanı sıra– ve başka bir pejoratif terim örneği olan İngilizce dilindeki adları. Büyük güçler tarafından onlara karşı antik dünyanın tam bir başından bir başına dikilen devasa engeller, dilleri olsa Hunların tarih boyunca geçişlerinin her şeyden önce şiddetle kendini belli ettiğini anlatacak tanıtlar gibi durmaktadır.

Avrupa şaşkına çevrilmişti elbette ama Hunların dilleri, etnik kökenleri, kurumları, din ve kültürleriyle ilgili hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır ve Gibbon'un kelimeleriyle, "eserleri... güçleri ve başarıları kadar değildi".[49] Zaten Hunların, o gün bugündür kim olduklarına dair hâlâ tereddüt vardır: Hint-Avrupa halkı mıydılar, Türk müydüler, İskit miydiler, Hiung-nu muydular veya bunlardan hiçbiriyle ilgisiz bir halk mıydılar? Gözlerde ne kadar büyütülürse büyütülsün, en büyük gelip geçici step milletidirler.

49. Gibbon 1897-1900, III: 416.

7. Bölüm
Stepler ve Avrupa'nın Ulus Devletleri

STEP MENŞELİ HALKLAR VE ERKEN ORTAÇAĞ AVRUPA'SI

> Avrupa'nın tarih öncesi halkları hakkında kesin olabilecek birkaç şeyden biri hepsinin başka bir yerden geldiğidir.
>
> Norman Davies[1]

Davies burada tabii ki tarih öncesinden bahsediyor ama Avrupa'da "başka bir yerden" gelen halklar tarafından yeni devletler meydana getirilme süreci MS birinci hatta ikinci binyılın tarihsel devirlerinin içlerine kadar devam etmiştir. Angıllar, İskoçlar, Lombardlar, Normanlar, Finler, Sırplar, Hırvatlar, Macarlar, Bulgarlar, Türkler ve diğer halkların hepsi bugün adlarını taşıyan ülkeler veya bölgelerden başka yerlerden gelmişlerdir. Bu bölümde sırf "başka bir yerden" gelen halkların listesini ortaya dökmekten kaçınmak güçtür. Ancak Avrupa'ya –esasen erken ortaçağda– doğudan gelen halklar belki de bize Avrupa tarihinin en önemli süreçlerinden biri hakkında farklı bir bakış açısı kazandırır: Ulus devletin doğuşu.

Ulus devlet düşüncesine genellikle Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyıldaki, kendisi önceki bazı aydınlanma ve romantizm hareketlerinden (gerçi böylesi bütün etiketler o zamandan beri sual edilmiştir) ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerinden neşet etmiş gözüyle bakılır. [Ulus devlet] eş politik sınırlar içindeki vatandaşlarının kahir ekseriyetinin aynı etnik kökeni ve kültürel değerleri paylaştığı devlet olarak tanımlanır. Düşünce Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Versailles Antlaşması'nda "ulusal kendi kaderini tayin hakkı" ilkesinin devlet olma hakkının başlıca tanımı halinde yer almasıyla ilave müşevvik kazanmıştı.

---

1. Davies 2011: 239.

Son zamanlarda ulusal devlet ideali hem Avrupa Birliği gibi ulus-üstü birliklere doğru yol alınınca sual edilmiş hem de örneğin Yugoslavya etnik ve kültürel açıdan tanımlanmış daha küçük birimlere ayrılınca pekişmişti. Ne var ki çok kimse ulus devletin köklerini devletlerin ulusal terimlerle tanımlanmaya başladığı erken ortaçağ Avrupa'sında görür. Bu ilkçağ sonunda yerleşmeye başlayan ve hâkim gruplarca tanımlanan krallıklar meydana getiren halkların Batı Avrupa'daki muazzam yer değiştirmeleri sonucundaydı: Örneğin bir Frank krallığı veya Angıl, Lombard veya Dan krallıkları. Doğudan yeni yeni gelen halklar da, Bulgar veya Macar krallıkları gibi, ulusa göre tanımlanan devletler yaratan ilkler arasındaydılar. Bir bakıma aşiret bağları yüzünden birbirine daha sıkı sıkıya kenetlenen step menşeli göçebe gruplarda emekleme çağındaki bir ulus devlet düşüncesi ihtimal ki daha güçlüydü.

Tarih boyunca farklı Asyalı insan grupları Avrupa'ya stepler ve (daha az miktarda) orman kuşağı yoluyla ulaşmışlardır. Kimi fatihler, kimiyse düpedüz çobanlar olarak gelmişlerdir; kimi sonuçta pek az iz bırakarak tarihe karışmış, kimiyse kalıp o gün bugündür Avrupalı milletlerin temelini meydana getirmişlerdir. Bu milletlerin dört başı mamur bir tarihi bu kitabın kapsamını aşar. Gene de bu "Asyalı" grupların bazılarının son kertede bir topyekûn Avrupa "düşüncesine" karışıp birleşmek üzere Avrupa'ya nasıl girdiklerini mercek altına alacağız. Bu yer değiştirmeleri gözler önüne sererken, esasen sadece "Avrupalı" haline geldikleri zamana kadarki erken tarihleri ele alınacaktır. Bunu yaparken, step kökenlerinin nasıl sonraki öz-algı ve kimlikleri şekillendirdiğini anlamak için bazı daha ileri tarihli edebi, dilsel ve entelektüel hareketlere de değinilecektir. Hem daha önceki hem de daha sonraki yer değiştirmeler Avrupa kimliğinin aynı zamanda tam da ne kadar "Asyalı"–veya en azından hem sözde bölümlemenin hem de kimliklerin ne kadar muğlak– olduğunu gösterir.

Halklarının Avrupa'nın alışılagelmiş sınırlarının ötesinde –bazen çok ötesinde– ortaya çıktığı modern Avrupalı ulus devletler şunlardır (kuzeyden güneye): Finlandiya, Estonya, Macaristan, Bulgaristan, Türkiye ve Malta.[2] Avrupa'nın (daha çok Doğu Avrupa'nın) dört bir tarafına dağılmış tam bir aslen "gayri-Avrupalı" azınlıklar kırkyaması vardır: Litvanya'dan Kırım'a kadar Tatarlar, hatta Rusya'da bir Tatar Cumhuriyeti, Moldova'da Gagavuzlar ve Başkırtlar, Karaimler, Sekeller, Kalmuklar ve diğerlerinin yanı sıra dört bir taraftaki Roman ve Yahu-

2. Fenike ve Akdeniz dünyasının parçası olan Malta, halihazırdaki incelemenin kapsamı dışındadır.

diler. Bu azınlıkların bir haylisi, az çok etnik yapılar [etnisite] olarak kabul görürler, hatta birçoğu büyük devletlerin özerk bölgelerinde bir araya gelmişlerdir. Ulus devletlerinden Finlandiya, Estonya, Macaristan ve Bulgaristan'ın Avrupalı kimliği söz götürmez, sadece Türkiye'ninki genelde (özellikle Avrupa Birliği'ne katılım başvurusu açısından) muğlak addedilir.

Bu yer değiştirmelerinin en önemlisi –Moğol akınları– apayrı bölümlerin konusudur ama Avrupa sahnesine sökün edişleri çok kesin bir şekilde bu bölümde mercek altına alınan temaların kapsamında kalır. Hemen hemen aynısı belki de bütün step halklarının en başarılısı –Türkler– için söylenebilir ama onların önemi apayrı bir kitaba değer. Ayrıca Türklerin Avrupa'ya intikalleri stepler yerine Ortadoğu üzerindendir. Bununla birlikte, Avrupa'ya stepler aracılığıyla giren Bulgar ve Hazarlar gibi Türk boylarıysa bu kitapta mercek altına alınmaktadır. Ancak önemle hatırlatmalıyız ki bu bölümle Hazarların ve Moğolların incelendiği bölümün yanı sıra bu dizide Türkler hakkındaki daha önce yayınlanan cilt arasında epeyce fazla çakışma vardır.[3]

FİNLER, ESTONLAR VE DESTANSI KİMLİKLER

Mevcut bütün ulus devletlerin halklarından Finler ve bağlantılı gruplar Avrupa'ya doğudan –muhtemelen de stepler yerine orman kuşağından– ilk girenlerden biriydiler ama ulus devlet meydana getirenler arasında sonuncuydular. Fin dili Karelya dili, Estonca ve Livonca'yı da içeren bir Baltık grubuna mensuptur. Baltık grubuna gelince bu bir hayli kuzeydeki Laponca ile Mordvin, Mari, Çeremiş ve Perm dillerini içeren çeşitli orta ve yukarı Volga gruplarını kapsayan daha kapsamlı bir "Fin" dil grubu içinde yer alır.[4] Dil bilimciler bütün bu diller için, Macarca ve diğer dillerin kollara ayrıldığı, epeyi eski bir "Fin-Ugor" dil köküyle birlikte Sibirya'daki Samoyed dilini içeren daha da eski "Ural" kolunu önermişlerdir.

Fin-Ugorlar için (onlara bir "halk" gözüyle bakmak bir hata olacaksa da) bir asıl "Ural dilleri anayurdu" diye Doğu Rusya'nın yukarı Volga-Kama nehirleri alanındaki orman kuşağı önerilmiştir. Gerçi son günlerdeki araştırmalar bu anayurdu tam karşıya, daha doğuda Kuzeybatı Sibirya'daki Ural Dağları'na yerleştirmiştir. MÖ üçüncü veya

3. Bu dizideki *Roma'nın Sultanları* adlı Cilt 3.
4. Mordovlar Herodotos'un *Tarih* adlı eserinin Dördüncü Kitap XVIII. Bölümü'nde adı geçip Herodotos'un kuzeye doğru İskitlerin ötesine yerleştirdiği "Androphagları" ile özdeşleştirilirler. Bkz. Gimbutas 1971: 46-7.

ikinci binyıldaki bir zamanda, çeşitli diller yavaş yavaş birbirinden ayrılırken, Finceyle bağlantılı dilleri konuşan halkların batıya, Baltık Denizi'ne doğru tedrici bir göçü (belki "demografik kayma" daha uygun bir terimdir) yaşanmıştı. Ural dillerinin, ögelerinin daha sonra Macarca halini aldığı, bir Ugor dilleri alt grubu Kama Nehri-Ural Dağları bölgesinde kalmıştı. Orta Volga'daki Çuvaşlar adlı başka bir grup dilsel bakımdan Ugor-Türklerle bağlantılıdırlar ama dilleri ciddi bir şekilde Fin-Ugor dilinden etkilenmiştir. Gene başka bir grupsa sonunda yukarı Volga-Kama'nın Mordovları ve Marileri halini almış, başka biriyse Macarların nihai ataları Onugorlar haline gelmek üzere Ural Dağları'nın daha da güneyine doğru yer değiştirmiştir. Ugor dilini konuşan gruplar daha sonra güneye step alanına doğru yer değiştirmişler, Altay dilleri ögeleriyse Kuzeybatı Sibirya'ya doğru yer değiştirmişler, burada arkada kalan Ugor dilini konuşanlarla birleşmişlerdir. Steplerle orman kuşağı ve Ugor dilleriyle Altay dilleri arasındaki bu sürekli karşılıklı nüfuzdan Bulgarlar ve Macarlar gibi Avrupa tarihinde daha sonra önemli bir rol oynayacak halklar ortaya çıkmıştır.

MÖ ikinci binyıl civarında Fin-Ugor dili konuşanlar, kabaca modern Finlandiya, Karelya ve Estonya'nın yanı sıra Rusya, İsveç ve Norveç'in komşu kesimlerini kapsayacak şekilde, Baltık Denizi'nin doğu ucuyla Kuzey İskandinavya'nın çevresine yayılmışlardı. Ormanların dört bir tarafında yer alan çok sayıda petroglifin yanı sıra Beyaz Deniz'in içinde [adalarında] ve çevresinde yer alan bir dizi sıra dışı taş "labirent" ile damgalarını vurmuşlardır (Resim 74).[5] Petrogliflerde avcıların kayak üzerinde ellerindeki yaylarla hayvanları kovaladıkları avlanma ve hayvan sahneleri resmedilmiştir. Labirentler arkeologlar tarafından bir tür kült merkezleri olarak yorumlanmıştır ama kesin içyüzleri hâlâ büsbütün anlaşılamamıştır. Asıl Fin-Ugor dil gruplarının bambaşka dillere ayrılması muhtemelen MÖ erken birinci binyıl civarından tamamlanmıştı.

Finlerin ve Estonların ileriki tarihleri çoğunlukla onları çevreleyen daha büyük güçler, yani batıya doğru İsveç, doğuya doğru Rusya, güneye doğru da bir ölçüde Almanya tarafından yutulmuştu. Ulusal hareketler ancak on dokuzuncu yüzyılda kendilerini göstermeye başlamıştı. Bu hareketin büyük bölümü, ister İsveç ister Rus kimliğinden bambaşka bir kimlik iddiasıyla, geriye doğru Fin-Ugor milletinin ve dilinin köklerini araştırmayla ilgiliydi. On dokuzuncu yüzyılın filologları Hint-Avrupacılara bilinçli bir cevap olarak Ural-Altay dil grubu teorisini

5. Bu labirentlerin planları Kazakistan'daki Tunç Çağı'ndan kalma petrogliflerde resmedilenlerle ayırt edilmeyecek kadar benzerdir. Bkz. Resim 74 ve Bonora ve diğerleri 2009: 43.

geliştirmişlerdi. Bu, Finlandiya'dan Mançurya'ya kadar tek bir kültürün yayıldığı düşüncesini ortaya döküyordu. Teorinin on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Matthias Castrén, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Carl Gustaf Mannerheim gibi Fin kâşifler tarafından benimsenmesi dikkate değerdir: İç Asya'nın keşfine başka halkların kültürlerini araştırma kadar kendi köklerini yeniden keşfetme gözüyle bakılıyordu. Matthias Castrén 1845-1848'te Altay Dağları'na yönelik oradaki Fin-Ugor dilinin köklerini tespit amacıyla girişilen bir keşif seferine öncülük eden bir filologdu. Erken yirminci yüzyılda Altay Dağları'na yönelik Fin devleti tarafından finanse edilip I. R. Aspelin'in başını çektiği bir keşif seferiyse Castrén'in teorisini çürütmüştü ama böylesi keşif seferleri her şeye rağmen yükselen Fin milliyetçiliğinin bir ölçüsüydü. Kai Donner adlı başka bir Fin filolog 1911'le 1914 arasında Sibirya'nın Samoyed ve Hantı kabileleri içine yaptığı birkaç keşif seferi sırasında, Fince kökler araştırmasının bir parçası olarak hem dillerini hem de örf ve âdetlerini kayda geçirdiğinde, kaynağa daha yakındı. İç Asya'nın en büyük kâşifi çok defa hakkında "modern Finlandiya'nın banisi" diye de konuşulan Carl Gustaf Mannerheim idi. Mannerheim 1906-1909'da Rus Çarlık Ordusu adına Orta Asya, Moğolistan ve Çin'in bir ucundan bir ucuna yönelik büyük bir keşif seferine öncülük etmişti ama sonra Finlandiya'nın Rusya'dan bağımsızlığını destekleyen bir Fin milliyetçisi haline gelmişti. Sonunda 1944'te Finlandiya'nın cumhurbaşkanlığına getirilmişti.

Finler ve Estonlar kökleri için Asya'nın en uzak kısımlarını araştırmanın yanı sıra aynı kimlik nedenleriyle kendi ormanlarının folklorunu da bulmaya çalışmışlardı. Sonuçta bulunanlar hem Avrupa destan edebiyatının en büyük eserlerinden biri hem de Avrupa müziğinin en büyük eserlerinden bazılarıydı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Kuzeydoğu Finlandiya'da bölge hükümet tabipliği yapan, aynı zamanda Matthias Castrén'e dilsel keşif seferlerinden birinde eşlik eden Elias Lönnrot (1802-1884) bile bile Karelya'daki dağılmış sözlü gelenekleri toplama yoluna soyunmuştu. Lönnrot bunları bir ulusal destan yaratmak amacıyla bir araya getirmişti: Büyük yaratıcı-kahraman Väinämöinen'in serüvenlerinin anlatıldığı *Kalevala*. *Kalevala* adlı destana sadece Karelya kültürünün değil bu daha kapsamlı Avrasya kültürünün bir parçası gözüyle bakılır hale gelmişti. Lönnrot çabalarıyla Finlandiya'ya, örnek addedilen İzlanda'nınkilere benzer ulusal sagalar kazandırmayı hedefliyordu. Lönnrot milli şahsiyet haline gelmiş, *Kalevala* da Fin ulusal destanı olarak kalmıştı.[6]

6. Bosley 1989.

Kalevala aslında Lönnrot tarafından bütün farklı kırıntıların uyumlanıp anlatı şeklinde birleştirilmesiyle, müzisyenlerin halk müziği kökenli ögeleri bir orkestra tarafından icra edilecek uyumlu bir bütün üretmek için bir araya getirmelerine benzer şekilde teşkil edilen bir düzenlemedir. Başka bir deyişle yapay olarak yaratılmış bir destandır. *Kalevala* bir yere kadar, James Macpherson tarafından benzer şekilde güya 1760'larda yeni yeni keşfedilen antik elyazmalarından "derlenen" sahte "İskoç ulusal destanı" *Ossian* balatlarıyla kıyaslanabilir. *Ossian* o zamanlar neredeyse yeni yeni keşfedilen Homerosvari bir destan, özellikle de İskoçya'nın o zamanlarda bir Gaelce canlanışı yaşaması ve yeni yeni keşfedilen ulusal bilinç yüzünden İskoç ulusal edebiyatının büyük bir eseri diye göklere çıkarılmıştı. *Ossian*, o zamanlar Romantik hareketin doruğundaki Avrupa'yı kasıp kavurmuş ve çoğu Avrupa dillerine çevrilmişti. Macpherson sonunda gözden düşmüştü ama kuşkusuz eseri, *Ossian* sahteymiş veya değilmiş buna bakılmaksızın, Lönnrot ve başka taklitçilere ilham vermişti.

Çoğu Avrupa ülkesinde halk geleneği de benzersiz bir önem kazanmıştı. *Kalevala* da *Ossian* da, Fransız, Alman, Macar, Leh ve Rumen halk gelenekleriyle şiirlerinin yeni ulusal bilinçler yaratmak üzere derlendiği, Romantik devirde meydana çıkan daha kapsamlı bir hareketin parçasıydı. Lönnrot'un Karelya'da sözlü edebiyatı derlemeye koyulduğu aynı zamanda, Friedrich Kreutzwald (1803-1882) adlı onun neredeyse tam bir çağdaşı Estonya için *Kalevipoeg* veya *Kalevide* adlı bir ulusal destan yaratmaktaydı. *Kalevala* gibi bu destan da bir araya getirilmiş aşağı yukarı 19.000 dizede Soini ["oğul"] adlı bir kahramanın serüvenlerini hikâye edip Estonya ulusunun gelecekteki büyüklüğünü haber verir.[7] Böylelikle *Kalevala*, *Kalevipoeg* ile aynı zaman içinde gelişen İskoç ve Avrupa derlemeleri *Manas* adlı Kırgız ulusal destanı veya Rustaveli'nin on ikinci yüzyılda yazdığı *Vephistkaosani* (*Kaplan Postlu Şövalye*) adlı Gürcü ulusal destanı veya Firdevsi'nin onuncu yüzyılda kaleme aldığı Pers ulusal destanı *Şehname* –hatta Homeros'un *İlyada* ve *Odysseus* adlı eserleri– gibi daha önceki derlemelerle benzerdir. Hepsi ulusal bilinç üzerinde muazzam bir etki bırakmıştı.

Kalevala, Fin ulusal kimliği üzerindeki büyük etkisiyle, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Fin milliyetçiliği ve Rus tahakkümünden kurtulmak için buluşup anlaşmanın ortak noktası haline gelmişti. Destan en az on eserini *Kalevala*'ya dayandıran, Finlandiya'nın en büyük bestecisi Jean Sibelius'u özellikle derinden etkilemişti. En dikkate değer eseri,

7. Davies 2011: 693-5.

en milliyetçisi gözüyle bakılan *Lemminkäinen Süiti* [*Dört Efsane*] adlı [senfonik şiiridir]. Rusya'dan bağımsızlık 1917'de elde edilmişti. 28 Şubat'ın –Lönnrot'un orijinal önsözünün tarihi– resmen "Kalevala Günü" tayin edilmesiyle, *Kalevala* artık Finlandiya'nın ulusal destanı olarak yer etmiştir.

Ne var ki Fin milliyetçiliğinin nüfuzu bizzat Rusya'yı bile etkilemiştir. Tunguz atalarının bilincine varan ve ilk resimlerinin çoğu Ural-Altay kabile temalarını yansıtan Kandinsky, "Fin-Ugor" ülküsünü benimseyen bir sanatçıydı.[8] 1882'de o zaman İngriya'nın Fince konuşulan bölgesinin parçası olan Kaarasti'de (artık St. Petersburg'un bir banliyösü haline gelen modern Oranienbaum) doğan Stravinsky dahi "Karelyalı köklerinin" bilincindeydi. Müziğinin çoğu da Karelyalının yanı sıra İskit ve Rus halk müziği köklerinden kaynaklanmıştı. Doğu Karelya'nın yarısı, başkenti Viipuri (bugün Viborg) dahil, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Rusya'ya katılmıştı, Fin ve Karelyalı nüfus yaygın bir şekilde sürülmüş ve yerlerine Ruslar koyulmuştu ve bölge genelde "Ruslaştırılmıştı" Buna rağmen Rusya Federasyonu'nun bir parçası haline gelen Sovyet Cumhuriyeti sonrası Karelya'da artık Rus nüfus arasında bir Karelyalı kimliği teşvik edilmektedir: Okullarda *Kalevala* okutulmakta, halk meydanlarının ve parkların dört bir tarafında kendine has bir *Karelyalı*-Rus kimliğinin teşviki için Väinämöinen'in heykelleri bulunmaktadır (Resim 75).

AVARLAR VE ORTAÇAĞ ŞÖVALYELERİ

Avarlardan ilk defa 463'te steplerde boy gösteren, Hunlardan farklı, başka bir yeni göçebe grubu diye Priskos bahseder. Onların da Hunlar gibi kesin kimlikleri bilinmemektedir. Bir ihtimal Çin'in kuzey sınırlarında Hiung-nuların yerini alan Juan-Juanların [Cücenler] torunlarıydılar. Belki de Çinlilerin 460'ta Juan-Juanları bozguna uğratmaları sonucu batıya yollanmışlardı. Kesinlikle Juan-Juanların pekâlâ yerini alan ilk Türk imparatorluğunun kurulması sonucu, steplerin bir başından bir başına kabilelerin yer değiştirmelerinin klasik "birikimli" etkisinin parçası olarak batıya gelmişler, önünde sonunda da Kuzey Pontus bölgelerine varmışlar gibi görünmektedir. Çinliler onlardan (Pinyin sisteminde) Rouranlar diye bahsederler.

Türklerin kökeni ve batıya doğru uzun süren yürüyüşleri bu dizinin 3. Bölüm'de yeteri kadar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır ama ilgili Türk

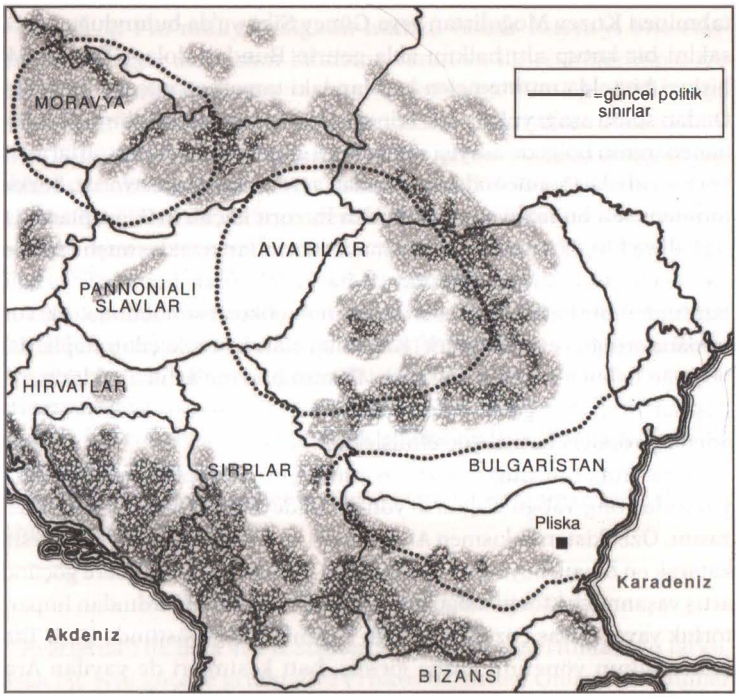
8. Figes 2002: 360.

kökenli step gruplarını yerli yerine oturtmak için kısaca tekrarlamak zahmetine değebilir. Türkler aslen Uzakdoğulu bir halktı. Onlardan en eski bahis, onlara Hiung-nular tarafından boyunduruk altına alınan kabile grupları diye atıfta bulunan, MÖ üçüncü yüzyılın sonundan kalma Çin kaynaklarıdır. Bu bahisler Türk anayurdunun başlangıçta kuzeyde, tahminen Kuzey Moğolistan veya Güney Sibirya'da bulunduğu orman sakini bir kutup altı halkını akla getirir. Bundan dolayı Türkler MÖ birinci binyılda muhtemelen bu alandaki tamamen göçebe bir halktı. Ondan sonra aşağı yukarı MÖ ikinci yüzyılda çeşitli halkların, Çinli Han hanedanının bölgede asayişi sağlama ve göçebe kabileleri sınırlarından kovma çabaları sonucunda, bu alandan ayrıldıklarını görüyoruz. Türkler muhtemelen bu faaliyetler yüzünden huzuru kaçan halk gruplarından biriydi ve birçok Türk boyu asıl anayurtlarından uzaklaşmıştı. Türkler, altıncı yüzyılın ortalarında Altay Dağları'ndaki Juan-Juanlar/Rouranlar tarafından bir kabile konfederasyonunun çöküşü sonucunda, İlk Türk İmparatorluğu veya [Göktürk] Kağanlığı olarak ortaya çıkıp steplerdeki boşluğu çabucak doldurmuşlardı. Bunun üzerine artık Türklerin azılı düşmanları haline gelen Juan-Juanların ögeleri Avrupa tarihine Avarlar adıyla girdikleri batıya göç etmişlerdi.

Türk İmparatorluğu hızla yayılmıştı. İmparatorluk erken yedinci yüzyılda Tong Yabgu Kağan'ın yönetimindeyken, Sincan'ın Tarım havzasını, Özbekistan'la kısmen Afganistan'ı ve Kuzey Pakistan'ı bünyesine katarak en büyük boyutlarına ulaşmıştı. Türklerin bu bölgelere göçünde artış yaşanmıştı. Tong Yabgu'nun 630'daki ölümünün ardından imparatorluk yavaş yavaş çözülmüş, doğu kesimleri kâğıt üstünde Çinli Tang hanedanının yönetimi altına girmiş, batı kesimleri de yayılan Arap halifeliğinin artan oranda tecavüzüne uğramıştı. Ancak Türk imparatorluğunun hızlı yükselişiyle aynı ölçüde hızlı çöküşü steplerin tam bir başından bir başına farklı halkların, Sibirya'dan Avrupa'ya kadar hissedilen muazzam bir ayrışımına yol açmıştı.

Avarlar 557-558 civarında Pontus steplerindeki Alan topraklarına ulaşmışlar ve bir Avar elçisi (Avarların örgülü saçlarının heyecan yarattığı) Konstantinopolis'teki İustinianos'u [Jüstinyen] ziyaret etmişti. Avarlar sonraki altıncı yüzyılın seyri esnasında Karadeniz'in kuzeyindeki diğer kabileleri buyrukları altına almışlardı. Avarların haberdar olduğumuz ilk kağanı (kabaca "kral") Bayan 562'de ortaya çıkmıştı. 560'larda Franklara karşı ilk baskınlarını vermeye başlamışlar ve 568 civarında da orta Tuna'yı zapt etmişlerdi. 570'ler civarında İmparator II. İustinos'un Avarların doğusundaki Türk imparatorluğuyla onlara karşı

bir kuşatma ittifakı ihtimalini müzakere edecek ölçüde bir tehdit haline gelmişlerdi. Ama İustinos'un ardılı Tiberios 574'te Avarlarla yeniden barışmış ve Türklerle müzakereleri sona erdirmişti.[9]

Harita 12 Avrupa'daki Avarlar

Konstantinopolis'in geç altıncı yüzyılda İran'a karşı verdiği bir dizi artan oranda şiddetlenen savaş yüzünden dikkatinin başka yöne çekilmesi, batıdaki istihkâmının ihmaline yol açmış ve Avarlar Slav müttefikleriyle birlikte Peloponnesos kadar aşağıya, Güneydoğu Avrupa'ya ilerlemişti. 586'da Thessalonike'yi kuşatmışlardı ama buna mukabil onlar da doğu sınırlarında Kırım'daki Türkler tarafından tehdit edilmişlerdi. Avarlar

9. Dimitri Obolensky (1971: 224-225), Bizans altıncı yüzyılda erken Türk imparatorluğuyla ilişkilerinden daha iyi yararlansaydı "Bizans'ın politik ve kültürel nüfuzu büyük ihtimalle, Rus İmparatorluğu'nunki gibi, Orta Asya steplerinin üzerinden Mançurya ve Pasifik'e kadar uzanırdı" diye akıl yürütür.

bu nedenle "ilkçağın son büyük savaşında" Bizans, Pers Ülkesi, Slavlar ve Türkler arasında kalan birçok oyuncudan biriydi.[10]

Avarlar 592'yle 602 arasında akınlarını daha batıya, Dalmaçya, Istra ve Bavyera'ya kadar yaymışlar, Lombardların Alpler üzerinden geri çekilip İtalya'ya girmelerine yol açmışlardı. Avar "imparatorluğu" 626'da Slav müttefikleriyle birlikte Sasanilerin yönetimindeki Pers Ülkesi'yle bir büyük ittifak çerçevesinde anlaşmış, Persler Bosporos'un [İstanbul Boğazı] Asya yakasında mevzilenmişken, Avarlar Gepid ve Bulgar müttefiklerini de içeren muazzam bir orduyla Konstantinopolis'in surları önünde karargâh kurmuşlardı. Avarlarla el ele vermek üzere büyükçe herhangi bir dişe dokunur sayıda Pers'i karşıya geçmekten ancak Bizans donanması alıkoymuş, abluka da kısa süre içinde kaldırılmıştı.[11]

Avar konfederasyonu yedinci yüzyıl civarında her halükârda zayıflamaya başlamıştı. Yedinci yüzyılın ortalarında Vendler adlı batıdaki bir Slav grubu Avarların hükümdarlığından kurtulmuştu. Aynı devir daha doğudaki Bulgarlarla Hazarların yükselişine tanıklık etmişti. Her ikisi de Avarların steplerdeki üstünlüğünün ciddi rakipleriydi. Ne var ki 663-664'te Lombardlar İtalya'daki kendi savaşlarında Avarlardan destek talep etmişlerdi. Avarlar bu talebe cevap verip Batı Avrupa için ilk defa ciddi bir tehdit haline gelmişlerdi. Bavyera içlerine baskınlar erken sekizinci yüzyılın içlerine kadar devam etmişti ama Şarlman'ın geç sekizinci yüzyıldaki yükselişi Avarların batıdaki yayılmasının önünü almıştı. Bu süreç 790'larda Avarlara karşı Şarlman'ın başlattığı ve oğlu Pépin'in başı çektiği bir dizi seferle doruk noktasına varmıştı. Yaklaşık 805'te Bulgar Hanı Krum, Avar Kağanlığı'nın doğu kısmında ne kaldıysa yok etmişti (aşağıda).

Bazı Avarlar bağımsız birlikler halinde Krum'un ordusuna katılmışlardı; bunun dışında geriye kalan gruplar zamanla Slav nüfusa masedilmişlerdi. İki yüzyıl öncesindeki ilk akını gerçekleştirenlerin torunları bazı Avar kabilelerinin 805-806'da hâlâ Yunanistan'da bulundukları kayda geçmişti. Gelgelelim kağanla bütün bağlantılarını çoktandır kaybetmişlerdi ve tahminen Slavlaşmışlardı. Avarlar erken onuncu yüzyıl kadar geç bir zamanda orta Tuna kesimlerinde hâlâ apayrı bir halk diye kayda geçiyordu ama ondan sonra (Kafkaslar'daki muhtemel bazı kalıntıları dışında) fiilen tarihten silinip gitmişlerdi.

---

10. Howard-Johnston'ın Howard-Johnston 2010'daki kelimeleriyle.
11. Hem İlk Türk İmparatorluğu'yla hem de Konstantinopolis'e karşı verilen savaşlarla bağlantılı art alanın büyük bölümü bu dizinin *Tek Dünyaya Doğru* ve *Roma'nın Sultanları* adlı ciltlerinde, yani Cilt 2, 6. Bölüm ve Cilt 3, 2. Bölüm'de, mercek altına alınmaktadır. Ayrıca bkz. Howard-Johnson 2010.

Onlardan önceki Hunlar gibi Avar diliyle ilgili neredeyse hiç kanıt yoktur. Gerçi Altay dil ailesi mensubiyetini akla getiren az miktarda kanıt vardır: Moğolca veya Türkçe, muhtemelen önceki çünkü Türk imparatorluğunun yükselişinden kaçmışlardı. Arkeolojik kanıtlar yaklaşık 600'e kadar tamamen göçebe, ondan sonra da yarı yerleşik olduklarına işaret eder. Elimizdeki çok az tarihsel kanıt dinlerinin geniş İç Asya Şamanlığı âlemi mensubiyetini akla getirir; az sayıda istisna dışında Hıristiyanlığa karşı koymuşlardı. Bu nedenle Avarlar paldır küldür ortaya çıkıp, pek az izle hatta daha bile az elle tutulur mirasla sahneyi sessiz sedasız terk eden step halklarının başka bir örneği gibi görünmektedirler.

Mirasları hemen hemen hiç esaslı değildi ama gene de değişimi hızlandırması bakımından önemliydi. Avarlar Bizans'ı, sonuçta barut kullanılıncaya kadar Avrupa muharebesini kökünden değiştirecek yeni süvarilik yöntemleriyle tanıştırmıştı. En önemlisi üzenginin[12] kullanılmaya başlanmasıydı ama aynı zamanda Avrupa'nın süvari mızrağının ve dizlere kadar inen binici kaftanının benimsemesinden de sorumluydular. Sonuncusunda Avarlar en azından ortaçağ Avrupa'sının birçok Part ve Sasani süvarilik ve şövalyelik tarzıyla tanışmasında düpedüz bir kanal vazifesi görmüşlerdi. Ama belki de daha önemlisi çekirdek topraklarının kabaca daha sonra Macaristan haline gelen alana tekabül etmesiydi. Gerçi Macarlar daha geç gelenlerdendi ve etnik bakımdan Avarlardan farklıydılar ama Çin'in kuzey sınır bölgeleri menşeli atlı göçebelerimiz her şeye rağmen büyük bir Avrupa devletine şekil veren belli başlı ögelerdendi. Sadece de Macaristan değil, Peter Heather'ın Avrupa tarihinin formatif devrine dair anlatısında ilaveten dile getirdiği gibi, "Moravya, Bohemya ve bir ölçüde Polonya'ya da tam 800 yılından önce Şarlman tarafından yok edilen Avar İmparatorluğu'nun ardıl devletleri gözüyle bakılabilir."[13]

BULGARLAR VE RUSYA'DA DEVLET HALİNİ ALMANIN BAŞLANGICI

Rusya yüzyıllarca Kiev Knezliği'ni Rus topraklarında (artık Ukrayna) Prens Oleg tarafından 882'de kurulup başkenti Kiev olarak tayin edilen ilk devlet diye anmıştır. Ne var ki daha sonra Rusya'ya tekabül eden topraklarda geç yedinci yüzyılının bir vaktinde meydana getirilen

12. Sadece madeni üzengilerin tarihlenebileceğini ne kadar vurgularsak vurgulayalım, azdır: Muhtemeldir ki çok önce de üzengiler mevcuttu ama urgan veya gön gibi kolay bozulan malzemelerden yapılmıştı.
13. Heather 2009: 561.

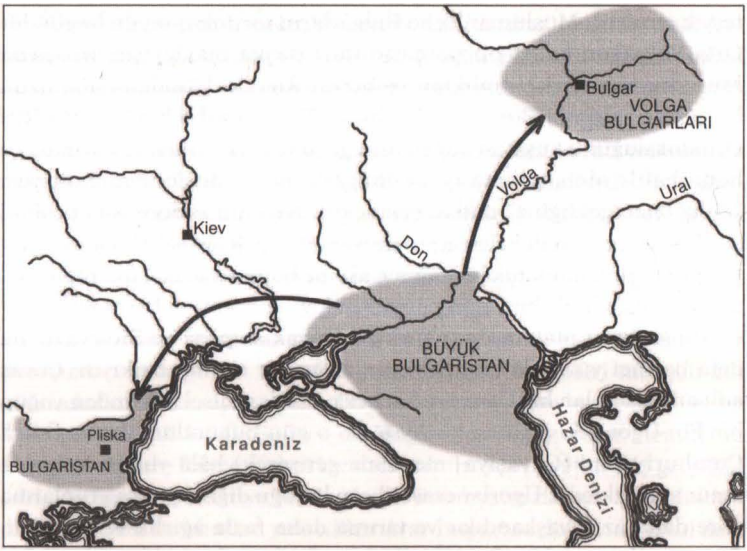
ilk devlet Rusların değil, Orta Volga alanının Bulgarlarıydı. Bu elbette Rus devletinin Kiev kökeninin önemini azaltmak anlamına gelmez. Rus ulusal duygularının Kiev Knezliği ile bu kadar sıkı bağlarının bulunması Prens Vladimir tarafından 988'de Ortodoks Hıristiyanlığın benimsenmesiyle ilgilidir. Rusya'daki dinsel konulara "hangisi oraya önce geldi" gibi düpedüz bir tür tarihsel yarış gözüyle bakmak hataya düşmek olacaktır ama Volga Bulgarlarının [İtil/İdil Bulgar Hanlığı] 922'de Müslümanlığı benimsemesiyle Rus topraklarında yer eden ilk tektanrıcı din Hıristiyanlık değil Müslümanlıktı (ve Bulgar hanı 986'da Vladimir'e mektup gönderip onu [kendilerini] örnek alma konusunda teşvik etmişti). Müslümanlık ve Bulgarların torunları o gün bugündür Orta Volga'nın kalıcı bir parçasıdırlar: Başka bir deyişle, Rusya'da Müslümanlık Hıristiyanlıktan ve bizzat Rus devletinden daha uzun bir tarihe sahiptir. Bununla niyetim ne Rus ulusal bilincini veya Rus Ortodoksluğunu kuşatan duyguların gücü üstünde önemle durmak, ne bunu hafife almak, hatta ne de Bulgarların ve Müslümanlığın oraya "daha önce geldiğine" dikkat çekmektir. Niyetim sadece Rus tarihini sırf Slavlar ve Ortodoksluk açısından anlatan geleneksel görüşün hiçbir şekilde resmin tamamı olmadığına, aksine bunun ancak daha kapsamlı, daha karmaşık bir bütünün parçası olduğuna parmak basmaktır.

Bulgarların ataları Ugor Türkleri Kazak stepleri ve Sibirya'da ilk defa beşinci yüzyılda boy gösteren aslen bir orman halkıydı; Çuvaş adlı arkada kalan bir Ugor grubu, her ne kadar dilsel bakımdan yoğun bir Fin-Ugor etkisi altına girdiyse de, o gün bugündür (Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'ni [Çuvaşiya] meydana getirerek) hâlâ yukarı Volga'da ömür sürmektedir. Ugorlar esas itibarıyla çoğu diğer İç Asya gruplarına göre daha az savaşkandılar ve tarıma daha fazla ağırlık vermişlerdi. Bunun üzerine yaklaşık 463'te ("Sibirya" adının kaynaklandığı) Sabir kabileleri Ugor topraklarını istila etmiş, onları diğer step halklarıyla birlikte güneybatıya, Pontus steplerine doğru kovmuş, zamanla daha batıya doğru önceki Hun yer değiştirmesinin arkada bıraktığı boşluğu doldurmuşlardı.

Pontus stepleri söz konusu zamanlarda bir tarihçinin tasvir ettiği gibi "bir art arda gelen nüfuslar kaleydoskobuydu". Başka biriyse "zeval bulup yeniden şekillenen kabile birlikleri" diye tasvir etmişti.[14] Bizzat kendileri diğer Türk gruplarının yanı sıra Hunlar gibi eski grupları ve Onugor (aşağıda ele alınan Proto-Macarlar) gibi yeni yeni gelenleri de içeren kaleydoskobun anca bir kırıntısı olan Bulgarlar Ugor milletinin

14. Obolensky 1971: 56; Golden 2011: 258.

bir alt kabilesiydi. *Bulgar* adı bir "kabileler birliğine" işaret ederek, muhtemelen "karışıklar" anlamına gelir ve muhtemeldir ki Hunların kalıntılarını bünyesine katmıştı. Bu önemlidir: Bu noktada adın pek az etnik bir anlamı vardı ve ihtimal ki başka Türk boylarının yanı sıra Hunları, İskitleri hatta belki de Slavları içeriyordu. Buna rağmen Bulgarlar bu kabileler arasında politik kurumlar geliştiren ilk kabileydi ve bundan dolayı müteakip yüzyıllar boyunca apayrı bir kimliğe sahip başat bir grup olarak yükselmişti.

Harita 13 Bulgar göçleri

Yaklaşık 670'te bir Macar ve Hazar koalisyonu Bulgarları yenerek onlardan bazılarını, ilerde Bulgar devletinin çekirdeğini meydana getirecekleri batıya, aşağı Tuna'ya doğru yer değiştirmeye zorlamıştı. Diğerleriyse, ayrı bir Bulgar krallığı meydana getirdikleri kuzeye, Kazan yakınlarındaki Orta Volga'ya doğru yer değiştirmişlerdi.[15] Dokuzuncu yüzyıldaki Bizans kaynakları Azak Denizi ve Kuban Nehri arasındaki steplerde geriye kalan Bulgar kabilelerinden "Avar kağanının" vasalları diye bahseder. Dokuzuncu yüzyılda Avarlara karşı Kurt'un [Kubrat] başı

15. Golden 2007 içinde Róna-Tas: 273.

çektiği bir isyandan sonra Güney Rusya steplerinde ilk Bulgar devleti olan "Büyük Bulgaristan'ı" meydana getirmişlerdi. "Kağan" unvanını alan Kurt, Bulgar devletinin bağımsızlığını korumasına rağmen vaftiz edilmiş ve Bizans'la sıkı bağlar kurmuştu. Ne var ki ölümünden sonra, kısmen steplerdeki çoğu kabile teşekkülünün gevşek niteliği ve aynı zamanda Hazarların tazelenen baskısı nedeniyle, Bulgar kabilelerinin birliği parçalanmaya başlamıştı. Her halükârda bu Bulgarların tarihinde can alıcı bir devirdi: Bu ileriki Bulgar imparatorluğunun yaratılışının habercisi bir ilk Bulgar devletiydi. Asıl Bulgarların etnik Türk olmalarına rağmen Büyük Bulgaristan bugün Bulgar ulusal kimliğinin önemli bir parçasıdır. Kurt'a da ulusal kurucu kişi gözüyle bakılır.

Güney steplerinin Bulgarlarına birazdan döneceğiz. Bu süre zarfında ayrı bir Bulgar grubu "zeval bulup yeniden şekillenme" sürecinin bir parçası olarak yedinci yüzyılda kuzeye, Orta Volga alanına doğru göç etmişti. Onuncu yüzyılın başlarında hâlâ (bir sonraki bölümde ele alınan) Hazarların vasallarıydılar ama çok geçmeden onlardan kopmuş ve Orta Volga'da bağımsız bir Bulgar devleti meydana getirmişlerdi. Bulgarlar Orta Volga'ya doğru yer değiştirdiklerinde zaten gelişmiş politik kurumlara sahiptiler ve çabucak şekillenme halinde bir devlet tesis etmeye muktedirlerdi. Çoğu Müslüman'dı, hükümdarları da sırf bir yanda Hazar Yahudiliği, öte yanda da Bizans Hıristiyanlığı arasında tarafsız kalıp her ikisinden de uzak durmak için olsa da, canla başla İslamiyet'e yaranmaya çalışmışlardı. Gelgelelim âdetlerinin çoğu hâlâ step kökenlerindekilere yakındı: Halife namına 921-922'de Bulgarlara giden Arap elçi İbn Fadlan, şeflerinin neredeyse antik İskit (yukarıda belirtildiği gibi, İbn Fadlan Bulgarlara "Sakalar" veya "İskitler" anlamında *Sakālibe* der) âdetleriyle özdeş defin göreneklerini tasvir eder.

Bulgar devleti Volga kıyısındaki Suvar, Biler ve Bulgar adlı üç büyük şehirde faaliyet gösteriyordu. Bulgar daha ileri tarihli (kendisi de bir step krallığının başkenti yapılan – bkz. 10. Bölüm) Kazan'dan çok uzakta yer almayan ana başkentti ama yazları çoğu ev çadırlar için terk ediliyordu. Ancak Bulgar devletine gelip geçici bir step kümelenmesi gözüyle bakmak bir hata olur: Onuncu yüzyılda yazan İbn Rüste onları Hazarların aksine göçebeden çok tarımla uğraşan yerleşik ve kentli bir halk diye tasvir eder.[16] Şehirler de ya onuncu yüzyılda Batı Avrupa'daki çoğu şehrin boyutlarındaydı ya da daha büyüktü. Biler 700 hektarlık alana sahipti. Bu Konstantinopolis'in aynı devirdeki 1.600 hektarlık alanına göre küçüktü ama 750 hektarken Bağdat'la uygun bir şekilde

16. İbn Rusta: 120-1.

kıyaslanabilir, diğer Avrupa şehirlerini ise rahat rahat geçerdi: 439 hektarken Paris'i, 160 hektarken Vladimir'i veya 150 hektarken Kiev'i.[17] Biler onuncu yüzyılda on bir kilometre uzunluğunda surlarla çevrili, amaca uygun inşa edilen bir başkentti. Hem Biler hem de Bulgar'daki çoğu bina, ahşabın neredeyse yegâne malzeme olduğu Rusya'nın geri kalanının aksine kâgirdi (Resimler 76-79). Ticaret epeyi gelişmişti ve Bulgar devletinin Hazar İmparatorluğu aracılığıyla Abbasilerin yönetimindeki Bağdat'la güçlü bağlantıları vardı. Bahsi geçen zamanlarda Avrupa'daki herhangi bir devletten daha ileri olan Hazar İmparatorluğu'nun kendisi de Abbasilerin Kuzey ve Batı Avrupa'yla gümüş ticaretinin kanalıydı. Aynı zamanda gümüş karşılığında Bağdat'la yapılan kürk ticaretinden muazzam ölçüde yararlanmıştı. Bu ticaret onuncu yüzyıl boyunca Kuzey Avrupa'nın tam bir başından bir başına, hatta Kuzey Kutup Dairesi'nin derinlerine kadar uzanmıştı.[18] Volga Bulgarları bu nedenle Hazarya, Rusya, orman kuşağı, Baltık, İskandinavya, Harezm, Abbasilerin yönetimindeki Ortadoğu ve İran'la Bizans İmparatorluğu'nu kucaklayan ticaret ağının parçasıydı. Bu zenginlik başkentine yansımıştı. Sâid el-Endelüsî on birinci yüzyılda Bulgar şehrini "Çam ağacından inşa edilmiş büyük bir şehir. Surları meşe ağacındandır. Çepeçevre sonsuz sayıda insan vardır." diye tasvir etmişti. İtil Bulgar Hanlığı'ndaki kayakları ve kayakçılığı da tasvir eder.[19] Bugün Biler ve özellikle Bulgar'da hâlâ cami, anıt mezar ve diğer binaların kalıntıları vardır.

981'de Kiev Rus Knezi I. Vladimir Bulgar topraklarını istila etmişti ama 986'da Bulgarlar Vladimir'e onu Müslümanlığı kabullenmeye teşvik için elçiler göndermişlerdi. Bu, sonunda büyük Avrupa imparatorlukları meydana getiren, Avrasya'nın zıt uçları kökenli iki halk arasındaki bir karşılaşmaydı. Biri İskandinavya kökenli Vikingler, diğeri Sibirya kökenli Türklerdi. İkisi de kimlik bakımından önünde sonunda Slavlaşmıştı. Günümüzde hem Ruslar hem de Bulgarlar ortak bir Slav mirasını paylaşıyorlar ama formatif devirde böyle bir ortak payda yoktu ve ilişki çok defa zıtlaşma şeklindeydi. Her ikisi de kürk ve gümüş ticaretine hâkimiyetle ormanın Fin-Ugor halklarının denetimi konusunda yarışıyordu ve 1107'de Rusya'daki Suzdal şehrine önemli ama başarısız bir Bulgar akını gerçekleşmişti. Bulgarlar geç on ikinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıl içlerine kadar, esasen orman halkıyla yağlı kürk ve diğer lüks emtia ticaretinin kontrolü için Rusların artan saldırılarına maruz

17. Biler Müzesi'ndeki bilgi panosu. Ayrıca Leonid Nedashkovsky ile kişisel haberleşme.
18. Norveç'teki Kuzey Kutup Dairesi içinde yer alan Bodø yakınlarında bir Abbasi ve Samani sikkeleri gömüsü bulunmuştur. Yerel müzede sergilenmektedir.
19. Al-Andalusi: 66, 71-2.

kalıyorlardı. Ayrıca kuzey alanlarının artan Slav kolonizasyonu vardı. 1221'de Ruslar, bu ticareti kontrol etmek ve Bulgarların önünü kesmek amacıyla, Oka Nehri'nin Volga'yla birleştiği ağzında Nijni Novgorod adlı yeni büyük kaleyi inşa etmişlerdi.

Ne var ki 1236 Doğu menşeli yeni bir halkın, yani Moğolların sahneye sökün edip Bulgarları Ruslarla ittifaka ittiklerini görmüştü. Bulgarlar tehlikeyi Ruslardan çok önce fark etmişler ve ortak korunma için bir ittifak öğüdünde bulunmuşlardı. Rusları uyarmaları dikkate alınmamış ve Orta Volga'daki Bulgar devleti 1236-1237'de Moğollar tarafından imha edilmişti. Buna rağmen bütün Bulgar grupları içinde bugüne kadar dillerini ve Türk kimliklerini koruyanlar Orta Volga'dakilerdi. Moğol fatihlerin kendileriyse Türkleşmiş ve günümüzün (daha ayrıntılı bir şekilde 10. Bölüm'de ele alınan) Tatarları halini almışlardır. Rusya Federasyonu'ndaki modern Tataristan Cumhuriyeti asıl Bulgarların kalıntılarıyla Moğollarla birlikte gelen Kıpçak Türklerinden meydana gelmiştir.

BULGARİSTAN İMPARATORLUĞU'NUN TEŞKİLİ

Şimdi Bulgarların Avrupa'ya girişlerine dönüyoruz. Bulgarlar uzun zaman önce daha batıya göç etmişlerdi. O vakitlerde daha ne Volga Krallığı ne de Kuban Krallığı kurulmuştu. Bir Bulgar grubu 631-632 kadar erken tarihlerde Bavyera'ya baskın vermiş ama hepsi katledilmişti. Alzek liderliğindeki başka bir Bulgar grubu 663'te sonunda yerleştikleri İtalya'ya geçmişti. Ondan sonra yaklaşık 679'da Asparuh liderliğindeki gene başka bir Bulgar grubu Balkanlar'a göç edip Tuna Havzası Bulgar Hanlığı'nı [Birinci Bulgaristan İmparatorluğu] meydana getirmişti. Sekizinci yüzyılda hanlık muhtemelen sadece esasen bir Slav ve Trak nüfus tepesindeki Bulgar-Türk elitten meydana geliyordu. Aslında Bulgarlar bizzat Slavlardan sonraki üçüncü boyun eğdireni temsil ediyorlardı. Slavlar Balkanlar'a topu topu erken yedinci yüzyıl kadar yakınlarda göç edip yerli Traklara tahakküm etmişlerdi. Kabile liderleri etnik Türk kimliklerini korumuşlardı ama Slavca *lingua franca* [ortak dil] halini almış, elit de zamanla daha bir Slavlaşmıştı. Ne var ki "han" ve "kağan" unvanlarıyla step göçebesinin askeri değer ve inançlar sistemi gibi bazı Türk ögeler hâlâ hüküm sürüyordu. Kısa süre içinde başka unvanlar da benimsenmişti. Asparuh'un ardılı Kağan Tervel'e 705'te İmparator II. İustinianos tarafından Kırım'a sürgüne gönderilmesinin ardından tahtını yeniden elde etmesinde Bulgarların bulunduğu yardım karşılığında ödül olarak "Caesar" unvanı verilmişti. Buna rağmen Tervel pagan kalmıştı. Bu unvanı onlardan alıp kendi unvanlarıymış gibi kullandıkları halde

daha alışılageldiği üzere artık Rus imparatorlarıyla ilişkilendirilen ve Bulgarcada "Çar" şeklinde ifade edilen "Caesar" unvanı çok geçmeden Bulgarların esas hükümdar unvanı haline gelecekti.

Krum Han'ın 803'te Avarları yenip, Steven Runciman'a göre "Avrupa'daki büyük militarist güçlerden birini", yani Bulgaristan İmparatorluğu'nu kurmasıyla hanlık bir imparatorluğa dönüşmüştü.[20] Bunun büyük bölümü Han Krum'un 811'de savaşıp yendiği Bizans İmparatorluğu'nun aleyhine gelişmişti. Krum, İmparator I. Nikephoros'u öldürmüş, kafatasını eskiden beri muteber step usulüyle kadehe çevirmişti. Başlangıçta Türk dillerini korumuşlar ve dinlerini (Moğolların da Budizmi benimsemeden önce taptıkları steplerin gök tanrısı Tengri'ye tapmayı) sürdürmüşlerdi. Ortodoks Hıristiyanlığın (bir Slav adını benimseyen ilk hükümdar) Han Boris tarafından 864'te Bizans'tan alınıp benimsenmesi muhtemelen karışık bir nüfusun birliğini tahkim etmenin bir yoluydu. Hıristiyanlığın Simeon (893-927) tarafından enikonu yerleştirilmesiyle Tuna Bulgarları artan ölçüde Slavlaşmaya başlamışlardı: Devlet dili olarak bir Slav dili (Eski Bulgarca) benimsenmiş, Türkçe han unvanının yerini Slavca çar unvanı almış, başkent Pliska'dan Preslav'a taşınmış ve sonunda Bulgarların Türk kimliklerinin bütün izleri silinmişti.

Steplerin klasik "domino etkisi" hâlâ Güneydoğu Avrupa tarihini etkilemeye devam ediyordu. Bulgaristan ve Bizans arasındaki ilişkiler hiçbir zaman rahat değildi. Çar Simeon 895'te Bizans'ın Bulgar ticaretine uyguladığı yaptırımlara cevaben Bizans'ın Trakya *thema*'sını istila etmişti. Simeon'un seferinin zamanlaması yerindeydi çünkü Bizans'ın o günlerde dikkati Araplarla savaşları yüzünden doğu sınırlarına çekilmişti. İmparator VI. Leon o vakitler Besarabya alanını işgal eden Macarlara Bulgaristan'a arkadan saldırmaları için elçiler göndermişti. Macarlar bunun üzerine Bulgaristan İmparatorluğu'na hücum etmiş, Dobruca'yı ele geçirmiş ve Preslav'a kadar ilerlemişti. Simeon Bizans'tan barış dilemek zorunda kalmıştı. 896'da Macarların üstüne varmış, onları gerisingeri Tuna'nın karşı yakasına itmişti. Leon'un politikasını örnek alan Simeon ondan sonra Macar topraklarının doğusundaki stepleri işgal eden Peçeneklere bu sefer Macarlara arkadan saldırmaları için elçiler göndermişti. Peçenekler bunun üzerine Besarabya'yı işgal etmişler ve Macarları Karpat Dağları üzerinden yurt edindikleri Pannonia'ya sürmüşlerdi. Sonuç (aşağıda ele alınan) Macar devletinin nihai kuruluşuydu.

---

20. Runciman 1930: 52.

Türkçe konuşan bütün halklardan tek Balkanlar'daki Bulgarlar kendilerine has Türk dili ve ayırt edici niteliğin boyun eğdirilen halkların, bu vakada Slavların dili tarafından massedilmesine imkân vermişti. Bu durum Anadolu'ya ayak basan Türklerde tam tersidir. Türkçe Anadolu'da baskın dil haline gelmekle kalmamış, çoğu durumda var olan yöresel dilin yerini almıştır.[21] Türkçenin Bulgaristan'daki kaybının birkaç nedeni vardır. Bir kere muhtemeldir ki Bulgar göçleri yığınla değildi. Aksine neredeyse çoğunluktaki Slav nüfusa hükmeden bir elitten ibaretti. (Gerçi bizzat Slavlar da Balkanlar'a ancak Bulgarlarla beş aşağı beş yukarı aynı zamanda –ya da biraz daha önce– ayak basmışlardı.) Daha da önemlisi, son kertede Slavlaşmalarına katkıda bulunan, ne tuhaftır ki bizzat Bulgar elitin Slavlar karşısında apayrı step kimliğini muhafaza etme çabasıydı. Bu, Bulgar hanlarının monarşinin otokratik bir yerleşik şeklini tesis etmeye destek ararken, kendi kolektif iktidarlarını bizzat atadıkları bir hanın yönetiminde –yani steplerin geleneksel karşılıklı rızaya dayalı hükümet şekli altında– sürdürmek isteyen soylu Bulgar ailelerinin yerine Slavlara yönelmeleriyle meydana gelmişti. Bu kaçınılmaz bir şekilde Slav soylularının devlet yönetiminde daha merkezi bir rol oynamalarına ve Bulgar eliti bir kenara itmelerine yol açmıştı.

Ayrıca unutmayalım ki Türkler Anadolu'ya ayak bastıklarında arkalarında hanidir İslam dininin güçlü birleştiren kuvveti vardı. Bulgarlar Balkanlar'a paganlar olarak girmişlerdi ve bir pagan step toplumu nadiren yerli yerine oturmuş ana akım dinlerinden birine karşı durabilmişti: Budizm (Moğollar), Yahudilik (Hazarlar), Hıristiyanlık (Bulgarlar, Ruslar) veya Müslümanlık (Türkler, Tatarlar). Neredeyse istisnalar sadece Hunlar, Avarlar ve Karahitaylardır. Bulgarlar okuryazar değildi ve yerleşik bir nüfusa hükmetmek için yazılı kayıtlara erişim elzemdir. Balkanlar'da bu elzem araca sahip yegâne halk Hıristiyan Yunanlardı. Nitekim okuryazarlık sonunda geldiğinde bu çok geçmeden Hıristiyan dinini yaymak amacıyla yerine Kyrillos ve Methodios adlı keşişler tarafından özellikle Slav dilleri için Yunancadan geliştirilen Kiril alfabesi koyulan Glagolitik alfabeydi: Kaçınılmaz bir şekilde kaybeden Türk dili için bir alfabe yoktu.

21. Bir Türk grubunun dilinin yerini yöreye özgü nüfusunkine bıraktığı hemen hemen tek diğer örnek, bugün (Gılzaîler olarak) Peştuca konuşan, Doğu Afganistan'ın Halaciler adlı Türkleriydi. Gerçi bunlar belki önceki bölümde gördüğümüz gibi aslen Hunlardı. Bkz. Vogelsang 2002: 186-7. Memlûklardan Mughallara [Babürlülere] kadar Hindistan'a hükmetmiş çeşitli Türkçe konuşan hanedanların da bugün çok az dilsel izi kalmıştır ama bunlar kitleler halinde yer değiştiren kabileler değil hâkim elitlerdi. Bugün Türkiye'de varlığını sürdüren başlıca yöresel diller Karadeniz kıyısında ve kuzeydoğudaki Lazca ve (akrabası) Gürcüce ile güneydoğudaki Kürtçedir.

SİBİRYA'DAN KUTSAL ROMA-GERMEN İMPARATORLUĞU'NA: MACARİSTAN'IN TEŞKİLİ

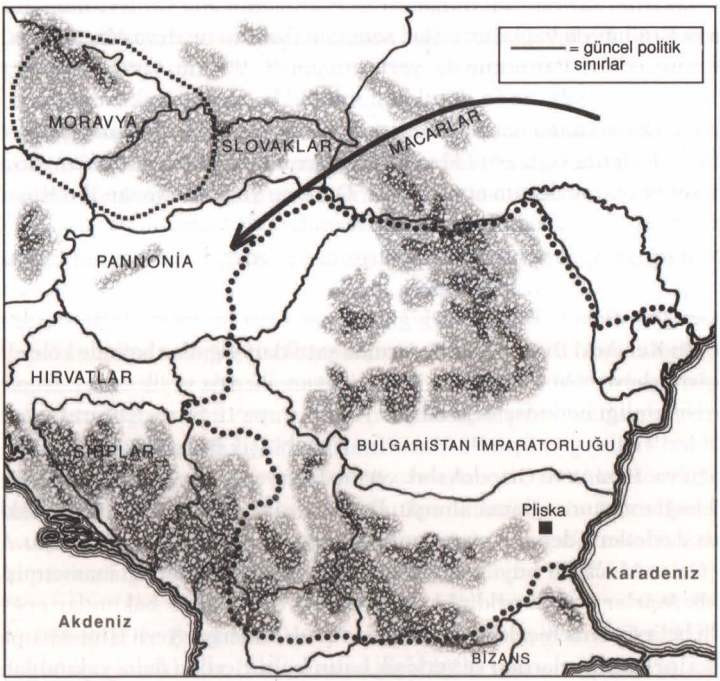
Büyük Macaristan Ovası "bekleme sahası –yani nicesinin kaldığı, diğerlerininse yoluna devam ettiği bir yer", "step ekseni" de "Avrupa has gelişmenin altında yatan şekillendirici yapılardan biri" diye nitelenmiştir.[22] Bunu gelenlerin sonuncusu ve burada kalıp burayı anayurtlarının yanı sıra Avrupa kültürünün merkezlerinden biri haline getiren Macarlardan daha fazla gözler önüne seren az sayıda halk vardır.

Proto-Macarlar aslen Ugor dil grubu mensubu, Onugor diye bilinen bir Sibirya orman halkıydı. "Hungarian" [İngilizce Macar] ve "Magyar" [Macarca Macar] kelimelerinin her ikisi de "Onugor" kelimesinden türemiştir; bu ad aynı zamanda "Ogur" adının yanı sıra son kertede her ikisi de "Ugor" ve "Uygur" adlı Türk gruplarıyla bağlantılıdır. "Hungarian" ile "Hun" arasında çok defa ("Attila adının popüler hale geldiği bizzat birçok Macar tarafından da) varsayıldığı gibi hiçbir bağlantı yoktur.[23] Ugor adının kayıtlı ilk kullanımı altıncı yüzyılda onlardan Sibiryalı "Yugra" diye bahseden Jordanes'tir. On birinci yüzyıl kadar geç tarihlerde *Novgorod Vakayinamesi*'nde Sibirya'ya hâlâ "Yugorskaia Zemlitsa" ["Yugor Toprakları"] diye atıfta bulunulur. On dördüncü yüzyılda da Novgorod'da özellikle Sibirya'yla ticaret için "Yugorshchina" adlı bir özel ticaret birliği kurulmuştur.[24] Onugorlar veya Proto-Macarlar muhtemelen ilk Fin-Ugor anayurdundan MÖ birinci binyılın ortasında ayrılıp Batı Sibirya'daki Tobol-İşim nehirlerine göç etmişlerdi. Başta Batı Sibirya ve Kazak stepleri bölgesindeki Sabirler ve Türk Ugorlar dahil birçok kabile ve milletten sadece biriydiler. Başlangıçtaki yer değiştirmeleri de belirsizdir. Onugorlar muhtemeldir ki Türk imparatorluğunun kurulmasıyla (bir yere kadar massedildikleri) Ugorlar ile birlikte altüst edilmişler, antik anayurtlarından ayrılarak beşinci yüzyılın ortalarında ve ilerideki on yıllarında gerçekleşen büyük göçler sırasında daha batıya göç etmişlerdir. Sonunda Kuzey Kafkaslar ve Pontus stepleri bölgesine gelmişlerdi. Macarcadaki Türkçeden ödünç alınan çok sayıdaki kelime geçmişteki dirsek temasını akla getirir.[25]

Beşinci yüzyıl civarında Macarların ataları Güney Ural alanında yer almışlar ve altıncı yüzyılda Türklerin gelişiyle daha güneye, Donets-Dinyester-Bug alanına doğru meyletmişlerdi.[26] Başka bir teoriye göre

22. Cunliffe 2008: 43, 171.
23. Örneğin yanlışlıkla Macaristan'ın [İngilizcesi *Hungary*] Hunların adını taşıdığını yazan Davies tarafından (1996: 217-8).
24. Naumov 2006: 5-6, 53.
25. Golden 2007 içinde Róna-Tas: 271-2.
26. Golden 2007 içinde Róna-Tas: 272.

Onugorlar Urallar'ın batı eteklerindeki Başkırt topraklarına göç edip sekizinci yüzyılın ikinci yarısında daha güneye doğru yer değiştirinceye kadar Volga Bulgarlarınınkinin yanı başında bir "Magna Macaristan" devleti tertip etmişlerdi. Arkada kalanlar bölgenin halihazırdaki Başkırtlarının çekirdeğini (ve günümüzdeki Başkırt Cumhuriyetini: Resim 80) meydana getirmişlerdi.[27] Hazarların Don kıyısındaki büyük Sarkel hisarı kısmen Başkırt topraklarından güneye doğru göç eden Macar kabilelerine karşı savunma amacıyla inşa edilmişti.

Harita 14 Macar göçleri

Onugorlar/Macarlar geç sekizinci ve erken dokuzuncu yüzyıllarda Pontus steplerinde apayrı bir grup halinde, yarı göçebe sığır besicileri olarak boy göstermişlerdir. 889 ve 895'te daha doğudan gerçekleşen

27. Nitekim Müslüman yazarlar ortaçağ boyunca Avrupa'nın Macarlarından *Basjirt* veya *Bashghird* [Başkırt] diye bahsederler.

Peçenek saldırıları Macar atlılarını, Árpád adlı liderlerinin yönetiminde Avar devletinin çöküşünden sonra meydana gelen boşluğu doldurdukları Karpatlar havzası alanına sürüklemişti. Macarlar 894'te Tuna havzasındaki Bulgarları yenmişti. Aynı yıl Peçenekler de Oğuz Türkleri tarafından Volga'nın karşı yakasına kovalanmışlardı. 895'te bir Peçenek ve Bulgar koalisyonu Pontus steplerindeki Macarları galebe çalmış ve onları, Avarların yenilgisinin yol açtığı boşluğu doldurdukları Karpatlar havzasına sürmüşlerdi. Bunun üzerine Peçenekler Don'dan aşağı Tuna'ya kadarki Pontus steplerini işgal etmişlerdi (daha aşağıda ele alınacak).[28]

Macarlar kendilerini Bulgarlar ve Franklara karşı savaşlarında Moravya Krallığı'yla bağlaştırmışlar, sonunda (kabaca modern Macaristan'a tekabül eden) Pannonia'da yerleşmişlerdi. 906'da taraf değiştirip Moravya'nın imhasında Franklara katıldıklarında, emekleme devrindeki devletleri daha da güçlenmişti. Árpád'ın soyundan gelenler gelişen Macar devletini veya artık Macaristan diye adlandırabileceğimizi yöneten şefler olarak devam etmişlerdi.[29] Onuncu yüzyılda yazan İbn Rüste Macarları Güneydoğu Avrupa'dan Karadeniz'e kadar uçsuz bucaksız bir alanı yurt edinen göçebeler diye tasvir eder. Dinleri ateşe tapma şeklinde tanımlanır. Macarlar geniş ölçüde Slav topraklarında baskın yapmışlar, Bizans İmparatorluğu'nda yer alan Kırım'ın doğu ucunda kurulu Kerç'teki Bizans köle pazarında sattıkları yığınlar halinde köle ele geçirmişlerdi.[30] Macaristan'ın ilk Hıristiyan, ilk aziz ve ilk kralı I. István Hıristiyanlığı benimsemiş ve 1000 yılında Papa II. Silvester tarafından gönderilen tacı giymişti. Bu Macaristan'ın –bitişik Bulgaristan'ın aksine– Doğu'ya, Bizans ve Ortodoksluk yerine Batı'ya, Roma'ya ve Katolikliğe bel bağlamasını sağlama almıştı. Bu aynı zamanda Avrupa'nın en eski ulus devletlerinden birinin resmi başlangıcına damgasını vurmuştu.

Gelen Macarlar büyük bir ihtimalle daha önceki Avarları massetmişlerdi. Avarlar muhtemeldir ki Macarlarla dilsel ve etnik bakımdan epey belli belirsiz ama hiç değilse dilleriyle ve ruh halleriyle yerli Hint-Avrupa dillerini konuşanlardan ve yerleşik Latin kültürlerden daha yakındılar. Bu massetme süreci aynı genel alandaki Hunların topyekûn kültürel ve dilsel ortadan kalkışlarını açıklayabilir: Gerçi muhtemelen daha da ilgisizdirler ama her şeye rağmen Hunların Avarlar ve Macarlar tarafından massedilmeleri daha kolay gerçekleşirdi.

---

28. Golden 2007 içinde Róna-Tas: 275-6.
29. Aslında Macaristan'ın Arapça ve Farsçadaki adı hâlâ *Majaristan*, Macaristan'ın kendisindeyse *Magyarország*'dır.
30. Ibn Rusta: 122-3.

Macarların dokuzuncu yüzyılın sonunda Tuna havzasına varışları, müteakip bütün Avrupa tarihini değiştiren başka bir beklenmedik ama esaslı etki meydana getirmişti. Macaristan'ın kuruluşu ondan sonra ilelebet ayrı kalan kuzeyli ve güneyli Slavların arasını açmıştı. Slavlar o zamana kadar birleşmiş halde değillerse de Beyaz Deniz'den Adriyatik Denizi'ne kadar Avrupa'nın doğudaki bataklıklarının tam bir başından bir başına kesintisiz bir etnik grup oluşturuyorlardı. Slavlar herhangi bir zamanda birleşselerdi[31] ortaçağda Avrupa'da alt etmesi en zor güç –hatta belki de Konstantinopolis için karşı koyulmaz bir tehdit, Türklerin sonra savurdukları kadar büyük veya daha da büyük bir tehdit– halini alırlardı. Sadece gayri-Slav değil bir taraftan da gayri-Ortodoks Macaristan'ın varlığı bunun hiçbir zaman vuku bulmayacağı anlamına geliyordu.

Macar ulusunun sonraki tarihi pek halihazırdaki tarihin parçası değildi: İlkin bir prenslik, ardından ortaçağ Avrupa'sının önemli krallıklarından biri halinde, Osmanlı İmparatorluğu'yla Hıristiyan güçler arasındaki birçok savaş sırasında aradaki bir sınır devleti olarak oynadığı rol bakımından. On yedinci yüzyılda batı kısmı Habsburglar tarafından ilhak edilmişti. Bunu 1718'den sonra doğudaki Osmanlı egemenliğindeki yarısının ilhakı izlemişti. Böylece Roma İmparatorluğu'nun hâlâ Avrupa üzerine düşürdüğü muazzam gölgeye girmiş, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun merkezi bir parçası haline gelmişti. İmparatorluğun can damarında yer almasına –Viyana'yla yarışan Budapeşte'nin sadece imparatorluğun değil Avrupa'nın en muhteşem şehri halini almasına– rağmen imparatorluğun yıkılışına katkıda bulunan her şeyden önce Macarların gayri-Alman apayrı bir kimlik arayışlarıydı. 1806'dan sonra Kutsal Roma-Germen İmparatoru unvanı ilga edilmişti ama Macaristan'ın Avusturya'yla eşit statüye sahip bulunma ısrarı Avrupa'nın antik Roma İmparatorluğu'yla kâğıt üstündeki son bağlantısının 1867'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu diye yeniden adlandırılmasına yol açmıştı.

Macarlar ve Bulgarlar ilginç bir zıtlık meydana getirir. Her ikisi de doğuda çok uzaklarda, Sibirya'nın sınır bölgelerinde ortaya çıkmıştı. Her ikisi de bu anayurtlarında başta dilsel bakımdan akrabaydı. Her ikisi de anayurtlarında akraba bakiye nüfuslar bırakmıştı. Bunların her ikisi de Rusya Federasyonu içindeki cumhuriyetleri meydana getirir: Bulgarlar örneğinde Tataristan, Macarlar örneğinde Başkırdistan (gerçi halihazırdaki etnik bağlantılara taş çatlasa müphem gözüyle bakmak gerekir). Her ikisi de sonunda Güneydoğu Avrupa'nın, kendileri de bu bölgelere

31. Runciman'a göre hayal edilemez değildi, Runciman 1930: 150.

yakın geçmişte gelen Slav nüfusların bir zamanlar yurt edindiği, birbirine bitişik kısımlarına göçmüştür. Ancak Bulgarlar dillerini, hatta esas Türk kimliklerini "yerli" Slavlarınkine kaptırırken, Macarlar Orta Asya'ya has dillerini korumuşlar ve boyun eğdirdikleri nüfusa dayatmışlardı. Bugün bölgenin asıl kimlikleri her ne idiyse ki Kelt, Daçyalı, Pannonialı, Romen, Avar, Slav, Ulah, Bulgar, Macar ve daha fazlasıydı, artık her ikisi de apayrı dilsel, etnik ve dinsel kimliklere sahiptir: Biri Altayca/Macar/Katolik, diğeriyse Slavca/Bulgar/Ortodoks'tur. Ayrıca Orta Asya stepleri kökenlerine rağmen her ikisi de Avrupa'ya has imparatorluk geleneğini hazmederek antik Roma İmparatorluğu'nun mirasını paylaşmıştır: Macaristan, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun vârisi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçasını meydana getirmiş; Bulgaristan, Birinci ve İkinci Bulgaristan imparatorluklarını meydana getirerek Roma İmparatorluğu'nun devamı Bizans'la özdeşleşmiştir.

Gayri-Türk Slav kimliğini bu kadar bütün bütün kucaklayan Bulgarlar, Macar komşularıyla başka bir zıtlık daha sergilemektedirler. Aynı devrin bir hayli kuzeydeki Finleri gibi, on dokuzuncu yüzyılda apayrı bir Macar kimliğinin yeniden boy göstermesi aynı zamanda bir Asyalı kökenlerinin arayışı şeklini almıştı. Gene Finler gibi, bu arayışın büyük bölümü dilbilim alanındaydı. Ana hatlarıyla Orta Asya keşif seferlerinden ve araştırmalarından meydana gelen Macar araştırması, geleneksel olarak ön safta yer almıştır. Örneğin Sándor Csoma erken on dokuzuncu yüzyılda baştan başa Orta Asya'yı ve Tibet'in içlerini dolaşmış, ilk Tibet dili-İngilizce sözlüğünü derlemiştir. Yüzyılın daha ileri yıllarında bir Türkçe-Almanca sözlük derleyen Arminius Vámbéry adlı gene bir Şark dilleri uzmanı, 1860'larda tebdili kıyafetle Hive, Buhara ve Semerkand'a bir yolculuk gerçekleştirmişti. O, böylesi bir yolculuğu yerine getiren ilk Avrupalıydı. Muhtemelen Ortadoğu'nun ve İç Asya'nın bütün kâşif-arkeologlarının en büyüğü Macar Mark Aurel Stein idi. 1862'de Budapeşte'de doğan Stein, sonrasında bir Britanya tebaası haline gelmiş ve geç on dokuzuncu yüzyılla yirminci yüzyılın ilk yarısında Kuzey Hindistan, Himalayalar, Batı Çin, İran ve Suriye'nin bir ucundan bir ucuna sayısız araştırma ve arkeolojik keşif seferi gerçekleştirmişti. Sonuncu ülkede hava arkeolojisinin çığır açanlarından biri haline gelmişti. 1942'de Kabil'de ölmüştü. Şarkiyat konusundaki Macar geleneği yirminci yüzyılda devam etmişti. Filolog ve tarihçi János Harmatta UNESCO *History of Civilizations in Central Asia* ["Orta Asya Medeniyetleri Tarihi"] adlı çok ciltlik eserin editörlerinden biridir. Londra Üniversitesi'ndeki siyasi mülteci İslam sanatı tarihçisi Géza Fehérvári de post-komünist Macaristan'ın Kuveyt büyükelçisi olarak atanmıştır.

YENİ GELENLER: PEÇENEKLER; KUMANLAR VE POLOVTSİ

Bir grup halkın steplerin dışına yer değiştirmesi çoğunlukla bir boşlukla sonuçlanır ve Bulgarlarla Macarların çıkışı kabile elitlerinin başı çektiği yeni federasyonların teşkiliyle sonuçlanmıştı. Ortaya ilk çıkanlar Peçeneklerdi. Avrasya steplerinin birçok halkı gibi Peçenekleri ilk defa Çinlilerden, bu vakada yedinci yüzyıldaki Sui hanedanının vakayinamelerinden öğreniyoruz. Sekizinci yüzyılda Tibet kaynakları da onlardan bahseder. Aşağı yukarı aynı zamanlardaki çoğu step kabilesi gibi onlar da bir Türk boyuydu. Bu devirdeki anayurtları da Aral-Sir Derya [Seyhun] stepleri gibi görünmektedir. Ondan sonra ilerleyen –bir kısmının daha sonra Selçuklu ülkesini meydana getirdiği– Oğuz Türk boylarının baskısı onları geç sekizinci-erken dokuzuncu yüzyılda buradan Volga-Ural alanına göçmeye mecbur etmişti. Burada da bu sefer Hazarların baskısı yaklaşık 889'da onları güneye, Pontus steplerine doğru ilave ikinci bir göçe itmişti. Peçeneklere gelince, onlar da Bulgar Çarı Simeon ile ittifak ederek Macarları Orta Avrupa'ya, sonunda yurt tutacakları alana sürmüşlerdi. Peçenekler oradan daha öteye, on birinci yüzyılın ortalarına kadar kalacakları Don-Donets steplerine göç etmişlerdi: Çin'den Avrupa'ya, steplerin klasik "birikimli" etkisinin bir örneği.

Peçenekler burada Güney Ukrayna alanında gevşek bir kabile konfederasyonu meydana getirmişlerdi. Aslında bir Peçenek "devleti" yoktu ve kuşkusuz bölgedeki Türk ve gayri-Türk başka step kabilelerini bünyesinde toplamıştı. Ayrıca devletlerin tırtıklayabilecekleri –en azından satın alabilecekleri–kullanışlı yardımcı kuvvetler havuzu haline gelmişlerdi. Bundan dolayı onuncu yüzyıl civarında Kiev Knezliği Peçenek paralı askerleri işe alıyordu. Ne var ki paralı askerler fayda verebildikleri kadar tehlikeli bir durum da yaratabilirler ve erken on birinci yüzyılda Kiev tarafından Peçeneklerin hareketlerini kontrol edebilmek için başkentin güneyine ve doğusuna uzanan, "Yılan Surları" denilen bir dizi duvar inşa edilmişti. İncelemek için çok az çalışma yapılmış bu duvarlar, dört metre yüksekliğe ulaşan, yüz kilometre veya daha fazla bir mesafe boyunca uzanan, üstüne ahşap kazıklı çit çekilmiş, önüne on iki metre genişliğinde bir hendek kazılmış toprak tahkimatlardı.[32] Burada Sasanilerin altıncı yüzyılda yeterince değerlendirdikleri "barbarları duvarla ayırma" geleneğinin canlanışını görüyoruz.

On birinci yüzyıl civarında Bizanslılar, Lehler ve Macarlar da Peçenek paralı askerleri işe alıyorlardı –Macarlar artık kovalanan değil

32. Heather 2009: 521.

kovalayandı. Bizans politikaları aynı zamanda din değiştirtmeyi hedef alıyordu ama çabaları tamamen akim kalmış ve Peçenekler paganlıklarını korumuşlardı.[33] Ayrıca herhangi bir paralı asker kuvveti gibi Peçenekler de pekâlâ onları işe alanlara düşman kesilebilirlerdi: Bundan dolayı on birinci yüzyılda Bizans topraklarına yıkıcı Peçenek baskınları verilmişti. Ne var ki Konstantinopolis'teki saray o günlerde step meselelerinde yeterince tecrübeliydi, çivinin illaki çiviyi sökeceğini biliyordu. Bizanslılar bu nedenle erken on ikinci yüzyılda bir hasım step grubuyla, yani Kumanlarla ittifak etmiş ve birleşik kuvvetler Peçenekleri kesin bir bozguna uğratmışlardı. Bu gelişmeden sonra steplerin diğer halklarıyla kaynaşmışlar, apayrı bir grup olmaktan çıkıp kayıplara karışmışlardı.

Kumanlar kaynaklarımızda üç epey farklı ad altında bilinirler: Müslüman kaynaklarında Kıpçaklar, Ruslara göre Polovtsi, Bizanslılara göreyse Kumanlar. Aşağı yukarı aynı zamanlardaki diğer step insanları gibi Türk'tüler. Kıpçaklar yöresel adlarıdır ve gene pek çok başkaları gibi, ilkin Türk Kağanlığı'nın sekizinci yüzyıldaki çöküşüyle düzenleri bozulup batıya doğru meyledilmişlerdi. İlk anayurtları muhtemelen İrtiş-Tobol orman kuşağıydı ve Dinyeper bölgesine on birinci yüzyılın ortalarında ayak basmışlardı. Kumanlar steplerde, doğuda Kazakistan ve Urallar'dan batıya doğru Dinyester-Dinyeper havzasına kadar çok geniş bir alanı sınırları içine alıyordu. Liderleri han diye biliniyordu ama politik kurumları hiçbir zaman benimsememişler, gevşek bir kabileler kümelenmesi halinde kalmışlardı. 1070 civarında başlıca kabile konfederasyonu olarak Peçeneklerle aşık atmışlardı. On ikinci yüzyıldan itibaren steplere yönelik Rus yayılışı artan oranda Kumanların aleyhine gerçekleşmiş, bu durum çoğunu Gürcü krallığında iş aramak zorunda bırakmıştı (Kral Kurucu Davit 40.000 kişilik Kuman yardımcı kuvveti istihdam etmişti). Steplerdeki üstünlükleri sonunda doğudan gelen daha da büyük bir step kuvveti tarafından bitirilmişti. Moğollar on üçüncü yüzyılda onları yenmişti. Moğol akınlarından sonra bazı Kumanlar batıya, kuzey dağlarında yaşayan çok kimsenin kendisini hâlâ onların torunu saydığı Macaristan'ın içlerine doğru kaçmışlardı.[34] Geriye kalan Kumanlar önünde sonunda Altın Orda'nın bünyesine katılmıştı. Bir zamanlar definlerini imlemiş epey kendine has taş figürler, bugün bölgenin dört bir tarafındaki müzelerin ayırıcı özelliğidir (Resimler 81, 82).

---

33. Kaynaklarda dinlerinde Zerdüştçülük ögeleri bulunduğuna dair bir miktar ima vardır. Bu Orta Asya'da İranlı gruplarla eski bir temas kadar İskit inançlarının bekasını dahi akla getirir ama kanıtlar son derece zayıftır.
34. Schimmelpennink van der Oye 2010: 206.

Hunlar, Avarlar ve sayısız diğer step halklarının birçoğu gibi Kumanlar da bundan ötürü görünüşe göre steplerin geldikleri yerine dönüp kayıplara karışmışlardı. Ancak bütün diğer step halklarınınki gibi, "kayıplara karışmaları" yanıltıcıdır: Steplerin dört bir tarafını niteleyen sürekli "zeval bulup yeniden şekillenen kabile birlikleri kaleydoskobu"[35] içinde yeni gelenlerle kaynaşmışlardı. Kumanlar örneğinde bu esasen Altın Orda idi (nitekim "resmi" adı Kıpçak Hanlığı'ydı) ama muhtemelen parçaları daha sonraki tarihin Kazakları içinde varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Ayrıca gene birçok başka step halkı gibi Kumanların cazibesi de bitmez tükenmez kimlik arayışında karşı koyulmaz bir çekim meydana getirmişti. Novgorod-Severski Prensi İgor Svyatoslaviç'in on ikinci yüzyılda Kumanlara veya Rusların onları bildikleri gibi Polovtsi'ye karşı seferi Rus popüler tahayyülünde ulus inşası mitlerinden biri olarak önemli bir rol oynar. Bu on ikinci yüzyılda yazılan epik şiir *Slovo o polku İgoreve* [İgor Alayı Destanı] ile kayda geçmiştir. *La Chanson de Roland* [Roland'ın Şarkısı] adlı eser nasıl Fransızların hoşuna giderse, bu eser de Rus ruhunu okşar. Alexander Borodin'in bu destana dayalı, ilk defa 1890'da icra edilen *Knyaz İgor* [Prens İgor] adlı operası hâlâ Rus repertuarındaki en popüler eserlerden biridir ve operadan alınan "Poloveç Dansları" ["Kuman Dansları"] hâlâ orkestra repertuarının en alışılageldik parçalarından biridir. Borodin'in *Knyaz İgor* adlı eseri esas itibariyle Polovtsi'nin Rus mirasının parçası olarak canlandırıldığı, Rus step köklerine bir övgüdür. Ayrıca *La Chanson de Roland* adlı eserle benzerlik daha da ileri gider: Her ikisi de benzer çarpıtılmış –ve son kertede önemsiz– hadiselere dayanır: Gerçekte İgor (akla El Cid ve Magriplilerle ilgili benzer mitleri getirecek şekilde) hemşehrisi Rus hasımlara *karşı* Polovtsi ile *omuz omuza* savaşmıştır ve oğlu sonunda gidip bir Polovtsi hanının kızıyla evlenmiştir. Hatta *Slovo o polku İgoreve* adlı eserin bir on dokuzuncu yüzyıl uydurması olduğuna dair bazı alametler vardır.[36]

Tarihçi Hyun Jin Kim, ortaçağın başlangıcında ortaya çıkan Avrupa'nın yeni krallıkları geç ilkçağın çeşitli step göçebesi istilalarıyla gelen step kurumlarından kaynaklanmıştır diye değerlendirir. "... Avrupa'ya Orta Asyalı göçmenler, Hunlar ve Alanlar tarafından getirilen

35. Peter Golden: 258.
36. Schimmelpennink van der Oye 2010: 16-17.

İç Asya'nın politik ve kültürel gelenekleri, Batı Avrupa'nın teşekkülünde pekâlâ Roma İmparatorluğu'nun yadigâr bıraktığı zengin miras kadar temeldi. Erken ortaçağ Avrupa'sının politik ve kültürel manzarası Roma'ya ve İç Asya'ya has etkilerin kaynaşmasıyla şekillenmişti."[37] Kim, Fransa, Danimarka, Moravya, Polonya ve Bohemya gibi devletlere bu kaynaşmadan doğmuş gözüyle dahi bakar. Ki bu belki de steplerin mirasına abartılı bir anlam vermektir. Ama en azından Bulgaristan ve Macaristan'ın step kökenlerinin su götürür yeri yoktur. Steplerin Rusya ve Rus kimliğine etkisini sonraki bölümlerde gözden geçireceğiz. Step halklarının ulusal kimliklerin teşekkülündeki rolü bundan ötürü çok önemlidir. Ulus devlet düşüncesinin geç antik Avrupa'daki miladından on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkışlarına kadarki uzun süreli evriminde doğu kadar batıya da bakmalıyız.

37. Kim 2013: 143, 146.

8. Bölüm
Steplerin Atlantis'i

HAZAR İMPARATORLUĞU VE MİRASI

> Çünkü Gog ve Magog [Yecüc ve Mecüc] topraklarında, ki bunlar Hunvari bir ırktır ve kendilerine Gari [Hazarlar] derler, [orada] bir kabile vardır, savaşçı bir kabile... ve alayı Yahudi inancını ikrar eder.
>
> Akitanyalı Druthmar [Stavelot Keşişi Christian], 864[1]

> Hazar Denizi'nin ötesinde Hazar denilen büyük bir bölge vardır, [burası] sürü hayvanlarıyla, bal ve Yahudilerle dolu berbat, tehlikeli bir yerdir.
>
> Al-Muqaddasī, 985-990[2]

Ortaçağda Avrupa'nın doğu kenarındaki büyük bir Yahudi imparatorluğunun varlığı ana akım Avrupa tarihinin büyük kısmında neredeyse arada kaynar. Açıkçası varlığı çoğu Yahudi'ye bile şaşırtıcı gibi gelir. Bu bölümün başlığı Hazar devleti için 1992'de ölen tartışmalı Rus tarihçi Lev Gumilëv'in [Gumilyov] icat ettiği terimden uyarlanmıştır.[3] Lev Gumilëv genelde Rusya'daki Hazar araştırmalarıyla İç Asya tarihinin öncülerinden biriydi. Hazar devletinin iki başkentinden biri olan Sarkel'i kazarak ortaya çıkaran arkeolog Mihail Artamonov'un yardımcısıydı ama Gumilëv'in kendisi antisemitizm ile itham edilmişti. Aynı zamanda ona Rusya'daki "Yeni-Avrasyacılık" diye bilinen yeni aşırı hareketin, yani esas itibariyle "Avro-Atlantikçilik" ideolojisinin aksine Rus-Asyalı büyüklüğünü [savunan] yeni-emperyalist bir ideolojinin banilerinden biri gözüyle bakılır. Bundan dolayı Kazakistan tarafından çıkarılan bir posta puluyla, Tatar başkenti Kazan'daki ana caddenin merkezindeki halka açık bir anıtla anıldığı gibi, St. Petersburg'daki dairesi bir müzeye dönüştürülmüştür. Tatar köklerinin bizzat bilincindeki şair

---

1. Davies 1996'da aktarılmıştır: 236.
2. Al-Muqaddasī: 171.
3. Gumilëv'in kelimeleri aslında "bir step Atlantis'i" idi Golden 2007'de aktarılmıştır: 11.

Anna Ahmatova'nın ("Ahmat" Ahmet'in Rusça çevirmesidir) oğluydu ve hayatının büyük bölümünü Stalin'in ölümüne kadar Gulag çalışma kamplarında geçirmişti. Bu bölümün ilerisinde Hazar mirasını inceleme noktasına geldiğimizde göreceğimiz gibi, Hazar araştırmaları birçok Rus, Yahudi ve diğerleri için bir kördüğümdür. Hazar İmparatorluğu yani Gumilëv'in "steplerin Atlantis'i" gerçekten de kimsenin elini sürmek istemediği en büyük arkeolojik sorundur.

Harita 15 Hazar İmperatorluğu

Bundan ötürü hem adı hem de bunu icat eden kişi birçok yönden Hazarlarla ilgili birçok algının çevresini saran bazı tartışma ve belirsizlikleri yansıtır. Peter Golden tarafından "ortaçağ Avrupa'sının en heybetli şeylerinden biri"[4] gözüyle bakılmasına rağmen, Hazarlara ve imparatorluğuna dair bilgi büyük ölçüde iz bırakmadan Avrupa'nın popüler

4. Golden ve diğerleri 2007: 7.

tahayyülüne gömülmüştür. Gerçekten de başkenti Sarkel kelimenin gerçekten tam anlamıyla, Stalin'in muhteşem doğal çevre değiştiren projelerinden biri olarak geç 1940'larda Volga'yla Don nehirleri arasında inşa edilen muazzam yapay içdeniz altına gömülmüştür. Gerçek şu ki, Hazarların maddi kalıntıları içdenizin yokluğunda bile önemsizdir: Doğal çevrede burada gözden geçirilen çoğu diğer step milletinden bir hayli daha az görünür iz veya arkeolojik kayıt bırakmışlardır. Volga kıyısındaki İtil adlı esas başkentlerinin tam kesinlikle yeri birkaç yıl öncesine kadar bilinmiyordu (nitekim yer tespiti hâlâ sual edilmektedir). Hazarların Yahudiliği benimsemiş bulunmaları olgusu, özellikle Hazar başkenti kazılarının yürütüldüğü Stalinizmin son yıllarındaki antisemitik iklimde varılan karşıt düşüncelere katkıda bulunmuştur.

HAZARLARIN KÖKENİ

Hazar İmparatorluğu yedinci ve onuncu yüzyıllar arasında Kafkaslar'ın kuzeyinde Karadeniz'le Hazar Denizi arasındaki Güney Rus stepleri bölgesini kapsıyordu (Harita 15). Kapladığı alan azalmıyken Kırım'ı içeriyor, ayrıca Dinyeper kadar batıya ve Güney Urallar kadar kuzeydoğuya uzanıyordu. Hazar devleti varlığını üç yüzyıl boyunca korumuştu. Step devletleri arasında en uzun ömürlülerinden biriydi. Dinsel hoşgörüsü ve üstesinden gelmesi zor profesyonel ordusuyla ün yapmıştı. Esas başkenti Volga deltasındaki İtil veya Etil idi.[5] Tali başkentiyse Volga ve Don nehirleri arasındaki Sarkel idi. Sarkel artık Volga-Don Kanalı'nın yarattığı "içdenizin" suları altında kalmıştır ama 1930'lardan 1952'de su basıncaya kadar Mikhail Artamonov tarafından yapılan kapsamlı kurtarma kazılarının –Sovyetler Birliği'ndeki gelmiş geçmiş en büyük kazıların– mahalliydi (Resim 83).

Kökenleri belirsizdir. Hazarlar bir Türk boyuydu. Belki de beşinci ve altıncı yüzyıllarda Hiung-nuların birinci yüzyıl sonundaki çöküşlerinin ardından Kuzey Çin sınırlarından batıya doğru yol alan büyük Türk göçlerinin parçasıydılar. *Hazar* veya *Kazar* adı [başıboş] "dolaşmak" anlamına gelen Türkçe *kez/gez* kökünden türemiştir. Bu aynı zamanda *Kazak* ve nihayetinde Slavlaşmış *Kazak* topluluklarının adlarının da kökünde yer alır. Farsça ve Arapça *kayser* yani "Caesar" adından da alternatif bir türetme önerilmiştir.[6] Batı kaynaklarında ilk defa, Hun

5. Nitekim "İtil" tüm Volga'nın ortaçağdaki adıydı. Volga'nın Astrahan şehrinin güneybatısındaki deltasında yer alan Samosdelka köyü halihazırdaki kazılar sonucu şimdilik Hazarların başkenti İtil ile özdeşleştirilmiştir.
6. Golden 2007: 15; Golden 2007 içinde Róna-Tas: 270.

hükümdarı Attila'nın 453'teki ölümüyle çöken, beşinci yüzyılın ilk yarısındaki Hun konfederasyonunu meydana getiren birçok kabileden biri olarak boy gösterirler. Bu bazılarının Hazarların [kurduğu devleti] Hun "imparatorluğunun" canlanışı diye addetmelerine yol açmıştı.[7] Kuşkusuz Hazarlar Hunların kalıntılarını bünyelerine katmasına katmışlardır ama Türk kökenleri ve kimliklerinden ciddi bir şekilde kuşku duyulmaz. Söz konusu zamanda hâlâ yarı göçebeymişler gibi görünmektedir. Pek çok Türk boyları gibi bugün hâlâ Avrasya steplerinin çoğu göçebelerini simgeleyen keçe kaplı yuvarlak çadırlarda yani *yurtlarda* yaşıyorlardı.

Hun "imparatorluğunun" çöküşüyle birlikte altıncı yüzyılda Hazarlar uçsuz bucaksız ama amorf Batı Türk İmparatorluğu'nun –en azından kâğıt üstünde– bir parçasını meydana getirmişlerdi. Ancak Batı Türk İmparatorluğu çok daha doğuda merkezlenmişti. Ayrıca her halükârda aşırı gevşek bir konfederasyondu ve güçlü bir merkezi yönetim için haddinden fazla çok dilliydi. Hazarlar böylece, özellikle de Hazar hükümdarlarının Türk kraliyet unvanı kağan unvanını dahi aldıkları yaklaşık 630'dan sonra, neredeyse bağımsız bir şekilde hükmetmişlerdi. Hazarları bu ilk günlerde apayrı bir "halk" diye düşünmek hataya düşmek olur. Hazarlar daha çok bir Türk elitinin hükmettiği farklı kabilelerin bir karışımıydı ama aynı zamanda Avarların kalıntılarının yanı sıra kısım kısım farklı Ogur, Bulgar, Hun, İranlı Fin-Ugor ve Slav halklarını kapsıyordu.

Söz konusu zamanlarda Hazarlar sahnede yer tutan tezat süper güçler, yani batıda Bizans (veya Roma) İmparatorluğu'yla doğuda Sasani hanedanının yönetimindeki Pers İmparatorluğu arasında kudretli bir üçüncü kuvvet meydana getiriyorlardı. Büyük Sasani İmparatoru Hüsrev Anuşirvan'ın onları altıncı yüzyılın ikinci yarısında diplomatik açıdan Bizans ve Çin imparatorluklarıyla eşit sayacağı kadar güçlüydüler. Erken yedinci yüzyılda hem Bizans hem de Pers ülkesi birbirlerine karşı verdikleri artan oranda pahalıya patlayan savaşlar sırasında Hazarları kazanmaya çalışmışlardı. Örneğin 626'da İmparator Herakleios Sasani devri Pers ülkesiyle savaşı yüzünden neredeyse dize gelecek savaş yorgunu imparatorluğunun imdadına yetişmelerini Hazarlarla müzakere etmişti. İttifakı pekiştirmek için [Eudoksia diye de bilinen] kızı Eudokia'yı Kağan'la nişanlamış, Bizans ve Hazar orduları Sasanilerin ellerinde tuttukları Tiflis Kalesi'ni kuşatmak amacıyla Gürcistan'da güçlerini birleştirmişlerdi. Bunun ardından birleşik bir Bizans-Hazar ordusu

7. Kim 2013.

Mezopotamya'ya Kafkaslar üzerinden girip bir yıl sonra Hüsrev'in o zamana kadar yenilmez Sasani ordusunu Ninive'de bozguna uğratmıştı.[8]

Herakleios'un zaferi ömürsüzdü çünkü kısa süre sonra Konstantinopolis Yakındoğu'daki bütün mülklerini Müslüman Arap yeni güce kaptırmıştı. Güçsüz düşmüş Bizans İmparatorluğu aynı zamanda kuvvet bulan Hazar gücünün imparatorluğun kuzeydeki sınır bölgelerine doğru daha da yayılmasına fırsat vermişti. Bir Hazar ve Macar koalisyonu yaklaşık 670'te Bulgarları yenmiş, bu durum Hazar devletinin Pontus steplerinin dört bir tarafına ve Kırım'a yayılmasının elverişli ortamını hazırlamıştı. Macarlar, Hazar devletinin batıdaki sınır bölgelerinin savunucuları yapıldıkları Dinyeper ve aşağı Tuna arasındaki eski Bulgar topraklarına nakledilmişlerdi. Macarlar ve Hazarlar sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasında yakın ilişkiler içinde kalmaya devam etmişlerdi.

Batı Türk konfederasyonu sekizinci yüzyılda çöktüğünde Hazar bağımsızlığını kâğıt üstündeki bir bağımsızlık yerine gerçek yapmıştı. Aşağı yukarı aynı zamanda dünya sahnesine yeni bir güç çıkmıştı: İlkin Şam'da, 750'den sonra da Bağdat'ta merkezlenen Arap halifeliği. Bu Pers ülkesinin Sasani İmparatorluğu'nu hepten bertaraf etmiş, Bizans'ı da epeyce küçültüp Hazar İmparatorluğu'nu stepler aracılığıyla Doğu Avrupa'ya yönelik Müslüman akınlarına karşı güçlü bir tampon haline getirmişti. Bu sefer Hıristiyan güçler de, Müslüman güçler de benzer şekilde Hazarları hem kazanmaya çalışmışlar hem de onlara saldırmışlardı. Emeviler Şam'dan Hazar topraklarına yayılmak için bir miktar çaba harcamışlardı ama bunlar genelde tersine dönmüş ve Emevilerin erken sekizinci yüzyılda onlara birkaç elverişli durumda Kafkas geçitleri üzerinden saldırma girişimleri başarısızlığa uğramıştı. Bağdat'ta temel tutan Abbasiler ise genelde yayılma yerine uyum peşinde koşmuşlardı.

Bizans ilişkileri daha diplomatik olma eğilimi gösteriyordu: Eski imparatorluğun büyük bölümünü kaybettiğinden, ne Halifeliğe ne de Hazar Hanlığı'na meydan okumaya gücü yetiyordu. Hiç tutulmayan İmparator II. İustinianos ("Rhinotmetos") 695'te tahtını (ve burnunu) kaybettikten sonra [sürüldüğü] Kırım'daki Khersonesos'ta yani Hazar topraklarında sığınacak yer aramak zorunda kalmıştı. 705'te bir Hazar ve Bulgar destekli darbe sayesinde (ve bir gümüş burunla) tahtını yeniden elde etmişti. V. Konstantinos Hazar ittifakına o kadar önem vermişti ki 732'de bir Hazar prensesiyle evlenmişti. Bizans tarihinde bir imparator tarafından gerçekleştirilen ilk böylesi bir yabancıyla diplomatik evlilikten [dünyaya gelen] yarı Hazar oğlu İmparator IV.

8. Bu savaşın bir artalanı için bkz. bu dizideki *Tek Dünyaya Doğru* adlı Cilt 2, 6. Bölüm.

Leon, sonunda "Hazar" Leon diye bilinir hale gelmişti. Don kıyısında yer alan Sarkel'deki büyük Hazar hisarı 840-841'de Bizans parası, uzmanlığı hatta muhtemelen emeğiyle inşa edilmişti. Bu, devasa bir yardım projesinin ortaçağ muadiliydi. Hazarlar bunun karşılığında Khersonesos ve Kırım'ın buraya bitişik kısımlarını Konstantinopolis'e terk etmişler (böylece sürgüne gönderilmiş tutulmayan imparatorları tahtlarını geri alabilecekleri bir sürgün yerinden yoksun bırakmışlardı). Bizans tarihinde uzak ve mesafeli bir güçle –dahası gayri-Hıristiyan bir güçle– bu kadar yakın bir ilişkinin benzeri yoktur.

BİR "YAHUDİ DEVLETİNİN" TESİSİ

Böylece Hazarlar Müslüman halifelikle Bizans'ın Hıristiyan imparatorluğu arasındaki güçlü bir tampon halini almıştı. Her iki taraf da onları kendinden yana çekmek için rekabet ediyordu. Bu süreç Hazarların ikisini birbirine düşürüp yaklaşık 740'ta da bir orta yolu tercih etmeleriyle sonuçlanmıştı: Bulan Kağan neredeyse eşi benzeri görülmemiş bir adım atarak krallığını Yahudiliğe döndürmüştü.[9] Bunun birkaç nedeni vardı. Hazarya gibi etrafı en büyük tektanrıcı güçlerden ikisi tarafından sarılı bulununca, bu durum onlara güçlü bir yekpare devletin tahkim edilmesinde tektanrıcılığın en önemli araç olduğu aşikârmış sanısı veriyordu: Roma imparatoru da, Bağdat halifesi de muazzam dinsel ve seküler güce sahipti. Gelgelelim hem imparator hem de halife seküler ve dinsel liderliği birleştirdiğinden, ister Hıristiyanlığı isterse Müslümanlığı benimsemek kaçınılmaz bir şekilde içlerinden birine boyun eğmek anlamına gelirdi. İtaat buyuracak büyük bir sezaropapist* şahsiyetin bulunmadığı Yahudilik muteber üçüncü bir yol ortaya koyuyordu. İç Asya'daki başka dininden dönme hadiseleri Hazarlar için emsal meydana getirmişti: Örneğin Kuzey Kafkaslar'daki Hunların onuncu yüzyılda Hıristiyanlaşmaları (ki sonradan vazgeçmişlerdi) veya Volga Bulgarlarının Müslümanlaşmaları.

Bundan başka, muhtemelen sekizinci yüzyılda Hazar sarayında nüfuzlu bir Yahudi lobisi vardı. İhtimal ki bu iki doğrultudan gelmişti. Altıncı yüzyıldan itibaren Yahudiler, Roma İmparatorluğu'ndan kaçmalarıyla sonuçlanacak şekilde, zaman zaman Bizanslıların hışmına uğramışlardı. Çoğu çeşitli Müslüman saraylarının eteğine yapışmıştı,

---

9. Etnik Yahudiler arasındaki Yahudiliğin dışında, daha önceki gayri-Yahudi bir halk tarafından Yahudiliğe resmi ihtidanın yegâne örneği Yemen Prensi Zû Reydân ve Himyeri kabilesinin MS dördüncü yüzyılda Yahudiliği benimsemesidir.

* Cismani iktidarla ("sezar") ruhani iktidarı ("papa") aynı elde toplayan. (ç.n.)

özellikle de Kurtuba ve Bağdat'ın (İslamiyet'in Yahudi zulmüne dair çok az geleneği vardı) ama bir haylisi de Hazarlara sığınmıştı. İhtimal ki nice başka Yahudi de Hazarya'ya Müslüman Arap akınlarından sonra çöken eski Pers İmparatorluğu alanından ulaşmıştı. Pers İmparatorluğu büyük bir Yahudi azınlığa sahipti. Bunlar önceden Nabukadnezar tarafından sürülüp Pers İmparatorluğu'nun dört bir tarafına dağılanların torunlarıydı. Önemli bir Yahudi cemaati bulunan Orta Asya, Azerbaycan ve Dağıstan'da Yahudiliğin belirgin bir şekilde güçlü kümeleri varlıklarını sürdürmüştü. Bütün bu alanlar daha sonra Hazar nüfuzu altına girmişti. Hazar Devleti 837/8 civarında tedavüle taklit Abbasi dirhemleri çıkarıyordu. Ancak standart İslami amentüde [kelime-i tevhid] bir farklılık vardı: "Allah'tan başka tanrı yoktur, Musa onun elçisidir."[10]

Hazar İmparatorluğu'nu modern İsrail hatta antik Yahuda modeli üzerinden "Yahudi devleti" diye tarif etmek kanıtları abartmaktır elbette.[11] Onuncu yüzyılda yazan Arap tarihçi Mesûdî, Harun Reşid'in devrinde din değiştiren bütün Hazarları Yahudi diye niteler. Sayıları, özellikle Yahudileri Hıristiyanlığa dönmeye zorlayan I. Romanos yönetimindeki Bizans zulmünden kaçan Yahudiler tarafından şişirilmişti. Gelgelelim Mesûdî, Hazar ordusunu başkomutan dahil (ve bu noktada insanın aklına Selçuklu hanedanına adını veren kurucusu Selçuk Bey'in bir Hazar komutanı olduğu gelir) çoğunlukla Müslüman diye tarif eder. Hazar başkenti İtil'de nasıl yedi hâkim bulunduğunu da aktarır: Yahudiler, Müslümanlar ve Hıristiyanlar için ikişer, paganlar (Vikingler ve Slavlar) için de bir. Gene onuncu yüzyılda yazan İbn Rüste, Hazarların büyük ölçüde sembolik yetkilere sahip kağanla aynı zamanda ordu komutanlığı yapan (ve tahminen Yahudi) yürütme yetkilerine sahip bir veziriazamı kapsayan ikili liderliğini tasvir eder. Hazar elitlerinin hepsini Yahudi ve yazları yaylaklara çıkan yarı göçebe diye tarif eder. Gelgelelim Hazarya'daki Müslümanlar tamamen kentliydi.[12] En büyük kağanlar her şeyden önce Yahudiliği sekizinci yüzyılda benimseyen Bulan ve dokuzuncu yüzyılda benimseyen Obadya'dır. Hazarların dinlerinden dönmeleri ne ani ne de geneldi. Böyle gerçekleştiğini sanmak hata olur. Dönme tedriciydi. Aşamalar halinde gerçekleşmişti. Resmi Yahudilik asla dayatılmamıştı: Hazarlar diğer dinlere gösterdikleri hoşgörüyle nam salmışlardı, büyük Hıristiyan ve Müslüman cemaatleri, hatta

10. Golden 2007: 56.
11. Muhtemelen [İngilizce] "Judaic" [Yahudi] adı Hazar Devleti'ni çok defa tarif etmek için kullanılan [İngilizce] "Jewish" [İbrani ve İsrailoğulları soyundan gelen] adından daha uygundur. Çünkü "Jewish" adı –Hazar Türklerinin ilgili olmadıkları– etnik kökene işaret eder. Oysa "Judaic" adı sırf dinle ilgilidir.
12. Lunde ve Stone 2012 içinde Mas'udi ve Ibn Rusta: 116-7, 132-3.

paganlar hükümdarlar tarafından hoş görülmüşler ve hükümdarlıkta yan yana yaşamışlardır.

Gelgelelim her ne kadar Hazar Devleti'nin gerileyişi sırasında vuku bulduysa da, Hazar İmparatorluğu'ndaki bütün ögeler Müslümanlarla barış içinde bir arada yaşamayı savunmamıştı. On ikinci yüzyıl ortaçağın en alışılmadık hareketlerinden birine tanıklık etmişti. Bu Hazar İmparatorluğu'ndan telkin edilen sözüm ona "Yahudi Haçlı Seferi'ydi" Tabii ki açıkça konuşmak gerekirse, terimin dinsel tanımına göre bu bir "Haçlı Seferi" diye adlandırılamaz. Ama kutsal Kudüs şehrini –ancak bu vakada Müslümanların yanı sıra Hıristiyanlardan– silah zoruyla geri alma düşüncesi Haçlı Seferi'ne kalkmakla büyük ölçüde benzeşiyordu. Hareket en azından Avrupalıların Haçlı Seferi hareketlerinin birçok düşüncesinin ve ilham kaynağının yanı sıra bizzat Yahudilik bünyesindeki Mesihçi düşünceleri üstlenmişti. Bunu on ikinci yüzyılın ortalarında Hazar topraklarının dört bir tarafında Solomon Ben Duji telkin etmişti. Çağrılar Ortadoğu'nun dört bir tarafındaki Yahudi cemaatlerine de yöneltilmişti. Ancak hareket yirmi yıl sonra, Solomon'un kendini Yahudilerin kralı ilan eden David Alroy adlı oğlunun emrinde Kürdistan'da bir Yahudi ordusu toplandığında yoluna girmişti. Bunun Anadolu'daki Selçuklu topraklarının bir ucundan bir ucuna dövüşerek ilerlemek zorunda kalacak bir Hazar ordusu olup olmadığı kesin değildir. Kuşkusuz Hazar ögeler içermişti ve her halükârda o zaman Ortadoğu'da gerileyen Selçuklu otoritesiyle karşı karşıya gelmişti. David'in emrindeki ordu Musul'un kuzeydoğusundaki İmâdiye hisarını Selçuklu kuvvetlerinden almayı becermişti ama David'in suikasta kurban gitmesinin ardı sıra hareket çökmüş ve daha fazla ilerlememişti. Son kertede –ve belki de kaçınılmaz bir şekilde– sekteye uğrasa ve garaip ihtiva etse de (örneğin Bağdat'ın Yahudilerine David'in ordugâhına havadan nakledilmek üzere damlarında bir araya gelmeleri söylenmişti), Solomon'un Kudüs'ü silah zoruyla alma çağrısı ve David'in müteakip hamlesi o gün bugündür Yahudiler için güçlü bir simge olarak kalmıştı.[13]

GÜMÜŞ DÖŞELİ BİR ROTA

965'te Batı Avrupa'daki İbn Yakub adlı bir Arap gezgin Mainz pazarlarında tedavülde olan Buhara menşeli 913 ve 914 [yıllarında darbedilen] Samani gümüş dirhemlerini bulduğunda şaşırıp kaldığını kaydeder. Schleswig kadar kuzeyde bile Arap tacirlerle karşılaşmış ve Bağdat,

13. Hikâye Beaconsfield Kontu Benjamin Disraeli tarafından *Alroy* adlı romanının konusu yapılmıştı.

Kahire, Şam, İsfahan ve Taşkent'te darbedilmiş dirhem yığınları [gördüğünü] aktarmıştı.[14] Böylesi sikke görnüleri Norveç'teki Kuzey Kutup Dairesi içinde yer alan Bodø kadar kuzeyde bulunmuştur.[15]

Bunun nedeni geç sekizinci ve onuncu yüzyıllar arasında lüks mallarda yıldızı parlayan Abbasi Bağdat'ıyla yapılan Arktik ve yarı Arktik ticaretti. Rusya ve Baltık'a, tamamı Hazar ve Bulgar devletleri üzerinden geçip sonunda Batı Avrupa'ya ulaşan, yüz milyonla iki yüz milyon gümüş dirhem ihraç edilmişti.[16] Söz konusu ticaret Bağdat'a Abbasi gümüşü karşılığında kürk, kehribar, kuş tüyü, mors dişi, balina çubuğu, bal, balmumu ve köle getirmişti. Abbasi Halifeliği bahsi geçen zamanda gücünün doruğundaydı ve Bağdat dünyanın en zengin şehirlerinden biriydi. Oraya daha çok Hint Okyanusu'ndan yağan muazzam ticari mallar sayesinde zenginleşmişti: Bağdat dünya ticaret sisteminin merkezinde yer alıyordu ve büyük ölçüde de bunu kontrol ediyordu. Bunun sonucunda Abbasi ekonomisi son derece güçlenmişti. İlk zamanlarda Abbasi altın dinarları fevkalade yüksek bir kaliteye sahipti, saflığı çoğunlukla yüzde 96-98 oranındaydı ve hem bunlar hem de gümüş dirhemleri saflıkları, doğrulukları ve ağırlıkları nedeniyle güvenilirdi. Yığınla [dinar ve dirhem] tedavüldeydi, bu da düşük bir enflasyonla düşük faiz oranlarına yol açmıştı. Örneğin faiz zengin Batı Avrupa kasabalarında çoğunlukla yüzde 20'ydi ama Yakındoğu'da yüzde 4 kadar düşüktü.

Bu ticarete, Bağdat'la halifeliğin talep ettiği kuzeydeki lüks mal kaynakları arasındaki rotaları kontrol eden, Hazar İmparatorluğu'nun yanı sıra kuzeyindeki Volga Bulgar Devleti'nin istikrarı imkân vermişti. Bu muazzam sonuçlar doğuracaktı. Belçikalı tarihçi Henri Pirenne 1930'larda yayınlanan ve bu aralar ünlü *Mahomet et Charlemagne* [*Hazreti Muhammed ve Şarlman*] adlı tezinde, ortaçağın çatılması gözüyle bakılan "Karolenj rönesansının" yükseliş ve çöküşünü doğrudan doğruya Bağdat'taki Abbasi Halifeliği ile ilişkilendirmişti. Karolenj rönesansına zemin hazırlayan Rusya'yla İskandinavya'ya ve sonunda Batı Avrupa'ya yağan Abbasi gümüş dirhemlerinin dolaşımıydı. Dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra Abbasi devleti gerilemeye başlamış, bu da kuzeybatıya gümüş akışının kesilmesine yol açmıştı. Abbasilerin gerçekleşen çöküşü genel bir çöküşe katkıda bulunmuştu: Güney Rusya'daki Hazar Devleti, Karolenj rönesansının çöküşü ve Avrupa'da ekonomik durgunluk. Yaklaşık 900'de, esasen Orta Asya'daki Samani topraklarından yapılan gümüşle ticarette bir canlanış yaşanmıştı. Bu gelişme Karolenj haneda-

14. Lunde ve Stone 2012 içinde Ibn Ya'qūb: 163. Ayrıca bkz. Norris 2009: 9-10.
15. Ocak 2011'de Bodø Müzesi'nde gözlenmiştir.
16. Golden 2007 içinde Noonan.

nını kurtarmak açısından çok geç kalmıştı ama Hazar İmparatorluğu'nu on birinci ve on ikinci yüzyıllara kadar idame ettirmişti.

Bu ticaret aynı zamanda bir İskandinavyalı halkı, başka bir deyişle büyük Rus nehir sistemlerini güneye Hazar Denizi ve Karadeniz'e doğru izleyen Vikingleri Batı Avrasya'nın göbeğine çekmişti. Bu yer değiştirme Vikingler tarafından nihayetinde Hazar devletinin yerini alacak bir devletin yani Kiev Rus Knezliği'nin kuruluşuyla dokuzuncu yüzyılın sonunda doruk noktasına varmıştı. Hazarlar, kendi zenginliklerinin yanı sıra Batı Avrupa'nın zenginliğini mümkün kılacak istikrarı sağlamakla, ister istemez çöküşlerinin tohumlarını ekiyorlardı.

Hazar Krallığı Orta Asya'nın ve Güneydoğu Avrupa'nın güç politikalarında, özellikle Hıristiyan Bizans, Müslüman İran, Orta Asya'nın Müslüman devletleri ve Rusya'nın çeşitli pagan kabileleriyle devletleri arasındaki dengeyi sağlayan, güçlü bir kuvvet olarak varlığını sürdürmüştü. Nitekim onuncu yüzyılda Endülüs Emevileri'nin Hisday ibn Şaprut adlı Yahudi elçisi Hazar Devleti'yle resmi temas kurmaya bile kalkışmıştı.[17] Gerileme Müslüman gümüşünün kuzeye arzının suyunu çektiği 950'ler ve 970'lerde başlamış, emekleme devrindeki Rus devletinin prensi Vladimir'in Bizans Hıristiyanlığını benimsediği on birinci yüzyılın ortalarında içinden çıkılmaz hale gelmişti. Bizans tabiatıyla Güney Rus steplerindeki göçebe kabilelerine karşı bir müttefik olarak Yahudi Hazarlar aleyhine daha çok Ortodoks Kiev Rus Knezliği'ne yönelmişti. Hazarlara gelince, onlar gitgide bu göçebe devletlerin, özellikle doğudaki (kısa süre sonra Selçukluların sâdır olacağı) Oğuz Türklerinin baskıları altına girmişler, hem güç hem de büyüklük bakımından gerilemişlerdi. Onuncu yüzyılda Peçenekler Hazarları yenmişti. Hazar Devleti 1036'da da birleşik bir Bizans ve Kiev saldırısında yeniden yenik düşmüştü. On birinci yüzyılın sonunda bu sefer Peçenekler Kumanlar tarafından kovulmuşlar (bkz. bir önceki bölüm) ve sonunda on üçüncü yüzyılın ortalarında Hazar Devleti'nin bakiyesi Moğol Altın Orda Hanlığı tarafından yutulmuştu.

HAZARYA'NIN ŞEHİRLERİ

Hazarlar daha çok iki şehirden, Volga deltasındaki esas başkentleri İtil veya Etil ile Don kıyısındaki Sarkel Hisarı'ndan hükmetmişlerdir. Sarkel Hisarı'nın erken dokuzuncu yüzyılda Bizans desteğiyle inşası muhtemelen Bizans'ı kuzeydeki Viking Ruslarına (veya belki Macar-

17. O'Shea 2006: 84.

lara) karşı savunma amacıyla Volga'yla Don arasında bir tahkimat hattı inşa etmeye yönelik ortak bir Bizans-Hazar çabasının parçasıydı. *Sar-kel* adının kendisi, bir ihtimal inşaatında kireçtaşının kullanılmasından ötürü, "beyaz hisar" anlamına gelir. Keza Rusça adı *Belaya Vezha* ["beyaz hisar"] da. Sarkel büyükçe bir tahkimat olmasının yanı sıra çok dilli bir nüfusa sahip büyük bir ticari merkezdi. Orada Ermitaj Müzesi direktörü Mikhail Artamonov tarafından 1930'lar ve 1940'larda büyük çaplı kurtarma kazıları gerçekleştirilmişti. Bunlar Sovyet devrinde hayata geçirilen gelmiş geçmiş en büyük kazılardı. Bu, Volga-Don Kanalı sisteminin bir parçasını meydana getiren Tsimlyansk Baraj Gölü adlı uçsuz bucaksız "iç denizin" onu sular altında bırakmasından önceydi. Arkeologlar tarafından çanak çömlek fırınları, endüstriyel alanlar, ticari alanlar ve mesken bölgeleri ortaya çıkarılmış, ayrıca Rusya'nın her yerinden gelenlerin yanı sıra Bizans ve Abbasi imparatorluklarından gelen ticari eşya toprak altından çıkarılmıştı. Son günlerde site nazır muhtemelen büyük bir ikamet yerinde kazıların gerçekleştirilmesine rağmen, sit o gün bugündür baraj gölünün suları altındadır (Resim 83).

İtil adlı başlıca Hazar şehrinin yeri henüz belirlenmiştir. Burası Tatar başkenti (ve müteakip Rus şehri) Astrahan'ın aşağısında Volga deltasında yer alan Samosdelka'dır. Bu nedenle bu şehir hakkında az şey bilinmektedir –zaten Samosdelka şehrinin İtil ile özdeşleştirilmesi hâlâ sual edilmektedir– ama sitte süregiden kazılar daha fazla bilgi sağlayacaktır. Buna rağmen İtil'de yokluğu çekilen maddi kanıtlar ilave tarihsel kaynaklar tarafından telafi edilmektedir. İbn Fadlan onuncu yüzyılda İtil şehrini ziyaret etmişti. Şehri ve Hazarları ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. Bizzat Hazarları "hepsi Yahudi" diye tasvir eder ama [ona göre şehirde] yönetimleri altında yığınla hem Müslüman hem de Hıristiyan yaşıyordu. İtil şehrindeki Müslümanların kendi mahalleleri vardı ve kendi kanunlarının hükmü geçiyordu. Bir keresinde bir sinagogun tahrip edildiği, Hazar kağanının da cezalandırmak için ana İtil camisinin minaresinin yıkılmasını emrettiği bir hadiseyi de kaydetmişti. Anlattığına göre, bu hadisede kağan buna hükmederken bir de açıklama yapmıştı: Aslında misilleme olarak Müslüman topraklarındaki bütün sinagogların yakılması ihtimali bulunmasa caminin tamamını yerle bir ettirmesi işten değilmiş. Mesûdî ise Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve paganlardan meydana gelen karışık bir nüfus diye tasvir eder.[18] Hazarların dinsel hoşgörüsüne pragmatizm yol gösteriyordu.

18. Lunde ve Stone 2012 içinde Ibn Fadlan ve Mas'udi: 55-58, 131.

Epeyce iyi belgelenmiş başka bir önde gelen Hazar merkezi Karadeniz'e hâkim Taman Yarımadası'ndaki Tamatarhan, (Rusça Tmutarakan) şehridir. Burası Hermonassa adlı antik Yunan kolonisinin siti üzerine inşa edilmişti. Ortaçağda esasen bir ticaret şehri olarak iş görmüştü. Muhtemelen Hazar İmparatorluğu'na hizmet veren ana liman ve Bizans İmparatorluğu'na yönelik ana çıkış kapısıydı. Kaynaklarda Hazar Devleti'nin çok dilli doğasında sıkça rastlandığı gibi Yunanlar, Ermeniler, Ruslar, Yahudiler, Osetler, Lezgiler, Gürcüler ve Çerkezlerden meydana gelen karışık bir nüfusa ama bir Yahudi çoğunluğa sahip bulunduğundan bahsedilir. Bu durum sitte toprak altından çıkarılan pek çok sayıda Yahudi mezar taşıyla doğrulanmaktadır (Resimler 84, 85). Nitekim Tamatarhan ihtimal ki bir zamanlar bir Yahudilik merkeziydi çünkü Kiev Rus Knezi I. Vladimir'in elçileri 985-986'da dini konularda görüşünü almak için oradaki Hazar prensini ziyaret etmişlerdi. Bu nedenle Rusya'nın Hıristiyanlık çıkan müteakip dini pekâlâ Yahudilik olabilirdi. "En eski Rus devletinin ne ölçüde Bizans ve Hıristiyan dünyası yerine Hazarlarla Bağdat'a yöneldiği hâlâ yeterince anlaşılamamıştır."[19]

KÖRDÜĞÜM VE HAZARLARIN MİRASI

Macar asıllı Britanyalı yazar Arthur Koestler 1976'da yayınlanan *On Üçüncü Kabile* adlı gayet iyi bilinen tartışmalı kitabında Avrupalı Yahudilerin Filistin menşeli Yahudi diasporasının yerine Hazarların soyundan geldiğini ileri sürmüştür. [Hazar Devleti'nin] gerilediği zamandan itibaren Hazar grupları steplerin artan istikrarsızlığından uzağa, batıya doğru Doğu ve Orta Avrupa'ya göç etmişlerdi. Yahudiler on üçüncü yüzyıldan sonra Polonya, Litvanya ve Ukrayna'da önemli bir öge olarak ortaya çıkarlar. Koestler, Hazarların bu torunlarının, oradaki modern Yahudi topluluklarının ataları haline geldiklerini ileri sürer. Söz konusu Yahudiler [İbranice] "Aşkenaz" diye bilinirler. Bu ad "İskitler", başka bir deyişle Hazarlar gibi step menşeli halk anlamına gelir. Koestler bundan dolayı Avrupa, Kuzey Amerika ve İsrail'in Aşkenazi Yahudileri Hazar Türklerinin torunlarıdır diye iddia eder.[20]

Hazarların meydana çıktıkları günlerin öncesinden bu yana Kırım'da [yaşayan] daha eski Yahudi topluluklarla birleşen diğer Hazar grupları başından beri zaman zaman Hazar egemenliği altında bulunmuş Kırım'daki kontrollerini yeniden tesis etmişlerdi. Artık ancak çok ufak

19. Christian 2008: 335.
20. İlginç bir şekilde, bazı bağımsızlık sonrası Kazak milliyetçileri Kazak Türklerinin soyunu Hazarlara dayandırmaya çalışmışlardır. Bkz. Golden 2007: 9.

bir azınlık olmalarına rağmen Kırımlı Yahudiler yani Karaimler Hazar dilini, başka bir deyişle Türkçenin bir lehçesini hâlâ konuşmaya devam eden yegâne Yahudi topluluktur (Resim 86). Hatta Kerç Boğazı'nın doğu sahillerinde Yahudi prenslerin yönettiği bir tür "Yeni-Hazar" devleti vardı. On beşinci yüzyılda Cenovalıların egemenliği daha sonraysa Kırım Tatarlarının egemenliği altında yönetmişlerdi. Diğer anklavlar Kafkasların ve Güney Kırım'ın dağlık bölgelerinde varlığını sürdürmüştü. Birçok ortodoks Yahudi Karaim dininin [Yahudiliğin Karai mezhebinin] Yahudi kimliğine itiraz etmektedir.

Litvanya Prensi Vytautas'un Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı 1387-1388'de düzenlediği seferde Yahudi Karaim toplulukları Kırım'dan nakledilip Litvanya'da Vilnius ile Minsk arasında yerleştirilmişlerdi. Litvanyalı Karaimler o zamandan beri hâlâ Türkçenin Kıpçak lehçesini konuşmaktadırlar. 1520'de Polonya-Litvanya Birliği nüfusunun yüzde yirmisinin Yahudi olduğu tahmin edilmiştir.[21]

İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupalı Yahudilerin çoğunluğunun "Semitik" yerine Türk kökenli oldukları iddiasının Nazi soykırımını önleme ihtimali var mıydı yok muydu, bunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz (gerçi insan Koestler'in bu iddiasının SS [*Schutzstaffel*, "Koruyucu Kademe"] birliklerinin fikirlerini fazlaca çelebileceğinden şüphe eder). Ama asıl Aşkenazi anayurdunun bir zamanlar Filistin yerine Rus steplerinde yer aldığı iması bugün dünya Yahudileri arasında –ve Siyonizm içinde– kesinlikle tartışmalı bir imadır. 1999'da Kudüs'te düzenlenen bir "Uluslararası Hazar Kolokyumu'nda" ve ardından 2007'de *The World of the Khazars* ["Hazarların Dünyası"] adıyla yayınlanan [seçili bildirilerinde, bu etkinliğin] Hazarlara dair bilgilerin halihazırdaki durumuyla bütün ilgili meseleleri bir araya getirdiği ileri sürülmüştür. İddia belki de yerindedir: [Bu kolokyum ve ilgili kitabı] Hazar araştırmalarının pek çok yönüne hayranlık duyulacak genel bir bakış sağlamaktadır. Ne var ki, Arthur Koestler'in dikkat çekecek bir şekilde iddia ettiği gibi, Doğu Avrupa Yahudilerinin Hazarların torunları olup olmadığına dair bir meselede birçok başka çağdaş mesele ele alındığı halde, yer yer Koestler'in "popülist" kitabından bahsedilmesi dışında, büyük ölçüde yan çizilmektedir. Buna rağmen, Abraham N. Poliak adlı İsrailli bir tarihçi Doğu Avrupa Yahudilerinin kökenini Hazarlarda görür. Ona göre, Yidiş dili Kırım'daki Got dilinden ileri gelmiştir ve Yidiş dilinin bir analizi Aşkenazilerde bulunan bir Hazar bileşenini doğrulamaktadır. Ayrıca Omeljan Pritsak adlı [bir Ukraynalı Türkolog] her ne kadar

21. Hale 1993: 167; Norris 2009: 22-3.

tartışmalıysa da kışkırtıcı bir iddia ortaya atmıştır. Ona göre, yaygın Yahudi soyadı "Kohen" Yahudiliği benimseyip rahiplere has statülerini koruyan Hazar şamanlarından kaynaklanmıştır.[22]

Peter Golden Rusya'daki Hazar araştırmalarındaki ikirciklilği yorumlar: Ona göre bu, Yahudi mirasıyla birleşmiş bir step mirasını kabul konusundaki isteksizliktir. Vaktiyle "Hazar boyunduruğu" Rusya için "Tatar boyunduruğundan" daha beter diye itham bile edilmişti. Örneğin Rus tarihçi Viktor Schnirelmann aşırı modern Rus milliyetçiğinin "Hazar boyunduruğunu" eski Slav topraklarındaki "Yahudi işgal rejimi" diye istismar ettiğine ve buna sürekli dünya hegemonyasıyla ilgili "Yahudi komplosunun" bir parçası gözüyle bakıldığına dikkat çeker. Schnirelmann devamında "Özetlemek gerekirse, Rus Ortodoks milliyetçileri Hazarya'nın imgesini Rusların manevi esareti ve bir Hıristiyan devleti haline gelmeye karşı mücadeleyle ilişkilendirirler. Bu Yahudiliğin Hıristiyanlığa karşı genel sürekli bir mücadelesinin bir yönü olarak ele alınır" der. Bu düşünce Hazar Devleti'yle müfritler tarafından Yahudilerce yaratılan ve Yahudilerin başı çektiği gözüyle bakılan Bolşevik Devrimi'yle Rusya'nın 1917'den 1953'e kadar etnik gayri-Ruslar tarafından yönetilme şekli arasında doğrudan bir bağlantı bulunduğunu varsayar.[23]

Keza Rusya'daki müfritler Hazarların Türklerle –bu yüzden de "Tatarlarla"– özdeşleştirilmesine harcıâlem "korkunç Türk" benzetmesiyle Yahudi karşıtı önyargıyı birleştirmek için de dört elle sarılmışlardır: Bu ortaçağdan beri süregelen Rusya'ya hükmetmeye yönelik "Yahudi komplosunun" bir parçası, "Tatar boyunduruğu" öncesinin "Hazar boyunduruğudur". Hazarlarla ilgili kaynakların yetersizliğini istismar eden –Neo-Avrasyacılar, Rus Ortodoks milliyetçileri, yeni-paganlar ve antisemitiklerden meydana gelen– karışık bir müfrit yığını Hazar Devleti'ni emekleme devrindeki başarısız Kiev Devleti'nin kökünü kazımak, yaratılan bir "Yahudi komplosu", "Slavların Hazarlar tarafından köleleştirilmesine" yönelik bir girişim diye yorumlamıştır. "Hazar boyunduruğuna" gelince, o da Slavlara yabancıların hükmetmesi nedeniyle yirminci yüzyıl komünizmiyle ilgili kılınmıştır: Lenin bir Kalmuk, Stalin bir Gürcü ve ileri gelen birçok Bolşevik de Yahudiydi. Hazar Yahudilerinin "yoldaş" olarak çevrilebilecek bir terim kullandıkları bile keşfedilmiştir. Böylece sekizinciyle yirminci yüzyıllarda, Yahudi köleliğine karşı mücadelede odağında Rus halkının yer aldığı evrensel bir "Yahudi komplosuyla"

22. Golden ve diğerleri 2007: 29, 40, 207.
23. Golden 2007 içinde Shnirelman.

"dünyanın Yahudilerce tahakkümü" arasında dolaysız bir irtibat; Aşkenazi Yahudilerine Hazarların torunları, 1917 Bolşevik Devrimi'neyse doğrudan Hazarların eseri gözüyle bakılmaktadır.[24]

Tabii ki böyle sapına kadar laf salatası hak ettiği kötü muameleyi görmeli. Ancak bunun gibi polemikler aynı zamanda tehlikelidir ve maalesef yirminci yüzyıl Avrupa tarihi bize müfritlerin kolay kolay görmezden gelinemeyeceğini öğretmiştir. Kuşkusuz Arthur Koestler teorisiyle böylesi müfrit görüşleri harekete geçirmeyi asla amaçlamamıştı. Bu bize hiç değilse pek az tanınan bir ortaçağ imparatorluğunun öbür dünyadan bırakabileceği etkiyi ortaya koymaktadır. Vebal altında kalarak görmezden geliriz.

Galiba en iyisi [bu bölümü] Hazarlarla ilgili Ortodoks Hıristiyanların olumlu bir görüşüyle bitirmektir. Ortodoks Yunanistan'da Milat Yortusu [Noel] zamanı çocuklar hediyelerini bunları Kuzey Kutbu'ndan getiren Aziz Nikolaos'tan [Noel Baba] değil, Hazarya'dan getiren Aziz Basileios'tan alırlar.[25]

24. Golden 2007 içinde Shnirelman.
25. Davies 1996: 237.

9. Bölüm
Cehennem Zebanileri

BATI'YI ATEŞE VERME: AVRUPA'DAKİ MOĞOLLAR

> [1224 yılında] günahlarımız yüzünden, ne kimsenin tamı tamına kimliklerini, ne nereden çıktıklarını, ne dilleri nedir, ne hangi soydandırlar, ne de inançları nedir bildiği meçhul kabileler geldiler; buna rağmen onlara cehennem zebanileri diyorlar.
>
> *Novgorod Vakayinamesi*, 1076-1471

> Yirminci yüzyıl Avrupa'sında barbarlığın bir zamanlar barbarların barbarlarını hayrete düşürecek tonları vardır. Avrupalılar, yapıcı değişim araçlarının daha önce bilinen her şeyi arkada bıraktığı bir zamanda, bütün geçmiş şiddetli çalkantılardakilerin toplamından daha fazla insanı yok eden bir çatışmalar dizisine boyun eğmişti. Özellikle 1914-1918 ve 1939-1945 arasındaki iki Dünya Savaşı haddinden fazla yıkıcıydı.
>
> Norman Davies[1]

Yukarıdaki iki alıntı da hemen hemen çağdaş hadiselerin akılda kalıp insanın havsalasına güç bela sığacak kadar dehşete düşürücü tasviridir. On ikinci yüzyılın Rus *Novgorod Vakayinamesi*'nden alınan birincisi Rusya'ya "Tartarlar" diye bilinen bir halkın verdiği ilk yıldırım baskın hakkındadır. Bu adın Yunanca *"Tartaros"* ["yeraltı dünyası"] yani "cehennem" kelimesinden türediği düşünülüyordu. Hücumları o kadar vahşiceydi ki ortaçağ Avrupa'sı Moğolları gerçekte insan değiller diye farz ediyordu: Bu, Tanrı'nın insanoğlunun günahlarına yönelik bir cezaydı, bizzat cehennemin kendisini onlara musallat etmişti. Bu yüzden (Parisli [İngiliz keşiş] Matthew'un kaydettiği gibi)[2] on üçüncü yüzyılda Fransa Kralı IX. Louis adlarıyla kelime cambazlığı yapıp bu adı Tartarya ile ilgili eğreti coğrafi yer tayininden Fransızların çiğ sığır

1. Davies 1996: 897.
2. Morgan 1986: 57.

eti [*tartare de boeuf*] ve annelerin yaramaz çocuklarına sarf ettiği yarı müşfik ikaz terimine kadar herhangi bir şey için kullandığından beri genelde yanlışlıkla "Tartarlar" olarak biliniyorlardı.[3] Aslında doğru terim, sadece Moğol ordusunun birçok yedek kuvvetinden biri olan *Tatar* idi. Ama gerçekten de cehennem zebanileriydiler [acımasız kimseler] ve Avrupalı zihninde yer eden "Tartar" terimiydi.[4] İkincisiyse bu aralar birçoğu bulunan, en seçkin tarihçilerinden birine göre "katastrof çağı" niteliğine sahip yirminci yüzyıl tarihlerinden neredeyse rastgele alınmıştır. İkisi de şiddete dair zıt bir görüş –ve farklı bir bakış açısı– ortaya koymaktadır.

BİR KATASTROF ÇAĞI

Artık yirmi birinci yüzyıla iyice girmiş bulunuyoruz ve bundan dolayı yirminci yüzyılın daha soğukkanlı bir muhakemesine kalkışabiliriz. Yeni binyılın başı bu nedenle birçok retrospektife ilham vermişti: Hepsi henüz biten yüzyılla ilgili yeni yorumlar ortaya koyan hem uzmanına göre hem de popüler hem iyi hem de kötü kitaplara, televizyon programlarına ve bir dizi makaleye.

Yirminci yüzyıl hakkındaki tarihler ve yorumlar onu klişeleşmiş şekilde tarihteki en şiddetlisi ve yıkıcısı diye tasvir eder. Bunu az sayıda tarihçi reddeder. 1974 kadar bir süre önce, A. J. P. Taylor yirminci yüzyılın ona göre tarihini [anlattığı eserinde] bölüm başlıklarını özlü bir şekilde şöyle adlandırmıştı: "Savaş Öncesi, Savaş; Savaş Sonrası; Savaş Öncesi; Savaş; Savaş Sonrası." Eric Hobsbawm *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılıklar Çağı* adlı eserinin önsözünde seçkin insanlara ait, epeyi tipiklerinin Isaiah Berlin'in "Batı tarihinin en korkunç yüzyılı" veya William Golding'in "insanlık tarihindeki en şiddetli yüzyıl" olduğu, on iki görüşe yer verir. Hobsbawn'ın 1914-1945 devri için attığı "Katastrof

---

3. "Seni gidi küçük çetin ceviz" denilirken olduğu gibi. [Çiğ sığır etinden yapılan bir Fransız atıştırmalığı ve İngilizcesi] *steak tartare* [Fransızcasıysa *tartare de boeuf* olan] teriminin ikinci kelimesi "Tartar" adının Fransızcasından gelir; *Oxford English Dictionary* adlı sözlüğe göre "tart" kelimesinin isim halinin (fahişe) veya sıfat halinin (ekşi/acı) ve ilgili kelimelerin kökeni belirsizdir. [Fransızca "tartare" kelimesinden Türkçeye geçen "tartar" kelimesiyse diş taşı, şarap tortusu, kefeki gibi anlamlara gelir ve buradaki bağlamla ilgisi yoktur. ç.n.]

4. Tatarlar başlangıçta Cengiz Han'ın yükselişinden önceki en güçlü Moğol kabilelerinden biriydi –işin doğrusu, Cengiz'in kendi kabilesinin babadan oğula geçen düşmanlarıydılar. Cengiz Han yükselişinden sonra Tatarları neredeyse ortadan kaldırmıştı ve bütün kabile adları içinden Tatar adının kalıcı olup sonunda –birçok Ortadoğulu halk tarafından bütün Avrupalılara (eski Fransızca "Franc" adından kaynaklanan) [Farsça Freng] "Frenk" teriminin uygulanmasına benzer şekilde– bütün Moğollara uygulanması kaderin bir cilvesiydi. Rusya'da yaşayan günümüzdeki Tatarların kuvvetle muhtemel Moğollardan çok Bulgarların soyundan gelmeleri kaderin ilave bir cilvesidir.

Çağı" şeklindeki ve benim de kendiminki için uyarladığım alt başlık, Niall Ferguson'ın *The War of the World: History's Age of Hatred* ["Dünya Savaşı: Tarihin Nefret Çağı"] veya Mark Mazower'in *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı* adlı eserleri gibi iki örneği ele alırsak, yirminci yüzyıl üzerine başka kitapların adlarında da tekrarlanmıştır. *The New Cambridge Modern History* ["Yeni Cambridge Modern Tarih"] kadar ağır başlı ve nesnel bir eserin 1960 baskısında bile yirminci yüzyıl cildine *The Era of Violence* ["Şiddet Devri"] adı verilmişti. J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi* adlı eserinde Birinci Dünya Savaşı'nı "o zamana kadar vuku bulanların en kanlısı, en yoğun bir şekilde savaşılanı ve kapladığı coğrafi alan bakımdan en büyüğü", İkinci Dünya Savaşı'nı ise "tarihteki en kanlı savaş" diye tasvir eder.[5]

Aslında tarihçilerin yazdıkları yirminci yüzyılın sadece tarihteki en fazla hatırlanan ve kaydedilen yüzyıl olduğunu gözler önüne serer. Oysa daha belli belirsiz hatırlanan başka yüzyıllar da onun kadar yıkıcı ve onun kadar felaketle sonuçlanan kargaşalarla doluydu: Örneğin Otuz Yıl Savaşı veya Moğol akınları veya ilkçağın sonundaki barbar akınları veya çok az istatistiğin günümüze ulaştığı MÖ üçüncü yüzyılı niteleyen Helenistikler arası savaşlar. Bizimkine yakın yüzyıllar bile katliamlarıyla onu gölgede bırakıyordu: Örneğin Amerika kıtasında Amerika'nın yaklaşık 1500-1550 arasında İspanyollar tarafından fethinin dolaysız veya dolaylı sonucu *yetmiş milyon*, 1500'le 1600 arasında da sadece Meksika'da yirmi beş milyon insan ölmüştü; 1850'ler ve 1860'lardaki Taiping Ayaklanması kırk milyon ölüye yol açmıştı; Avrupa'da 1918'de İspanyol Gribi'nden Büyük Savaş'takinden [Birinci Dünya Savaşı] daha fazla insan ölmüştü;[6] Amerikan İç Savaşı'nda, her iki Dünya Savaşı, Kore, Vietnam, Afganistan ve Irak dahil müteakiben verdiği bütün savaşlardakilerin toplamından daha fazla Amerikalı ölmüştü (ve her halükârda tarih ceset sayılarının yarıştırıldığı puan cetveli değildir).

Bundan ötürü, hem yirminci yüzyıl hem de bir Avrupalı bakış açısı gerçek perspektifi çarpıtabilir. Yirminci yüzyılın tarihteki *en az* yıkıcı yüzyıl olduğu bile ileri sürülebilir. Çünkü benzer şiddet devirlerinin aksine, yirminci yüzyıl savaşlarının arkasından, ilkçağın sonunda Avrupa'nın uğradığı saldırılardaki gibi bir karanlık çağ veya genel çöküş gelmemişti. Tam tersine, geç yirminci yüzyılın ayrıcı niteliğini (yirmi birinci yüzyıldaki nispeten küçük çaplı durgunluk öncesinde) eşi benzeri görülmemiş bir bollukla yaratıcılık, araştırma ve beşerî gayretin nere-

5. Roberts 1996: 432.
6. Muhtemelen Kara Ölüm salgınındakinden daha fazla: İspanyol Gribi salgınının dünya çapında kırkla yüz milyon arasında can aldığı tahmin edilmektedir.

deyse her dalındaki ilerlemelerde ani yükseliş ortaya koymuştu, hem de feleğin en çok sillesini yiyen iki ülkenin, yani Almanya ve Japonya'nın öncülüğünde. İnsan zanneder ki, anılar yavaş yavaş silindikçe, geleceğin tarihçileri tarafından yirminci yüzyıla çok farklı bir ışık tutulacaktır.

Yirminci yüzyılın felaketleriyle daha uzak geçmişinkiler arasındaki fark, yirminci yüzyıldakilerin daha fazla yıkıcı olması değil, bunlar hakkında sırf daha fazla yazılmasıdır. Birinci Dünya Savaşı'nda batı cephesinin siperlerindeki askerler Roma'nın piyadelerinden daha fazla savaş karşıtı değillerdi; yegâne fark Birinci Dünya Savaşı'ndakiler söz sahibiydiler. Muhtemelen tarihin "en şiddet dolu devri", yirminci yüzyılın "şiddet dolu devrini" bile gölgede bırakanı, on üçüncü yüzyıldaki Moğol akınlarıydı.

KOSTÜMLÜ PROVA: BATI LİAO HANEDANI (KARAHİTAYLAR)

Batı'ya nüfuz eden ilk Moğollar Cengiz Han'ın orduları değildi. Hunların muhtemel Moğol kimliği bir yana, daha önce belirttiğimiz gibi belki Avarlar da bir Moğol kabilesiydi ama Moğol akınlarının hemen öncesinde başka bir Moğol grubu devasa bir step imparatorluğu yaratmıştı. [Çince Pinyin transliterasyonunda] Qìdān veya Kitan diye bilinen Moğol kabileleri Çin kaynaklarında ilk defa Kuzey Wei (365-534) devrinde step yaylacıları diye boy gösterirler. 901'de Yelü Abaoji adlı Qìdān şeflerinden biri Moğol kabilelerini birleştirmeye ve fetihlerini birkaç yüzyıl sonra Cengiz Han'a büyük ölçüde zemin hazırlayacak (ve hiç değilse Cengiz Han'ın tarihin izlenimini verdiği kendi başına bir görüngü olmadığına parmak basmamızı sağlayacak) bir şekilde yaymaya başlamıştı. Yelü Abaoji 916'da Kuzey Çin'de Çinliler tarafından Liao hanedanı diye bilinen bir devlet kurmuştu. Liaolar 936'da Geç Tang hanedanını yıkmışlar, geç onuncu yüzyıl civarında da Kuzey Çin'in ve Japon Denizi'nden Orta Asya'ya kadar step bölgesinin bir başından bir başına uzanan yeni bir imparatorluk meydana getirmişlerdi. Asli başkenti İç Moğolistan'da Chifeng şehrinin kuzeyindeki Shangjing şehriydi ama Datong şehrindeki tali başkentleri de kullanmıştı ve Shijing şehrinde uçsuz bucaksız yeni bir "Yukarı Başkent" inşa etmişti. Burası muazzam bir dikdörtgen şeklindeydi. On dört kilometre çevre uzunluğuna sahip sıkıştırılmış topraktan bir duvarla çevrili bir iç ve dış şehirden meydana geliyordu. Duvar hâlâ on metre yüksekliğiyle ayakta durmaktadır.

Liao İmparatorluğu bir dizi isyan ve halk ayaklanması yüzünden erken on ikinci yüzyılda çürümeye başlamıştı. Bu süreç 1125'te Cürcenler adlı Moğolların uzaktan akrabası bir Tunguz kabilesinin [Tunguz Ruzhenleri] başı çektiği bir isyanın harekete geçirdiği topyekûn bir çöküşle

doruk noktasına varmıştı. Cürcenler ondan sonra Çince Jin hanedan adını almışlardı. Kitan kabilelerinin bir kısmı batıya doğru kaçmış ve (Balkaş Gölü'nün güneyinde yer alan) Yedisu Bölgesi'nde yerleşmişti. Başta Buhara'daki Müslüman Karahanlılar hanedanı düşmanlarına karşı savaşlarında Kitan yardımını talep etmişlerdi ama Kitanlar yerlerini korumuş ve kendilerini sonuçta Karahanlılara boyun eğdirdikleri yeni bir güç olarak bu alanda yeniden yurtlandırmışlardı. Bu yeniden tesis edilen Batı Moğol Qìdān devleti Çinliler tarafından Batı Liao hanedanı, Müslüman kaynaklarındaysa (ortaçağ Avrupa'sının "Hitay" adını türettiği) Karahitaylar diye biliniyordu. Şefleri Yelü Dashi (aynı zamanda bir Karahanlı başkenti olan, Kırgızistan'da yer alan modern Bişkek şehrinin doğusundaki) Balasagun şehrini başkenti yapmıştı. Yelü Dashi buradan, büyük ölçüde Karahanlılar aleyhine imparatorluğunu genişletip başlıca Karahanlı başkenti Kaşgar şehrini işgal etmişti.

Karahitaylar 1141'de Sultan Sencer yönetimindeki [Büyük] Selçukluları bile Semerkand'ın kuzeyinde gerçekleşen bir muharebede yenmişler, hem Semerkand hem de Buhara Karahitay İmparatorluğu'na katılmıştı. Böylesi fevkalade bir Selçuklu yenilgisinin hikâyeleri batıya doğru Selçukluların diğer büyük düşmanlarına, yani Yakındoğu'daki Haçlı devletlerine nüfuz etmiş, doğunun Keşiş Yohannes adlı efsanevi Hıristiyan imparatoru hakkındaki efsanelere dayalı kurmacaları harekete geçirmişti. Bunlara göre, Keşiş Yohannes güya İslam'ı yok etmeye yönelik bir kıskaç hareketi için batının Hıristiyan güçlerine katılacaktı. Oysa Karahitaylar Hıristiyan değil pagan ve Budist'tiler ve Selçukluları yenmeleri Karahitayların batıya doğru bundan başka bir yer değiştirmelerine delalet etmiyordu. Yedisu Bölgesi'ni merkez tutmuş büyük bir güç olarak kalmışlardı ama Karahitay hükümdarlarının paganlıkları –vergi niyetine kestikleri ağır haraç şöyle dursun– Müslüman tebaaları arasında artmış huzursuzluğa yönelen şiddetli öfkeye yol açmıştı. Bu on ikinci yüzyılda yeni bir Orta Asyalı gücün, yani Ceyhun bölgesini merkez tutan Harezmşahların doğuşuyla çakışmıştı. Harezmşahlar, Karahitayları 1208'de Talas Nehri'nin kıyısındaki Tarâz şehrinde bozguna uğratmışlardı. Aynı yıl Naymanlar ve Merkitler adlı iki başka Moğol kabilesi de başka bir nehrin, yani Moğolistan'daki İrtiş Nehri'nin kıyısında, çok geçmeden bütün Moğol kabilelerini tarihlerindeki en büyük ittifaka katacak üçüncü bir Moğol gücü tarafından alt edilmişlerdi.

Kitanların bir kısmı devletlerinin çöküşünün ardından birkaç yüzyıl boyunca buranın ötesindeki batıda, Avrupa'nın içlerinde varlıklarını sürdürmüşlerdi. Bazılarının Kırım Tatarları arasında yaşadıkları kaydedilmiştir. Keza on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Moldavya ve

Macaristan kadar batıdaki varlıkları meydana çıkarılmıştır. Onlara on yedinci yüzyıl kadar geç tarihlerde Orta Volga'daki Başkırtlar arasında ve Volga'nın batısındaki Kalmukların bir kabile alt birimi olarak rastlanmıştır (bkz. 10. Bölüm).[7]

"ADİL VE AZİMLİ KASAPTAN" "BUDİST AZİZİNE"

Bu bölümün başlangıcındaki *Novgorod Vakayinamesi*'nden yapılan alıntı 1222'de Cengiz Han'ın Sübedey adlı bir komutanı tarafından Avrupa'ya verilen ilk baskın hakkındadır. Sübedey'in seferi neredeyse bir baskından ibaretti ama bu birkaç yıl sonra gerçekleşecek şiddetli saldırının ilk adımını meydana getiriyordu. Akınları körükleyen hadiseler epey önemsizdi. On ikinci yüzyılda Büyük Selçukluların Orta Asya'daki imparatorluklarının çökmesiyle birlikte boşluktaki yeni büyük güç olarak Harezmşahların imparatorluğu ortaya çıkmıştı. Saraylarına Asya'nın başka yerlerinden sefirler gönderilmişti. Bunlara, doğuda Asya'nın iyice içlerinde yer alan hiç duyulmamış kabilelerin hükümdarı, Temuçin adlı az bilinen bir kabile şefini temsil eden bir delegasyon dahildi. Gelgelelim kabileler Moğollar diye biliniyordu. Temuçin ise tarihe daha çok Cengiz Han unvanıyla geçecekti.

Moğollar ve Moğollarla akraba kabilelere daha önce değinmiştik, esasen şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz bölgedeki diğer step gruplarıyla ilişkili olarak. Türkçenin uzaktan akrabası Moğol dili geniş Altay dil grubuna mensuptu. Bizzat Moğollar Moğol steplerindeki bir grup akraba kabileden sadece biriydi. Kuzeye doğru Naymanlar, güneye doğruysa Tatarlar vardı. Her ikisi de Moğolların ezeli azılı düşmanıydı. Batıya doğru Kereitler, Baykal Gölü'nün güneyine doğru Merkitler, kuzeydoğuya doğruysa bugünkü Kalmukların ataları Oyratlar bulunuyordu. On üçüncü yüzyıla kadar tarihin kıyısında köşesindeydiler ama ansızın merkezi konuma ayak atmışlardı. Bunun kapısını Cengiz Han unvanlı bir adamın dehası açmıştı. O, dirayetli bir strateji ve alışılmadık ölçüde etkin bir zihin gücünün birleşimiyle, Moğolistan'daki Moğolların akrabası çok defa savaşan çeşitli kabileleri birleştirmeyi becermişti. Cengiz ondan sonra Çin Seddi'nin kuzeyindeki bölgeye hâkim –yayılmaya can atan– güçlü bir step imparatorluğunu inşa etmenin üstesinden gelmişti. Tarihteki büyük hadiselere büyük kişilikler açısından bakmanın modası geçmiştir ve belki de çoğu durumda böylesi yerindedir. Ancak Cengiz Han'ın dehası olmadan Moğolların Avrasya'nın büyük bir bölümüne yayılıp hükmedemeyecekleri pek söz götürmez.

---

7. Sinor 1990: 242.

Cengiz Han'ın Harezmşahlara yönelik başlangıçtaki uvertürleri tamamen devlet adamlığına yakışır ve barışçıldı. 1218'deki ilk delegasyonu Moğolistan'dan yola çıkan aşağı yukarı 450 tacirlik bir kervandan meydana geliyordu. Cengiz Han, Harezmşahların dini hassasiyetlerini hesaba kattığından dolayı bu kervan için sadece Müslüman tacirleri seçmişti. Gelgelelim Harezmşah topraklarına (günümüzdeki Güney Kazakistan'da yer alan) Otrar'da ayak bastıklarında yerel yönetici, Müslüman olmalarına rağmen bütün delegasyonu kılıçtan geçirtip mallarını da müsadere ettirmişti. Cengiz Han buna rağmen savaşın içine çekilmeyi reddetmişti. Aksine müsadere edilen malların iadesiyle Otrar valisinin cezalandırılmasını talep etmek için üç sefir göndermişti. Harezmşahlar alelacele baş sefiri idam ettirip diğer ikisini de sakallarını kazıtarak alenen küçük düşürmüşlerdi.

Barışçıl bir Moğol ticaret delegasyonunun böyle şuursuzca katledilmesi, o günden beri çoğu tarihçinin aklını karıştıran anlamsız bir kışkırtmaydı. Herhangi bir başka kanıt olmaması nedeniyle, insan bu davranışı ancak [Harezmşahların] alabildiğine kibir ve cehaletlerine verebilir. Ama bu Cengiz Han'ın artık arada kaynamasına göz yumamayacağı bir aşağılamaydı. Bundan ötürü, o zamana kadar daha çok Çin ve Uzakdoğu'yla meşgul Cengiz Han, yaklaşık 1220'de muazzam savaş makinesini geri dönülemez bir şekilde batıya doğru çevirmişti. Böylece Orta Asya, Batı Asya ve Avrupa'nın herhangi bir zamanda yaşadığı en büyük imhayı harekete geçiren oydu, bir kralın kibriydi. Müteakip yıkım ve soykırım öyleydi ki [benzeri] daha önce –veya o zamandan beri– yaşanmamıştı. Bu ancak nükleer savaşla kıyas kabul eder. Topyekûn şehirler, topyekûn nüfuslar, topyekûn doğal çevre yeryüzünden silinip süpürülmüştü. Moğolların görünüşe bakılırsa doymak bilmez yıkım iştahı için özellikle Orta Asya'nın büyük tarihsel şehirleri seçilmişti: Bu şehirler –doğudaki en zengin ve çoğu yoğun nüfuslu şehirlerin bazıları– toz edilmişti. Cengiz Han Nişabur'da şehri, bir zamanlar şehrin yükseldiği yerde gelecekte sadece koyunların otlayacağı ölçüde, iyiden iyiye yerle bir etmeye ahdetmişti. Verdiği sözü de tutmuştu. Ürgenç, Buhara, Semerkand, Belh, Orta Asya'nın bütün büyük şehirleri, tarihin derinliklerine uzanan uygarlık merkezleri benzer akıbetlere uğramıştı. Çoğu –Ürgenç, Merv, Nişabur, Belh– asla gerçekten ayağa kalkamayacaktı. Görünüşe göre, nihayet dünyanın sonu gelmişti: Uygarlık hiçbir zaman salah bulmayacak şekilde sekteye uğramıştı.

Bazı tarihçiler, böylesi anlatıların büyük ölçüde belagat ve abartı olduğunu ileri sürerek, Moğol vahşetiyle ziyankârlığının boyutunu sual etmişlerdir. Gelgelelim çağdaş kanıtların ağırlığı çok sağlamdır ve bunlar

arkeoloji tarafından desteklenmektedir. Moğollar tarafından yağmalanan büyük şehirlerden sadece Buhara ve Ürgenç aynı yerde yeniden inşa edilmiştir: Büyük şehir durumundaki Belh, Otrar ve Nişabur (her ne kadar Belh şehrinde bir miktar küçük çaplı yeniden inşaat yapıldıysa da) sonsuza kadar harap edilmişti. Merv'de eski şehir terk edilmiş halde kalmış ve iki yüzyıl sonra eskisinin kalıntılarından birkaç kilometre ötede (bugün Abdullah Hankale diye bilinen) daha küçük bir kasaba kurulmuştu. Semerkand eski surların dışında yeniden inşa edilmişti. Oysa antik şehir bugünkü metruk haliyle, yani terk edilmiş kerpiçten bir harabe halinde kalmıştı.

Moğolların şaşılacak başarılarının sırrı neydi? Her şey bir tarafa, yüzyılların fevkalade gelişkin ve karmaşık savaş yöntemlerine yaslanan Çin'in ve İslam dünyasının büyük yerleşik uygarlıklarıyla kıyaslandığında, Moğollar gelişmemiş bir ulustu. David Morgan bu konuda şöyle bir yerinde yorumda bulunur: "Çin'in ve İslam dünyasının üstlerine sürebilecekleri en iyilerini yenmiş orduların Avrupa'da denkleriyle karşılaşacaklarını varsaymak için hiçbir neden yoktu."[8] Hugh Kennedy ise, başlıca komutanı Sübedey'in hiç şüphesiz bütün askeri dehasına rağmen, Cengiz Han'ın başlıca silahının hâlâ bariz, katışıksız terör olduğu noktasına parmak basar.[9] Başarılarının başka bir nedeni 1. Bölüm'de gözden geçirdiğimiz gibi steplerin göçebe güçlere yüklediği militarizm yanlısı mizaçtı. Steplerde teoride –ve büyük ölçüde pratikte– neredeyse bütün yetişkin erkek nüfus orduda görev alırdı. Keza kadınların çoğu da yedeklik görevinde bulunurdu. Ancak bu istilacıların pek insan olmadıkları düşüncesi Hunlarla ilgili önceki tasvirleri hatırlatır ve hücumları o kadar alışılmadık ölçüde vahşiceydi ki çok kimseye karşı koymaları boşunaymış gibi geliyordu. Bu durum hadiselerin çağdaşı İbnü'l-Esir adlı tarihçi tarafından aktarılan Doğu İran'daki bir vakayla açıklığa kavuşur. İbnü'l-Esir şöyle yazar:

> Duydum ki onlardan biri [bir Moğol atlı] bir adamı esir almış ama onu öldürecek silahı yokmuş, bu yüzden esirine "Başını yere koy ve kıpırdama" demiş ve adam da öyle yapmış. [Moğol da] gidip kılıcını almış ve onu öldürmüş. Başka bir adamsa bana şu hikâyeyi anlatmıştı: "On yedi kişiyle birlikte yolda gidiyordum ve bize birbirimizin kollarını bağlamamızı emreden bir Moğol atlıyla karşılaştık. Yoldaşlarım onun dediğini yapmaya başladı ama ben onlara 'O tek başına, neden onu öldürüp kaçmıyoruz?' dedim ama biri 'Korkuyoruz' diye cevap verdi. Bunun üzerine, 'Bu adam sizi hemen öldürmeye niyetli, bu nedenle biz onu öldürelim ve belki Allah bizi kurtarır'

8. Morgan 2007: 1.
9. Kennedy 2002: 144.

dedim. Ancak vallahi billahi hiçbiri bunu göze alamadı, bu yüzden ben bir bıçak çekip onu doğradım ve kaçıp paçalarımızı kurtardık." Bunun gibi çok hadise vardı.[10]

Gerçek ya da değil, bu anekdot Moğolların kötü ünlerinin nasıl yayıldığını gösterir. Aynı zamanda başka savaş durumlarından bilinen bir görüngüye de, yani daha güçlü olduğuna inandıkları bir düşmanla yüz yüze geldiklerinde insanları galebe çalıp onları kuzu kuzu kaderlerine boyun eğmeye sürükleyen edilginlik ve umutsuzluğa da dikkat çeker. Bu ruh halleri biraz da Moğol başarısının sırrına ermemizi sağlar. Nitekim İbnü'l-Esir Moğol akınları hakkında "daha önce hiç vuku bulmadığı kadar muazzam bir felaket... dünya bugünden kıyamete kadar... kesinlikle bir daha benzerini yaşamayacaktır" diye yazar.[11]

Sergey Bodrov'un 2008'de yaygın övgüyle gösterime giren *Cengiz Han* adlı filmi genç Cengiz Han'ın hikâyesini anlatır. Bütün tarihin muhtemelen en büyük kitle katili filmde bir kahraman olarak canlandırılır. Salt ceset sayıları bizimkinden çok daha az nüfusların bulunduğu bir çağla kıyas kabul etmez elbette ama çağdaş anlatılar her halükârda dehşete düşürücü yorumlar yapmaktadır. Herat'ta kıyılan canlar için 1.600.000, Nişabur içinse 1.747.000 rakamları verilir. Cûzcânî Herat ile ilgili rakamı daha da yukarıya, 2.400.000'e çıkarır. Örneğin (1234'te ölen) İbnü'l-Esir birkaç yıl hadiselerden bahsetmeyi gönlünden geçirmediğini yazar. Hadiseleri o kadar korkunç addetmiştir ki, dünyayı hazırlıksız yakalayan "en büyük katastrof ve en şiddetli badireyi" kaydetmekten çekinmiştir ama Merv'de öldürülenlerin sayısını 900.000 olarak belirtir. Cüveynî (1226-1283) "[Merv'de] katledilen insanları sayarken on üç gün ve gece geçmişti... sadece göz önündekiler hesaba katılmış ve çukurlarla kovuklarda öldürülenlerle köylerle çöllerde öldürülenlerin üstünde durulmamıştı" diye yazarak rakamı daha da yukarıya, 1.300.000'den fazlaya çıkarır. Cengiz Han'ın torunlarından birinin kuşatma sırasında öldüğü Nişabur'da bütün binalar yerle bir edilmiş, ağaçlar kesip biçilmiş, ekinler ve kanallar mahvedilmiş ve kedilerle köpekler bile sağ bırakılmamıştı. Bu, nükleer bir imhaya denkti. Başka bir çağdaş tarihçi Herat için kayıp rakamı vermekten kaçınmakta ama daha etkin bir şekilde sağ kurtulanların sayısını vermekte ve ondan sonra adlarını sıralamaktadır: Bir çetele tutmamak için.[12]

---

10. Kennedy 2002'de aktarılmıştır: 138.
11. Morgan 2007'de aktarılmıştır: 17.
12. Boyle 1965.

Başka yerlerden Cengiz Han'ın toprakları otlaklara terk etmek için Çin'in köylü nüfusunu tamamen yok etmeyi ciddi ciddi hesaba kattığını öğreniyoruz.[13] Geri durmuştu: Merhamete geldiğinden değil, bunun yerine ömür sürmelerine izin verip onları haraca kesmenin üstün iyi tarafları bulunduğu konusunda ikna edilmişti. Cûzcânî'ye göre, [Moğol Hanı] Güyük Çin, Türkistan ve [Tangutların] Xi Xia Krallığı'nın Müslüman nüfusunu tamamen ortadan kaldırmayı ya da kısırlaştırmayı ciddi ciddi hesaba katmıştı.[14] Böylesi bir soykırım yaşanmasa bile Çin'in Moğol istilası öncesi tahmini yüz milyon olan nüfusu 1393'te altmış milyona düşmüştü.[15] Nitekim Cengiz Han Tangut [Xi Xia] Krallığı'nın bütün nüfusunu yok etmişti. Bu muhtemelen kayda geçmiş şimdiye kadarki en başarılı topyekûn soykırım vakasıydı (Resim 88).[16] Avrupa'da meydana gelen İkinci Dünya Savaşı'ndaki kadar kitlesel ölçekte bir yıkım dahi, korkunçluğuna rağmen en azından telafi edilebilmişti: Avrupa kendini muhteşem bir şekilde toparlamıştı, [Yahudi] soykırımının kurbanları bir devlete kavuşmuştu. Almanya çoğu diğer ülkeyi geçmişti. İran ve Orta Asya'daki böylesi yıkımların telafisi mümkün değildi. Çünkü bu bölgelerdeki şehirlerin ihtiyaç duyduğu tarımsal sistemler (daha çok hassas sulama sistemleri) kırılgandı, geliştirmesi nice nesil boyu sürmüştü. Yukarıda değinilen rakamların çoğu bazı tarihçiler tarafından sual edilmiştir ve belki de haklı nedenlerle. Ama rakamların kendisi çağdaşların yıkımın boyutları karşısında kapıldıkları, rakamların yansıttığı bariz dehşet kadar önemli değildir. Telafisi birçok yüzyıl alacak bir yıkımdı. Çoğu vakada hiçbir zaman iflah olunmamıştı.

Abartıyı hesaba alsak bile (ve rakamlar ille de bizzat şehirlerin değil şehir bölgelerinin olsa da) ölü sayılarına inanılması neredeyse imkânsızdır. Her halükârda muhtemelen biraz abartı vardır: Alıntılanan tarihçiler abartma ve uydurma alışkanlığına sahip niteliksiz birer kronikçi değildir, aksine ortaçağın kimi büyük tarihçileridir.[17] Yakındoğu'ya

13. Aslını ararsanız, Cengiz Han'ın önerileri ömürsüz Geç Zhao hanedanını (319-353) kuran Shi Le tarafından zamanından çok önce, neredeyse ondan bin yıl önce aynen önerilmişti. Shi Le, bir Hiung-nu lideriydi ve Kuzey Çin'in tamamını Hiung-nu atlarının otlak arazisine dönüştürmek için insanlardan temizlemeyi önermişti. Bkz. Christian 2008: 234.
14. Raverty 1881: 1157-9.
15. Morgan 2007: 83.
16. Tasmanya'nın Aborjin nüfusunun daha yakın geçmişte ülkeye gelen on dokuzuncu yüzyılın yerleşimcileri tarafından kasti ve topyekûn imhası, daha küçük boyutlarda olmasına rağmen başka bir örnektir.
17. Aslında daha yüksek sayılardan söz edenler çok defa bizzat Moğolların kendileridir: Örneğin Hülegü Fransa Kralı IX. Louis'ye gönderdiği bir mektupta Bağdat'ın ele geçirilmesi sırasında öldürülenlere dair rakamın daha önce bildirilen 200.000 değil 2.000.000 olduğuna işaret etmişti. Bkz. Morgan 2007: 9. Bölüm.

yönelik daha önceki Selçuklu ve daha sonraki Timurlu akınları Moğol akınlarındaki kadar dehşet ve hayretle tasvir edilmemişti. Hatta birçok tarihçi bizzat Moğol hükümdarlar tarafından istihdam edilmişti, bundan dolayı da rakamları pek sırf saray dalkavukluğu sayılmaz; istatistiklerden kuşku duysak bile, tahribatın gerçek ölçeğine inanmak için bin türlü nedenimiz var.

Gelgelelim Moğol çağı hiçbir zaman öyle pek basit –veya sırf acımasız– değildi. Hobsbawm'ın "aşırılıklar çağı" gibi muazzam zıtlıklarıyla birlikte daha karmaşıktı. Ayrıca baştaki yıkımı ardından gelenle kıyaslamak önemlidir. Doğru, bir yandan eşi benzeri görülmemiş katliam vardı. Ama öte yandan aynı zamanda parlak zekâ, yaratıcılık, istikrar vardı. Cûzcânî bile Cengiz Han'ı "adil ve azimli kasap" diye tasvir etmişti. Dahası önemle hatırlatmalıyız ki Cengiz Han ve diğer Moğol askeri liderleri, İskender gibi birçok büyük fatihe kıyasla, idare ve uzun vadeli planlamaya daha fazla düşkünlerdi. Baştaki kan dökmeden sonra en azından bazı alanlarda yeniden büyüme gerçekleşmişti çünkü Cengiz Han ve ardılları, Avrasya gibi devasa bir kara parçasının çoğunu tek bir hükümranlık altında birleştirerek, tarihteki en büyük kara imparatorluğunu yaratmışlardı. Bu, istikrarın, ticaretin, seyahatin ve esas itibarıyla akla uygun bir egemenliğin kapısını açmıştı. Sonuçta da imparatorluğun bir ucundaki Yuan Çin'iyle öteki ucundaki İlhanlı İran'ında yaratıcılıkta yeni yükselişleri harekete geçirmişti (gerçi ihtimal ki bu Moğollar nedeniyle değil onlara rağmen ve daha çok Çinlilerle İranlıların iliklerine işlemiş aksiliği galebe çalma yetenekleri yüzünden ortaya çıkmıştı). Moğol akınları Çinlilerin yakasını bırakmamıştı. Nitekim Çin Seddi diye bildiğimizin inşaatından büyük ölçüde sorumlu olan çok defa ileri sürüldüğü gibi Çin'in ilk imparatoru değil, Moğol Yuan hanedanın çöküşünün hemen ardından gelen Ming hanedanıydı: Bu belki de tarihteki iş işten geçtikten sonra tedbir almanın en büyük örneğiydi. Daha da önemlisi, Moğolların esaslı bir başarısı Tang hanedanının çöküşünden beri bir yığın devlete bölünmüş Çin'i birleştirmeleriydi ve Çin o zamandan günümüze kadar Moğol Yuan hanedanı tarafından yaratılanla kabaca aynı şekilde birleşik halde kalmıştır.[18]

Pers Ülkesi'nin müteakip sanatındaki mirası muazzam, Rusya'nın gelişmesi ve büyümesindeki etkisiyse esaslıydı (bunu da bir sonraki bölümde ele alacağız). Moğol istikrarı dünyanın ilk kara yoluyla seya-

18. Batıda çok kimse sıkça Çin'e Batı Asya veya Avrupa'dakilerin aksine kalımlı, neredeyse ölümsüz bir uygarlık gözüyle bakar. Aslında bu bir efsanedir: Çin en az Avrupa kadar bölünmüşlükle, süreklilikte kayıplarla, bambaşka ülkelere ayrılmayla ve yabancılar tarafından yönetilmekle karşı karşıya kalmıştır.

hat çağına yol açmıştı. Batı'da en iyi bilinen Marko Polo'dur; karadan İngiltere Kralı I. Edward'ın sarayı kadar uzağa seyahat eden (gezilerinin yadigâr bıraktığı bir anlatısının kısaltılmış bir nüshası bugüne ulaşan) Pekin doğumlu Rabban bar Sauma adlı keşişse daha az bilinir. Marko Polo tarafından aynı ölçüde gölgede bırakılan diğerleriyse, [Macar Kralı] IV. Béla'nın 1234-1235 ve 1237 tarihlerindeki iki yolculuk için gönderdiği elçisi Macar Keşiş Julian; [Fransa Kralı] IX. Louis'nin 1253-1255'teki elçisi André de Longjumeau; 1330'lar ve 1340'larda Çin'e giden papalık elçisi Giovanni dei Marignolli; 1320'lerin Pordenoneli Fransisken Keşişi Odoric; papalık misyoneri Giovanni da Montecorvino'dur. Başkaları da vardı.[19] Yirminci yüzyıl Avrupa'sındaki hadiselerle kıyaslamamız bazı yönleriyle geçerlidir. Alışılmadık yıkımı alışılmadık büyüme takip etmiştir (gerçi bir büyüme planı olarak savaşı hiçbir şekilde savunmam!).

Ne yalan söyleyeyim, fetihlerin gazabına uğrayan bölge, yani Orta Asya hiçbir zaman salah bulmamıştı ve Moğolların zaferi ciddi bir şekilde sual edilmiştir. Örneğin Nicolo Di Cosmo, abartıldığını ve çoğunlukla düşünüldüğü gibi yapılandırılmış olmadığını iddia ederek, *Pax Mongolica* [Latince "Moğol Barışı"] sırasında kara yoluyla yapılan ticaretin boyutundan kuşku duyar. Her halükârda bu Yuan hanedanının 1368'de devrilmesi ve Ming hanedanıyla sona ermişti. David Morgan *Pax Mongolica* terimini, Tacitus'un ünlü "bir perişanlık verip buna barış derler" yorumunu aktarıp, türetildiği *Pax Romana* [Latince "Romen Barışı"] terimiyle karşılaştırarak yaygın kullanımını sual eder.[20]

Cengiz Han, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Moğolistan'ın tam bağımsızlığını kazanmasının ardından, yeni gelişen ulusun kimliğini simgeleyen Moğol ulusal kahramanı ve baba figürü mertebesine yükseltilmiştir. Cengiz Han bu aralar Ulan Batur'da her yerdedir, büyük heykellerden bir votka markası adına kadar. Ama bu artık onun yegâne tasvir şekli değildir. Cengiz Han'ın, Çin'in İç Moğolistan bölgesinde yer alan Dongsheng yöresinde, ancak 1954'te inşa edilen sözde türbesinde son yıllarda bizzat türbeyi çevreleyen bir kült merkezi ortaya çıkmıştır (Resim 87). Burası yepyeni görkemli bir bulvarı da kapsayan millerce karelik bir alana yayılıp, muhtemelen Tang hanedanının Xi'an şehri dışında yer alan Qianling kraliyet mozolelerinden örnek alınmış bir mimari komplekse dönüşmüştür. Aslını ararsanız burası, muhtemelen Doğu Moğolistan'da bilinmeyen bir yerdeki toprak altında yatan Cengiz Han'ın kabristanını hemen hemen kesinlikle zerre kadar yansıtma-

19. Morgan 2007: 130-1, 182, 179-80.
20. Amitai ve Biran 2005'te Di Cosmo: 401-6; Morgan 1986: 83.

maktadır. Alışılmadık olansa Cengiz Han'ın nasıl birkaç farklı şekilde yeniden icat edildiğidir. Birincisi, bir *Çinli* ulusal kahraman sıfatıyla: Bizzat Moğollardan resmen bir "Çinli azınlık", Cengiz Han'dan da "Çinli Yuan hanedanının kurucusu" olarak bahsedilir. Uçsuz bucaksız, ta Altın Orda topraklarına ve Avrupa'nın içlerine uzanan büyük "Çinli Yuan İmparatorluğu", türbesindeki bir haritada "Yuan İmparatorluğu" diye yaftalanmıştır: Bir Çinli imparatorluğu, Moğol değil. İkincisi de –ve daha bile alışılmadık bir şekilde– Cengiz Han geriye dönük olarak bir Tibetli Budist azizi halini almıştır: Türbesi ve kült merkezi resmen "bu azize tapınılan" yer diye tasvir edilmiştir. Cengiz Han'ın kitabesi belki de ondan neredeyse binyıl önce dördüncü yüzyılda şöyle yazan Lactantius adlı Hıristiyan apolojist tarafından ilan edilmişti: "Eğer bir adamın boğazını kesersen, kötülük bulaştıran muamelesi görürsün ve hiç kimse burada yeryüzündeki bir tapınağa kabul edilme hakkın bulunduğunu düşünmez; ama savaş meydanlarını kana bulayıp nehirleri kirleterek on binlerce hemcinsini katletmiş çok kimse, sadece tapınaklara değil cennete kabul edilir."[21]

MOĞOLLARIN AVRUPA'YI İSTİLASI

1221'de [Cengiz Han'ın komutanları] Sübedey ve Cebe, Derbent Geçidi yoluyla Gürcistan'ı istila edip Alanlar, Lezginler ve Kumanlardan meydana gelmiş bir birleşik kuvveti yenmişlerdi. Bu sefere katılan bir Moğol müfrezesi Kırım'a girip Sudak'ı kuşatmıştı. Bunun üzerine Kumanlarla Kievli Ruslar arasında bir ittifak ortaya çıkmıştı. Moğollar Kiev'e barış görüşmesi önerisiyle on sefir göndererek, çekişmelerinin tamamen Kumanlarla olduğunu ve Ruslarla bir savaş için aranmadıklarını bildirmişlerdi. Knez sefirlerin onunu birden idam ettirmiş ve Moğollara karşı saldırganlığını sürdürmüştü. Bir Moğol müfrezesiyle ilk çatışmalarında galip gelmişlerdi ama Sübedey ve Cebe Mayıs 1222'de birleşmiş Ruslarla Kumanlara bütün güçleriyle saldırmışlar ve onları silip süpürmüşlerdi. Ne var ki Moğollar avantajlarından mümkün mertebe yararlanmamışlardı; ne de olsa bu sadece bir ön akındı. Moğollar 1222'nin sonunda yönlerini doğuya doğru çevirmişler ve Hazar Denizi'nin kuzeyine dönmüşlerdi: Ruslar sıralarını bekleyeceklerdi.

Cengiz Han'ın ardılı Büyük Han [Kağan] Ögedey 1235'te Avrupa'nın fethi için bir kurultay toplamıştı. O ana kadar akınlarıyla Moğolların gazabına uğrayanlar Orta Asya ve Doğu İran'dı ama Moğollar açısından

21. Lactantius 1.18.10.

Batı hâlâ yüksek önceliğe sahipti. Güney Rusya ve Ukrayna Moğol hayat tarzının parçası niteliğine sahip muazzam at sürüleri için büyük bir cazibeydi. Ayrıca Rusya ve diğer Doğu Avrupa prenslikleriyle onların şehirleri haraç için [yeterince] olgunlaşmış görünüyordu. Cüveynî'ye göre bu kurultayda Avrupalı devletlerin hepsi, Moğolları ister bilsinler ister bilmesinler buna aldırmadan, feleğin mukadder kıldığı Moğol üst egemenliğine karşı gelen "asiler" yerine koyulmuştu.[22] Bütün büyük savaş ağaları istilayı başlatmak için bir araya gelmişlerdi: Cengiz Han'ın Batu adlı gözde torunu komuta edecekti: Güyük ve Möngke adlı geleceğin iki büyük hanı da sefere katılacaktı. En önemlisi, Cengiz'in büyük komutanı, onca başarısının arkasındaki Sübedey de hazır bulunmuştu. Ne tuhaftır ki, göreceğimiz gibi sahadaki başarılarına rağmen nihai sınırlılıklarına yol açan, Avrupa'nın istilasında Moğolların onca büyük liderinin hazır bulunmasıydı. Gene de Moğollar başta durdurulamazdı. Moğollar, Avrupa'nın yaklaşan istilasının bir parçası olarak, 1236'da arkalarını sağlama almak amacıyla Orta Volga'nın Bulgarlarıyla Kıpçaklarına (Polovtsi) karşı bir askeri harekât başlatmışlardı. Güneydeki Kıpçaklara yönelik seferde başı Möngke, kuzeydeki Bulgarlara yönelik seferdeyse başı Sübedey ve Batu çekmişlerdi. 1237'de [Bulgarlar da, Kıpçaklar da] vasal durumuna getirilmişti.

Moğollar tarafından alınan ilk Rus şehri Ryazan idi. Şehir yerle bir edilmiş, nüfusu da kasti bir terör politikasının parçası olarak katledilmişti. Moğol istihbaratının enikonu bildiği ve en son kertesine kadar yararlandığı Rus devletlerinin aralarında bölünmüş bulunmaları olgusu Moğollar açısından Rusya'nın istilasını kolaylaştırmıştı. Bu durum 1237'yle 1240 arasında Kolıma, Moskova, Suzdal ve Vladimir'i teker teker almaya imkân vermişti. Vladimir'den sonra ordu bölünmüş, Batu Dmitrov ve Tver'i zapt ederken, Sübedey devam edip Yuryev, Rostov ve Yaroslavl'ı ele geçirmişti. Batu Novgorod'un üzerine yürümüş ama baharın kırsal bölgeyi batak araziye çevirip Moğol atlılarının manevra yapmalarını imkânsızlaştırması yüzünden geriye dönmüştü. Novgorod Moğollara hiçbir zaman baş eğmeyen yegâne büyük Rus şehri olarak kalmıştı (Resim 91).

Bu arada Möngke güneyde Kumanlara, Çerkezlere ve Alanlara karşı harekât yürütmeye devam etmişti. Esirler Eyyubi ordusunda köle birliklerini –Memlûklar– meydana getirmek üzere (içlerinden Aybeg adlı biri Memlûk Bahrî hanedanını kurmuştur) Mısır'ın Eyyubilerine köle olarak satılmışlardı. Bu Memlûkları Moğolların azılı düşmanı yapmıştı. Söz

22. Morgan 2007: 181.

konusu husumet sonunda, Memlûkların Moğolları yendikleri 1260'taki Ayn Calut Muharebesi'nde –Moğolların nadir yenilgi örneklerinden birinde– doruk noktasına varacaktı.

Rusya seferi, Pereslavl ve Çernigov'un yerle bir edildiği, kırsal bölgenin de yakıp yıkıldığı 1240'ta, kaldığı yerden devam etmişti. Kiev şehri de alınıp yıkılmış, Novgorod dışında Rusya'nın tamamı Moğol egemenliği altına girmişti. 1241'de Moğol ordusu bir defa daha ikiye ayrılmıştı. Batu ana grubu Macaristan'a doğru yöneltmiş, Baydar ve Kadan ise Polonya'yı bir başından bir başına yakıp yıkan daha küçük bir grubu yönlendirmişlerdi. Lublin ve Zawichost yağmalanmış, Leh başkenti Kraków yerle bir edilmişti. Görünüşe göre Moğol hücumunu durduracak hiçbir şey yoktu. Sonunda Avrupa tehlikenin farkına varmış ve karşılık vermek için harekete geçmişti. Bohemya Kralı Václav ve Silezya Kralı Henryk ordular göndermişti. Ayrıca Moravya ve Polonya'nın başka yerlerinden ilave yedek kuvvetler de yollanmıştı. Almanya'dan Töton Şövalyeleri, hatta Fransa'dan Templier ve Hospitalier Şövalyeleri'nden [meydana gelen] bir yedek kuvvet dahi gönderilmişti: Avrupa'daki silahlı kuvvetlerin kaymak tabakası tehlikeye meydan okuma uğruna ölmüştü. Bu muazzam ordu 9 Nisan 1241'deki Legnica Muharebesi'nde çok daha küçük bir Moğol kuvvetiyle karşı karşıya gelmişti. Moğollar bu orduyu yok etmişti.

Moğollar ilerlemeye devam edip çevrelerindeki kırsal bölgeyi yakıp yıkmışlardı. Sonrasında Silezya ve Moravya'nın nüfusları o kadar azalmıştı ki neticede Alman göçmenlerle yeniden iskân edilme zorunluluğu doğmuştu. Güneyde Batu'nun yönetimindeki ana Moğol ordusuna direnç daha iyi gitmiyordu. Macar Kralı IV. Béla bozguna uğratılmış, o ve ailesi Hırvatistan'a kaçmışlardı. Batu Tuna'ya ilerleyip Peşte'yi yerle bir etmişti. Bununla birlikte Moğollar Macaristan'da ilk defa Avrupa'daki fetihlerini emniyet altına almak için çaba harcamışlar ve Doğu Macaristan bir Moğol devletine dönüştürülmüştü. Sikkeler darbedilmiş, çiftçiler de arazilerine dönmeye teşvik edilmişlerdi: Bir Moğol Avrupa devleti oluşmaktaydı.[23]

Gog ve Magog, Deccal ordularının söylentileri yayılmıştı: Zaten çoğu kimse Moğolların taş çatlasa yarı insan olduklarını düşünüyordu. Çaresizce bir Haçlı Seferi vazedilmişti ama bu pek bir sonuç yaratmamıştı çünkü Moğolları günahları nedeniyle tanrının insanlara musallat ettiğine

23. Orta Asyalı bir step fatihinin on üçüncü yüzyılda Macaristan'ın alanında emekleme çağındaki bir devlet kurmasının onuncu yüzyılda, onlardan önceki (oraya yerleşmekle birlikte herhangi bir devlet kurmayan) Avarlar şöyle dursun, bizzat Macarlarla gerçekleşen bir emsali vardı, gerçi Moğollar bundan bihaberdi.

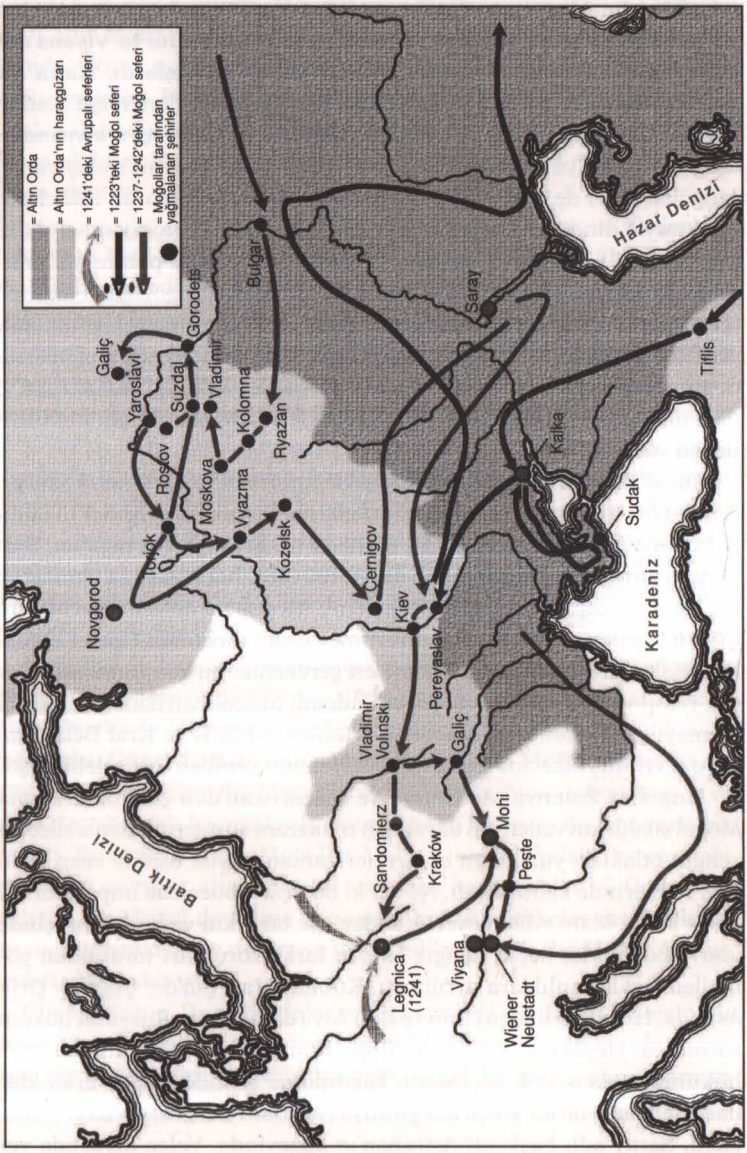
inanılıyordu. Moğollar 1241 kışında donmuş Tuna üzerinden baskın verip Esztergom ve Buda'yı yağmalamışlardı. Avusturya Viyana'nın güneyindeki Wiener Neustadt'a kadar yakıp yıkmışlardı. Hatta bir müfreze Venedik'in kuzeyindeki Udine şehrine kadar ilerlemişti. Kadan Hırvatistan'a girip Zagreb'i yağmaladığında ve Dalmaçya kıyısından aşağıya Ragusa'ya (Dubrovnik) doğru ilerlediğinde Akdeniz'e ulaşılmıştı. Moğollar 1241'de Adriyatik'e ulaştıklarında, Mağribî paralı askerlerin yardımıyla dindaşı Hıristiyanlarla keyifli bir şekilde savaşan her daim pragmatist II. Friedrich, papaya karşı mücadelesinde potansiyel müttefik saydığı Moğollara pek o kadar da tehdit değil gözüyle bakmıştı (gerçi bundan bir şey çıkmamıştı).[24] Daha etkili duruma gelen imhanın önünü kesecek hiçbir şey yokmuş gibi görünüyordu. Ayrıca Moğolların, doğuya yayılarak Pasifik'e ilerlemelerine benzer şekilde, Batı Avrupa'yı da istila edip Atlantik'e kadar ilerleyeceklerine inanmak için bin türlü neden vardı.

Ancak Batı Avrupa son anda hiç beklenmedik bir şekilde nefes almıştı. Aralık 1241'de Avrupa'daki Moğol ordularına Büyük Han Ögedey'in ölüm haberi ulaşmıştı. Ne tuhaftır ki, aralıksız askeri başarıya rağmen, Batı Avrupa'nın sınırlarına dayanan askeri harekâtı başarısızlığa uğratacak şey, Avrupa cephesindeki onca kıdemli Moğol komutanın varlığıydı. Çünkü Ögedey'in ardılına karar verilmek üzere toplanacak genel kurula katılmak için Moğolistan'a dönmeleri gerekenler bu komutanlardı. Pek çok rakip ve lobi yüzünden, hiçbir kıdemli Moğol entrikaların dışında kalmayı göze alamazdı. Macaristan tahliye edilmiş ve Kral Béla viraneye çevrilmiş ülkesine geri gelip nihayet onu yeniden inşa edebilmişti.

Moğollar Polonya, Avusturya ve Macaristan'dan çekilmişler ama Moğol silahlı kuvvetlerinin dayandığı muazzam sürülerin otlatılabileceği zengin otlakları yüzünden onları her zaman büyük ölçüde cezp eden Rus steplerinde kalmışlardı. Ne var ki bu uçsuz bucaksız imparatorluk kolay kolay idare edilemeyecek kadar çok büyüktü ve kısa süre içinde idari nedenlerle, hepsi Cengiz Han'ın farklı torunları tarafından yönetilen farklı hanlıklara ayrılmıştı. Kubilay Han Çin'de, Çağatay Orta Asya'da, Hülegü [Hulagu] İran ve Batı Asya'da, Batu ise Rusya'da hüküm sürmüştü. Hepsi kâğıt üstünde Moğolistan'daki büyük hanın bağımlı hükümdarıyken, çok geçmeden kaçınılmaz şekilde apayrı krallıklar halinde kendi farklı yollarına gitmişlerdi. Batu'nun Rusya'daki nüfuz alanı, Saray adlı başkenti Astrahan'ın kuzeyinde, Volga kıyısında yer alan Altın Orda diye bilinir hale gelmişti.

---

24. Gumilev 1987 (1970): 365-6.

Harita 16 Moğol akınları

KEŞİŞ YOHANNES VE HAÇLI SEFERLERİ

Büyük Han Ögedey'in, Batu ve diğer kıdemli Moğolların Avrupa cephesinden çekilmeleriyle sonuçlanan 11 Aralık 1241'de Moğolistan'da son nefesini vermesinin Avrupa'yı tarihindeki en büyük askeri tehditten kurtardığından hiç şüphe yoktur. Ama Avrupa'nın ve dünyanın büyük bölümünün Karakurum'a dikkat kesilmesi için neden vardı. Ögedey'in ardılını seçmek amacıyla Karakurum'daki büyük kurultaya katılmak için Avrasya'nın bir başından bir başına sadece kıdemli ordu komutanları seyahat etmemişti. Bilinen dünyanın her yerinden elçiler de gelmişti. Bunlara Trebizond imparatoru, Kilikya'nın Ermeni kralı ve Anadolu'daki bakiye Selçuklu devletinin sultanı gibi bağımlı hükümdarlar dahildi. Aynı zamanda papa da Giovanni da Pian del Carpini adlı bir elçi göndermişti. Ögedey'in ardından gelen yeni büyük han Möngke'yi tanımak Avrupalı güçler için diplomatik açıdan tamamen akla uygundu elbette ama Hıristiyan güçler için başka saiklar da vardı. Çünkü başka bir misyon yani Keşiş Willem van Ruysbroeck İncil'in mesajını yayma izni için Möngke'nin sarayına seyahat ettiğinde bu sırf dini bir misyondu. Avrupa Moğol sarayındaki Hıristiyan mevcudiyetinden haberdardı ve Moğol aristokrasisi birkaç yüzyıldır Nasturi Hıristiyandı. Möngke'nin kendisi Şamanistti ama Nasturiler Moğol sarayındaki önemli bir lobiydi. Moğolların üst kademelerinde Hıristiyanların mevcudiyeti Keşiş Yohannes'in Asya'daki güçlü Hıristiyan krallığına dair Avrupa'daki söylentilerin kaynaklarından biriydi. Keşiş Yohannes güya aşağı yukarı "Güney ve Güneydoğu Asya'da" yer alıyordu. Bu terim bahsi geçen zamanda Doğu Afrika'nın (bundan dolayı Hıristiyan Etiyopya'nın) yanı sıra Asya'nın geri kalanının çoğunu da içeren muğlak bir terimdi. Keşiş Yohannes'in papaya gönderdiği sahte bir mektuba göre, her gün sağında on iki başpiskoposun, solunda da yirmi piskoposun oturduğu zümrütten yapılmış bir masada 30.000 kişiyi ağırlıyordu.[25]

İşin doğrusu, Batı Asya'nın Moğollar tarafından istilası sırasında Hıristiyanlar (bizzat Haçlıların Yakındoğulu Hıristiyanlara göstermedikleri bir hoşgörüyle) sıkça genel katliamlardan esirgenmişlerdi. Hatta bazı Moğol askeri harekâtları Gürcüler ve Ermeniler gibi Hıristiyan müttefiklerle gerçekleştirilmişti. Möngke'nin kendi annesi ömrü boyunca Nasturi idi. Gerçi Buhara'da bir medrese vakfederek resmi Moğol dinsel hoşgörüsüyle tarafsızlığını gözler önüne sermeyi ihmal etmemişti. Moğol sarayında özellikle Möngke'nin yönetimi sırasında nüfuzlu bir Nasturi

25. Boxer 1969: 19-20.

lobisi vardı. Buna rağmen Gumilëv ve başkalarının ileri sürdükleri gibi bu lobinin Müslümanlara karşı savaşmayı teşvik ettiği kuşkuludur çünkü Nasturilerin Müslümanlarla hiçbir çekişmeleri yoktu.[26] Keşiş Willem'e Moğollar arasında vazedebilmesi için Möngke tarafından izin verilmişti ama vaazları, Moğollar arasında pek iyi karşılanmayan, "cehennem azabı" türü olma eğilimi göstermişti. Möngke vaazlarını tadil etmesi konusunda onu uyarmış ve dönme [kazanmak] istiyorsa İncil'in mesajının daha mülayim taraflarını vurgulamasını öğütlemişti. (Bir Moğol hükümdarın İncil'in mesajını yayan birine mülayimlik konusunda öğüt vermesi tarihin daha eğlenceli cilvelerinden biridir!)

Möngke'nin sarayının başka bir ziyaretçisi Kilikya Ermeni Krallığı'nın Kralı Hetum'du. Hetum Möngke'yi yeğeni Hülegü'nün Yakındoğu istilasını bir Haçlı Seferi olarak şekillendirmesi için ikna etmeye çalışmıştı. Bu düşünce görünebileceği kadar saçma değildi: Her şey bir tarafa Hülegü'nün karısı dindar bir Hıristiyan'dı ve Bağdat'ın yağmalanmasına Hülegü'nün Hıristiyan Gürcü müttefikleri yardım etmişti. Doğrusu Yakındoğu'nun pek çok Hıristiyanı Hülegü geldiğinde, onu Keşiş Yohannes sanıp, bayram etmişti. Hem Kral Hetum hem de Kral Hetum'un damadı ve daha güçlü Haçlı prensliklerinden birinin hükümdarı Antiokheia Prensi [VI.] Bohémond gerçekten, Halep'in düşüşünden sonra Ermeni ve Haçlı yedek kuvvetleriyle Hülegü'ye katılmışlardı. Müşterek Moğol-Ermeni-Haçlı ordusu ondan sonra 12 Ağustos 1259'da Kudüs'ü zapt etmeye koyulmuşlardı. Ne var ki Möngke'nin ölüm haberleri üzerine Hülegü Moğolistan'a dönmüştü. Arkadan 1 Mart 1260'ta Şam Moğollar tarafından ele geçirilmiş ve (başkomutan olarak arkada bırakılan Hülegü'nün vekili) Ketboğa, Bohémond ve Hetum Şam'a [Dımaşk] yan yana girmişler ve Doğru Sokak* denilen sokakta muzafferiyetle at sürmüşlerdir: Yerel Müslüman nüfus Bohémond ve Hetum'un taşıdığı haçlara baş eğmeye mecbur edilmiştir. Avrupa'da 1300'den sonra, Kudüs'ün Möngke'nin ardılı Gazan Han tarafından fethini müteakiben, gelecekteki bir mutluluk dönemi coşkusu yaşanmıştı. Avrupa'daki çoğu kimse onun Hıristiyan olduğunu düşünüyordu (aslında dininden dönüp Müslümanlığı kabul eden ilk İlhanlı'ydı). İlhanlılarla

26. Gumilev 1989 (1970): 189.

* Kitab-ı Mukaddes, Elçilerin İşleri 9:11'deki "Rabona, 'Kalk' dedi, 'Doğru Sokak denilen sokağa git ve Yahuda'nın evinde Saul adında Tarsuslu birini sor' " cümlesine gönderme. (bkz. https://www.kitabimukaddes.com/) Hıristiyan inancına göre, Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Tarsuslu Saul adını taşıyan Havari Aziz Paulus bir süre bu sokaktaki bir evde kalmıştır. Nitekim Ketboğa da Hıristiyan'dır. Bu sokak Roma İmparatorluğu devrinde Şam'ın [Damaskos] ana caddelerinden biriydi. Şehrin bir başından bir başına uzanan bu sokağın üzerinde bugün Midhat Paşa Çarşısı bulunmaktadır. (ç.n.)

Hıristiyanların müşterek bir Haçlı Seferi için ittifak etmeleri Hetum'un düşüncesiydi. Gerçi Ermeni kaynaklar Ermenilerin rolünü ve İlhanlılar üzerindeki etkilerini abartmaktadır. Bazı anlatılara göre, Gazan güya Kutsal Kabir Kilisesi'nde Ermeni kralla yan yana diz çöküp dua etmiştir.

Bu arada, Rusya ve Polonya'da Lehler, Töton Şövalyeleri, pagan Litvanlar ve Altın Orda arasında karmaşık ve sürekli değişken bir ittifak ve savaş dengesi yaşanıyordu. Litvanlar Töton Şövalyeleri tarafından gerçek bir Haçlı bağnazlığıyla doğuya sürülmüşlerdi. [Litvanlar] Moğollara karşı Galiçya Kralı Danilo ile ittifak etmişlerdi. Bu ittifak ilk zamanlarda başarı göstermişti. [Novgorod Prensi 1236-1252, Kiev Prensi 1246-1252] Aleksandr Nevski, Litvanlar ile Svearları Rusya açısından Tatarlardan daha büyük bir tehdit addediyordu, bu yüzden diğerlerine yoğunlaşabilmek için [Tatarlarla] bir anlaşma müzakere etmişti. Nitekim Aleksandr Nevski 1240'ta Batu Han'ın oğlu Sertak ile kan kardeşliği bağıyla bağlanmış ve bunun ardından gelen ittifakla ordusuna katılan Moğol yedek kuvvetlerin yardımıyla Töton Şövalyeleri'ni yenmeye gücü yetmişti. İlişki karşılıklıydı: Örneğin Altın Orda tarafından toplanan Rus paralı askerler on dördüncü yüzyılın ortasında Moğol Yuan hanedanı dönemi Çin'inde muhafız birlikleri olarak kullanılmışlardı.[27]

Berke, Altın Orda hanı olarak kardeşi Batu'nun arkasından gelmiş ve 1259'da saldırıya geçmişti. Polonya yakıp yıkılmış, Papa IV. Alexander Moğollara karşı bir Haçlı Seferi ilan etmişti. Bu bal gibi kaderin bir cilvesiydi çünkü tamı tamına aynı zamanda Yakındoğu'nun Hıristiyanları Moğollarla *birlikte* bir Haçlı Seferi'ni üsteliyorlardı! Bu Papa Alexander'in 1260'ta Bohémond'u aforoz etmesine yol açmıştı. Doğu Avrupa'da dengeyi iki taraftan birinin lehine değiştirecek yegâne gerçek güç Macaristan Kralı Béla idi ama ağzı yanmıştı bir kere ve akıllıca tarafsız kalmıştı.

Bohémond'un aforoz edilmesinden sonra (papa Ermeniliği nedeniyle Romen Kilisesi'nin [kaza dairesi] dışında kalan Hetum'u aforoz edememişti) Yakındoğu'daki çeşitli Haçlı güçleri bölünmüştü. Bazıları Moğollara Doğu Hıristiyanlığının yegâne umudu gözüyle bakmıştı ama diğerleri onları daha büyük bir tehdit olarak görüp, Moğolları yenmek için yegâne umut saydıkları Mısır'ın Memlûkleriyle ittifak etmenin peşine düşmüşlerdi. İşler Celile'de 3 Eylül 1260'ta gerçekleşen Ayn Calut –Golyat'ın Pınarı– Muharebesi'nde dönüm noktasına varmıştı. Mısır Sultanı Kutuz, Ketboğa ve Moğollarına karşı bir Memlûk kuvvetinin başını çekmiş ve onları tam bir bozguna uğratmıştı. Bu Moğolların

27. Gumilev 1987 (1970): 142, 187, 374; Morgan 2007: 142-3.

meydan muharebesinde yenik düştükleri nadir zamanlardan biriydi.[28] Ayn Calut zaferinin Yakındoğu'daki İslam'ı kurtarıp kurtarmadığı su götürür ama bu kesinlikle Moğolların yenilmezliği efsanesini ortadan kaldırmıştı ve o günlerden itibaren Moğol ilerleyişleri asla eskisi gibi olmayacaktı. Bu Haçlı Seferleri'nin sonu da demekti: O günlerden itibaren Mısır Memlûk Sultanlığı'nın artan gücüne karşı ittifak edilemeyecekti ki sonunda Haçlıları denize dökecekti.

Gelgelelim Altın Orda Moğolları arasında temel bir değişlik yaşanmıştı. Altın Orda Hanı Berke, Avrupa'nın Hıristiyan güçlerine karşı mücadelesi sırasında Müslümanlığı benimsemişti. O günlerden itibaren Memlûkler Rusya'daki din kardeşlerini düşmandan çok potansiyel dostlar olarak görmüşler ve 1262'de Sultan Baybars İran'ın Hülegü yönetimindeki hâlâ pagan Moğol İlhanlı İmparatorluğu'na karşı bir ittifak önermişti. Berke, pek o kadar dini nedenlerle değil (dininden dönmesinin her hal ve şartta kâğıt üstündeki bir dönmeden daha fazlası olup olmadığı kuşkuludur) ama aile içi çekişme nedeniyle bu teklifi kabul etmişti. Bundan dolayı Baybars Haçlı devletlerine karşı, Berke ise Hülegü ve İlhanlılara karşı saldırıya geçmişti. Bunun üzerine Hülegü 1264'te Papa IV. Urbanus'a müşterek bir Haçlı Seferi'nde ittifak etme teklifleriyle bir sefir göndermişti. Teklifler Urbanus tarafından geri çevrilmiş, Hülegü de sefirinin dönüşünden önce ölmüştü. Hülegü'yü 1265'te İran'ın İlhanlı hanlarından Abaka izlemişti ve her iki hasım Moğol gücü Kafkaslar'daki Kura Nehri'nin iki yakasında karşı karşıya gelmişti. Ne var ki Berke de ölmüştü ve ardılı Mengü Timur bir uzlaşma çağrısında bulunmuştu. Hanların her ikisi de Moğolistan'daki Kubilay'ı Moğol İmparatorluğu'nun bu iki dalı üzerinde nihai hüküm yürütme yetkisine sahip Büyük Han olarak tanımışlardı.

Bu durumda Mısır'ın Memlûkları Moğolların hâlâ halledilmesi gereken eski bir düşmanı halinde kalmıştı ve Abaka yenilenmiş bir Haçlı Seferi çağrısıyla papaya (o sırada IV. Clemens) bir elçi göndermişti. Ne var ki Clemens, bir Haçlı Seferi'ni ele bile almadan önce, hele bir Abaka vaftiz edilsin diye tutturmuştu. Fransa Kralı IX. Louis ise Kudüs'ün fethinden çok, Fransa açısından Kutsal Topraklar'dan katbekat daha fazla stratejik yarara haiz Tunus'un zapt edilmesiyle ilgiliydi. Abaka'nın çağrısı III. Henry'nin oğlu İngiltere Prensi Edward'dan daha olumlu bir kabul görmüştü. Edward 1271'de Kutsal Topraklar'daki Akkâ şehrine gelmiş ve bir ittifak teklifi için Abaka'ya Godfrey Welles, Reginald Russell ve John Parker adlı üç elçi göndermişti. Oysa Abaka'nın dikkati

28. Önceki yegâne zaman 1221'de Kabil'in kuzeyinde Celaleddin Mengüberdi ve Harezm kuvvetleriyle girişilen Parvan Muharebesi'ydi.

doğu sınırında Kaydu Han'a (başka bir hasım Moğol hükümdar) karşı verilen bir savaşa çekilmişti. Bu da Baybars'ın Haçlı mülklerini sırayla toplamasını sağlamıştı. Prens Edward İngiltere'ye eli boş dönmüştü.

Abaka doğu seferinin sona ermesi üzerine, kendisi de çoktan Kubilay'a elçiler göndermiş bulunan papaya (o sırada X. Gregorius) daha fazla sefir göndermişti. Aslında Gregorius (eskiden Liège Başpiskoposu, Visconti Tebaldo) papa seçilmeden önce, Kutsal Topraklar'a seyahatinde Prens Edward'a eşlik etmiş ve Akkâ'da Çin'e ikinci yolculuklarına başlayan [Marko Polo'nun babası] Niccolò ile [Marko Polo'nun amcası] Maffeo Polo'yla karşılaşmıştı. Sonuçta Gregorius'un misyonu hiçbir zaman Çin'e ulaşmamış, Abaka da Rabban Sauma adlı son bir elçi göndermişti. Pekin kökenli alışılmadık bir Nasturi papazı olan Rabban Sauma, İngiltere Kralı I. Edward'ın sarayının yanı sıra Bizans imparatoru, papa ve Fransız kralının saraylarına da seyahat etmişti.[29] Şartları bol kesedendi: Doğu'nun en büyük gücüyle bir Haçlı Seferi için bir Frenk ittifakının karşılığında, bütün kutsal yerler Franklara iade edilecekti. Rabban Sauma 1288'de Papa IV. Nicolaus'un huzuruna çıkmıştı; Nicolaus bunun sonucunda ertesi yıl Giovanni da Montecorvino'yu diplomatik bir görevle Çin'e göndermişti. Gelgelelim Abaka'nın elçisi ancak isteksiz ve rengi belirsiz bir kabul görmüştü: O günlerde Avrupa'nın liderleri – özellikle Galler ve İskoçya'yla meşgul Edward– daha çok dahilî hadiselerle ilgileniyorlardı ve Haçlı ruhu parlaklığını kaybetmişti. Abaka'nın tekliflerinden bir şey çıkmamıştı.

Moğollar 1281'de Humus'ta Memlûkler yüzünden yeni bir yenilgiye uğramışlardı. Altın Orda 1285'te, Sübedey'in taktiklerini taklit ederek Batı'nın yeni bir istilasına daha kalkışmıştı. Ancak Polonya'nın yaygın talanına rağmen bu girişim büyük ölçüde akim kalmıştı. Moğollar bunun yerine, yani Altın Orda Rusya'da, İlhanlılar ise Pers Ülkesi'nde, güçlerini pekiştirmeye yönelmişlerdi. Her ikisinin de tebaa ülkeler için muazzam sonuçları olacaktı. İlhanlılar yönetimindeki İran'ın canlanışı halihazırdaki hikâyenin parçası değildir ama Altın Orda yönetimindeki Rusya'yı gelecek bölümde inceleyeceğiz.

VOLGA'YA DOĞRU XANADU

Cengiz Han ve ardılları tarafından meydana getirilen imparatorluğun bariz boyutlarını, Avrasya'nın zıt uçlarındaki her ikisi de büyük fatihin

29. Rabban Sauma, ta Pekin'den Batı Avrupa'ya seyahat etmesi bakımından, ortaçağın büyük gezginlerinden biriydi. Marko Polo'nun Çinli muadiliydi. Gezilerinin, Budge 2014 tarafından çevrilip yayınlanan bir tasvirini kaleme almıştı. Ayrıca bkz. Rossabi 1992.

torunları tarafından bina edilen eski başkentlerinden ikisi gösterir.[30] Biri Kubilay Han tarafından bina edilen İç Moğolistan'daki "Yukarı Başkent", yani daha çok (en azından edebiyatta) Xanadu diye bilinen Shangdu idi. Diğeriyse Altın Orda'nın Batu Han tarafından bina edilen Güney Rusya'da aşağı Volga kıyısındaki başkenti Sarây-ı Batu [Saray] idi.

1816'da Samuel Taylor Coleridge İngiliz edebiyatının en sevilen (ama ne yazık ki asla bitirilmeyen) dizelerini kaleme almış ve "muhteşem haz kubbeli" Xanadu şehriyle edebiyatın en çağrıştırıcı imgelerinden birini icat etmişti. O zamandan beri Xanadu bütün uzak, hayal gibi, egzotik–ve efsanevi– olanları yansıtan yaygın bir simge halini almıştır. Ama Xanadu "Kubla Khan" ["Kubilay Han"] adlı şiirden kaynaklanan bir hayalden ibaret değildir: Gerçekten mevcuttur.

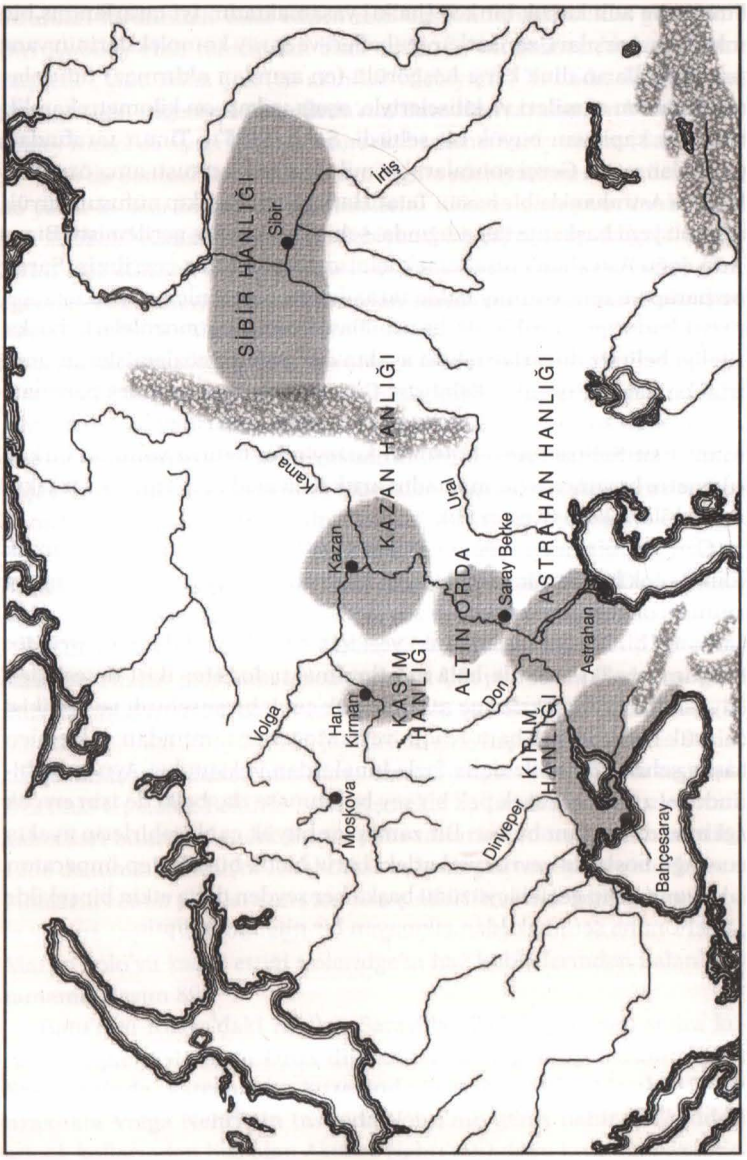
Gerçeklik Coleridge'in "muhteşem haz kubbelerinden" gayet farklıdır ama bilakis, daha da unutulmazdır. İç Moğolistan'ın otlarla kaplı steplerinin sonsuzluğundaki Zhenglian adlı küçük kasaba yakınlarında –"beşe beşe millik [mil karelik] verimli topraklar"– uçsuz bucaksız ama içi boş duvarlarla çevrili bir alan yer alır. Burası Coleridge'in "çepeçevre duvarlar ve kuleleridir": İmparator Kubilay Han'ın yazlık başkenti Shangdu veya Xanadu'dan kalanların tamamıdır. Ana başkentiyse Yuan Dadu [Yuan hanedanının "Büyük Başkenti"] veya Hanbalık, yani günümüzdeki Pekin'di. Kare şeklindeki şehir bir dış şehir, bir imparatorluk şehri ve bir saray şehrinden meydana gelen standart Çin planlama ilkelerine göre düzenlenmiştir ve bu bölümler hâlâ gözlü görülür haldedir. Sokak ve binaların planlarının yanı sıra şehrin ana giriş kapıları seçilebilir. Surlar sıkıştırılmış topraktandı ama saray binaları tuğla ve bir miktar taştandı. Uzaktaki tepelerde Pekin'le haberleşmekte kullanılan işaret kulelerinin kalıntıları bulunmaktadır. Bütün şehir tastamam dört yılda inşa edilip 1256'da tamamlanmıştı. Hohhot'tan arkeologlar saray şehrindeki bazı binaların zemin planlarının yanı sıra çinileri, mermer bina kırıntılarıyla sayısız taş ve madeni eşyayı ortaya çıkarmışlardır: Kubilay Han'ın Marko Polo'yu kabul ettiği Coleridge'in haz kubbelerinden kalanların tamamı (Resim 89).

Batu'nun Rusya'daki mülkü, Saray'da 1242'den hemen sonra kurulan başkentiyle Altın Orda diye bilinir hale gelmişti. Günümüzde Saray sitinde, Astrahan'ın kuzeyinde kara yoluyla yaklaşık iki saat uzaklıkta Volga Nehri'nin (aslında Volga'nın geniş nehir vadisindeki küçük kollarından biri olan Aktübe Nehri'nin) doğu kıyısına nazır, Se-

30. Bunu 2008'in seyri esnasında ister istemez iki başkenti de gezdiğimde mecburen daha iyi anlamıştım.

litrennoye adlı küçük bir köy [halkı] yaşamaktadır. İyi tasarlanmış bir sokak ağı, çarşıları, zanaatkâr mahalleri ve saray komplekslerinin yanı sıra Moğolların dine karşı hoşgörülü (en azından aldırmaz) tutumlarını yansıtan camileri ve kiliseleriyle, aşağı yukarı on kilometrekarelik bir alanı kaplayan büyük bir şehirdi. Şehir 1395'te Timur tarafından yağmalanmıştı. Gerçi sonraları bir miktar toparlanmıştı ama özellikle 1466'da Astrahan'da bir hasım Tatar Hanlığı ortaya çıkıp nüfusun büyük bölümü yeni başkente taşındığında, şehir yavaş yavaş gerilemişti. Binaların çoğu Astrahan'ı inşa etmek için soyulup soğana çevrilmiş, Saray ise harap ve terk edilmiş halde bırakılmıştı. Gezginler on dokuzuncu yüzyıl kadar geç tarihlerde bazı tuğlayla örülmüş mozolelerle başka niteliği belirsiz duvarların hâlâ ayakta durduğunu gözlemişlerdir ama artık bunlar bile ortadan kalmıştır. Günümüzde, kırık çömlek parçaları ve bina molozuyla dolu alçak aşınmış tepeciklerden meydana gelen söz konusu sit Selitrennoye köyünün kuzeyinde, nehrin yanında birkaç kilometre boyunca uzanmaktadır; artık hâlâ ayakta duran tek bir yıkık duvar bile yoktur (Resim 90).

Gerçi birbirinden binlerce mil uzaktadır ama her iki sit de birçok yönden çok benzerdir. Her ikisi de, Moğol askeri başarısının kesinlikle muhtaç olduğu muazzam at sürüleri açısından gerekli, dolayısıyla herhangi bir Moğol başkentinin yeri için can alıcı otlaklarla çevrilidir. Nitekim her iki sitte de hâlâ at otlatılmaktadır. Her ikisi de eskiden büyük bina komplekslerine sahip büyük canlı birer şehirdi ve her ikisi de artık Merv veya Khara-Khoto veya Moğollar tarafından yok edilen başka şehirlerden bile daha fazla binalardan yoksundur. Ayrıca hiçbirinde bu aralar görecek pek bir şey bulunmasa da, belki de işin en çok ilgi uyandıran yanı budur: Bir zamanlar büyük canlı şehirlerin ayakta durduğu boşlukla çevrili yerlerdeki bariz hiçlik büyük step imparatorluklarının gelip geçici içyüzünü başka her şeyden daha etkin bir şekilde gözler önüne seren akıldan çıkmayan bir niteliğe sahiptir.

Harita 17 Avrupa'nın Tatar Hanlıkları

10. Bölüm
Altın Ordalar

RUSYA'NIN TATAR HANLIKLARI

"Bir Rus'u kazıyın altında bir Tatar bulursunuz."
"Bu nasıl bir halk! Onlar İskit! Bu ne gözü dönmüşlük! Barbarlar!"

Her iki söz de Napoléon'a atfedilir[1]

Bütün tarihin büyük ihtimalle en yıkıcı akınlarından geriye kalan neydi? İlk bakışta Moğollardan geriye kalan bütünüyle, hiçbir uzun vadeli etkisi bulunmayan bir yıkımmış gibi görünmektedir. Oysa insan, hiç şüphesiz eşi benzeri olmayan korkunç bir içyüze sahip, baştaki akınların sarsıntısıyla arkadan gelen toparlanma arasında belirgin bir ayrım yapabilir. Çünkü toparlanma, hatta canlanma yaşanmıştı, hem de çoğu Moğol egemenliği altında. Bunlardan bazılarına geçen bölümde, İlhanlıların yönetimindeki İran'la Yuan hanedanının yönetimindeki Çin'de yaşanan canlanma noktasında zaten değinmiştik. Peki, Batı'daki mirasa ne demeli?

Moğol akınları Avrupa tarihinin seyrini, her ne kadar çok defa dolaylı olsa da, birçok yönden köklü bir şekilde değiştirmişti. Peter Golden layıkıyla koyulan "Moğol Kasırgası" başlıklı bölümünün sonunda şöyle bir kanıya varır:

> Moğol İmparatorluğu step halklarının yerleşik topluma azami ölçüde sızmasını gerçekleştirmekle tarihe geçmiştir. Stepleri, orman kuşağını ve birçok komşu devleti (Çin, İran, Kiev Knezliği) uçsuz bucaksız bir dünya krallığı, insanlık tarihinin en büyük, bitişik kara imparatorluğu haline getirmiştir. Uluslararası ulaşım ağlarını, 1250-1350 arasındaki devirde ilk "dünya sisteminin" başlangıcını modern dünyanın habercisini yerine oturtarak, küresel tarihi derinden etkilemiştir.[2]

---

1. Figes 2002'de aktarılmıştır: 150 ve 361.
2. Golden 2011: 90.

Aşağıda Moğol akınlarının daha çok Rusya'daki mirası incelerken, alışılagelmiş "Avrupalı" olmak nedir ve sınırları nerede yatar düşüncelerinin büyük bölümü sual edilmektedir. Sorular kitaba –ve diziye– uygun bir son meydana getirmektedir.

AVRUPA MENSUBU BİR HALK MI?

Moğolların David Morgan tarafından yazılan başlıca İngilizce genel tarihi, kitabın parçası olduğu *The Peoples of Europe* ["Avrupa'nın Halkları"] adlı diziyle ilgisinden dolayı "Moğollar çok belli ki 'Avrupa mensubu' bir halk değildir" ifadesiyle başlar. Gelgelelim Morgan bu mensubiyeti [kitabın bu dizi içinde bulunmasını], Moğolların Avrupa tarihi üzerinde bıraktıkları muazzam etki nedeniyle mazur gösterir (gerçi kitabın gözden geçirilmiş baskısında, [kitap] bu aralar ilk defa yayınlansaydı bir "Asya halkı" [demek] daha uygun düşebilirdi diye teslim eder).[3] Bu bir dereceye kadar doğrudur ama aslında en azından bazı Moğollar *kesinlikle* bir "Avrupa halkıdır" ve aşağı yukarı sekiz yüzyıldır da öyledirler. Tabii ki iddia ancak şu noktaya kadar gider: Bizzat Moğolistan hiçbir şekilde "Avrupalı" değildir. Ama sayılan Moğollar vardır. Aynen kökenleri benzer şekilde Avrupa sınırlarının ötesinde yer alan ama tereddütsüz "Avrupa mensubu" sayılan Finler, Bulgarlar ve Macarlar gibi, keza birkaç Moğol topluluğu da. Çünkü Moğol akınlarının Avrupa'daki yıkıcı ama kısa bir "kasırgadan" daha fazlası olduğu çok defa fark edilmemiştir: Geldiler, fethettiler ve kaldılar.

Rusya'daki[4] ilk Moğol devleti Cengiz Han'ın torunu Batu tarafından 1227'den hemen sonra kurulan, başkenti Saray'ın aşağı Volga'nın sol kıyısında yer aldığı, Altın Orda idi (Resim 90). "Altın Orda" terimi belirsiz bir kökene sahiptir ve aslında on yedinci yüzyıla kadar da boy göstermez. Marko Polo Altın Orda'dan "Doğu'nun Efendisi" olan İlhanlılar yönetimindeki İran'ın aksine "Batı'nın Efendisi" diye bahseder.[5] Resmi adı Cuci Ulusu veya Kıpçak steplerinden ve hanidir bu alandaki çok sayıda –muhtemelen gelen Moğollara fark atan– Kıpçak Türkünden hareketle Kıpçak Hanlığı'ydı. Bu batıdaki Moğolların gittikçe Türkleşmesine yol açmıştı. Rusya'nın istilası sırasında Batu'nun komutasındaki askerlerin çoğu Orta Asya kökenli Türk yardımcı kuvvetleriydi. Batu Rusya'ya

3. İlk mazereti kitabın 1986'daki baskısındadır; sonraki yorumu "The Mongol Empire Since 1985" ["1985'ten Beri Moğol İmparatorluğu"] başlıklı 9. Bölüm'deydi. Bkz. Morgan 2007: 1.

4. Gerçi ona "Rusya'daki" demek teknik bakımdan bir anakronizmdir. Çünkü Rus devleti o zaman mevcut değildi ve on beşinci yüzyıla dek Volga'ya kadar yayılmamıştı.

5. See Morgan 2007: 142-3; Ostrowski 1998: xiii, 182.

girdiğinde ordusuna Avrupa'dan daha fazla Türk katmıştı. Bunlar hem Güney Rusya'nın Türk Kumanları/Kıpçakları hem de yukarı Volga bölgesinin Türk Bulgarlarıydı. Bu süreç çok geçmeden Türkçenin Altın Orda'nın başlıca –ve sonunda da yegâne– dili olmasıyla sonuçlanmıştı.

1280'ler kadar erken tarihlerde madeni paralar üzerindeki Moğolca yazının yerini Türkçe almıştı.[6] Moğol veya Türk onlara yapışan Avrupalı adı, Moğollarla bağlantılı bir halkın adı olan Tatar'dı. Ne tuhaftır ki, Cengiz Han'ın Moğolistan'ın farklı halklarını birleştirmeye yönelik başlangıçtaki savaşlarında neredeyse yok edilen asıl Tatarlar Moğolların azılı hunhar düşmanlarıydılar. Gerçi Batu'nun ordusundaki ana öge değillerdi ama bu ad geçen bölümde gördüğümüz gibi *Tartaros* veya "cehennem" ile işe yarayan benzerliği nedeniyle Avrupalılara çekici gelmişti. Bundan dolayı, şimdi Rusya'da Orda'nın bütün torunları herkesçe, hem Ruslar hem de artık bizzat Tatarların kendilerince Tatarlar diye bilinirler. Terim sadece gelen Moğolları değil önceki Kumanlarla Bulgarları da kapsar.[7]

Altın Orda'nın dördüncü hükümdarı Berke, Müslümanlığa dönen ilk handı. Gerçi Altın Orda ancak dokuzuncu Han Özbek (1313-1341) yönetimindeyken resmen Müslüman haline gelmişti. Aslında aynen nasıl İran'daki İlhanlılar Müslümanlığı ve Çin'deki Yuan hanedanı Budizmi benimsediyse, fethedilenlerin dinini benimsemek Moğol hanedanlarının ayırıcı niteliğiydi. Ne var ki insan, Altın Orda tıpkı Prens Vladimir'in yönetiminde onuncu yüzyılda Rusların yaptığı gibi Hıristiyanlığı kabul etseydi, Rusya'nın tarihi ne kadar farklı olurdu merak ediyor. Kuşkusuz onları "Avrupa mensubu" diye kabul etmekte daha az tereddüt meydana gelirdi.

Altın Orda, Batu tarafından yaklaşık 1230'da kurulmasının ardından, aşağı yukarı ilk bir buçuk yüzyıl boyunca Rus devletlerinden yüklü haraç talep eden Rusya'daki açık arayla başlıca güçtü. İşin doğrusu, Avrupa'da on üçüncü yüzyılın sonunda Altın Orda ile hem güç hem de kapladığı alan bakımından boy ölçüşebilecek yegâne diğer devlet muhtemelen Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ydu. Tuna'nın ötesinde Orta Avrupa'nın derinliklerine kadar uzanıp kalıntıları hâlâ ayakta duran kalıcı idare merkezleri tesis etmişti (Resim 92). Gelgelelim on dördüncü yüzyılın ikinci yarısı civarında Moskova knezlerinin boğaz boğaza gelen çeşitli diğer Rus devletlerini birleştirmeye güçleri yetmiş

6. Ostrowsky 1998: 32.
7. Moğollar Çin'de Moğol kalmışlar ama sıkça göçebelikten çıkmışlardı. Altın Orda'da ise göçebe kalmışlar ama Anatoly Khazanov'un (1985: 250) söylediği gibi Moğolluktan çıkmışlardı.

ve onların liderliği altında Rusya Altın Orda'ya karşı koymaya başlamıştı. Tatar akıncılar II. İvan'ın oğlu Dmitri'nin komutasında birleşen [Rus güçleri] tarafından 1365'te Ryazan önünde yenilmişler ve 1367'de Nijni Novgorod'dan püskürtülmüşlerdi. 1374'te yaklaşık 1500 askerlik bir Tatar gücü Nijni Novgorod'da kılıçtan geçirilmişti. Ancak işler hep tereyağından kıl çeker gibi gelişmemişti ve bazı bozgunlar da yaşanmıştı: 1377'de bir Rus gücü hezimete uğratılmış, 1378'de de Tatarlar Nijni Novgorod'u ateşe vermişlerdi. Bu durum 7 Eylül 1378'deki Kulikovo Pole Muharebesi'nde doruk noktasına varmıştı. 140.000'le 400.000 askerden meydana geldiği tahmin edilen bir Rus kuvveti Tatar ordusunu yenmişti ama sadece 40.000 Rus sağ kalmıştı.

Zaferler bundan ötürü çok defa pahalıya patlamıştı. Dikkate değer yenilgiler yaşanmış ve Tatarlara haraç ödeme zorunluluğu [zaferlere] rağmen yürürlükte kalmıştı. Çatışmalar kadar danışıklı dövüşler de vardı: Kulikovo Muharebesi'nde Prens Dmitri ile omuz omuza dövüşen Tatarlar dahi mevcuttu. Ayrıca müteakip yüzyıllar Tatarların gitgide Rus ana akımının parçası haline gelmesine tanıklık edecekti.[8] Ama Rusların ilerleyişi, kayıplara ve yenilgilere rağmen gene de ciddiyetini koruyacaktı çünkü askeri zaferden çok psikolojik zafer önemliydi. Tatarların yenilmezliği efsanesi bir kenara atılmıştı. Artık cehennem zebanileri değillerdi. Tıpkı Rusların kendileri kadar ete kemiğe bürünmüşlerdi. Bu etmen Kulikovo Muharebesi'nin bütün ölülerine dahi değerdi: Tatar tehdidinin ortadan kaldırılması artık en azından hayal edilebilirdi.

MOSKOVA KNEZLİĞİ'NİN BİR HANLIK, TATARLARIN BİR KİLİSE YARATMASI

Altın Orda 1395'ten sonra kısmen doğuya doğru Timur'un yönetiminde yeni bir step imparatorluğunun ortaya çıkışı yüzünden gerilemişti. 1438'de ikiye bölünmüştü: Saray'da kalan Altın Orda ve kuzeye doğru Orta Volga kıyısındaki Kazan'daysa apayrı bir hanlık (Resim 93). Birkaç yıl sonra III. İvan'ın zamanında 1441'de Astrahan ve Kırım hanlıklarının kurulmasıyla yeni bölünmeler meydana gelmişti. İkinci [devlet] Edigey Mirza tarafından kurulmuş ve Altın Orda'ya karşı Moskova'yla ittifak etmişti (Resim 95). 1447'deyse hiç beklenmedik bir yörede yeni bir hanlığın yaratılışını görüyoruz: III. İvan Bizzat Moskova'nın güneydoğusundaki Moskof topraklarından Kasım Hanlığı'nı yaratmıştı. Bu kısmen Moskova'ya katılan Tatarları ödüllendirmek, kısmen de doğu-

8. Schimmelpennink van der Oye 2010: 22.

daki Kazan'a karşı bir tampon [devlet] teşkil etmek içindi. Böylece on beşinci yüzyılın sonu Rusya'daki beş Moğol devletine tanıklık etmişti: Eski başkenti Saray'daki asıl Altın –veya Büyük– Orda, akış yukarı Volga kıyısındaki Kazan Hanlığı, Saray'dan az ötede akış aşağı Volga kıyısındaki Astrahan Hanlığı, Kırım Hanlığı ve Kasım Hanlığı. Yeni Kırım Hanlığı bir hanedan kurup kendini yükselen Osmanlı gücüyle bağlaştıran Mengli Giray sayesinde sağlam bir temele oturtulmuştu. Hem Astrahan hem de Kırım Altın Orda'nın mirasına sahip çıkmıştı. Kırım'ın Giray hanedanının hak iddiası daha güçlüydü çünkü hanedanın kurucusu (Edigey tarafından kurulan devletin aksine) Altın Orda'nın son hanı Hacı Toktamış Giray'ın torunu ve Batu'nun ahfadıydı. Bundan dolayı, Giray hanedanı mensupları her zaman Rus prenslikleri üzerinde tarihsel üst hükümdarlık iddiasında bulunmuşlardı. Gelgelelim [Altın Orda ile] hemen hemen aynı toprakları yurt edinen Astrahan hanları Kırım hanlarıyla çekişerek Altın Orda'nın devamı olduklarını ileri sürmüşlerdir.

Daha doğuda, Nogaylar ve Sabirler gibi toplulukların kurduğu başka Moğol hanlıkları mevcuttu. Nogay Hanlığı esasen Urallar'ın doğusunu yönetiyordu. Bu nedenle halihazırdaki anlatı açısından pek az önemi vardır. Keza Urallar'ın kuzeydoğusunda Tobolsk civarındaki Sibir Hanlığı'nın da (her ikisinin hükümdarı da Cengiz Han'ın soyundan geliyordu). Ne var ki, Azak Denizi'nin çevresini merkez tutmalarına rağmen Nogay Tatar grupları on altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa yakasındaki Rusya'nın güneyindeki Kuban steplerinde serseri mayın gibi dolaşmışlar, bölgedeki hegemonya iddialarına göre sırasıyla Rus, Osmanlı, Kırım ve Kalmuk egemenliği altına girmişlerdi. Geç on sekizinci yüzyıl civarında yaklaşık 70.000 haneye ("obaya") ulaşmışlar ve çok defa Kalmuklar ile karıştırılmışlardır; Astrahan'ın çoğu mukimi muhtemelen Nogayların torunlarıdır.[9]

Tatar yönetiminin belki de en büyük çelişkisi Rus kimliği ve milliyetçiliğine nasıl dolaylı olarak katkıda bulunduğuydu. Şaşırtıcı şekilde Tatar işgalinden en kazançlı çıkan Rus kurumu özellikle Ortodoks Kilisesi'ydi. Çünkü dini hoşgörüye (veya en azından aldırmazlığa) dair resmi Moğol politikası Kilise'yi *tarkan* ["ayrıcalıklılık"] statüsüyle yani papazlarla kilise topraklarına muafiyet tanıyarak ödüllendirmişti.[10] Bundan ötürü papazlar haraçtan, angaryadan ve askeri hizmetten

9. Teissier 2011: 58-9.

10. *Tarkan* terimi yer adı Astrahan'ın köküdür; C. S. Lewis tarafından yazılan *Narnia Günlükleri* adlı fantastik roman dizisinde Calormen adlı efsanevi şark imparatorluğunun *Tarkaan*'lar adlı şövalyeleri için benimsediği terim olarak yeniden gündeme gelmiştir.

muaf tutuluyor, Kilise'ye de vergiye tabi kılınmadan toprak sahipliği izni veriliyordu. Bunun üzerine askerlik hizmetinden kaçmak için çok sayıda Rus ruhban sınıfına üşüşmüş ve tektanrıcılıkta muazzam bir yükseliş meydana gelmişti. Ortodoksluk, kimliği açısından artan ölçüde Bizans'a has kökenlerinden uzaklaşıp, Ruslara has bir nitelik kazanmıştı. Düşmana haraç vermek zorunda bulunmayan manastırlar [bunun aksine] zorunda bulunan seküler güçten mahrum kalmıştı. Moğol fethi sırasında Rusya'nın büyük bölümü (belki de çoğu) pagandı; sonunda çoğu Ortodoksluğa geçmişti. Tatarlar, Kilise'nin hasım Rus devletlerinin dışında ve üzerinde kalmasını sağlama bağlayarak, gelecekteki gücünü –ve son kertede Moskova'nın galebe çalmasını– sağlama bağlamışlardı. Bundan dolayı, patrik idare merkezini Kiev'den muhtemelen daha meydanda ve daha güçlü olan Suzdal veya Vladimir veya Novgorod yerine Moskova'ya taşıdığında, Moskova'nın yükselişi sağlama bağlanmıştı.[11]

On beşinci yüzyıl, Astrahan Tatarlarıyla ittifak eden Jagiełło hanedanının yönetiminde Polonya-Litvanya Birliği'nin doğuşuna tanıklık etmişti. 15 Temmuz 1410'da Litvanya kral naibi Vytautas (Witold) ile Töton Şövalyeleri arasındaki Tannenberg Muharebesi'nde Litvanlar Astrahan'dan destek görmüşlerdi. Toktamış Han'ın oğlu Celâleddin tarafından komuta edilen bir Tatar birliği göndermişti. İttifak, Litvanya'yı asla bir daha tehdit etmeyen Töton Şövalyeleri karşısında tam bir zafer kazanılması sonucunu vermişti. Vytautas daha sonra Timur'un akınından kaçmak zorunda kalan müttefiki Toktamış Han'a sığınma hakkı tanımıştı.

1477'de Astrahan Tatarları bir defa daha Litvanlar ile Moskova'ya karşı planlı bir saldırı için ittifak etmişlerdi. 1480'de III. İvan, [Moskova Knezliği'nin] Altın Orda lehine haraçgüzar olma statüsünü yürürlükten kaldırmış ve Kırım'a hem Polonya-Litvanya hem de Astrahan'a karşı bir ittifak önermişti. Bu, Astrahan ile Polonya-Litvanya arasındaki ittifaka bile bile karşıtlıktan ötürü ortaya çıkmıştı. Bu nedenle geç on beşinci yüzyılda steplerde etnik, dilsel ve dinsel bölünmenin sınırları iyiden iyiye aşan iki tezat eksen husule gelmişti: Bir Rusya/Kırım ittifakına karşı bir Polonya-Litvanya/Astrahan ittifakı. Başka bir deyişle, Tatarlar Doğu Avrupa'nın bir başından bir başına sürekli değişen ittifaklar ve güçler dengesinin diğer bir Avrupalı gücü halini almışlardı. Kırım bundan başka Osmanlılarla bir ittifakla kuvvet bulmuştu. Onun için ne tuhaftır ki, önce Astrahan'ın gerilemesine, ardından son kertede dolaylı bir şekilde Moskova Knezliği'nin doğuşuna yol açan, gelip Kırım'a el veren

11. Hosking 2001: 57.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kudretiydi. Türk tarihçi Halil İnalcık haklı nedenlerle 1492'den 1532'e kadar süren devirdeki bu Osmanlı-Kırım elbirliğini "Moskova Knezliği gücünün, Rus tarih yazıcılığının anlaşılır şekilde göz ardı ettiği, meydana çıkışı açısından hayati bir devir" diye görür.[12] Keza Osmanlılarla Lehler arasında Ukrayna steplerine dair çekişme de ileride Ukrayna'daki Kazak devletinin doğuşuna yol açacaktı.

Astrahan ile Polonya-Litvanya arasındaki ittifakın bir sonucu on beşinci yüzyılda Tatar topluluklarının ikincisinin topraklarına yerleşmesiydi. [Flaman gezgin ve diplomat] Ghillebert de Lannoy Litvanya'daki Tatar yerleşmelerini 1414 kadar erken tarihlerde tasvir eder. Litvanya Tatarları on beşinci yüzyıldan sonra dillerini kaybetmelerine rağmen, dinlerini ve kimliklerini iftiharla korumuşlardı. Hatta Viyana'yı 1683'teki kuşatmadan kurtarırken Kral Jan Sobieski'nin yanında Osmanlıların müttefiki Kırım Tatarlarına karşı dövüşen Polonyalı Tatarlar vardı.[13] Günümüzde Polonya, Litvanya ve Beyaz Rusya'da Lipkalar diye bilinen, önemli ölçüde Lehleşmelerine rağmen apayrı bir Tatar azınlığı vardır.[14]

Osmanlılar 1454'le 1475 arasında Moldavya'yı bir vasal durumuna getirmişler ve Karadeniz'deki Cenova kolonilerini ilhak edip 1475'te Kırım Hanı Mengli Giray'ı bir vasal olarak kabul etmişlerdi. Kefe, Kırım'daki Osmanlı Sancağı'nın payitahtı yapılmıştı. 1492'de III. İvan Litvanya'yı müttefiki Kırım Hanı Mengli ile birlikte istila edebilmişti. 1500'de Kırımlı bir çapulcu tayfası 5.000 Litvanı ele geçirmiş, ertesi yılsa 50.000 Litvan yakalanmıştı. İşin doğrusu Doğu Avrupa, Batı Afrika'dan sonra, dünyadaki en büyük köle kaynağıydı: Örneğin 1567'deki Avusturya'ya verilen bir Tatar baskınında 90.000 köle yakalanmıştı. Bu Moskova Knezliği'nin üstü kapalı desteğinin bulunduğu bir insan kaçakçılığı ticaretiydi.[15] (Buna rağmen Ruslar çok defa kurbandı: Bununla insanın aklına en ünlü –ve en nüfuzlu– Osmanlı valide sultanı, Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan'ın [Roxelane] sabık bir Ruten veya Ukraynalı köle olduğu gelir.)[16]

Moskova, baskın çıkmasına rağmen, şaşırtıcı şekilde hâlâ nitelik bakımından Tatar kalmıştı (ve hâlâ hiç değilse kâğıt üstünde bir Altın Orda vasalıydı). 1480'e kadar Moskova Knezliği'nin madeni paralarının üzerinde Arapça yazılar bulunuyordu. 1531 kadar geç tarihlerde III. Vasili hâlâ Altın Orda'nın ardıllarına haraç ödüyordu: Kırım, Kazan

12. Inalcik 2006: 129. Ayrıca bkz. Hosking 2001: 160-3 ve Norris 2009: 24-5.
13. Norris 2009: 66.
14. Hollywood oyuncularından Charles Bronson etnik bir Lipka idi.
15. Khodarkovsky 2002: 22, 78-81.
16. Günümüzde Hürrem Sultan'ın, Ukraynalıların bildiği adıyla "Nastia Lisowska'nın" Batı Ukrayna'daki Rohatyn adlı kasabanın merkezinde modern bir heykeli durmaktadır.

ve Astrahan'a. Gelgelelim 1502'de Altın Orda'nın gücünü kıran Kırım, 1512'yle 1551 arasında Kazan ve Astrahan üzerindeki hegemonyasını yavaş yavaş artırmıştı. Bundan ötürü Rusya'daki güçler dengesi, o ana kadar varlıklarını sürdürüp birbirleriyle yarışan Rus prenslikleri ve Tatar hanlıkları yamalı bohçası içinden, sadece Kırım ve Moskova Knezliği üzerinde karar buluyordu. İkisi arasındaki eski ittifak kaçınılmaz bir şekilde zıtlaşmaya yol açacaktı. Moldavya'yla ilgili rekabet yüzünden Osmanlı Sultanları I. Selim ve I. Süleyman (1512-1566), Kırım Hanı Sahib Giray (1532-1551) Osmanlıları daha büyük tehdit konusunda ikna edinceye kadar Moskova Knezliği ile iyi ilişkiler sürdürmüşlerdi.[17]

MOSKOVA KNEZLİĞİ'NİN BİR STEP İMPARATORLUĞU HALİNE GELMESİ

Bundan ötürü bu Moskova Knezliği'nin Tatar güçlerine karşı harekete geçmeye başlaması için uygun bir zamandı ve işler Moskova'da güçlü yeni bir hükümdarın, yani "Korkunç" lakaplı IV. İvan'ın ortaya çıkışıyla bir dönüm noktasına varmıştı. Ancak İvan bile büsbütün Tatar yardımı olmaksızın yapamazdı ve Kazan Hanlığı'nı çembere almak için 1550'de Urallar'ın doğusunda [hüküm süren] Nogay hanıyla ittifak etmişti. IV. İvan bunun üzerine 1552'de Kazan Hanlığı'na karşı 100.000 askerlik bir ordunun başını çekmişti. Kazan şehri alışılmışın sınırlarını aşan bir çarpışmanın ardından düşmüş, hisarı ve camisi yakılıp yıkılmıştı. İvan hadiseyi Moskova'da güya Kazan ulu camii örnek alınarak inşa edilen bir zafer kilisesiyle anıtlaştırmıştı: Vasili Blajenni Katedrali [Yakarı Kilisesi].[18] Kazan'ın düşüşü Astrahan'ı artan oranda yalnız bırakmıştı ve 1553'te Astrahan hanı, İvan'dan onlara bir prens atamasını talep etmişti. Sonunda İvan 1556'da Astrahan'ı ilhak etmişti.

Tatarlar, IV. İvan'ın Kazan ve Astrahan'ı fethinin ardından, Ruslar ve Ukraynalılardan sonra Rus İmparatorluğu'ndaki üçüncü en büyük (ve belki ikincisinden daha da kalabalık) etnik grubu meydana getirmişlerdi. Rusların Tatarların üstesinden gelmeleri o tarihten itibaren sindirme kadar kalplerini fethetmeye de yönelik olacaktı. İvan'ın önceli tarafından Moskova'nın güneydoğusuna doğru yaratılan Kasım Hanlığı hanidir bu politikanın yararlarını gösteriyordu: IV. İvan Kazan'ın ele

17. Ostrowski 1998: 166; Khodarkovsky 2002: 65

18. Kazan Kremlini'nde 1996'dan sonra "yeniden inşa edilen" Kazan ulu camisinin [Kul Şerif Camii] tasarımı kısmen çağdaş tasvirlere, kısmen de iddialara göre Vasili Blajenni Katedrali'nin kabul gören benzerliğine dayalıdır. Bkz. Resim 93. 1812'deki Fransız işgali sırasında, Moskova'ya Paris'ten çok Delhi'ye benzer "şark kubbeli" bir Asya şehri gözüyle bakılmıştı. Nitekim Napoléon kiliselerin camileri andırdığını düşünüyordu. Bkz. Figes 2002: 155.

geçirilmesinden kısa bir süre sonra Livonya'yı istila ettiğinde, birliklerinin başına Şah Ali adlı bir Tatar hanını getirmişti. Geç on altıncı yüzyıl civarında Tatarlar sadakatlerinin ödülü olarak Rus soylu sınıfına kabul ediliyorlardı. Hıristiyanlığa dönen ve dönmeyen Tatarlar Moskova Knezliği'nde üst düzey saray mevkilerine yükselmişlerdi. Tatar kökenli insanlara karşı herhangi bir önyargı (en azından başta) yoktu. Örneğin Peter Ordyansky aynı zamanda hem bir Tatar soylusu, hem bir Rus kontu hem de (daha sonra) bir Rus Ortodoks aziziydi. Böylece Tatar soylularına hizmet eden Hıristiyan Rus serfleri çelişkisi ortaya çıkmıştı. Bu durum da Rusya'nın önünde sonunda bir Rus ulus devleti yerine bir Avrasya imparatorluğu haline geleceğini kesinleştirmişti. Kendini *Çar* ilan eden ilk Rus [hükümdar] IV. İvan, aslında unvanlarına *Ulu Han* unvanını da eklemişti. (Osmanlılara gelince, onlar Moskova'nın *Çar*, yani *Caesar* unvanını tanımayı reddetmişlerdi çünkü bu unvan –*Kayzer*– bizzat sultanların sahip çıktıkları bir unvandı.)[19]

Rusya'nın bu şekilde "Tatarlaşması" sırf bazı Tatarların Rus unvanlarıyla taltif edilmesi sonucundan daha fazlasını doğurmuştu. Yükselen Rus devletinin kurumları da Tatarlardan alınmıştı. Moskova Knezliği'nin sivil ve askeri kurumları on dördüncü yüzyıl civarında bile "köken itibarıyla ezici bir üstünlükle Moğol'du".[20] Çin idare sistemleri Moğollara Karahitaylardan miras kalmıştı. Karahitayların imparatorluk idare sistemini toptan benimsemişler ve bunlar bu sefer Ruslara aktarılmıştı. Rusların ilk defa 1549'da toplanan *zemski sobor* [ülke meclisi] adlı "danışma meclisi" Moğol kurultayından neşet etmiştir. Böylece IV. İvan Kazan'ı fethederek sadece ziynet eşyasının çoğunu ele geçirmekle kalmamış, hanlığın kurumlarını dahi devralmıştı: İvan pratikte bir "Moskova Hanlığı" yaratmıştı. Korkunç İvan Tatar mirasını ortadan kaldırdığı kadar sürdürmüştü de.

Moskova Knezliği'nde kadınların tecridinden çok defa Tatarların, dolayısıyla İslam'ın mirası diye bahsedilir. Oysa Marko Polo, Willem van Ruysbroeck ve Giovanni da Pian del Carpini [adlı gezginlerin] hepsi, Moğol kadınlarının yüksek statüsünün ve karar alma süreçlerindeki yerlerinin yanı sıra binicilik ve okçuluk gibi "erkeksi" uğraşlar konusundaki yetkinliklerine parmak basarlar. Memlûk elçiler de Moğol kadınların eşitliği karşısında hayretlerini gizleyememişlerdir. O halde, Moskova Knezliği'nde kadınların tecridi kuvvetle muhtemel bir Bizans mirasıydı.[21]

---

19. Ostrowsky 1998: 54-5; Hosking 2001: 142; Schimmelpennink van der Oye 2010: 22, 26.
20. Ostrowsky 1998: 26. Ayrıca bkz. Ostrowsky 1998: 34-48 ve 185-6.
21. Ostrowsky 1998: 3. Bölüm.

"Tatar boyunduruğu" terimi ilk defa 1575'te sahneye çıkar. Donald Ostrowski Tatar boyunduruğu efsanesinin "Moskova Knezliği'nin hâkim sınıfını Tatar yanlısı bir yönelimden uzaklaştırmak" için Ortodoks Kilisesi tarafından kasten dile getirildiğini ileri sürer. [Ona göre] 1547'ye kadar resmen ortaya çıkmayan *Çar* ("Caesar") unvanı ve Kiev'in Monomah adlı ortaçağ prensleri sülalesinin Augustus'un soyundan geldiği iddiası Ortodoks Kilisesi'nin Moskova monarşisinin "Tatar niteliklerini ortadan kaldırmak" için izlediği kasti bir politikanın bir parçasıydı. Ostrowski, "Biz tarihçiler ancak şimdi, kanıtların daha iyi anlaşılmasıyla birlikte, ezici Tatar boyunduruğu efsanesinin altından kalkabiliriz" diye vurgular.[22]

AVRUPA'NIN SON MOĞOL HANLIĞI

Kazan ve Astrahan'ın çöküşü Kırım'ı Avrupa'daki Moğollardan kaynaklanıp da ayakta kalan biricik bağımsız devlet haline getirmişti. Kırım Hanlığı yalıtılmış yarımadasında başkenti Bahçesaray'dan hükmetmişti. Rusya'nın içlerine de yıkıcı baskınlar verebiliyordu (Resim 95). Birleşik bir Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu ordusu yaklaşık 1565'te Rusya'ya hücum etmiş, [Kefe Beyi] Kasım Bey komutasında 1569'da Astrahan'ı kuşatmış, Astrahan Hanlığı'nı özgürlüğüne kavuşturup yeniden kurmaya çalışmıştı. Osmanlıların daha batıdaki İspanya'ya karşı savaşının yarattığı 1571'deki İnebahtı [Deniz Muharebesi] ile doruk noktasına varan zihin bulanıklığı muhtemelen Astrahan'ın –en sonunda da Kazan'ın– Rus kalacağı anlamına geliyordu. Kırım Hanlığı doruğundayken 120.000 askerlik bir ordu kurabilmişti. Kırım 1571'de Han Devlet Giray komutasında eski müttefiki Rusya'yı dahi yağmalayabilmiş, söylendiğine göre 800.000 kişiyi öldürmüş, 130.000 kişiyi de Kırım'daki Kefe köle pazarlarında satılmak üzere esir alıp götürmüştü. Kırımlılar 1573'te geri gelmişler ama kovulmuşlardı. On altıncı yüzyılın son yarısında Kırım [Hanlığı]-Osmanlı [İmparatorluğu] politikası Rusların Volga boyunca güneye doğru yayılmalarının sınırlanmasını hedefliyordu. Bu amaçla Süleyman'ın sadrazamı Sokollu Mehmed Paşa tarafından bir Don-Volga kanalı projesinin desteklenmesiyle birlikte Hazar Denizi'ne kadar stepler boyunca bir Türk-Tatar tampon beylikleri zinciri kurulmasına yönelik büyük bir strateji izlenmişti. 1580'ler civarında bu politika başarısızlığa uğramış ve yoğun Rus tahkimatı yüzünden Astrahan'ın geri alınması imkânı bulunamamıştı. Ne var ki Astrahan Rus, Ermeni, İranlı, Hint

22. Ostrowski 1998: 244-248.

hatta Çin topluluklarının yanı sıra büyük bir Tatar nüfusun yaşadığı kozmopolit bir şehir olarak kalmıştı (Resim 94).[23]

On yedinci yüzyıl yeni bir step halkının ortaya çıkışına tanıklık etmişti. Bunlar Kazaklardı. Onlara kelimenin tam etnik anlamıyla "halk" demek belki de yanlıştır. Kazaklar esasen –çoğunlukla firari, kaçmış serf veya suçlu– Ruslardan meydana geliyordu ama aynı zamanda Ukraynalıları, Türkleri, Tatarları hatta Polovtsi kalıntılarını içeriyordu. Bizzat Kazak kelimesinin kaynağı tıpkı [Kazak devletini kuran] Kazaklar gibi Türkçedir. Her ikisi de [başıboş] "dolaşmak" [veya "özgür insan"] anlamına gelen Türkçe "kazak" kelimesinden türemiştir. Ayrıca Rus Ortodoks inancına –nitekim aşırı bir şekilde– sahip bulunsalar da Ruslardan gayet farklı epey ayrı bir kimlikle ortaya çıkmışlar, çok defa Rusların onlara hükmetme girişimlerine karşı koymuşlardı. On yedinci yüzyıl civarında apayrı iki grup belirmişti: Dinyeper kıyındaki Zaporojye Kazakları ve başkentleri Çerkessk [bugün Starocherkasskaya] olan Don Kazakları (Resim 107). Ukrayna'daki Zaporojye Kazakları 1648'de, Romen Katolikliğini dayatmaya yönelik Leh girişimlerine karşı bir isyan sırasında Kırım Tatarlarıyla ittifak etmişlerdi. Kazaklar bir süre Kırım'dan gelen bir Tatar ordusunun desteğini görmüşlerdi. Ondan sonra aşağı yukarı 1650'de Dinyeper Kazaklarının lideri, Ukrayna'da Osmanlıların yönetiminde statü bakımdan Osmanlı yönetimindeki Moldavya [Boğdan] ve Transilvanya'ya [Erdel] benzer bir Kazak vasal devleti kurma teklifiyle, Kırım Hanı III. İslam Giray'la (1644-1654) temasta bulunmuştu. Teklif Konstantinopolis'e aktarılmış ama Osmanlıların Girit'teki savaşa (1645-1669) dalıp gitmeleri yüzünden reddedilmişti.[24]

Avrupa'nın derinlerine yönelik seferler on yedinci yüzyılda da devam etmişti: Kırımlılar 1648'de Krakow'a, 1683'te de Viyana'nın dış bölgelerine baskın vermişlerdi. Kırım, 1686-1689 Balkan Savaşı'nda Osmanlı müttefikinin imdadına koşup Avusturya'ya karşı dövüşmüştü. Gelgelelim Kırım kuvvetlerinin Karadeniz kıyısındaki yokluğu Rusya'nın Dinyester'den yukarı ve Orta Avrupa'nın derinlerine kadar yayılan doğudaki bataklıklarını koruyan zincir hisarlardan birini, yani Dinyester'in ağzına nazır büyük Akkerman hisarını ele geçirmesine yol açmıştı (Resimler 97-99). Bundan başka, Rusya'nın 1647'de Polonya'yla yaptığı bir anlaşma çekişmelerini sona erdirmiş ve Kırım Tatarlarına karşı ortak bir cephe yaratmıştı. Ama sonuçta, pek çok vakada Kırım'a ve Rus steplerine sırt çevirmesine yol açan, Osmanlıların Akdeniz'e

23. Bu tarihin Osmanlı art alanı bu dizinin *Roma'nın Sultanları* adlı Cilt 3'ünde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.
24. Faroghi 2004: 50; Inalcik 2006: 8. Bölüm.

ve Güneydoğu Avrupa'ya dalıp gitmesiydi. Steplere önünde sonunda Tatarların değil de Rusların hükmetmesini sağlama bağlayan başlıca etmenlerden biri buydu.

Bu nedenle Kırım Hanlığı'na Avrupa politikalarına katılan baştan aşağı Avrupalı bir devlet –hem de alışılmadık ölçüde uzun ömürlü bir devlet– gözüyle bakılabilir. Ne var ki bunu abartmak yanlış olur çünkü sonuçta esas itibarıyla ana devleti (Altın Orda) ne idiyse öyle kalmıştı: Bir step toplumu. Az sayıda kasabayla cılız bir ganimet ve kölelerin ötesinde ekonomi yaratma gayreti vardı: Yabancı [toprakların] fethine herhangi bir şekilde devletin sınırlarını genişletmek ve kalıcı bir imparatorluk kurmak yerine tamamen bu açılardan bakılıyordu.

Rusya'nın on sekizinci yüzyılda Büyük Petro tarafından esaslı bir güç olarak yerine oturtulmasıyla, Batu Han'ın bir zamanların kudretli Altın Orda'sının biricik kalıntısı bir güç olarak gitgide önemsiz hale gelmişti. Son Kırım Hanı Şahin Giray, tahta çıktıkları ölçüde hızla tahttan indirilen uzun bir han silsilesinden sonra 1779'da iktidara geldiğinde neredeyse bir Rus kuklasıydı. Sonunda Han Şahin Giray 1783'te hanlığı, onu derhal Rusya topraklarına katan Büyük Yekaterina'ya devretmişti. Moğol-Tatar devletlerinin Avrupalı güçler halinde varlık sürdükleri yarım binyılı –ve Cengiz Han'ın soyundan gelip de Avrupalı bir krallığı yöneten son kişileri– bu yolla sona erdirmişti.

SON GÖÇ

Moğol akınları step halklarının Avrupa'nın kâh içine kâh dışına doğru bu kitapta şimdiye kadar incelediğimiz yer değiştirmelerinin daha ileri tarihli geçmişinin muhtemelen en önemli –ve en yıkıcı– epizoduydu. Bununla birlikte, onların –onlardan önceki Türkler gibi– apayrı bir epizodun değil büyük ölçüde sürekli bir tarihin, yani Avrasya steplerinin bir başından bir başına sürekli bir yer değiştirmenin parçası olduklarını ne kadar vurgularsak vurgulayalım, azdır. Avrupa'nın açık kapısının süregelen akışkanlığı Avrupa'ya doğru son büyük kabile yer değiştirmesiyle, Kalmukların yer değiştirmesiyle epey etkin bir şekilde gözler önüne serilmiştir.[25]

On yedinci yüzyılda bir grup göçebe Moğol Batı Çin'deki Çungarya'dan Orta Asya'ya göç etmişti. Buna geleneksel otlak arazilerine hem Müslüman Kazaklar hem de hasım Moğol kabileleri tarafından el uzatılır hale gelmesi yol açmıştı. Kendileri tarafından Oyrat veya Çungar diye

25. Kalmuklar ile ilgili iyi bir özet Tessier 2011 yer almaktadır: 4. Bölüm.

bilinen bu grup, Batı'da daha çok Rusça Kalmuklar adıyla bilinir. Başta Şamanizm'in buyruklarını yerine getiren Kalmuklar, on yedinci yüzyıl sırasında Tibet Budizmine dönmüşlerdi. Bu durumları çoğu diğer Moğol kabilelerinin yanı sıra Buryatlar ve Tuvalar gibi birçok Sibirya halkınınkiyle benzeşiyordu. Gerçi Şamanizm'in bazı ögeleri varlığını sürdürmüştü. Budizme dönme göçleriyle ilgili başka bir muhtemel saik ortaya koymaktadır: Kalmuk geleneğine göre, Buda Maitreya (geleceğin Buda'sı) kuzeyde meydana çıkacaktır.[26] 1620'lerde Çinlilerin otlak alanlarına yayılmasının yarattığı baskı Oyratların bir kolu olan Torgutları Horluk adlı hanlarının liderliğinde Çungarya'dan ayrılmaya mecbur etmişti. Horluk 200.000-250.000 kişilik kabile mensubuyla birlikte göç etmişti. Sonunda Güney Rusya ve Ukrayna'daki aşağı Volga ve Don alanına varmışlar, 1650'lerde Kırım için Don'dan ayrılmak zorunda kalan Nogay Tatarlarını yerlerinden etmişlerdi.

Kalmuklar o yüzden, özellikle Rusya'nın 1654'te Ukrayna'yı ilhak edip bunun ardı sıra Karadeniz'e doğru genişlemesinden sonra, Rusya'yla Kırım Hanlığı'nın birbirleri üzerinde nüfuz kurmaya çalışmalarının ortasında kalmışlardı. Ruslarla Kalmuk Beyi Horluk arasındaki ilk anlaşma 1655'te akdedilmişti. Bu, Rusların Kalmukları sadakatleri karşılığında Tatarlara ve diğer düşmanlara karşı korumalarını sağlayan müteakip anlaşmalara örnek teşkil etmişti. 1690 civarında Kalmuk hükümdarı Ayuke, Dalay Lama tarafından han yetkisiyle donatılmıştı. Bu çok geçmeden, Kalmukların Güney Rusya'daki en kuvvetli askeri güç olarak kabulü anlamında, Rusya tarafından tanınmıştı. Gerçi Kalmuklar Çungarya ve Tibet'le dirsek temasında bulunmaya devam etmişlerdi. Kalmuklar, Büyük Petro'nun Svearlar, Türkler ve İranlılara karşı seferlerinde katkıda bulunan, nam salmış bir dövüş gücü haline gelmişlerdi. 1722'de Petro'yla Ayuke arasında ittifakı pekiştirmek için Saratov şehrinde tarihi bir toplantı yapılmıştı. Bunun sonucunda Ayuke çok zenginleşmişti.

Rus yetkililer Kalmuk liderlerini hem steplerdeki istikrar hem de kullanmaya hazır at arzı için nasiplendirmişlerdi. Ne var ki, gelen ziraatçı Rus yerleşimciler artan ölçüde Kalmuk otlak arazilerine el uzatmışlar, göçebelerin birçoğu fakirleşmiş ve o topraklardan kopmaya mecbur kalmışlardı. Bundan ötürü birçok Kalmuk yoksul aşağı tabaka olarak yeni Rus kasabalarının dış bölgelerindeki kenar mahallelere yerleşmek zorunda bırakılmıştı. Hatta pek çok Kalmuk çocuğu satışa çıkarılmış, fiilen köle haline gelmişlerdi. Aynı zamanda Kalmukları Ortodoksluğa

26. Elista şehrinde yer alan Kalmuk Ulusal Müzesi'ndeki bilgi.

döndürmeyi hedefleyen Rus misyonerlik çabaları vardı. Bunun yanı sıra Ayuke Han'ın 1724'teki ölümünün ardından bir liderlik krizi yaşanmıştı. Ruslarla Kalmuklar arasındaki gerginlikler kaçınılmaz bir şekilde tırmanmıştı.

1760'larda Rusların saldırgan bir şekilde koloniler kurmalarıyla gitgide daha fazla Kalmuk elverişli otlaklardan uzağa itilmiş, bu durum onları daha da fazla fukaralığa ve husumete mahkûm etmişti. Bu yüzden Ayuke Han'ın ölümünden sonraki liderlik çekişmelerinin ardından ortaya çıkan Ubaşi Han adlı Kalmuk lideri, halkına birlikte Çin'e dönmeyi önermişti. Ertesi yıl 300.000 Kalmuk, on milyon baş koyun ve sığırla doğuya doğru bir kitlesel göçe girişmişti. Ruslar buna ihanet fiili gözüyle bakmışlardı ama çıkışı durdurmaya yönelik çabalar çoğunlukla akim kalmıştı. Gerçi bazıları Ruslar tarafından kalmaya ikna edilmişlerdi. Yolda Kazaklarla aralarında kavga çıkmış, Kazaklar birçoğunu yakalayıp köle olarak satmışlardı. Çoğu da soğuktan ve açıkta kalmaktan ötürü ölmüştü. Çin topraklarına girdiklerinde sayıları neredeyse üçte iki oranında azalmıştı.

Gelgelelim yaklaşık elli bin Kalmuk gerçekten arkada kalmış, bazıları da geri dönmeyi başarmıştı. Liderlerinin eski imtiyazlarının çoğunu kaybetmelerine rağmen, bir dövüş gücü olarak niteliklerine değer verilmeye devam edilmişti. Kalmuklar Rus ordusunda 1812'de ta Paris'e kadar dövüşen üç alay meydana getirmişler, şehre muzaffer ane Rus girişinin başını çekmişlerdi. Kalmuklara Sereb-Djab Tümen adlı Hoşut aşiretinin reisi bir Kalmuk süvari subayı komuta etmişti; Tümen 1818'de, Napoléon'un ordusunun karşısında kazanılan zafer için Buda'ya minnettarlığından ötürü, aşağı Volga'nın batı kıyısında yer alan Reçnoye beldesindeki bir Budist tapınağının inşaatını akçalamıştı. Bu muhtemelen Napoléon'un yenilgisi anısına inşa edilen dünyadaki yegâne Budist tapınağıdır (Resim 100).

Rusların Kalmuklar ile ilişkisi hep çatışmaya dayalı değildi. Birçok karşılıklı elbirliği ve karşılıklı kız alıp verme vakası da vardı: Özellikle Lenin'in kendisi yarı Kalmuk idi. Volga kıyısındaki [Eski] Sarepta'daki Moravyalı Alman kolonisindeki hekimler on dokuzuncu yüzyılda akupunktur ve "Tibet tıbbı" uyguluyorlardı. Söz konusu uygulamaları ancak Kalmuklardan almış olabilirler (Resim 108).[27] Ne var ki, yolculukları ve güçlükleri henüz bitmemişti: 1943'te bütün bir Kalmuk ulusu Stalin'in Kalmukların Alman işgali sırasında suç ortaklığı yaptıklarına dair kuşkuları nedeniyle Sibirya'ya sürülmüştü. Kruşçev'in çağında dönmelerine izin verilinceye kadar on üç yıl orada kalmışlardı.

27. 3 Mayıs 2012'de Serapta Müzesi'nde kişisel gözlem.

Günümüzde apayrı Kalmuk kimliği ve tarihi Rusya Federasyonu bünyesindeki Kalmuk Cumhuriyeti adıyla tanınmaktadır. Buna rağmen 300.000'den az nüfusuyla Federasyon'un içindeki en küçük devletlerden biridir. Avrupa'ya, çoğu Avrupalının ummadığı bir şekilde, Moğol nüfuslu Tibet Budisti bir devlet dahildir: Astrahan ile Rostov-na-Donu arasındaki steplerin ortasında yer alan başkenti Elista, Tibet tapınakları ve Dalay Lama'nın fotoğraflarıyla süslüdür. (Resimler 101-104, 110).

RUSYA DOĞU MU, BATI MI?

1830'larda, Harkov şehrindeki muhteşem yeni üniversiteyi resmen teftiş ederken, Çar I. Nikolay'ın "Üniversitenizin batıya bakan çok fazla penceresi var" dediği işitilmişti. Telaşla verilen cevap, "İmparator Hazretleri, bunlar sahte pencereler" idi. Muhtemelen sözler rivayete dayalıdır ama (Ruslara has, Potemkin'in [gerçeği maskeleyen] köy dış görünüşleri* gibi, meydana sahte görünüşler koyma fikri şöyle dursun) bu, Rus kimliğinin iki yöne de çekilebilme özelliğini gösterir.[28] Rusya çoğu ülkeden daha fazla birbirinden farklı bir dizi dış etkinin vârisidir: Vikingler aracılığıyla İskandinav etkisinin; orman kuşağının Fin-Ugor kültürlerinin; Kiev Knezliği aracılığıyla Bizans etkisinin ve onun sayesinde Yunan ve Roma kültürünün; Polonya-Litvanya etkisinin ve onun sayesinde Katolik kültürünün; ve Moğol-Tatar etkisinin. Popüler ulusal mite göre, Moğollar Rus kültürü veya kişiliği üzerinde hiçbir iz bırakmamışlardır: Rus uygarlığına sapına kadar Bizans Hıristiyanlığından ve bundan bir parça daha az İskandinav ve Alman geleneğinden kaynaklanmış gözüyle bakılır. Örneğin on dokuzuncu yüzyılın büyük Rus tarihçisi Sergey Solovyov'un *İstoriya Rossi s drevneyşih veremyon* [Antik Çağlardan Bugüne Rusya Tarihi] adlı 29 ciltlik devasa eserinde, Moğollar sadece üç sayfayla geçiştirilir.[29] Ki eğer Ruslar onlara Moğollardan miras kalanlardan bahsetmişlerse, bu Moğol sürüsünün önünü kesip Batı Hıristiyan Âlemi'ni kahramanca bir fedakârlıkla Tatar boyunduruğundan kurtarmış olmak açısındandı.

Gelgelelim Rusya'nın üzerindeki etkisi köktendi. Ruslar, kısa bir süre öncesine kadar Moğol etkisini küçültme eğilimi gösteriyorlardı

---

* Söylentilere göre Potemkin, Kırım'ın Rusya tarafından ilhakından sonra burayı ziyarete gelen Büyük Yekaterina'yı etkilemek için, Dinyeper kıyısına çariçenin seyahat güzergâhını izleyen ve köylü kılığındaki adamlarının meskûn kıldığı "seyyar köyler" yerleştirmişti. Bundan dolayı, o gün bugündür bir durumu başkalarına olduğundan farklı göstermeye yönelik herhangi bir yapı da "Potemkin köyü" diye adlandırılmıştır. (ç.n.)

28. Bowlt ve diğerleri 2012'de alıktarılmıştır: 76.

29. Figes 2002: 367-8.

ama muhtemelen bu [etki] en güçlüsüydü. Çünkü Moğollar aracılığıyla Çin ve steplerden, bunların yanı sıra Türk, Pers ve İslam dünyalarından da etkiler gelmişti. Rusya bir daha aynı olmayacak, bu durum bugüne kadar sürecekti. Rusya'nın büyüklüğünün geleceği hem Moğollara bir cevap hem de onların mirasıydı. Rusya, Moğol akınlarına kadar bir dizi bölünmüş Slav devletçiğiydi: Kiev, Moskova, Ryazan, Novgorod ve diğerleri. Tıpkı Alman devletlerinin ayrı kaldıkları gibi, [Rusya'nın da] modern devire kadar böyle kalabileceğini varsaymamız için bin türlü neden vardır: Rusya'nın birleşik bir devlet halinde ortaya çıkışında hiç de kaçınılmazlık yoktu. Oysa Moğol akınları evvelce çekişen devletleri, son kertede Moskova'nın bayrağı altında, meşru müdafaa için birleşmeye mecbur etmişti.

İşin doğrusu, Moskova –ve Moskof gücü– büyük çapta Altın Orda'nın eseriydi: Hanlar, han ordularına yardımcı kuvvetler toplama ve Moğol devleti için vergi ve haraç tahsil edip devretme konularında güvenilebilecek, bağımlı bir devlet niteliğine sahip istikrarlı bir merkezi otoriteye ihtiyaç duyuyorlardı. Moskova cuk oturuyordu, bu nedenle Altın Orda onu diğer Rus şehirlerine karşı bile bile güçlendirmiş ve prensini baş vergi tahsildarları diye atamıştı. Aynı zamanda *Pax Mongolica*, o günlere kadar soyutlanmış ve belli başlı uluslararası rotaların dışında kalmış, Rusya'yı ilk defa Avrasya'nın bir yakasından ötekine uzanan bir uluslararası sistemin içine sokmuştu. Keza o dördüncü yüzyıl Rusya'da (önceki keresteden yapılara kıyasen) kâgir yapı inşaatında hatırı sayılır artışa tanıklık etmişti. Bu artış esas itibariyle kiliselerdeydi ama keza tahkimatta da ve buna *Pax Mongolica* yol açmıştı.[30] Tarihçi Michael Khodarkovsky bu konuda ilaveten şöyle yazar:

> On altıncı yüzyıl boyunca, Moskova'nın Altın Orda'nın ardıllarından biri olduğu varsayımı hem onun güneye ve doğuya doğru yayılmasını mazur göstermeye hem de fethini meşrulaştırmaya hizmet etmişti. Moskova, alışılmadık bir harmanla, meşruiyetini aynı anda iki farklı gelenekten kazanmıştı: Bizans'ın Hıristiyan geleneği ve Altın Orda'nın seküler politika geleneği. İkincisinin miadı ancak Rus devletinin yenilenmiş ve güç kazanmış bir Hıristiyan kimliğiyle Gaileler Devri'nden sıyrıldığı Romanov hanedanının tahta çıkışıyla dolmuştu.[31]

Kiev Knezliği'nin Rus devletinin gelişmesi üzerindeki etkisi son günlerdeki bazı araştırmalarda, bunun Rusya'nın (Asyalı sicilinin yerine) Avrupalı sicilini kabul ettirmek için fazlasıyla abartıldığı ileri sürülerek

30. Ostrowski 1998: 5. Bölüm.
31. Khodarkovsky 2002: 222.

hafife alınmıştır.[32] Örneğin Çek tarihçi Edgar Knobloch Rusya'nın Asyalı kadar Avrupalı da olduğunu savunarak Rusya'nın gelişmesinde göçebe ve Asyalı etkilerinin daha büyük değilse bile eşit durumda bulunduğunun nedenlerini dile getirir. İddia edildiğine göre, Kiev Knezliği devleti ve toplumu bile esas itibarıyla göçebeliğe benzer şekilde örgütlenmişti. Fiilen daha önce aynı alanda ömür süren Sarmat, Hun ve Hazar devletlerinin devamıydı. Bizans'la bağlantıları abartılıyordu. Göçebe Türk unvanı yani "kağan" Avrupalı step toplumları tarafından o zamandan önce benimsenmişti: Örneğin yukarı Volga'daki bir Varaeg şefi bu unvana dokuzuncu yüzyılın ortalarında sahip çıkınıştı[33] hatta 1054'te ölen Bilge Yaroslav [Kiev Knezi I. Yaroslav] bunu unvanları arasına katmıştı.

Knobloch, "Kutsal Rusya" veya "Rusya Ana" kavramını "politik Baba Yurdu kavramından ziyade bir göçebe ideolojisinden kaynaklanan çok daha mistik Toprak Ana kavramı" addeder. Prens Vladimir'in onuncu yüzyılda Hıristiyanlığı benimsemesi tamamen duruma bağlıydı ve pekâlâ Müslümanlığı (veya 8. Bölüm'de belirttiğimiz gibi Hazar Yahudiliğini dahi) tercih edebilirdi. Çünkü Kiev Bizans'la Bağdat arasında gidip geliyordu. Svyatoslav'ın 964'ten 973'e kadar hüküm sürmesi Kiev devletini perçinlemişti. Annesi Olga (veya Helga; İskandinav ögesi hâlâ kaybedilmemişti) 957'de VII. Konstantinos tarafından Hıristiyanlığa döndürülmüştü ama Svyatoslav'ın kendisi pagan kalmıştı. Svyatoslav saltanatını steplerin bir başından bir başına yayıp Hazarları yenmiş, Bulgarları da zapturapt altına almıştı. Bunu yaparken de step göçebesinin tekniklerini ve çarpışma yöntemlerini benimsemişti: Başka bir deyişle Kiev Knezliği başlangıçta, hâlâ bir İskandinav ögesini barındırmasına rağmen, düpedüz başka bir step göçebesi devletiydi. Svyatoslav, Peçenekleri asla kesin bir şekilde yenmemiş ve 963'te onlar tarafından öldürülmüştü. Kafatası yüce step geleneği çerçevesinde bir kadehe çevrilmişti. Kiev'e İncil'in mesajını yayan Büyük Vladimir [I. Vladimir] (980-1015) Svyatoslav'ın gayrimeşru oğluydu.

Kiev'in ardıl devleti Moskova Knezliği, daha önce incelediğimiz gibi, birçok Moğol sistemini, kurumunu, hatta resmi devlet merasimleriyle unvanlarını benimseyip sürdürmüştü. Rus serfliğinin Avrupa'ya has ortaçağ sistemiyle tamamen alakasız olduğu, aksine esas itibarıyla daha çok şefle ona "ait" halkı arasındaki göçebe step ilişkisinden kaynaklandığı iddia edilmektedir. Modern Sovyet-Leninist sistemse bir yandan Bizans'a has sezaropapist mirastan, diğer yandan da step göçebesinin

32. Knobloch 2007.
33. Barford 2001: 103 ve 235.

kabile reisi yönetimi ve merkezi emir komuta zinciri geleneğinden kaynaklanmış diye addedilebilir. Geoffrey Hosking, Rus tarihindeki nüks eden tabi-hami ilişkisi teması çelişkisinin nasıl kaderin cilvesi misali tam da onu değiştirmeye yönelik, Büyük Petro'nunki veya Bolşeviklerinki gibi çabalarla düpedüz pekiştiğine parmak basar. Hem Petro hem de Lenin, değişimin kapısını açmak üzere bu ilişkiyi ele aldıklarında, sonunda düpedüz statükoyu pekiştirmek durumunda kalmışlardı.

Belki Rus tarihinin böylesi yorumları tartışmalıdır. Ancak hiç şüphesiz step mirasının Rusya üzerindeki etkisi köklüdür. Michael Khordarkovsky'nin tahminine göre, tek başına on yedinci yüzyılın ilk yarısında Kırım'a –hem doğrudan haraç şeklinde hem de dolaylı olarak kurtarılmış köleler şeklinde– akıtılan paranın Rusya'ya maliyeti 1.200 küçük kasabaya denkti. "Rusya'nın Batı Avrupalı komşularına kıyasla az şehirleştiği söz götürmez bir olgudur ama bu yerleşim merkezi kıtlığının, hiç azımsanmayacak kadar Rusya'nın güney sınırının niteliğiyle ilgili bulunduğu yetersiz ölçüde anlaşılmıştır."[34]

Ruslara has çoğu soylu armaası süvari kılıcı, hilal, sekiz köşeli yıldız gibi simgeler içerir. Bunlar Tatar ecdadın kanıtıdır. Bununla da kalınmamış, Tatar mirası on beşinci yüzyılla on yedinci yüzyıl arasında hâlâ güçlüyken, çoğu soylu Rus ailesi bir Tatar ecdat icat etmişti. Ayrıca on dokuzuncu yüzyılda bir Tatar merakı canlanması yaşanmıştı. Miras Rus etnik yapısı üzerinde silinmez bir iz bırakmıştı. Rus tarihinin büyük isimlerinin çoğu Tatar kökenlidir: Sadece en iyi bilinenlerden bazılarını söylemek gerekirse, Turgenyev, Rahmaninov [Rachmaninoff], Kutuzov, Suvorov ve Yusupov. Bizzat Çar Boris Godunov da Tatar kökenliydi. Kafkasların erken on dokuzuncu yüzyıldaki Rus fatihi General Yermolov, ateşli –işin doğrusu fanatik– bir Rusofil [Rus dostu] olmakla birlikte, Cengiz Han'ın soyundan geldiğini ileri sürmüştü. Rusya'nın en ünlü dansçısı Rudolf Nureyev bir Tatardı. Şair Anna Ahmatova'nın soyadı anne tarafından bir Tatar atanın adıydı (*Ahmat* Müslüman adı Ahmet'in Ruslaştırılmış halidir). Liste Rus hayatının bütün sosyal kesimlerini kapsar: artistik, dinsel, bilimsel, edebi, askeri, politik ve soylu. Liste neredeyse sonsuzdur.

Geç on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllar Rusya'nın Asyalı köklerinin hayalî bir "yeniden keşfine" tanıklık etmişti (ve zaten bunun sanatı nasıl etkilediğini 4. Bölüm'de incelemiştik). Ayrıca antropoloji de "Rus" halk göreneklerinin Slavlar yerine Çuvaşlar, Başkırtlar ve Tatarlarla birlikte meydana geldiğini göstermiştir. Stravinsky'nin step

34. Khodarkovsky 2002: 223.

köklerini yücelten 1913'teki *Bahar Ayini* adlı eseri, daha önce gördüğümüz gibi, bu hareketin bir parçasıydı ve Glinka, Balakirev, Borodin, Rimski-Korsakov ve Mussorgski'nin müziğinde de Doğulu ögeler ayırt edilir. Bu süreç Haçaturyan ve Şostakoviç ile yirminci yüzyılın ortalarına kadar devam etmişti (ve hareket Rusya'yla sınırlı değildi: Örneğin Şostakoviç'in çoğu eseri şark ögelerini ödünç alır). Birçok Rus entelektüeli ve yazarı –özellikle Lomonosov, Puşkin ve Tolstoy– Kafkaslar'daki Rus seferlerinin ardı sıra "hayalî bir şarkın" büyüsüne kapılmışlardı. Özellikle, Kırım'daki bir Tatar prensinin efsanesine dayalı, *Bahçisarayski fontan* [Bahçesaray Çeşmesi] adlı şiiri ve sürgününü kendisininkiyle özdeşleştirdiği Muhammed'in hayatı üzerine dokuz şiirden meydana gelen *Podrazhaniya Koranu* [Kuran'a Öykünmeler] adlı bir şiir dizisiyle Puşkin. Ne var ki Puşkin'in İslam'a aşırı ilgisi asla, daha sonra hayal kırıklıklarıyla törpülenen, geçici bir maceradan fazlası değildi.

Tolstoy, büyük Pers-Rus şarkiyatçısı Mirza Kâzım Bey'den [sonradan Mirza Aleksandr Kazem-Bek] ders aldığı, Avrupa'da en önde gelen şarkiyat merkezlerinden biri olan Kazan Üniversitesi'nde öğrenim görmüştü. Bundan dolayı Kafkas seferlerindeki askerliği sırasında hayalî şarkın büyüsüne kapılmıştı ama aynı zamanda Kafkaslar'ın ötesini, Hindistan'ı ve Çin'i incelemiş, hatta Gandi'yle yazışmıştı (Gandi'ye gelince o da Tolstoy'dan etkilenmişti). Kazan Üniversitesi Rusya'daki en eski ve en önemli üniversitelerden biridir (Resim 105). En faal fakültesi 1854'te St. Petersburg'a nakledilinceye kadar şarkiyat okuluydu. "Batı'daki Aydınlanma'nın arketipine has bir kurum niteliğiyle Kazan Üniversitesi, Şarkî 'ötekiyle' Garbî 'kendini' Avrupa'daki herhangi bir başka okuldan daha fazla buluşturmuştu... Kazan okulu... Ruslara tıpkı diğer Avrupalılardan öğrenebileceklerini Asyalılardan da öğrenebileceklerini hatırlatmıştı."[35] Rusya'nın şarkiyatçılık hareketleri bir ölçüde George Vernadsky [Georgiy Vernadski] ve Slavlarla step göçebelerinin "tarihsel bir simbiyoz" ile "Turanî bir süper etnik gruba" dönüştürüldüğü Avrasyacılık [hareketinin] 1820'lerdeki kuruluşu kadar eskiye dayanır[36]. Çok defa yirminci yüzyılın (haklı nedenlerle veya haksız yere) "Avrasyacılık banisi" gözüyle bakılan kişi, Türk ve Moğol tarihi konusunda öne çıkan Rus tarihçi Lev Gumilëv'dir. Gumilëv, kendisini Tatar kökleriyle tanımlayan şair Anna Ahmatova'nın oğludur (gerçi ikili zamanla birbirinden uzaklaşmış ve Gumilëv annesine karşı mesafeli davranmayı ilke edinmişti).

35. Schimmelpennink van der Oye 2010: 119, 121.
36. Schimmelpennink van der Oye 2010: 4. Bölüm; ayrıca bkz. Figes 2002: 5. ve 6. Bölüm.

Sıkça –örneğin bazı Ukraynalı ve Batı'daki diğer Slav milliyetçi tarihçiler tarafından– Batı'daki Slavların özgürlük düşkünü olduklarına, oysa Rusların bir Tatar mirası "şark istibdadı" [veya "doğu despotizmi"] yüzünden kulluk ettiklerine dair iddialar ileri sürülmüştür. Tarihçi Donald Ostrowski "Tatar boyunduruğu" altındaki ekonomik baskı efsanesini anında elinin tersiyle iter. [Ona göre] Moğol ekonomik sisteminde Rusya'nın durumu çok iyiydi. Özellikle Kilise çok zenginleşmişti. İşin doğrusu, geç on dördüncü yüzyılda Moskova Patrikliği üstü Konstantinopolis Patrikliği'nden –ve Bizans imparatorunun kendisinden– daha zengindi. Keza aşağı yukarı o zamanlarda Rusya'dan Konstantinopolis'e çok büyük miktarlarda bağış yapıldığına dair kanıtlar vardır.[37]

Rusya bir yandan Litvanların, Lehlerin ve Svearların, öte yandan da Tatarların saldırı ve ilerlemeleriyle yüz yüze gelmişti. Bizzat Stalin 1941'de "[Rusya] Moğol hanları tarafından dövülmüş, Türk beyleri tarafından dövülmüş, İsveç derebeyleri tarafından dövülmüş, Litvanya-Polonya *Pan*'ları ["efendileri"] tarafından dövülmüş, Japon baronları tarafından dövülmüş, herkes tarafından dövülmüştü" diye yorumda bulunmuştu.[38] Her taraftan verilen böylesi gözdağları Rusya'yı hem tanımlamış hem de belirlemişti. Ama Rusya'nın aklına en çok takılanı Doğu menşeli Moğol akınlarıydı. Keza Doğu menşeli imha korkusu Rus zihniyetinde her daim varlığını korumuştu. Bu durumu, yani bir şehri savunmanın imkân dahilindeki yegâne yolunun görünmez hale gelmek olmasını, çok açık bir şekilde Rimski-Korsakov'un [tam adıyla] *Skazaniye o nevidimom grade Kiteje i deve Fevroniv* [Görünmez Kitej Kenti ile Fevronya Kız Söylencesi] adlı operası işler. Bundan dolayı Rusya, bunun herhangi bir zamanda bir daha vuku bulmasını önlemek için Doğu'nun fethine girişmişti. Başta bu, on altıncı yüzyılda Tatar Kazan ve Astrahan hanlıklarına karşı yürütülmüştü. Rusya'nın ondan sonraki Sibirya'ya ilk ayak atışı 1581'deydi. Bu, Kazak maceraperest Yermak tarafından sevk edilen gayri resmi bir ordunun Tatar Sibir Hanlığı'na saldırısıydı (Resim 96). Rus imparatorluğu bu şekilde ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Bernard Pares'in kelimeleriyle, "Pasifik'e Rus yürüyüşü başlamıştı. Bu açıktan açığa akın kuvveti yerine yaşanan az sayıda münferit silahlı çatışmayla tarihe geçecekti ve 1643 civarında Rus kolonizasyonu, ama azıcık hükümetin desteğiyle Pasifik'e ulaşmıştı." Rusya 1500'le 1900 arasında günde ortalama elli mil kare genişlemişti.[39]

37. Ostrowsky 1998: 4 ve 5. Bölüm.
38. Bobrick 1992'de aktarılmıştır: 417.
39. Pares 1955: 134; Golden 2011: 168.

Öte yandan söz konusu bu Doğu dehşeti Rusya'yı kimliği için Batı'ya dikkat kesilmeye itmişti. Bu, Büyük Petro'nun Batılılaştırma devrimiyle doruk noktasına varmıştı. Rusya'nın hem Büyük Petro'nun hem de Sovyet çağlarının ayırıcı niteliği olan merkeziyetçiliği ve kendine yeterliği de keza bunun bir tezahürüydü.

Yekaterina 1783'te Kırım Tatarlarını Rusya'ya kattığında bir Müslümanlara dini hoşgörü fermanı çıkarmıştı. Camilerin ve medreselerin açılmasına izin verilmişti. 1788'deyse Müslümanların hem dini hem de seküler işleriyle eğitimlerine bakmak üzere bir Müslüman Ruhanî Meclisi [Mahkeme-i Şeriye] yaratılmıştı. Bu sadece [Rusya'ya] yakın zamanda katılan Kırım Tatarlarına değil Rusya'nın dört bir tarafında, özellikle de eski Kazan ve Astrahan hanlıklarında uygulanmıştı. Günümüzde Moğol "ordaların" –Tatarların– torunları Rusya'da bizzat Ruslardan sonra gelen ikinci en büyük azınlıktır. Ayrıca Tataristan Cumhuriyeti Avrupa yakasındaki Rusya'da yer alan ikinci en büyük cumhuriyettir. Yıldızı parlayan [Moskova'dan kısmen bağımsız] bir ekonomisi vardır ve Tatarların kendileri, Tatarların aldıkları geleneksel namla tamamen ters düşen, dışa dönük, medeni ve hoşgörülü insanlardır. Birincisi, Müslüman ve Asyalı bir halkın Avrupa'nın, Avrupa geleneğinin ve Avrupa kültürünün esaslı ve kesinlikle ayrılmaz bir parçasını meydana getirdiğini hatırlatmaya hizmet ederler. İkincisi ve daha da önemlisi, genelde Doğu Avrupa'nın ve özellikle Rusya'nın etnik, dinsel ve kültürel egemenliği birkaç yüzyıl boyunca bıçaksırtı ile Moskova Knezliği ile Osmanlı-Tatar üstünlüğü arasında gidip gelmişti: Aslen Slav değil bir Viking devleti niteliğine sahip Rusya, Tatar ve Müslüman veya Slav ve Ortodoks devleti haline gelebilirdi. İkincisi haline gelmesinin zerre kadar tarihsel bir kaçınılmazlığı yoktu. Bu sadece tarihsel bir durumdu. Belki Rusya hâlâ bu bıçaksırtı üzerindedir.

Bundan ötürü Avrupa'nın doğu –ve en uzun– "sınırı" her yönden hep açık bir geçit vazifesi görmüştür: Tarihsel, coğrafi, politik, dilsel, etnik bakımlardan. [Bu sınır] basbayağı hiç bulunmamıştır. Kalmuklar belki de bu alan yoluyla yer değiştiren başlıca etnik grupların sonuncularıydı. Ama yirminci yüzyılın başından sonuna kadar dahi Stalinist çağın kitlesel tehcirleri yaşanmıştı: Volga Almanları, Karadeniz Yunanları ve Kırım Tatarlarının kırklı ve ellili yıllarda Orta Asya ve Sibirya'ya sürülmeleriyle Rusya Federasyonu'ndaki diğer halkların çift yönlü muazzam

yer değiştirmeleri şöyle dursun, böylesi nüfusların ben yazarken hâlâ vuku bulmaya devam eden geri dönüşleri. Geçit tarih boyunca olduğu kadar açıktır.

Sonsöz

AVRUPA'DAKİ ASYA VE BATI'NIN ŞEKİLLENİŞİ

Bir dörtlünün dördüncü cildinin sonu dizi üzerinde bir tefekkür vesilesidir. *Arabistan'dan Öteye* adlı ciltte Fenikeli denizcilerin, bir Joseph Conrad romanındaki Afrika'da yer alan keşfedilmemiş bir nehirde akış yukarı seyreden kişilere epeyi benzer bir şekilde, bilinmeyen bir Avrupa'yı keşfettiklerini zihnimizde canlandırdık. Sarışın, mavi gözlü bir Arap halifenin Avrupa'daki bir sarayın kontrolünü elinde tuttuğuna ve bir Arap çöl şeyhinin oğlunun Roma İmparatorluğu'nu yönettiğine rast geldik. İşin doğrusu Müslüman kurumlarının o en mübareği yani halifelik Avrupa'da neredeyse Ortadoğu'daki kadar uzun bir tarihe sahiptir. Tarihinin ilk zamanlarında Avrupa'da yer eden İslamiyet'in kendisi, başlangıcından ancak yüzyıllar sonra Avrupa'da yer eden Hıristiyanlıktan sadece dört yüzyıl daha az bir süredir Avrupa'ya has bir dindir. Ortadoğu'da iki dinin de paylaştığı ortak bir mahreç vardır ama *Tek Dünya'ya Doğru* adlı ciltte, kökenleri Orta Asya'nın derinlerinde yatan bir başka dinin, yani Katharosçuluğun her iki dinin de ortaçağda Avrupa'yı sarsmasından çok önceleri yerleşmiş Kilise'ye nasıl meydan okuduğunu inceledik. Hem *Arabistan'dan Öteye* hem de *Roma'nın Sultanları* adlı ciltlerde, epey göklere çıkarılan Avrupa'ya has "yayılma çağı" öncesinde, sırasında ve sonrasında deniz yoluyla dünya sistemleri yaratan gayri-Avrupa kökenli insanlara berat verildiğini gördük. *Roma'nın Sultanları* adlı ciltte Türklerin nasıl MS ilk bir buçuk binyılda Avrasya toprak parçasının neredeyse her köşesinde görüldüklerini inceledik; şimdiki ciltteyse İskitlerin nasıl MÖ birinci binyılda böylesi bir yayılışa zemin hazırladıklarını inceledik. Böylesi "dünya sistemleri" ve insanlarla düşüncelerin [tarihin] başlarında geniş alanlara yayılması göz önünde tutulursa, antik Pers ve günümüzdeki *Tek Dünyaya Doğru* yer değiştirmeler tarihin neredeyse aşikâr bir sonucu gibi görünmektedir.

Şimdiki cildin 9. Bölüm'ünde Moğol akınları savaşlarıyla yirminci yüzyılın savaşlarının kıyaslaması, bize "Birinci" Dünya Savaşı'nın da

"İkinci" Dünya Savaşı'nın da ne birinci ne de ikinci [dünya savaşı] olduğunu hatırlatır: Altıncı ve on altıncı yüzyıllarda da (*Tek Dünyaya Doğru* ve *Roma'nın Sultanları* adlı ciltlerde vurgulanan) aynı ölçüde kapsamlı çatışmalarla boğuşulmuştu ve tarihçiler başkaları hakkında da yorumda bulunmuşlardır. Ancak böylesi savaşları vurgulamak tarihi alabildiğine çatışmalar açısından yorumlamaya karşı bir ikazı da beraberinde getirir, özellikle de *Tek Dünyaya Doğru* adlı ciltte bir kenara atılan sözde Troya Savaşı'na dayanan Manici bir Doğu-Batı mücadelesine karşı. Batı'yla Doğu arasındaki çatışmalar Batı'yla Batı veya Doğu'yla Doğu arasındaki çatışmalardan ne daha fazla yaygın ne de daha fazla kaçınılmazdır; Grek-Pers Savaşları veya Osmanlıların Avrupa'nın içlerine doğru yayılmaları gibi savaşlar çarpışma oldukları kadar danışıklı dövüşlerdi de: Örneğin her ikisinde de, yani Perslerin de Osmanlıların da tarafında savaşan Yunanlar vardı, herhangi bir şekilde asla tek bir "taraf" yoktur ve tarihi kısa çatışma anlarından çok daha fazla uzun etkileşim devirleri niteler.

Aynı zamanda arkeolog Simon James'in "geçmişin pasifikasyonu" diye adlandırdığına karşı da önlem almak önemlidir.[1] Bu aralar, geçmişin büyük istilacılarına yaygın bir şekilde neredeyse kahraman gözüyle bakma eğilimi vardır. Britanya'da sözde Viking atalar sıkça gururla itibara alınmaktadır; Makedonyalı İskender'in akınları Avrupa'nın dört bir tarafında neredeyse herkesçe Yunan uygarlığının en büyük başarıları sayılmaktadır; Cengiz Han Moğolistan'da ulusal baba figürü, kahraman ve aziz mertebesine yükseltilmiştir; step göçebelerinin hayatları çok defa huzurlu, Asya'nın dört bir tarafındaki yer değiştirmeleri de büyük ölçüde barışçıl addedilmektedir. Ne Vikinglerin ne de Moğolların gerçek ve pozitif başarılarını hafife almak istiyorum. Ancak çoğu durumda göçebe grupların steplerin dışına doğru geniş çaplı yer değiştirmeleri kendini şiddetle, çok defa da aşırı şiddetle belli etmiştir. Şiddet göçebelerin tekelinde değildir elbette ve yerleşik gruplarla büyük imparatorluklara da eşit derecede aynı damga vurulmuştur ama bu, hikâyelerinin başarıları kadar hesaba katılması gereken bir yönüdür.

Sonuç olarak: Homeros ve Herodotos Asyalıydı, Atatürk ve Muhteşem Süleyman [Kanuni Sultan Süleyman] Avrupalıydı; Rönesans Aztek altınından, Karolenj hanedanı Abbasi gümüşünden kuvvet almıştı; Avrupa'da Müslüman ve Budist, Asya'da Hıristiyan devletler vardır; Hıristiyanlar Allah'a niyaz ederler, halifelik Avrupa temelli bir kurumdu; Tatarlar Avrupalı bir halktır; Büyük İskender kötü adamlardan biriydi;

1. Sauer 2003'te aktarılmıştır: 15.

İpek Yolu hiç yoktu; "Asya" Uzak Batı demektir; Avrupa uygarlıklarının en büyüğü Müslümandı –liste devam eder. Peki, bütün bunlar ne anlama gelir?

Söz konusu kitapların birkaçını okumuş çok sayıda okur, uygarlığımızın ne kadar büyük bir bölümünün "Doğu'dan" geldiğini fark etmedikleri yorumunda bulunmuştur. Örneğin *Arabistan'dan Öteye* adlı cildin bir eleştirmeni, amacımı –bundan dolayı da dizinin amacını– Avrupa'nın Asya'ya kültürel bakımdan cenan dağlar kadar borçlu olduğunu, yani "Doğu uygarlıklarının Avrupa ve Avrupa uygarlığı üzerindeki etkisini" vurgulamak diye yorumlamıştır.[2] Yürütülen böylesi fikirler iyi niyetle ifade edilmektedir ama kitapların püf noktası gözden kaçırılmaktadır (veya belki de bir eksikliğe delalet etmektedir). Bu ciltte Asyalı halkların Avrupa'ya nüfuzlarının daha vahşi yönlerine parmak basarken, "Doğu'nun Batı'ya ne sağladığının" veya "Doğu uygarlığının Avrupa üzerindeki etkisinin" herhangi bir üstünkörü hikâyesini ortaya koymuyorum. Borçları ve etkileri vurgulamaya veya Batı'yı veya Doğu'yu küçümsemeye veya övmeye, "biz" şu veya bu uygarlığın parçasıyız demeye, "her şeyin Doğu'dan çıktığını" kanıtlamaya hiç istekli değilim. Ne de hepimiz büyük gönençli bir amorf kültürün parçasıyız demeye teşneyim. Amacım –kültürel veya coğrafi– sınırların son kertede nasıl anlamsızlaştığını göstermek. Her biri başta bir tanımken bir kısıtlama olup çıkar. Bu dizide incelenen "gayri-Avrupalı" uygarlıkların –Fenikeli, Pers, Arap, Türk, Moğol uygarlıklarının– büyük uygarlıklar olup olmadıkları pek anlamlı değildir. Birçoğuna hayranlık duyarım. Ama mesele onların büyük uygarlıklar veya barbar sürüleri olup olmadıkları değildir. Mesele başından beri Avrupa uygarlığının neredeyse her yönü üzerinde, Avrupa'nın ayırt edici niteliği üzerinde, kimliği üzerinde, bizzat varlığı üzerinde silinmez bir iz bırakmalarıdır.

Geçmişte Asya hakkındaki geleneksel görüş, Avrupa'ya has değişim ve dinamizmin aksine, statik ve değişmez bir yer olduğu yönündeydi. Oysa şu aralar etrafa bakındığımızda: İslam dünyası aşağı yukarı son kırk yılda büyük ölçüde değişmiş ve değişimi Avrupa'da hatır ve hayale gelmeyecek bir şekilde kucaklamış, benimsemiş ve uyarlamıştır. Japonya'nınki –veya Türkiye'ninki– Alman "ekonomik mucizesine" taş çıkartır (veya en azından onunki kadar "mucizevidir"). Basra Körfezi'nin çöl kenarlarında dinamik yeni uluslararası merkezler ortaya çıkmıştır. Çin ve Uzakdoğu ana hatlarıyla Avrupa'nın Sanayi Devrimi'nin doruğunda tanıklık ettiğinden daha fazla değişime, daha fazla dinamizme

2. Cobbing 2011.

tanıklık etmektedir. Bu sürecin büyük bölümünü tasvir etmek için çok defa "Batılılaşma" terimi kullanılmaktadır ve her zaman da "Batılı hayat ve düşünce tarzını bilinçli bir şekilde benimsemek" anlamında değil. Gitgide onun yerini daha muğlak "küreselleşme" terimi almaya yüz tutmaktadır. Hiçbiri uygun değildir: Artık tanıklık ettiğimiz belki de iyisi mi "sentezlenme" diye tasvir edilmelidir. Hâlâ "uygarlık" diye adlandırmaktan hoşlandığımızın bütün doruk noktaları sentezle, yani apayrı bir kültürel birim meydana getirmek üzere birçok başka kültüre ait ögeleri bir araya getirmekle nitelenir.

Alışılagelmiş kültürel gruplandırmalarımız –Avrupa, Asya, vs.– belki kolay tarafından "birbirine bağlılık dereceleri" diye tanımlanabilir veya bir yer, bölge veya grup bitişiktekini mütemadiyen bahis konusu etmeden ne kadar anlaşılabilir diye belirtilebilir. Örneğin insan Fransa'nın tarihini mütemadiyen, söz gelimi İtalya'nınkini veya bir miktar söz gelimi Litvanya'nınkini bahis konusu etmeden anlayamaz. Böylesi bağlantılar ille de coğrafi bakımdan bitişikliği gerektirmez: Örneğin Britanya'nın muhtemelen Avustralya'yla, söz gelimi Belçika'nınkinden daha fazla bağlantısı vardır. Bağlantılar dilden veya dinden veya politik birliklerden (imparatorluklar, bağımlı devletler, antlaşma devletleri, birlikler, AB, NATO, OAU [Afrika Birliği Örgütü], Arap Birliği, Mihver Devletleri, SSCB [Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği], İranşehr ["Aryan Ülkesi"], Katolik Birliği, Dârülharp, Delos Birliği) arkeolojik kayıtlardaki çanak çömlek yığınına veya mezar eşyasına veya tunç broşlara (Çan-Beaker kültürü, Tunç Çağı, Afanasiyevo kültürü, Uruk-Cemdet Nasr dönemi vesaire) kadar uzanan herhangi bir şey olabilir. İlkçağda "en fazla birbirine bağlılık alanı" Yakındoğu'ydu. Burası Orta Asya'dan Mısır'a, bununla birlikte aynı zamanda Ege ve Yunanistan'a kadar uzanıyordu; bizzat antik Yunanistan'ın en fazla doğusundaki topraklarla, esasen Ön Asya'yla ama daha uzaktan Anadolu'nun iç kısmıyla Yakındoğu'nun yanı sıra Pers Ülkesi ve Mısır'la bağlantısı vardı. Bir kültürel kavram olarak "Avrupa'nın" hiçbir anlamı yoktu.

Bunun ardından Akdeniz elbette Roma'da –ama aynı zamanda Kartaca, Aleksandreia [İskenderiye], Antiokheia ve sonunda Konstantinopolis'te– merkezlenmiş bir birim haline gelmişti. Bu merkezler arasındaki bağlantılar, söz gelimi Roma ve İskandinavya arasındakilerden daha fazla gelişmişti. Daha sonra sadece Doğu Avrupa'nın tamamıyla kalmayıp Kuzey Avrupa'nın büyük bölümünü (hâlâ pagan Baltık ve İskandinavya'yı) ve bunun yanı sıra Güney Avrupa'nın önemli kısımlarını (Müslüman İspanya ve Sicilya'yı) dışlayan bir "Hıristiyan Latin Âlemi" ortaya çıkmıştı. Kendi çağımız farklı bağlantıların doğu-

şuna tanıklık etmişti: Bazılarını sıralarsak, bir Britanya İmparatorluğu, (Atlantik'le ilgisi bulunmayan bir ülkeyi içeren) bir Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı, bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, bir Avrupa Birliği. En son ad verileni dışında hiçbiri "Avrupalı" değildir. Söz konusu "birbirine bağlılık derecelerinin" çoğu mütemadiyen bir yerine oturmamışlık, bir yavaş değişim ve ağır ağır gerçekleşen bir kaynaşma, düzgün sınırlar (ve kesinlikle Samuel Huntington'un *Medeniyetler Çatışması* adlı eserindeki "tokuşan fay hatları") olmaksızın hatırı sayılır bir çakışma halindedir.

Böylesi "birbirine bağlılık dereceleri" herhangi bir şekilde ölçülebilir veya tanımlanabilir mi? Arkeolojik kültürleri açıklığa kavuşturmak için belirli ölçülebilir verileri kullanarak benzerlik yaratmak arkeolojide epeyi standart bir uygulamadır. Kullanılan veriler çanak çömlek tiplerinden tunç broşlara veya defin usullerine kadar herhangi bir şey olabilir. Bir matematikçinin elinden de toplumların dillerini veya politik kurumlarını veya dinlerini kullanarak farklı kültürler arasındaki böylesi birbirine bağlılık derecelerini nicelemeye katkıda bulunabilecek benzer matematiksel modeller bina etmek gelebilir ama ihtimal vermem.

Bunun doğuracağı sonuç gerçekten bundan ibaret midir? Elbette doğuracağı sonuç çok eksiktir ama bu aynı zamanda bir hayli şey ifade eder. Kolayca dile getirilen kültürel engellerimiz tam da bu anlama gelir: Engeller, yani kültüre engeller, tarihsel gerçekliğe engeller. Engeller en azından bulanıktır, en fazla da namevcuttur.

Her şekliyle Avrupa uygarlığının ileri derecede hayranıyım. Ama hayranlık duyduğum çoğu kimsenin gördüğü dar, dışlayıcı Avrupa'nınki değildir: Bir şekilde "kalanından" farklı ve ayrı bir Avrupa'dır.[3] Bu sadece "kalanın" bir parçası olmakla kalmayıp, eskiden beri ha bire –ve hâlâ– kalıba vurulan, şekillendirilen ve Avrupa'nın sınırlarının ötesindeki onun kadar büyük başka kültürlerin ve uygarlıkların etkilediği, daha geniş ve daha zengin bir Avrupa'dır. Örneğin Yunan ve Romen uygarlıklarının –çok farklı yönlerden– ileri derecede hayranıyım ama Mısır, Yakındoğu ve Pers Ülkesi uygarlıklarının içselleştirildiği, onların şekillendirdiği ve sonunda onların değiştirdiği Yunan ve Romen uygarlıklarının, yoksa onları dar bir bakış açısıyla münhasıran Avrupalı eserleri addedilen görünümlerinin değil. Bütün diğer bölgeler de o kadarına –ya o kadar azına ya da o kadar çoğuna– sahiptir. Ancak hiçbiri münhasır değildi, Avrupa'ysa zerre kadar değil; Avrupa'nın en fazla hayranlık duyduğum

3. Niall Ferguson'un son derece yetersiz *Uygarlık: Batı ve Ötekiler* adıyla yayınlanmış eserinde ima edildiği gibi.

yönleri harici irtibatları ve [maruz kaldığı] etkiler kadar dahilî enerjileri ve yaratıcılığıdır.

Kısa bir süre önce bir dost kitaplarımdan ikisinin Londra'daki önde gelen bir kitabevinde raflara hatalı bir şekilde dizildiğini fark ettiğini aktardı: Roma üzerine kitabım Ortadoğu bölümünde, Türkler üzerine kitabımsa Roma bölümündeymiş. Bu konuda uygun bir şekilde kitapçının dikkati çekilmiş, o da bunun üzerine yerlerini değiştirmişti. Ancak Roma hakkındaki kitabım *Rome in the East* ["Doğudaki Roma"], Türkler hakkındakiyse bu dizinin *Roma'nın Sultanları* adlı bir önceki cildiydi. Aslında bu kitapları zaten tam da böylesi sınırları bulanıklaştırmak için yazmıştım. Gerçi kitapçı bir ihtimal inceliği fark etmemişti. Kitapçı bir bakıma kazara da olsa başta doğru yapmıştı: Her iki kitabın yanı sıra bunun ve bu dizideki diğerlerinin amacı, böylesi sınırları bulanıklaştırmaktır: Doğu, Batı, Roma, Ortadoğu, Avrupa, Asya, bunların hepsi yanlış kullanıldıklarında aydınlatmaktan çok karartan yapay kavramlardır.

Kısa Ek Okuma Kılavuzu ve Kaynakça

1. Bölüm: Stepler, Göçebeler ve Engeller
   Amitai ve Biran 2005; Barfield 1989; Christian 2008; Cribb 1991; Golden 2011; Grousset 1970; Khazanov 1985; Lattimore 1940; Sinor 1990; Waldron 1990.
2. Bölüm: Avrasya ve Hint-Avrupa
   Anthony 2010; Baumer 2012; Gryaznov 1969; Kohl 2007; Kuzmina 2008; Mallory 1989; Renfrew 1987.
3. Bölüm: Steplerde Tarih ve Mit
   Ascherson 1995; Baumer 2012; Blok 1996; Gimbutas 2001; Gryaznov 1969; Harmatta 1994; Rolle 1989.
4. Bölüm: Steplerin Sanatı
   Bunker ve diğerleri 1970; Gray 1986; Jacobson 1995; Jettmar 1967; Meyer 2013; Megaw 1989; Norman 1997.
5. Bölüm: İpek Teli
   Ball 1998; Boulnois 1966; Raschke 1978; Whitfield ve Sims-Williams 2004; Wood 2003.
6. Bölüm: Tanrıların Alacakaranlığı
   Heather 2009; Kelly 2008; Kennedy 2002; Kim 2013; Maenchen-Helfen 1973; Thompson 1996; Ward-Perkins 2005.
7. Bölüm: Stepler ve Avrupa'nın Ulus Devletleri
   Heather 2009; Lunde ve Stone 2012; Obolensky 1971; Runciman 1930.
8. Bölüm: Steplerin Atlantis'i
   Golden, Ben-Shammai ve Róna-Tas 2007; Koestler 1976; Schimmelpennink van der Oye 2010.
9. Bölüm: Cehennem Zebanileri
   Amitai ve Biran 2005; Chambers 1988; Kennedy 2002; Morgan 2007; Ostrowski 1998.
10. Bölüm: Altın Ordalar
    Figes 2002; Hosking 2001; Khodarkovsky 2002; Ostrowski 1998; Schimmelpennink van der Oye 2010.

1. Yekaterinburg'un batısındaki Ural "Dağları"

2. Urallar'da Avrupa ve Asya arasındaki "sınırı" imleyen anıt

3. Elista ve Rostov arasındaki yöresel step otlakları

4. Steplerdeki otlaklar yerini esasen tahıl ve diğer ekinlere bırakmıştır.

5. Steplerin yeni serveti: Alabuga ile Samara arasındaki steplerde yer alan at başı pompaları

6. Moldova steplerinin kara toprağı [çernozem]

7. Bulgar'da Volga Nehri

8. Saratov'da Volga Nehri

9. Altay Dağları'nda yer alan Tuva Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Kızıl'daki kaynağının yakınlarında Yenisey Nehri

10. Krasnoyarsk'ta Yenisey Nehri

11. Altay Dağları

12. Güney Sibirya'nın Sayan Dağları

13. Ordos steplerinde yer alan Qingshuihe'deki Çin Seddi

14. Ming devri Çin Seddi'nin Kansu'da yer alan Jiayuguan'daki sonu;
arka planda Qilian -önceden Richthofen- Dağları bulunmaktadır.

15. Sincan'da yer alan Kızılkaya'daki Han hanedanı gözcü kulesi

16. Yumen Kapısı'ndaki bir işaret kulesinin dibindeki Han hanedanı yakıtı

17. Urallar'da yer alan Şulkan Daş mağarasındaki
Üst Paleolitik Çağ'dan kalma mamut resimleri

18. Kişinyov Ulusal Müzesi'ndeki hayli kendine has Cucuteni-Tripolye seramikleri

19. Pişmiş topraktan Tripolye kadın heykelciği

20. Abakan'da yer alan Hakasya Ulusal Müzesi'ndeki Afanasiyevo kabı

21. Abakan'da yer alan Hakasya Ulusal Müzesi'ndeki Okunev heykeli

22. Minusinsk Müzesi'ndeki Okunev heykeli

23. Maykop'ta yer alan Adıge Ulusal Müzesi'ndeki Maykop hazinesi

24. Ankara'da yer alan Anadolu Uygarlıkları Müzesi'ndeki Alacahöyük menşeli Hatti "kraliyet alemi"

25. Karadeniz kıyısındaki Gelencik'te bulunan Tunç Çağı mezar kalıntıları

26. Arkaim sitindeki müzede yer alan Arkaim yerleşmesi maketi

27. Sibirya'da Altay Dağları'nda yer alan Kalbaktaş'taki hayvanlar ve hayali bir mahlukla birlikte resmedilen bir İskit avcısının petroglifi

28. İskit av sahnesi: Kırgızistan'daki Issık Kul Gölü yakınlarındaki Çulpan-Ata petroglifleri

29. Bir İskit'in yüzü: Altay Dağları'ndaki Çoya geyikli taşı

30. Bir İskit'in yüzü: Moldova'da yer alan Kişinyov Ulusal Müzesi'ndeki insan biçimli İskit mezar taşı

31. Altay Dağları'ndaki modern ahşap totem

32. St. Petersburg'daki Rusya Müzesi'nde sergilenen
Leonid Pozen tarafından yapılmış bir İskit atlısının tunç heykeli (1889-1890)

33. Minusinsk Müzesi'ndeki Karasuk bıçakları. Hayvan stili topuzlara dikkat ediniz.

34. St. Petersburg'da yer alan Ermitaj Müzesi'ndeki Pazırık menşeli bir hasır kalkan

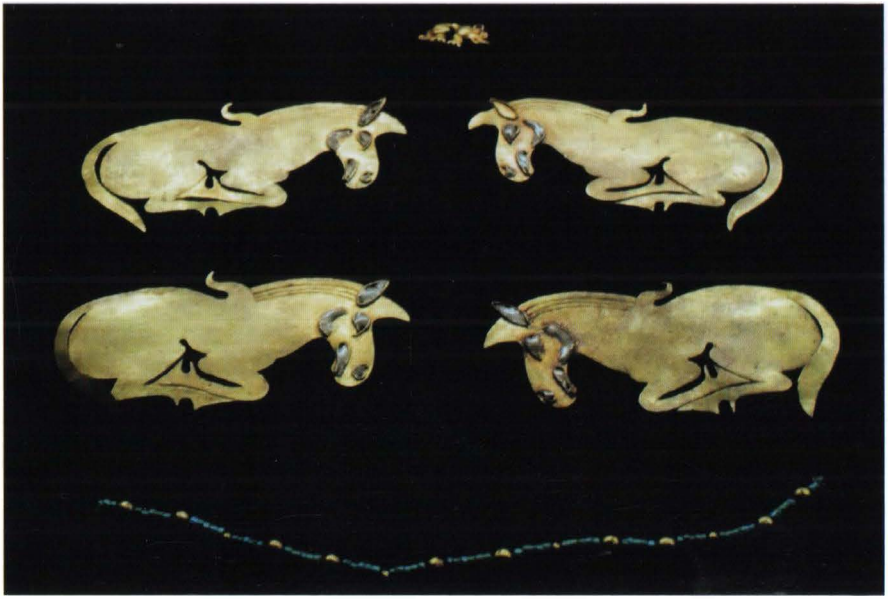
35. Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 1 kurganı menşeli tunç kedigil figürü

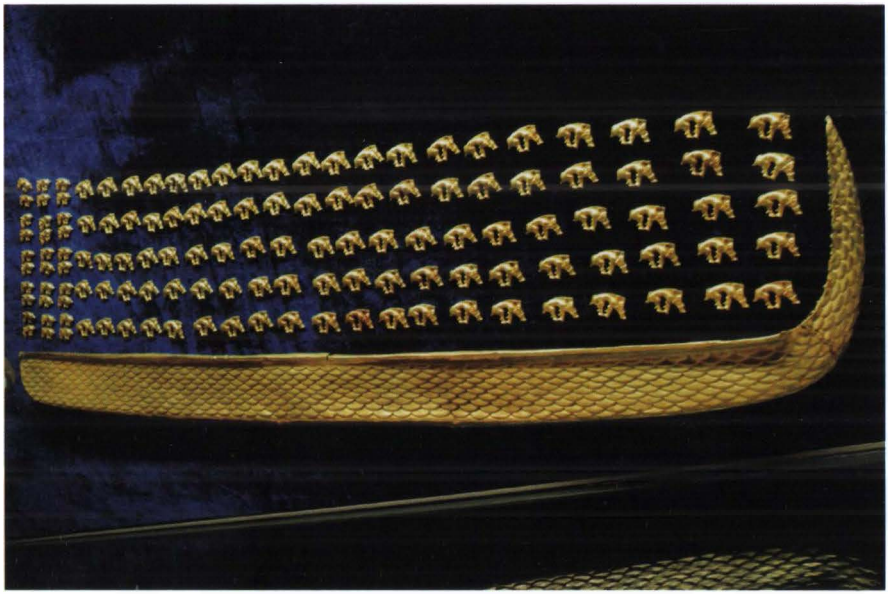
36. Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 1 kurganı menşeli kemik kartallar

37. Tuva'da kazılmış Arzan 2 kurganı

38. Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 2 kurganı menşeli altın atlar

39. Kızıl'da yer alan Tuva Ulusal Müzesi'ndeki Arzan 2 kurganı menşeli altın *goritos* süsü

40. Hakasya'daki kazılmış Barsuçiy Log kurganı

41. Hakasya'da yer alan Barsuçiy Log ve Salbık çevresindeki kır manzarasına nokta nokta yayılan kazılmamış kurganlar

42. Hakasya'da yer alan Kazanovka Arkeolojik Koruma Alanı'ndaki kazılmamış kurganlar

43. Kazılmış devasa Salbık Kurganı. Modern adaklara dikkat ediniz.

44. Altay Dağları'nın yükseklerindeki, en muhteşem donmuş türbe keşiflerinin mahalli kazılmış Pazırık kurganları

45. Pazırık'taki kurganlardan kütükten defin odası kırıntılarının hâlâ kazılmış kalıntıları çevrelemekte olanı

46. St. Petersburg'da yer alan Ermitaj Müzesi'ndeki Pazırık donmuş türbeleri menşeli çatallı boynuzları bulunan at maskesi

47. St. Petersburg'da yer alan Ermitaj Müzesi'ndeki Pazırık donmuş türbeleri menşeli keçe ve süslü ahşap at koşumu. Keçe [eyer] üzerindeki hayvan süslemelerine dikkat ediniz.

48. Gorno-Altaysk şehrinde yer alan
Altay Ulusal Müzesi'nde Pazırık savaş arabasının canlandırımı

49. Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Arkeoloji Enstitüsü'ndeki Altay Dağları'nda bulunan donmuş Ukok türbesi menşeli "Buz Prensesi" denilen [kadın şamanın] canlandırımı

50. Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Arkeoloji Enstitüsü'ndeki kedigil şekilli deri süs

51. Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Arkeoloji Enstitüsü'ndeki Ukok menşeli tunç geyik

52. Akademgorodok [araştırma merkezinde] yer alan Ukok menşeli süslü ahşap at koşumu

53. "Bosporos Duvarı": Kırım'daki Yunan ve İskit krallıkları arasındaki sınırı imleyen hudut boyu engeli

54. Türkiye'nin doğusunda yer alan ortaçağ Ermeni kalıntılarını [içeren] Ani'deki "İpek Yolu" diye işaretlenen yol

55. İran'da yer alan Persepolis [harabelerindeki] bir İskit delegasyonu (merkezi duvar resmi)

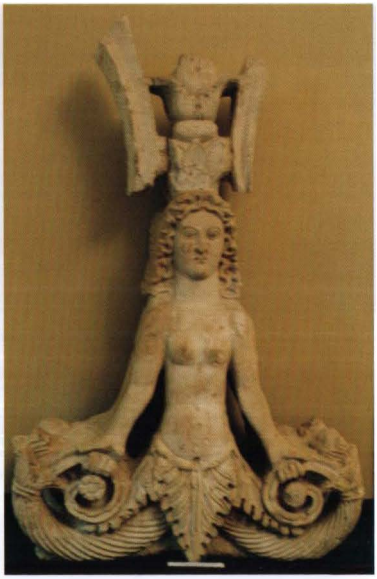
56. Amazonların modern tasviri: Çeboksari şehrinde yer alan Ulusal Çuvaşiya Müzesi'ndeki tunç heykel

57. Amazonların antik tasviri: Berlin'de yer alan *Das Pergamonmuseum* [Pergamon Müzesi] adlı müzedeki Helenistik mermer heykel

58. Propaganda [malzemesi] olarak Amazonlar: Volgograd şehrinde yer alan Stalingrad zafer anıtı

59. Kırım'da yer alan Kerç Müzesi'ndeki Pantikapaion menşeli İskit yılan tanrıçası

60. Kırgızistan'da yer alan Çulpan-Ata Müzesi'ndeki Issık Kul menşeli altın İskit kemer tokası ve plakası

61. Çin'de yer alan Xi'an Müzesi'ndeki hayvan sitilinde altından hayali mahluk

62. Kelermes menşeli altın panter, muhtemelen bir kalkan süsü. Krasnodar Müzesi'ndeki kopyası (aslı Ermitaj Müzesi'ndedir).

63. Krasnodar Müzesi'ndeki hayvan stilinde geyikleri resmeden altın plaka

64. Azak Müzesi'ndeki tunçtan bir İskit alemi

65. Avrupa'dan Çin'e kadar İskit katmanlarında bulunmuş tipik tunç kazanların Novoçerkask Müzesi'ndeki örneği

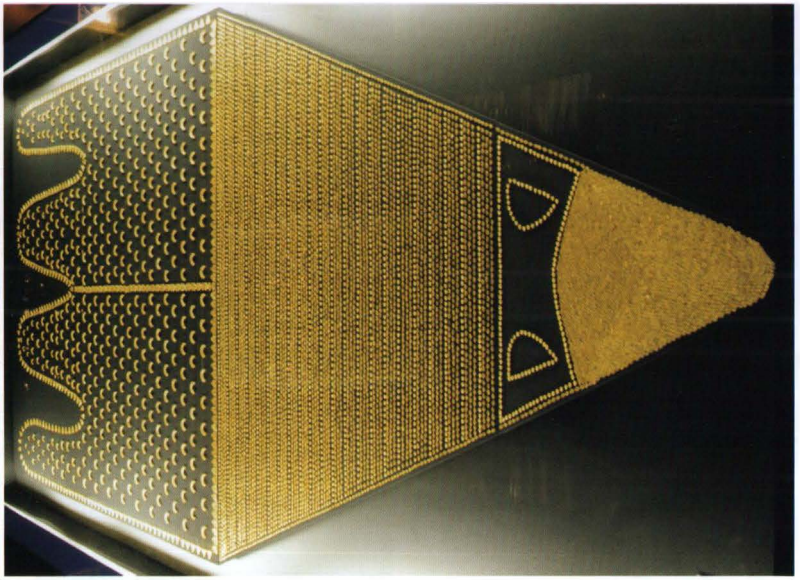
66. Gorno-Altaysk şehrinde yer alan Altay Ulusal Müzesi'ndeki Ukok menşeli tunçtan İskit bıçakları

67. Krasnodar Müzesi'nde yer alan Karadeniz kıyısındaki Gorkipaya [veya Gorgippia, bugün Anapa] menşeli altından İskit kılıç kabzası

68. Kırım'da yer alan Yevpatoria Müzesi'ndeki İskit savaşçıları heykelleri. Sağdaki figür üzerindeki tipik İskit kısa kılıcına veya [onun kını] *akinakes*'ine dikkat ediniz.

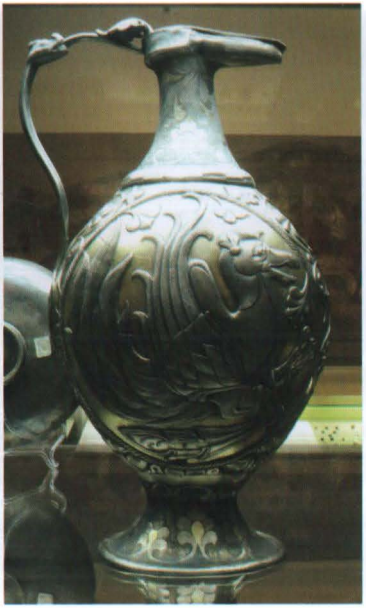
69. Azak Müzesi'nde yer alan Azak hazinesinin parçası bir pelerine işlenmiş altın pullar

70. Steplerin uzun ömürlülüğü: Moldova'da yer alan Kişinyov Müzesi'ndeki bir modern *goritos*

71. Urallar'da yer alan Filippovka bölgesi menşeli altın kaplama ahşap Sarmat alemi. Bu aralar Ufa Müzesi'ndedir.

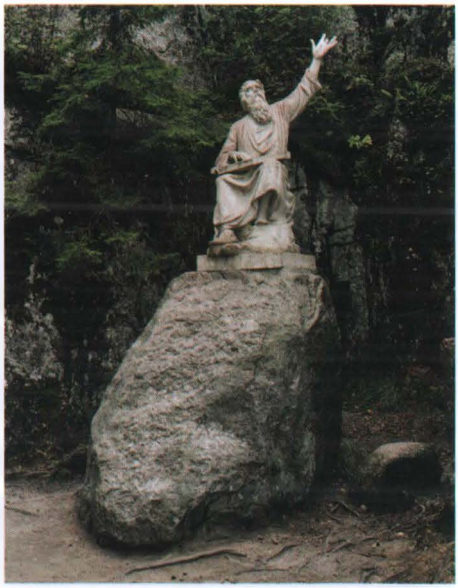
72. Kuzey Rusya ormanlarında bulunan gümüşten Sasani ibriği. Bu aralar Ermitaj Müzesi'ndedir.

73. Kuzeydoğu İran'daki Gürgân Büyük Duvarı (© Eberhard Sauer)

74. Beyaz Deniz'de yer alan Bolşoy Zayatski
[Büyük Tavşan] Adası'ndaki tarihöncesinden kalma Fin-Ugor labirenti

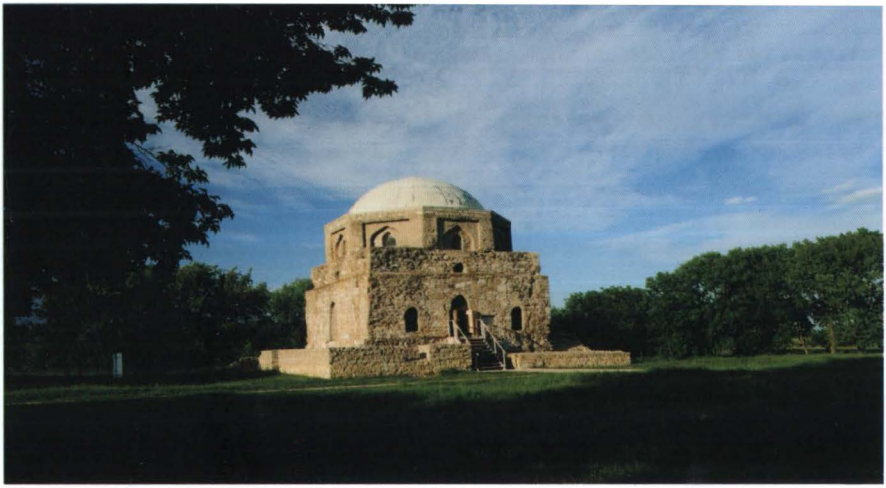
75. Karelya'da yer alan Viborg şehrinin dışında "Monrepos" Parkı'nda bulunan *Kalevala* adlı destanın yaratıcı-kahramanı Väinämöinen'in heykeli

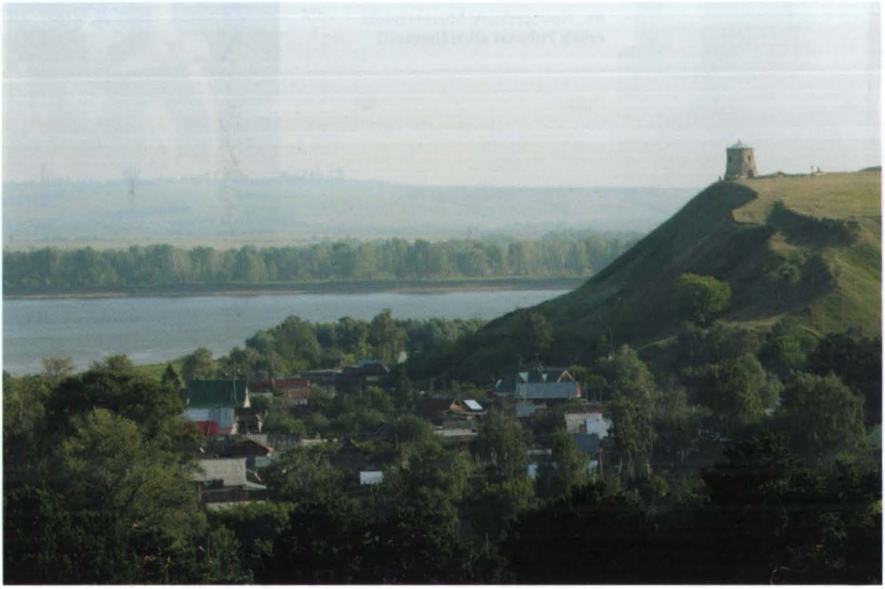
76. Tataristan'da yer alan Biler şehrindeki Cuma Camii'nin kazılmış kalıntıları

77. Bulgar'daki türbe ve minare

78. Bulgar'daki yerel olarak bir "hükûmet konağı" diye bilinen muhtemel türbe

79. Alabuga şehrinde Kama Nehri'ne nazır bir Bulgar medresesinin köşe kulesi

80. Proto-Macarlar mı? Başkırt Cumhuriyeti'nin başkenti Ufa'da ulusal kıyafetler içindeki Başkırtlar

81. Novoçerkask Müzesi'ndeki erkek Polovtsi atlısı [heykeli]

82. Azak Kalesi'ndeki kadın Polovtsi atlısı [heykeli]

83. Eski Hazar başkenti Sarkel sitinin 1950'lerde yaratılan ve artık sitin büyük bölümünü kaplayan uçsuz bucaksız yapay iç denize nazır kısmı

84. Hermonassa Müzesi'ndeki Hazar Yahudilerinin mezar taşları

85. Hermonassa menşeli Hazar savaşçısı rölyefi

86. Kırım'da yer alan Yevpatoriya şehrindeki bir Kereit [muhtemelen "toplantı evi" anlamına gelen İbranice *bet ha-kneset* kelimesinden türeyen] *kenassa* binası veya sinagogu

87. Cengiz Han'ın İç Moğolistan'da yer alan Ordos Stepleri'ndeki sözde türbesi

88. İç Moğolistan'da yer alan, Moğollar tarafından yok edilen
Tangut başkenti, harap Khara-Khoto şehri

89. Kubilay Han'ın İç Moğolistan'da yer alan başkenti Shangdu

90. Volga'nın bir koluna nazır eski Altın Orda başkenti Saray, bugünkü Selitrennoye

91. Moğollar tarafından zapt edilmeden kalan yegâne Rus şehri Novgorod'un surları

92. Moldova'da yer alan eski Orheiul-Vechi şehrindeki on dördüncü yüzyıldan kalma hamam, Altın Orda'nın muhtemelen en batıdaki mimari kalıntıları

93. Kazan'da Ruslar tarafından inşa edilmiş,
yeni yirmi birinci yüzyıl camisinin ağır bastığı kremlin

94. Astrahan şehrindeki Pers kervansarayı

95. Bahçesaray'daki Kırım Tatarlarının sarayı

96. Yermak'ın Çar Korkunç İvan'a ganimet sunan elçileri
(Yekaterinburg Müzesi'ndeki resim)

97. Ukrayna'da Dinyester Nehri'nin ağzına nazır Belgorod-Dnestrovski veya Akkerman hisarı, Avrupa'nın doğudaki bataklıklarını koruyan zincir hisarlardan biri

98. Ukrayna'da daha akış yukarı Dinyester Nehri'ne nazır Hotin Hisarı, sınır hisarlarından biri daha

99. Galiçya'daki büyük Kamenets-Podolski hisarı

100. Volga kıyısında yer alan Reçnoye beldesindeki,
1812'de Napoléon karşısında kazanılan zaferi anmak için inşa edilen, Kalmuk Budist tapınağı

101. Kalmuk Cumhuriyeti'nin başkenti Elista şehrindeki başlıca Budist tapınağı

102. Elista şehrinin dışındaki bir Budist manastırı

103. Günümüzde Dalay Lama'nın Elista şehrindeki tasvirleri Buda, Cengiz Han ve Lenin'inkilerle yarışır; uzakta Kalmuk stepleri yayılmaktadır

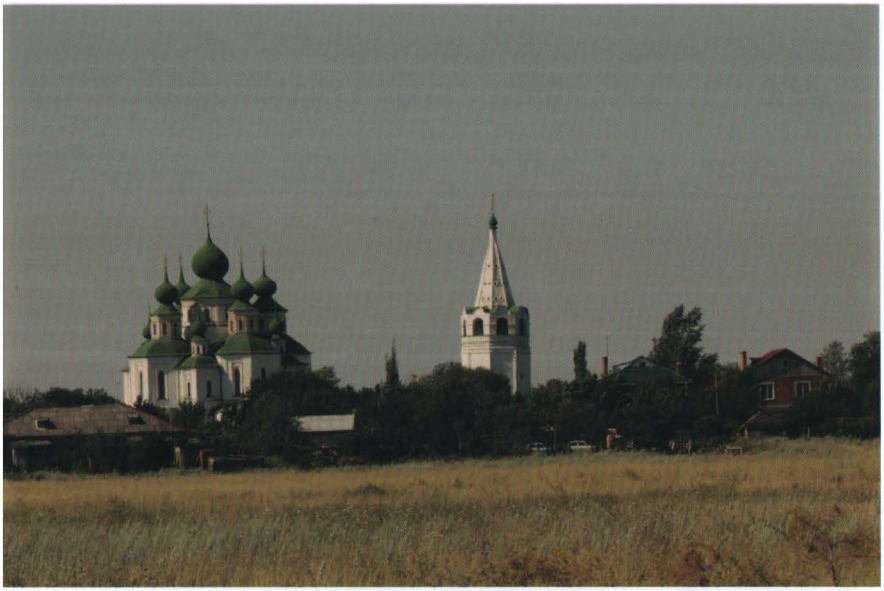
104. Elista şehrindeki merkezi Budist pagodasına naz
yarı Kalmuk ateist Lenin [heykeli]

105. Rus şarkiyatının merkezi Kazan Üniversitesi

106. Repin'in *Volga'nın Mavna Çekicileri* adlı eserinin
Volga kıyısında yer alan Shiryaevo köyündeki Repin Müze Evi'ndeki kopyası

107. Don Kazaklarının eski başkenti Çerkessk

108. Volga kıyısında yer alan Sarepta semtindeki Moravyalı kolonisi

109. Volga kıyısındaki Almanya:
Saratov şehrindeki eski Alman Belediye Binası [*Rathaus*]

110. Bir Avrupa halkı: Elista şehrinde ibadet eden, dinlenen ve oynayan Moğollar

Kaynakça

Abazov, Rafis 2008, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*. New York

Allen, W. E. D. (Der.) 1970, *Russian Embassies to the Georgian Kings 1589-1605*. 2 Cilt. Cambridge

Al-Muqaddasī, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions* (*Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*), Çev. B. A. Collins, Reading, 1994 [Türkçesi: Mukaddesi, *İslam Coğrafyası* (*Ahsenü't-Takasim*), Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2015].

Amitai, Reuven ve Biran, Michal 2005, *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*. Leiden

Ammianus Marcellinus, *History*, Cilt I: Kitaplar 14-19, Çev. J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1950 [Türkçesi: *Roma Tarihi*, Çev. Samet Özgüler, Historia, 2019].

Andrews, Peter Alford 1999, *Felt Tents and Pavilions. The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage*. 2 Cilt. Londra

Anthony, David W. 1995, "Nazi and eco-feminist prehistories: ideology and empiricism in Indo-European archaeology", Kohl ve Fawcett 2005 içinde: 82-96

Anthony, David W. 2009, "The Sintashta Genesis: The Roles of Climate Change, Warfare, and Long-Distance Trade", Hanks ve Linduff 2009 içinde: 47-73

Anthony, David W. 2010, *The Horse, the Wheel, and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton

Applebaum, Anne 1994, *Between East and West. Across the Borderlands of Europe*. New York

Aruz, Joan ve diğerleri (Der.) 2000, *The Golden Deer of Eurasia. Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes*. New York

Ascherson, Neal 1995, *Black Sea. The Birthplace of Civilisation and Barbarism*. Londra [Türkçesi: Neal Ascherson, *Karadeniz*, Çev. Kudret Emiroğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001]

Asimov, A. S. ve Bosworth, C. E. (Der.) 1998, *History of civilizations in Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century*. Paris

Baldick, Julian 2000, *Animal and Shaman. Ancient Religions of Central Asia*. Londra [Türkçesi: Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, Çev. Nevin Şahin, Hil Yayınları, 2016]

Ball, Warwick 1997, "Kandahar, the Saka and India", Allchin, Raymond ve Alchin, Bridget (Der.) *South Asian Archaeology, 1995. Proceedings of the*

13th International Conference of the European Association of South Asian Archaeologists. Cambridge: Cilt 1, 439-50

Ball, Warwick 1998, "Following the Mythical Road". *Geographical Magazine* 70, 3: 18-23

Ball, Warwick 2000, *Rome in the East. The Transformation of an Empire*. Londra

Barber, Elizabeth Wayland 1999, *The Mummies of Ürümchi. Did Europeans Migrate to China 4,000 Years Ago?* Londra

Barfield, Thomas J. 1989, *The Perilous Frontier. Nomad Empires and China 221 BC to AD 1757*. Cambridge (Massachusetts)

Barford, P. M. 2001, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. Londra

Barthold, W. 1977, *Turkestan Down to the Mongol Invasions*. Londra [Türkçesi: V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Durusun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, 1990]

Baumer, Christoph 2012, *The History of Central Asia. Volume One. The Age of the Steppe Warriors*. Londra

Beckwith, Christopher I. 1987, *The Tibetan Empire in Central Asia*. Princeton [Türkçesi: Christopher I. Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi Ortaçağda Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler Arasındaki Büyük Güç Olma Mücadelesinin Tarihi*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, 2020]

Beckwith, Christopher I. 2011, *Empires of the Silk Road. A History of Central Asia from the Bronze Age to the Present*. Princeton [Türkçesi: Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ, 2011]

Bede, *Ecclesiastical History of England*, Çev. A. M. Sellar, George Bell and Sons, 1907. Londra

Bedrik, A. I. ve diğerleri 2002, *Heritage of the Don from museum collections of the Rostov Province*. Rostov-na-Donu

Bespali, E. ve diğerleri 1996, *Treasures of the Warrior Tombs*. Glasgow

Biran, Michal 2005, "True to Their Ways: Why the Qara Khitai Did Not Convert to Islam", Amitai ve Biran 2005 içinde: 175-200

Biran, Michal 2005, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History. Between China and the Islamic World*. Cambridge

Bivar, A. D. H. 1983, "The History of Eastern Iran", Yarshater (Der.) *The Cambridge History of Iran*. Cilt 3 (1): 181-231

Blok, Josine H. 1996, *The Early Amazons. Modern and Ancient Perspectives on a Persistent Myth*. Leiden

Boardman, John 1994, *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*. Londra

Boardman, John 2010, *The Relief Plaques of Eastern Eurasia and China. The 'Ordos Bronzes', Peter the Great's Treasure, and their kin*. Oxford

Bobrick, Benson 1992, *East of the Sun. The Conquest and Settlement of Siberia*. Londra

Bolton, J. D. P. 1962, *Aristeus of Proconnesus*. Oxford

Bonora, Gian Luca, Pianciola, Niccolò ve Sartori, Paolo 2009 (Der.), *Kazakhstan. Religions and Society in the History of Central Eurasia*. Torino

Bosley, Keith 1989, *Introduction to and translation of The Kalevala*. Oxford

Bosworth, C. Edmund 2012, *Eastward Ho! Diplomats, Travellers and Interpreters of the Middle East and Beyond 1600-1940*. Londra

Boulnois L. 1966, *The Silk Road*, Allen & Unwin. Londra

Bowlt, John E., Lobanov-Rostovsky, Nina ve Nikita ve Shaumyan, Olga 2012, *Masterpieces of Russian Stage Design 1880-1930*. 2 Cilt. Londra

Bowlt, John E., Misler, Nicoletta ve Petrova, Evgenia (Der.) 2013, *The Russian Avant-garde. Siberia and the East*. Milano

Boxer, C. R. 1969, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*. Londra

Braudel, Fernand 1987, *Grammaire de Civilisations*. Paris [Türkçesi: Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 2000]

Braund, David (Der.) 2005, *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC-first century AD)*. Exeter

Bregel, Yuri 2003, *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden

Brent, Peter 1976, *The Mongol Empire*. Londra

Browning, Iain 1979, *Palmyra*. Londra

Bryce, Trevor 1998, *The Kingdom of the Hittites*. Oxford

Budge, E. A. Wallis 1928, *The Monks of Kublai Khan, Emperor of China: Medieval Travels from China Through Central Asia to Persia and Beyond*. Londra (David Morgan'ın önsözüyle 2014'teki yeni baskısı)

Bunker, Emma C., Chatwin, Bruce ve Farkas, Ann R. 1970, *Animal Style Art from East to West*. New York

Buryakov, Y. F., Baipakov, K. M., Tashbaeva, Kh ve Yakubov, Y. 1999, *The Cities and Routes of the Great Silk Road*. International Institute for Central Asian Studies, Taşkent

Çağatay, Ergun ve Kuban, Doğan, 2006, *The Turkic Speaking Peoples. 2,000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans*. Münih, Berlin, Londra, New York [Türkçesi: Ergun Çağatay ve Doğan Kuban, *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlar'a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Tetragon, 2008]

Chaichian, Mohammad A. 2013, *Empires and Walls. Globalization, Migration, and Colonial Domination*. Leiden

Chambers, James 1988, *The Devil's Horsemen. The Mongol Invasion of Europe*. Londra

Christian, David 2008, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Volume I. Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*. Oxford

Chuganov, Konstantin ve diğerleri 2001, "The Golden Grave from Arzhan", *Minerva* 13(1): 39–42

Cobbing, Felicity 2011, *Out of Arabia* adlı kitabın eleştirisi. *Palestine Exploration Quarterly* 143, 2: 157-9

Cribb, R. 1991, *Nomads in Archaeology*. Cambridge

Crow, J. G. 1995, "The Long Walls of Thrace", Mango, C. ve Dagron, G., *Constantinople and its Hinterland*. Aldershot: 100-124.

Cunliffe, Barry 2008, *Europe Between the Oceans. 9000 BC-AD 1000*. New Haven

Curtis, John 2000, *Ancient Persia*. Londra

Darwin, John 2007, *After Tamerlane. The Rise and Fall of Global Empires, 1400-2000*. Londra

Davies, Norman 1996, *Europe. A History*. Londra [Türkçesi: Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, Çev. Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, Burcu Çığman, İmge Kitabevi, 2011]

Davies, Norman 2007, *Europe East and West*. Londra

Davies, Norman 2011, *Vanished Kingdoms. The History of Half-Forgotten Europe*. Londra

Davis-Kimball, J., Bashilov, B. ve Yablonsky, L. (Der.) 1995, *Nomads of the Eurasian Steppe in the Early Iron Age*. Berkeley

Davis-Kimball, Jeannine ve diğerleri (Der.) 2000, *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements. Eurasian Bronze and Iron Age*. Oxford

de Busbecq, Ogier Ghislen 2001, *Turkish Letters*. Londra [Ogier Ghislain De Busbecq, *Türk Mektupları*, Çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019]

de Hartog, Leo 1989, *Genghis Khan. Conqueror of the World*. Londra [Leo De Hartog, *Cengiz Han Dünyanın Fatihi*, Çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi, 2003]

Delmar Morgan, E. ve Coote, C. H. (Der.) 2009, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and Other Englishmen*. 2 Cilt. Cambridge

Devine, T. M. 2011, *To the Ends of the Earth. Scotland's Global Diaspora, 1750 -2010*. Londra

di Cosmo, Nicola 2002, *Ancient China and its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge

Dreyer, Caren 2008, "Russian Archaeological Explorations in Chinese Turkestan on the Turn of the 19th Century", *Indo-Asiatische Zeitschrift* 12: 62-71

Eremin, Leonid 2007, *Along the path of mountain goats. Kazanovka. The archaeological excursions the Khakas National museum-reserve*. Krasnoyarsk

Fagan, Garrett G. (Der.) 2006, *Archaeological Fantasies: How Pseudo-archaeology Misrepresents the Past and Misleads the Public*. Londra ve New York

Faroqhi, Suraiya 2004, *The Ottoman Empire and the World Around it*. Londra [Türkçesi: Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktay, Alfa Yayınları, 2017]

Fernández-Armesto, Felipe 2000, *Civilizations*. Londra

Figes, Orlando 2002, *Natasha's Dance. A Cultural History of Russia*. Londra [Türkçesi: Orlando Figes, *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*, Çev. Figen Dereli, İnkılâp Kitabevi, 2009]

Findley, Carter Vaughn 2005, *The Turks in World History*. Oxford [Türkçesi: Carter Vaughn Findley, *Dünya Tarihinde Türkler: Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın İçlerine*, Çev. Ayşen Anadol, Alfa Yayınları, 2019]

Fitzhugh, William W., Rossabi, Morris ve Honeychurch, William (Der.), 2009, *Genghis Khan and the Mongol Empire*. Houston

Frye, Richard N. 1984, *The History of Ancient Iran*. Münih

Gawlikowski, M. 1994, "Palmyra as a trading centre" *Iraq* 56: 1-26.

Geary, Patrick 2002, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton [Türkçesi: Patrick J. Geary, *Uluslar Miti ve Avrupa Kimliği*, Çev. Çağdaş Sümer, Yazılama Yayınevi, 2017]

Ghirshman, R. 1979, *Tombe princière de Ziwiyé et le début de l'art animalier scythe*. Paris

Gibbon, Edward 1897-1900, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. 7 Cilt, Der. J. B. Bury. Londra [Türkçesi: *Edward Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 8 Cilt, Çev. Asım Baltacıgil, Meral Harzem, Burcu Okay, İndie Kitap, 2021]

Gimbutas, Marija 1971, *The Slavs*. Londra

Gimbutas, Marija 2001, *The Living Goddesses*. Berkeley

Golden, Peter B. 1990, "The Peoples of the Russian Forest Belt". Sinor (Der.) 1990 içinde: 229-255

Golden, Peter B. 2011, *Central Asia in World History*. Oxford [Türkçesi: Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, 2018]

Golden, Peter B., "The peoples of the south Russian steppes" Sinor (Der.) 1990 içinde: 256-284

Golden, Peter B., Ben-Shammai, Haggai ve Róna-Tas, András (Der.) 2007, *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden

Gray, Camilla 1986, *The Russian Experiment in Art 1863-1922*. Londra

Greenhalgh, Paul 2000, "Alternative Histories", Greenhalgh (Der.) *Art Nouveau*. London: 36-53

Grenet, F. ve Sims-Williams, N. 1987, "The Historical Context of the Soghdian Ancient Letters", Transitional Periods in Iranian History. *Studia Iranica* 5: 101-22

Grousset, René 1970, *The Empire of the Steppes: a History of Central Asia*. New Brunswick [Türkçeleri: René Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. Prof. Dr. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu, 2015; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila - Cengiz Han - Timur*, Çev. Dr. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, 2019]

Gryaznov, Mikhail 1969, *The Ancient Civilization of South Siberia*. Cenevre ve Londra

Gumilev, Lev 1987, *Searches for an Imaginary Kingdom. The Legend of the Kingdom of Prester John*. Cambridge (Moskova 1970) [Türkçesi: Lev Nikolayeviç Gumilöv, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2002]

Hale, John 1993, *The Civilization of Europe in the Renaissance*. Londra

Halecki, Oscar 1952, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*. New York

Hanks, Bryan K. ve Linduff, Katheryn M. (Der.) 2009, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia. Monuments, Metals, and Mobility*. Cambridge

Harmatta, János (Der.) 1994, *History of civilizations in Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Paris

Haywood, A. J. 2010, *Siberia. A Cultural History*. Oxford

Heather, Peter 2009, *Empires and Barbarians. Migration, Development and the Birth of Europe*. Londra

Hedin, Sven 1928, *The Silk Road*. Londra [Türkçesi, Sven Hedin, *İpek Yolu*, Çev. Ahmet Arpad, Milliyet Yayınları, 1974]

Herodotos, *Tarih*, Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, 2007.

Herodian, *History of the Empire*, Çev. C. R. Whittaker, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1969.

Hoddinott, R. F. 1986, "From the Chalcolithic to the Early Bronze Age in West and North Pontic Lands", *Anadolu Araştırmaları. Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung*. İstanbul: 117-128

Hosking, Geoffrey 2001, *Russia and the Russians from Earliest Times to 2001*. Londra [Türkçesi: Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, Çev. Kezban Acar, İletişim yayınları, 2015]

Howard-Johnston 2010, *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*. Oxford

Hupchick, Dennis P. ve Cox, Harold E. 2001, *The Palgrave Historical Atlas of Eastern Europe*. New York

İbn Rüsteh, *el-A'laku'n-Nefise Dünya Coğrafyası*, Çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İnalcık, Halil 2006, *Turkey and Europe in History*. İstanbul

Isidore of Charax 1914, *Parthian Stations*. Çev. W. H. Schoff. Philadelphia.

Jacobs, Michael 1985, *The Good and Simple Life. Artist Colonies in Europe and America*. Londra

Jacobson, Esther 1995, *The Art of the Scythians. The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenistic World*. Leiden

Jettmar, Karl 1967, *Art of the Steppes. The Eurasian Animal Style*. Londra

Juliano, Annette L. ve Lerner, Judith A. 2001, *Monks and Merchants. Silk Road Treasures from Northwest China. Gansu and Ningxia, 4th-7th Century*. New York

Katsuhiko, Oga ve Gupta, Sumil 2000, "The Far East, Southeast and South Asia: Indo-Pacific Beads from Yayoi Tombs as Indicators of Early Maritime Exchange". *South Asian Studies* 16: 73-88.

Kelly, Christopher 2008, Attila the Hun. *Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire*. Londra [Türkçesi: Christopher Kelly, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü*, Çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, 2016]

Kennedy, Hugh 2002, *Mongols, Huns and Vikings*. London

Kessler, Adam T. (Der.) 2009, *Empires Beyond the Great Wall. The Heritage of Genghis Khan*. Los Angeles

Khazanov, Anatoly 1985, *Nomads and the Outside World*. Cambridge [Türkçesi: Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, 2015]

Khodarkovsky, Michael 2002, *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*. Bloomington

Kim, Hyun Jin 2013, *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge [Türkçesi: Hyun Jin Kim, *Hunlar*, Çev. Hakan Herdem, Gumbel Yayınları, 2020]

King, Charles 2004, *The Black Sea. A History*. Oxford [Türkçesi: Charles King, *Karadeniz*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 2015]

Knobloch, Edgar 2007, *Russia and Asia. Nomadic and Oriental Traditions in Russian History*. Hong Kong

Koestler, Arthur 1976, *The Thirteenth Tribe. The Khazar Empire and its Heritage*. Londra [Türkçesi: Arthur Koestler, *On Üçüncü Kabile Orta Asya'nın Yahudi Türkleri – Hazarlar*, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Alfa Yayınları, 2015]

Kohl, Philip L. ve Fawcett, Clare (Der.) 2005, *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge

Kohl, Philip L. 2007, *The Making of Bronze Age Eurasia*. Cambridge

Kohl, Philip L. 2009, "The Maikop Singularity. The Unequal Accumulation of Wealth on the Bronze Age Eurasian Steppe?" Hanks ve Linduff 2009 içinde: 91-103

Komroff, Manuel (Der.) 1928, *Contemporaries of Marco Polo*. London

Korolkova, E. F. 2006, *Vlastiteli Stepei*. St. Petersburg

Koryakova, Ludmila ve Epimakhov, Andrej 2007, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge

Kuzmina, E. E. 2008, *The Prehistory of the Silk Road*. Philadelphia

Kydyev, V. E. ve diğerleri 1998, *Ancient Altai Barrows (Kurgans)*. Gorno-Altaysk

Lactantius, 2003, *Divine Institutes*. Önsöz ve notlarıyla birlikte çevirenler Anthony Bowen ve Peter Garnsey. Liverpool

Lamb, Harold 1928, *Genghis Khan. The Emperor of all Men*. Londra [Türkçesi: Harold Albert Lamb, Cengiz Han, Çev. Ali Naci, Kaknüz Yayınları, 2007; Harold Albert Lamb, Moğol Kurdu Cengiz Han, Çev. A. Gökçe Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2019]

Lambrick, H. T. 1973, *Sind Before the Muslim Conquest*. Haydarâbad

Lattimore, Owen 1940, *Inner Asian Frontiers of China*. New York

Leontiev, I. V., Kapelko, V. F. ve Esin, Y. I. 2006, *Izvayaniya i Steli Okunevskoi Kulturi*. Abakan

Leslie, D. D. ve Gardener, K. H. J. 1982, "Chinese Knowledge of Western Asia During the Han", *T'oung Pao* 68: 255-308.

Lewis, Archibald R. 1998, *Nomads and Crusaders. A.D. 1000-1368*. Bloomington

Litvinsky, B. A. 1996, "The Hephthalite Empire" Litvinsky (Der.) 1996 içinde: 135-61

Litvinsky, B. A. (Der.) 1996, *History of civilizations in Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*. Paris

Liu, Xinru 1988: *Ancient India and Ancient China*. Delhi

Liu, Xinru 1998, *Silk and Religion. An Exploration of Material Life and the Thought of People, AD 600-1200*. Delhi

Lönnrot, Elias 1989, *The Kalevala*. Oxford [Türkçesi: Elias Lönnrot, *Kalevala Fin Destanı*, Çev. Lâle Obuz, Muammer Obuz, Balkanoğlu Matbaacılık, 1965]

Lovell, Julia 2006, *The Great Wall. China Against the World 1000 BC-AD 2000*. Londra [Türkçesi: Julia Lovell, *Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 Yıl*, Çev. Yasin Kara, NTV Yayınları, 2008]

Lughod, Janet L. 1989, *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350*. Oxford [Türkçesi: Janet L. Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, Çev. Cansen Mavituna, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020]

Lunde, Paul ve Stone, Caroline (çeviri ve önsöz) 2012, *Ibn Fadlān and the Land of Darkness. Arab Travellers in the Far North*. Londra

Maenchen-Helfen, Otto 1973, *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*. Berkeley

Mallory, J. 1998, "Afterword" Sarianidi, Viktor 1998 içinde. Atina

Mallory, J. P. ve Adams, D. Q. 2006, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford

Mallory, J. P. ve Mair, Victor H. 2000, *The Tarim Mummies. Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*. Londra

Mallory, J. P. 1989, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. Londra [Türkçesi: J. P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde Dil, Arkeoloji ve Mit*, Çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi, 2002]

Marshall, R. 1993, *Storm from the East. From Genghis Khan to Khubilai Khan*. Londra

Martyanov, Aleksandr 2012, *Archaeological past of the Solovetsky Islands*. Arhangelsk

Megaw, Ruth ve Vincent 1989, *Celtic Art. From its beginnings to the Book of Kells*. Londra

Melyukova, A. I. 1990, "The Scythians and Sarmatians", Sinor (Der.) 1990 içinde: 97-117

Meyer, Caspar 2013, *Greco-Scythian Art and the Birth of Eurasia. From Classical Antiquity to Russian Modernity*. Oxford

Miller, J. Innes 1969, *The Spice Trade of the Roman Empire 29 BC to AD 641*. Oxford.

Minorsky, V., Barthold, V. V. ve Bosworth, C. E. (Der.) 1970, *Hudud al-'Alam. 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.* Londra

Morgan, David 2007, *The Mongols*. Oxford

Muhesen, Sultan (Der.) 1996, *Palmyra and the Silk Road, Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 42. Şam

Narain, A. K. 1990, "Indo-Europeans in Inner Asia", Sinor (Der.) 1990 içinde: 151-176

Naumov, Igor V. 2006, *The History of Siberia*. Londra

Nedashkovsky, L. F. 2004, *Ukek. The Golden Horde city and its periphery*. Oxford

Neverov, Oleg ve Piotrovsky, Mikhail 1997, *The Hermitage. Essays on the History of the Collection*. St. Petersburg

Norman, Geraldine 1997, *The Hermitage. The Biography of a Great Museum*. Londra

Norris, Harry 2009, *Islam in the Baltic. Europe's Early Muslim Community*. Londra

O'Shea, Stephen 2006, *Sea of Faith. Islam and Christianity in the Medieval Mediterranean World*. Londra [Türkçesi: Stephen O'Shea, *İnanç Denizi Ortaçağ Akdenizinde İslam ve Hıristiyanlık*, Çev. Egemen Demircioğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011]

Obolensky, Dimitri 1971, *The Byzantine Empire. Eastern Europe 500-1453*. Londra

Okladnikov, A. P. 1990, "Inner Asia at the dawn of History", Sinor (Der.) 1990 içinde: 41-98

Ostrowski, Donald 1998, *Muscovy and the Mongols. Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304 - 1589*. Cambridge

Pares, Bernard 1955, *A History of Russia*. Londra

Peacock, A. C. S. 2010, *Early Seljūq History. A new interpretation*. Londra [Türkçesi: A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu, Yeni Bir Yorum*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016]

Periplus of the Erythraean Sea. Çev. L. Casson, Princeton 1989. Ayrıca Çev. G. W. B. Huntingford, Londra 1980 ve Çev. W. H. Schoff, New York 1912

Peterson, D. L., Popova, L. M. ve Smith, A. T. (Der.) 2006, *Beyond the Steppe and the Sown. Proceedings of the 2002 University of Chicago on Eurasian Archaeology*. Leiden

Phillips, E. D. 1965, *The Royal Hordes. Nomad Peoples of the Steppes*. Londra

Piggott, Stuart 1992, *Wagon, Chariot and Carriage. Symbol and Status in the History of Transport*. Londra

Piotrovsky, B. B. ve diğerleri 1978, *Frozen Tombs. The Culture and Art of the Ancient Tribes of Siberia*. Londra

Piotrovsky, Boris, Galanina, Liudmila ve Grach, Nonna 1987, *Scythian Art*. Leningrad

Piotrovsky, Mikhail 1993 (Der.), *Lost Empire of the Silk Road. Buddhist Art from Khara Khoto (X-XIIIth century)*. Milano

Pirenne, Henri 1927, *Mohammed and Charlemagne*. New York [Türkçesi: Henri Pirenne, *Hazreti Muhammed ve Şarlman*, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, 2012]

Ponomarenko, Elena ve Dyck, Ian 2007, *Ancient Nomads of the Eurasian and North American Grasslands*. Samara

Ptolemy 2000, *Geography*. Açımlayıp çevirenler J. Lennart Berggren ve Alexander Jones. Princeton

Rachimzyanov, Bulat 2009, *Kasimovskoe Khanstvo (1445-1552 gg.). Ocherki istorii*. Kazan

Rajaram, Navaratna S. 1993, *Aryan Invasion of India. The Myth and the Truth*. Delhi

Raschke, M. G. 1978, "New Studies in Roman Commerce with the East", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 9, 2: 604-1378.

Raverty, H. G. 1881, *Tabakat-i Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia*. Kalküta

Reeder, Ellen D. (Der.) 1999, *Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine*. New York

Renfrew, Colin 1987, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. Londra

Rietbergen, Peter 2006, *Europe. A Cultural History*. Londra

Roberts, J. M. 1996, *A History of Europe*. Londra [Türkçesi: J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, 2010]

Rolle, Renate 1989, *The World of the Scythian*. Berkeley

Rossabi, Morris 1992, *Voyager from Xanadu. Rabban Sauma and the first Journey from China to the West*. Tokyo [Türkçesi: Morris Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı – Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, Çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008]

Rostovtzeff, Michael 1928, *Greeks and Scythians in South Russia*. Oxford

Roxburghe, David J., 2005 *Turks. A Journey of a Thousand Years, 600-1600*. Londra

Sâid el-Endelüsî (İbn Said el-Endelusi), *Tabakatü'l Ümem Milletlerin Bilim Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Sarianidi, Victor 1985, *Bactrian Gold from the Excavations of the Tillya-tepe Necropolis in Northern Afghanistan*. Leningrad

Sarianidi, Viktor 1998 *Margiana and Protozoroastrianism*. Atina

Sauer, Eberhard 2003, *The Archaeology of Religious Hatred in the Roman and Early Medieval World*. Stroud

Sauer, Eberhard ve diğerleri 2013, *Persia's Imperial Power in Late Antiquity. The Great Wall of Gorgān and Frontier Landscapes of Sasanian Iran*. Oxford

Saunders, J. J. 1971, *The History of the Mongol Conquests*. Philadelphia

Schafer, Edward H. 1963, *The Golden Peaches of Samarkand*. Berkeley

Schimmelpennink van der Oye, David 2010, *Russian Orientalism. Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*. New Haven

Scott, John 1973, *Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel*. Bloomington

Sinor, Denis (Der.) 1990, *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge [Türkçesi: Denis Sinor (Der.), *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, 2000]

Sinor, Denis, "The Hun period" Sinor (Der.) 1990 içinde: 177-205

Solovyov, S. L. (ed.) 2007, *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosporus 7th-1st Centuries BC. Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia*. Oxford

Spuler, Berthold 1969, *The Mongol Period*. Leiden

Stein, M. Aurel 1904, *Sand-Buried Ruins of Khotan*. Londra

Stein, M. Aurel 1921, *Serindia*. Oxford

Süleymanova, Güzel Valeeva 2006, "Tatar Art and Culture at the Crossroad of Civilization" Çağatay, Ergun ve Kuban, Doğan 2006 içinde: 214-31

Sulimirski, T. 1985, "The Scyths", Gershevitch, Ilya (Der.) *Cambridge History of Iran*: 149-99

Szádeczky-Kardoss, Samuel 1990, "The Avars". Sinor (Der.) 1990 içinde: 207-228

Talbot Rice, David (Der.) 1965, *The Dark Ages. The Making of European Civilization*. Londra

Talbot Rice, Tamara 1967, *The Scythians*. Londra

Taylor, A. J. P. 1948, *The Habsburg Monarchy*. Londra

Teissier, Beatrice 2011, *Russian Frontiers. Eighteenth-century British travellers in the Caspian, Caucasus and Central Asia*. Oxford

Thompson, E. A. 1996, *The Huns*. Oxford

Todd, Malcolm 2001, *Migrants and Invaders. The Movement of Peoples in the Ancient World*. Stroud

Torday, Laszlo 1997, *Mounted Archers. The Beginnings of Central Asian History*. Durham

Tsetskhladze, Gocha R. (Der.) 1996, *New Studies on the Black Sea Littoral*. Oxford

Tsetskhladze, Gocha R. (Der.) 1998, *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*. Stuttgart

Tsetskhladze, Gocha R. (Der.) 2001, *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*. Leiden

Tuplin, C. J. (Der.) 2004, *Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology*. Leiden

Ustinova, Y. 2002, "Lycanthropy in Sarmatian Warrior Societies: The Kobyakovo Torque". *Ancient East and West* Cilt 1, Sayı 1: 102-123. Leiden

Vincent, I. V. 1953, *The Sacred Oasis. Londra*

Vogelsang, Willem 1992, *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire. The Eastern Iranian Evidence*. Leiden

Vogelsang, Willem 2002, *The Afghans*. Oxford

Waldron, Arthur 1990, *The Great Wall of China. From History to Myth*. Cambridge

Ward-Perkins, Bryan 2005, *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford

Waugh Daniel C. 2010. "Richthofen's 'Silk Roads': Toward the Archaeology of a Concept", ilk yayın: *The Silk Road* 5/1 (2007): 1-10, gözden geçirilmiş çevrimiçi nüshası: http://faculty.washington.edu/dwaugh/publications/waughrichthofen2010.pdf

Warner, Marina 1985, *Monuments and Maidens. The Allegory of the Female Form*. Londra

West, M. L. 2007, *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford

Wheatcroft, Andrew 1995, *The Habsburgs. Embodying Empire*. Londra

Whitehouse, D. 1989, "Begram Reconsidered" *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 22: 151-157.

Whitfield, Susan ve Sims-Williams, Ursula (Der.) 2004, *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Londra

Witzel, Michael 2006, "Rama's realm: Indocentric rewritings of early South Asian archaeology and History". Fagan, Garrett G. (Der.) 2006 içinde: 203-32

Wood, Frances 2003, *The Silk Road. Two Thousand Years in the Heart of Asia*. Londra

Wood, Frances 1998, *Did Marco Polo go to China?* Londra

Yü, Ying-Shih 1990, "The Hsiung-nu". Sinor (Der.) 1990 içinde: 118-150

Yunisova, A. B. ve diğerleri 2007, *Muzei Arkheologii i Etnografii*. Ufa

Zasetskaya, I. P. ve diğerleri 2008, *Sokrovishcha Sarmatov. Katalog Vistavki*. St. Petersburg

Dizin

Abaka 238, 239
Abakan 103, 104
Abbasiler 190, 207, 211
Abramtsevo Kolonisi 120, 121, 122
Adıge Özerk Cumhuriyeti 45
Adrianopolis [Edirne] 159
Aetius 160, 162
Afanasiyevo kültürü 44, 60, 63, 65, 72
Afganistan 79
Ahamenişler 77, 83
Ahmatova, Anna 204, 260, 261
Akhilleus 91
Akhunlar. *Bkz.* Eftalitler
akinakes 109
Akkerman 253
akupunktur 255
Alacahöyük 53
Alacahöyük'teki "kraliyet alemleri" 53
Alanlar 38, 94, 95, 96, 162, 168, 183, 230, 231
Aleksandr II, *Imperator* 114
Aleksandr Nevski 237
alemler 110
Alexander IV, Papa 237
Altay Dağları 101, 105
Altay dili 149, 151, 186
altın 99-101
altın, kaynakları 101
altın, kutsal niteliği 100
altın, varak 100
"Altın Adam", Issık 108
Altın Orda 200-201, 212, 237, 238, 239, 240, 244, 258
Amazonlar 38, 51, 70, 89-93
Amazonlar, adı 90
Amazonlar, İskit kadınları 89
Amazonlar, popüler kültür ve sinemada 93
Ammianus Marcellinus 126, 152, 153
Amur Nehri 27
Anadolu 64
Anastasios Surları 169
André de Longjumeau 229
Andronovo kültürü 42, 47, 50, 72
Antoninus Duvarı 165
Aorslar 94
Applebaum, Anne 26
Aquileia 163
araba, dört tekerlekli ahşap 75
Aramice 61-62
Arhangelsk 27-28
Âri terimi 65
Arkaim 47, 60
Arnold, Matthew 79
Art Nouveau 112
Artamonov, Mikhail 117, 203, 205, 213

Arts and Crafts [Güzel Sanatlar ve El Sanatları] Hareketi 112, 121
Arzan [Arjan] 1 kurganı 73, 98-99, 105, 106-107
Arzan [Arjan] 1 kurganı, soylu defini 105
Arzan 2 kurganı 74, 106-110
Arzan 2 kurganı, soylu defini 106
Aspelin, I. R. 180
Astrahan 213, 233, 241, 247, 248, 250, 252-253, 257
Astrahan Hanlığı 241
Asurahiddina, Kral 77
Asya hakkındaki geleneksel görüş 267
Aşkenazi Yahudileri 214
Aşkenaziler 81, 82, 154
at 50, 107
at, biniciliği 32
at, Prjevalski atı 32
Ateas, Kral 87
Attila 149, 153, 156, 159, 161-165, 170
Attila, Verdi'nin operası 163
Aurelianum. *Bkz.* Orléans
avant-garde 121
"Avar kağanı" 188-189
Avarlar 19, 32, 38, 96, 111, 164, 172, 182-186, 196, 201, 221
Avarlar, dilleri 186
Avarlar, "neo-İskit" sanatları 111
avcılık 37
avcı-toplayıcı toplumlar 28, 40
Avesta 48
Avrupa'ya "giriş" 19
Ayn Calut Muharebesi 237
Ayuke 255
Ayvazovski, İvan 114
Ayyürek 91
Azak Denizi 85
Azerbaycan 20-21, 77

B
Babür 158
Babürlüler. *Bkz.* Mughallar
Bağdat 189-190, 207
Bahtiyariler 29
Baktra-Margu Arkeolojik Kompleksi 42, 44
Balasagun 222
"Balkanlı-Ukraynalı proto-uygarlığı" 43
Ban Chao, General 130
"barbar" kabileler 157
"barbarın" bakış açısı 34
Bartatua, Kral 77
Bartold, Vasili 115
barut 139-140
Başkırdistan 197
Başkırt toprakları 194-195
Başkırtlar 222-223, 260-261
Batı Liao hanedanı 222
Batı Türk konfederasyonu 207
"batılılaşma" 267-268
Batu 231, 235, 237, 239-240, 244, 247
Bayan 183-184
Baybars, Sultan 238-239
Baydar 232
Baykal Gölü 154
Bede 164
Bedevi kabileleri 29
Begram [Peşaver] camı 135
Begram 136
Béla IV 229

Belaya Vezha ["beyaz hisar"]. *Bkz.* Sarkel
Belgorod-Dnestrovski 19
Belh 224
Bellerophontes 90
Belskoye 82-83
Bender 19
Benedictus XII, Papa 96
Benois, Alexandre 121
Berezan 84
Berke 237, 238
Berlin, Isaiah 219
Besarabya 192
Beyaz Rusya 249
Bibi Hanım Camii 92
Biler 189
binici kaftanı 186
Bisütun rölyefi 108
Bizanslılar 199-200
Bleda 161
Blok, Aleksandr 121-122
Bodø 211
Boğdan. *Bkz.* Moldavya
Bohémond VI, Antiokheia Prensi 236, 237
Bolşevikler 260
Boris Godunov, Çar 260
Boris, Han 192
Borodin, Alexander 201
Bosporos 20
Bosporos Krallığı 85, 103
Boulnois, L. 125
Buda 232-233
Budist manastırları 134, 174-175,
Budist, Budizm 79, 138, 140, 158, 222, 245, 255
Budizmin "yedi hazinesi" 134
Bug Nehri 88
Buhara 139, 225
Bulan, Kağan 208, 209
Bulgar [şehir] 189
Bulgarlar 19, 39, 164, 172, 185, 186-191, 196, 207, 231, 245
Bulgarlar, dilleri 193
Bulgarlar, imparatorluğun meydana gelişi 191-193
Bulgarlar, Tuna Havzası Bulgar Hanlığı 191
Bulgarlar, unvanları 192
Bulgarlar, Volga Bulgarları 187
Burgonlar 160-161
Buryatlar 255
Busbecq, Ogier Ghislain de 95
"Buz Prensesi" 75, 108
Buzul Çağı 41
Büyük İskender (Makedonyalı İskender) 91, 226
Büyük Kyros 83-84
Büyük Petro 254, 255, 260, 263
Büyük Petro, koleksiyonu 105, 106-110, 113
Büyük Yekaterina, Çariçe 20, 113, 117, 263

C-Ç
cam 135
Cassiodorus 162-163
Castrén, Matthias 180
Catalauni Ovası Muharebesi 162-163
Cava 134
Cebe 230
Celâleddin 248
Cengiz Han 170, 221, 223, 224, 226-230, 260, 266
Cengiz Han, askeri başarısı 225
Cengiz Han, yeniden icat edilmesi 230

Cenova kolonileri 249
Ceyhun Hazinesi 109
Chabum 88
Charlemange. *Bkz.* Şarlman
Chernoles [Kara Orman] (Proto-Slav) kültürünün kalesi 43
Chertomlyk 107, 109
Chertomlyk kurganı 100
Chifeng 221
Chih-Chih 155
Childeric, Kral 111, 173
Christian, David 171
Chrysaphios 162
Clemens IV 238
Coa vestis 137
Coleridge, Samuel Taylor 240
Cosmo, Nicolo Di 144
Csoma, Sándor 198
Cuci Ulusu veya Kıpçak Hanlığı 244
Cucuteni-Tripolye kültürü 41-42
Cunliffe, Barry 58, 63
Cûzcânî 226, 227, 228
Cücenler. *Bkz.* Juan-Juanlar
Cürcenler 221-222
Cüveynî 226, 231
Çağatay Han 233
Çağatay Hanlığı 91
"Çar" Kurganı [Kral Tümülüsü] 103
Çatalhöyük 58
Çehov, Anton 25
Çekler 39
Çerkezler 231-232
Çernigov 232
Çin Seddi 35, 36, 130, 155, 165, 223
Çin stili 104, 107-110
Çinliler 31
Çionitler 155, 172
Çungarya 254
Çuvaşlar 179, 187, 260-261

D
Dağıstan 168
Dalay Lama 255, 257
Dalverzin Tepe 108
Dareios I 87, 108
Daryal Boğazı [Geçidi] 168-169
Datong 221
David Alroy 210
Davies, Norman 176
Demidov, Nikita 113
Denisova Mağarası 145
Derbent 168
Deşt-i Kal 167
Devlet Giray, Han 252
Diaghilev, Sergey 121
dinarlar, altın 211
Dinyeper Nehri 27, 88
Dinyester Nehri 19, 27, 159, 253
dirhemler, gümüş 211
Dmanisi 40
Dmitri 245-246
Dmitrov 231
Dobruca 76, 88, 192
"domino etkisi" 33-34, 192
Don Nehri 20, 27, 85, 159
Donets Nehri 27
Dongsheng 229
Donner, Kai 180
dövmeler 108
Dunhuang 116, 133, 137

E
Edigey Mirza 246
Edirne. *Bkz.* Adrianopolis

Edward I 229, 239
Eftalitler 155, 157-159, 167, 172
el arabası 140
Elista 257
Elizabeth devri İngiltere'si 27
Elizavetovskoye 109
Elmas Sutra 140
Emeviler 207
"En Yüce Tanrı" (Theos Hypsistos) kültü 86
Epimakhov, Andrej 48-49
Erdel. *Bkz.* Transilvanya
Ermeniler 31
Ermitaj koleksiyonu 106, 113-114, 116, 117
"Eski Avrupa" 92
Estonlar 38-39, 178, 180
Esztergom 233
Eurovision Şarkı Yarışması 20-21
Eyyubiler, Mısır'daki 231-232

F
Fehérvári, Géza 198
Feminizm 90
Fergana 131
Ferguson, Niall 219-220
Filippovka 93, 110
Filistin Duvarı 165
Finler 38-39, 178-182
Fin-Ugorlar 38, 178, 187, 257
Firuz 158
Flecker, James E. 141
Franklar 196
Friedrich Barbarossa 173-174
Friedrich II 233
Frigya 82

G
Galiçya Kralı Danilo 237
Gan Ying 130
Gandhara 158, 172
Gandi 261
Garmirplur 82
Gaymanova Mogila [Kurganı] 107
Gazan Han 236-237
Gazneliler 39
Gelonos 83
Gepidler 162-163. 185
Germenler 152
"geyik taşları" 106, 107
Ghillebert de Lannoy 249
Gılzaîler 158
Gibbon, Edward 152, 156-157
Gilgilçay Surları 168
Gimbutas, Marija 51, 92
Giovanni da Montecorvino 229, 239
Giovanni da Pian del Carpini 235, 251
Giovanni dei Marignolli 96, 229
Giray hanedanı 247
Girit 253
giyim eşyası 107-108
Glagolitik alfabe 193
Gobi Çölü 115
Gobustan 103
Gog ve Magog [Yecüc ve Mecüc] 82
Gogol, Nikolay 120
Golden, Peter 171, 204, 216, 227
Golding, William 219
Golovin, Alexander 120
Gomer soyu 81-82
Goncharova, Natalia 122
Gordion 82

goritos [sadak] 106, 109
Gorny 49
Gotlar 95, 96, 159, 162, 172-173
göçebeler 29-33
göçebeler, "askerler" 36
göçebeler, beslenme düzenleri 37
göçebeler, kadınları 37
göçebeler, otlatıcı 29
göçebeler, tarım ürünleri 30
göçebeler, ticaret 30
göçebeler, toplumları 36
Gökte Oturan Aphrodite (Aphrodite Ourania) 86
Graves, Robert 125
Gregorius X 239
Gryaznov, Mikhail 105
Guishuang 62
Gumilëv, Lev 203, 261
Gürcistan 31, 200, 206, 230
Gürgân Büyük Duvarı 167-168
Güyük 227

H
Habsburglar 174
Hacı Toktamış Giray 247
Hadda 139
Hadrianus Duvarı 165
Hakasya 75, 98-99
Halaçlar (Halaciler) 158
Hallstatt kültürü 62
hançerler 109
Harezmşahlar 222, 223
Harkov 257
Harmatta, János 198
Harun Reşid 209
"hatlar" ile "sınırlar" 34-35
Hattiler 53-54
"hayvan stili" 101-106
"hayvan stili", Yunan etkisi 102
Hazar Denizi 27
Hazar Yahudiliği 189
Hazarlar 39, 87, 95, 154, 164-165, 172-173, 188, 189, 199, 259
Hazarlar, adı 205-206
Hazarlar, "Hazar boyunduruğu" 216
Hazarlar, kökenleri 205-208
Hazarlar, ticaret 211
Hazarlar, "Yahudi devleti" 208-210
Hazarlar, "Yahudi Haçlı Seferi" 210
Hazarlar, Yahudi imparatorluğu 203
Heather, Peter 157, 164, 171, 186
Hedin, Sven 115, 125
Henry III 238
Herakleios 206
Herakles 91
Herat 226
Hermonassa 214
Herodianus 20
Herodotos 20, 70, 71, 90, 93, 100, 107
Hetum, Kral 236
Hıristiyan Âlemi 268-269
Hıristiyanlık 140
Hıristiyanlık, Ortodoks 187
Hindistan 134
Hint-Avrupa dili 53-54
Hint-Avrupa dili, *centum* 58
Hint-Avrupa dili, *satem* 58
Hint-Avrupa halkı 32, 55-69
Hint-Avrupa halkı, anayurdu 58, 60-69

Hint-Avrupa halkı, dini 67-68
Hint-Avrupa halkı, kimliği 65
Hint-Avrupa halkı, mitolojisi 66-68
Hint-Avrupa halkı, şiiri 66
Hint-İran mabutları 54
Hint-İran toplulukları 66
Hint-İskit ülkesi 79, 80-81
Hippolyte 91
Hisday ibn Şaprut 212
Hititler 53-54, 58-69
Hiung-nular 35, 52, 93, 129, 138, 154, 155, 171, 182
Hiung-nular, Hunlar 62
Hiung-nular, kimlikleri 155
Hiung-nular, Kuzeyli 155
Hobsbawm, Eric 219
Holmogori 27-28
Homeros 90
Horluk 255
Hosking, Geoffrey 260
Hospitalier Şövalyeleri 232
Hotan 76, 80, 138
Hotan, Hetien (antik Yutian) 80
Hotin 19
Hou Han Shu ["Geç Han Kayıtları"] 130, 134
Hsien-pi 155, 172
Hu-Han-Ye 155
Humus 239
Huna'lar 155, 159
Hunlar 19, 32, 38-39, 95, 96, 129-130, 149, 153, 187-188, 201, 206, 221
Hunlar, Avrupa'daki 159-161
Hunlar, dilleri 151
Hunlar, fizyonomileri 152
Hunlar, mirasları 170-175
Huntington, Samuel 269
Hurriler 53
Hülegü 233, 236
Hürmüz III 158
Hürrem Sultan [Roxelane] 249
Hüsrev I Anuşirvan 158, 206
Hyun Jin Kim 163, 171, 201-202

I-İ
István I, Kral 196
İbn Fadlan 189, 213
İbn Rüste 95, 189, 196, 209
İbn Yakup 210-211
İbn-i Haldun 20
İbnü'l-Esir 225-226
İç Moğolistan 229
İgor Svyatoslaviç 201
İlhanlı İran'ı 228
İlhanlılar 236-239
İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu 114
İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti 115
İnalcık, Halil 249
inciler 127, 134
İnebahtı [Deniz Muharebesi] 252
ipek, Hindistan'da 138
ipek, İran'da 138
ipek, Roma İmparatorluğu'nda 138
"İpek Yolu Anlaşması" 143
İpek Yolu araştırmaları 144, 145
İpek Yolu, arkeolojik kanıtlar 135-137
İpek Yolu, Batılı edebî kaynaklar 126-129
İpek Yolu, Çinli edebî kaynaklar 129-133
İpek Yolu, deniz rotaları 133

İpek Yolu, düşüncelerin akımı 139
İpek Yolu, "güney rotası" 132
İpek Yolu, icatlar 140
İpek Yolu, lüks mallar 127
İpek Yolu, modern edebiyatta 125
İpek Yolu, politika 141-144
İpek Yolu, Romalılar 132
İpek Yolu, yeniden doğuşu 142
ipekböcekçiliği 137
İranî 38-39
İranlılar 31; ayrıca *bkz.* Persler
İrtiş Nehri 222
İrtiş-Tobol-Obi sistemi 27
İskit Neapolisi 88
İskit sanatı, başlıca ögeleri 106-112
İskit sanatı, Rusya'daki etkisi 119
İskitler 32, 38, 44, 52, 70-97, 188, 189, 265
İskitler, "antik Germen" sanatı 62
İskitler, at kurban etmeleri 76
İskitler, "hayvan stili" 71
İskitler, Doğu'daki krallıkları 77
İskitler, giyim tarzları 79
İskitler, Güney Rusya steplerindeki 82
İskitler, Karadeniz krallıkları 87-88
İskitler, Kırım 76-77
İskitler, kimlikleri 72
İskitler, kurganları 74-75
İskitler, *Sai* 80
İskitler, "soylu kurganları" 74
İskitler, Viking ve İskandinav sanatındaki ögeleri 111
İslam Giray III 253
İslamiyet 265
İsrail 20-21
İsveç 179
İtalya 163, 185
İtil 205, 212-213
İustinianos I [Jüstinyen] 183
İustinianos II 191, 207
İustinos II 183-184
İvan III 246
İvan IV "Korkunç" 250, 251
İvan IV "Korkunç", *Ulu Han* 251
İvano-Frankovsk 19
İvolga. *Bkz.* Nogolka

J
Jacobsen, Esther 99, 102
Jagiełło hanedanı 248
James, Simon 173, 266
Jan Sobieski, Kral 249
Jettmar, Karl 102
Jin 154-155
Jones, Sir William 55
Jordanes 194
Juan-Juanlar [Cücenler] 182
Jüstinyen. *Bkz.* İustinianos I

K
Kadan 232, 233
kadehler 107
Kafkas geçitleri 82
Kafkaslar 101
"Kafkasyalı Türkler" 54
"kağan", göçebe Türk unvanı 259
kağan veya hakan, step unvanı 95
kâğıt 139-140
kalay 48

Kalbaktaş 104
Kalevala 180-181
Kalevipoeg veya *Kalevide* 181
kalkanlar 109
Kalmuk Cumhuriyeti 257
Kalmuklar 223, 247, 254, 255, 263
Kalos Limen 88
Kama-Ural bölgesi 151
Kamenets-Podolski 19
Kamenskoye 83
"kan terleyen atlar" 131
Kandehar 79, 158
Kansu 62, 63
Kara Orman. *Bkz. Chernoles*
Karaçay-Balkar lehçesi 54
Karadeniz 102
Karahanlılar 222
Karahanlılar 39
Karahitaylar 222, 251
Karaimler (Kereitler) 31, 214-215, 223
Karasuk 109
Karasuk kültürü 72, 104-105
Karelya 179, 182
Kargaly 49-50
"Kasabalar Ülkesi" 46-47, 60, 101
Kasım Bey 252
Kasım Hanlığı 247
Kaşgar 80
Kaşkaylar 29
Katharosçuluk 265
Katoliklik 253
"Kavimler Göçü Devri" 111
kaya resimleri. *Bkz.* petroglifler
kayaklar 179
Kaydu Han 238-239
kazak. *Bkz.* Kazaklar
Kazakistan 48
Kazaklar 205-206, 249, 253, 254, 256
Kazaklar, Don Kazakları 253
Kazaklar, Zaporojye Kazakları 253
Kazan 188, 203, 246, 249-250, 252, 262
Kazanovka Arkeolojik Koruma Alanı 105
Kefe 249, 252
Kelermes 109
Kelly, Christopher 153
Keltlerin sanatı 111
Kerç 84, 113, 114, 196
Kereit Yahudiliği 87
Kerkinitis 88
Keşiş Yohannes 222, 235-239
Ketboğa 236, 237
Khara-Khoto 115-116, 241
Kharoshti 62
Khersonesos 84, 86, 88, 117-118, 207
Khodarkovsky, Michael 258, 260
kılıç, kısa İskit kılıcı 109
Kıpçak Hanlığı 201
Kıpçak lehçesi 215
Kıpçak Türkleri 191
Kıpçaklar. *Bkz.* Kumanlar
Kırgızlar 39, 45
Kırım 84, 87-88, 196, 214-215, 230, 248, 252, 260
Kırım Hanlığı 247, 252, 254
Kırım, surları 165
Kiev 230, 259
Kiev Knezliği 187, 199, 212, 258-259
Kiev, "Yılan Surları" 199

Kimmer Bosporos 20, 84
Kimmerikón 84-85
Kimmerler 38, 81-82
"Kirbet Kerak çanak çömleği" 53
Kiril alfabesi 193
Kitanlar (Qìdān) 156, 221, 222
Kizinka 45
Knobloch, Edgar 259
Koçi ["göçebe"] Peştular 29
Koestler, Arthur 214, 215
Kohl, Philip 31
Kolıma 231
Konstantinopolis 152-153, 159, 161
Konstantinos V 207
Konstantinos VII Porphyrogennetos 259
Kopet Dağları 167
Koryakova, Ludmila 48-49
Kosmas Indikopleustes 128
Kozlov, Pyotr 115-116
köleler 249
Kraków 232, 253
"Krallık Sarmatları" (veya Sauromatlar) 94
Krasnoyarsk 28
Krum 185, 192
Kuban stepleri 114
Kubilay Han 233, 238, 239
Kubrat. *Bkz.* Kurt
Kudüs 236
Kulikovo Muharebesi 246
Kul-Oba 103, 107, 108, 113
Kumanlar 19, 39, 200-201, 212, 230
Kumanlar/Kıpçaklar 244-245
Kunstkammer 113
Kura-Aras kültürleri 46
"Kura-Aras" veya "Erken Transkafkasya" kültürü 53
kurganlar 45, 98
kurganlar, içerikleri 99
Kurt [Kubrat] 188-189
Kurucu Davit, Kral 200
kurultay 230, 235, 251
Kushanlar 62, 130-131
Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu 197
Kuzey Wei hanedanı 172, 221
Kuzmina, E. E. 50
Kuznetsk Aladağlar 74
Kürdistan 77
küreselleşme 268
kürk ticareti 190
Kytaion 84-85

L
"labirentler", taş 179
Larionov, Mikhail 122
Lattimore, Owen 34, 35, 125, 144
Legnica Muharebesi 232
Lehler 39, 199-200
Lena-Aldan nehir sistemi 27
Lenin 256, 260
Leo I, Papa 163
Leon IV, İmparator 207-208
Leon VI, İmparator 192
Levitan, İsaak 120
Lezginler 214, 230
Liao hanedanı 221
Lidya 82
limes [tahkimat sistemleri] 34, 35, 165
Lipkalar 249
Litoi Kurganı 113
Litvanlar 39, 237

Livonya 250-251
Lombardlar 173, 185
Louis IX 218-219, 229, 238
Lönnrot, Elias 180
Lublin 232

M
Macar Keşiş Julian 229
Macaristan 186, 222-223, 232
Macaristan, dili 194
Macaristan, Onugorlar/Macarlar 195-196
Macaristan, teşkili 194-198
Macarlar 19, 39, 188, 192, 195-196, 199-200, 207
madeni eşya teknolojisi 52-53
Maës 128
Magnitogorsk 46
mağara resimleri, Şulkan Daş (Kapova) mağarasındaki 40-41
Mainz 210
Mallory, J. P. 68
Manas 181
Manas destanı 104
Mançular 36
Manicilik 140
Mannerheim, Carl Gustaf 115, 180
Mao-tun [Mete] 155
Marcus Aurelius Antoninus 94, 130
Margus [Pasarofça] Piskoposu 161-162
Mari 179
Marinos, Tyroslu 127, 128
Markianos 162, 163
Marko Polo 229, 240, 251
Marr, Nikolay 117
matbaa 139-140
Maues 81
Maximinus 162
Maykop 54
Maykop kültürü 41-42, 45, 53, 114
Medler 38
Melgunov Hazinesi 113
Melgunov, Baron 113
Melitopol 109
Memlûkler 39, 231-232, 237-238, 251
Mengli Giray 247, 249
mercan 134
Merkitler 222, 223
Merv 224, 225, 241
Mesûdî 128, 209
Mete. *Bkz.* Mao-tun
Metternich (Prens Klemens) 20
Metz 162
mıknatıslı pusula 140
Mısır'daki Kopt definleri 138
Midas II 82
midilli. *Bkz.* at
miğferler 109
Mihirakula 159
Miletos 84
Milinda-panha veya "Menandros'un [Milinda'nın] Soruları" 134
Ming hanedanı 228
Minsk 215
Minusinsk 104
Minusinsk havzası 44, 50, 63, 72
Mir iskusstva [Sanat Dünyası] hareketi 121, 122
Mir Zakah 81
Mir-Susne-Hum 50
Mirza Kâzım Bey [sonradan

Mirza Aleksandr Kazem-Bek] 261
Mitanni 54
Mithra 50
Mithradates 86, 88
mogila. *Bkz*. kurganlar
Moğol Yuan hanedanı 228
Moğolca 245
Moğolistan 105
Moğollar 19, 32, 38-39, 163, 178, 191, 192, 254, 258, 266
Moğollar, Avrupa'nın istilası 230-236
Moğollar, dilleri 223
Moğollar, sistemleri 259
Moğollara karşı Haçlı Seferi 237
Mohenco-daro 79
Moldavya 222-223, 249, 253
Moravya 196, 232
Moravyalılar 39
Mordvin 179
Morgan, David 22, 244
Morris, William 112, 121
Moskova 231
Moskova Hanlığı 246-250
Moskova Knezliği 250, 259
Moskova Knezliği, kadınların tecridi 251
Moskova, knezleri 245
Möngke 231, 235
Mucha, Alphonse 112
Mughallar [Babürlüler] 39
mücevherat 107-108
Müslüman kaynaklarında rotalar 128-129
Müslümanlar 263
Mykenai 54
Myrmékion 84-85

N
Naissus [Niš, Niş] 152-153
Napoléon 243, 256
Nasturi Hıristiyanlar 235
Naymanlar 31, 222, 223
nehirler 27-28
Nemrut Dağı 108
Neolitik Devrim 64
Nibelungenlied [Nibelungların Şarkısı] 161
Niccolò ve Maffeo Polo 239
Nicolaus IV, Papa 239
Nicolo Di Cosmo 144, 229
Nijni Novgorod 28, 191, 246
Nikephoros I, İmparator 192
Nikolay I, Çar 113, 115, 257
Nikon, Patrik 117
Nikopol 83
Niş. *Bkz*. Naissus
Nişabur 224, 225, 226
Nogay Hanlığı 247
Nogay Tatarları 255
Nogolka [İvolga] 154
Noin-Ula 154
Novgorod 231
Novgorod Vakayinamesi 194, 218, 223
Novosibirsk 28
Numi-Torum 50
Nureyev, Rudolf 260
Nymphaion 84-85

O-Ö
Obadya 209
Odessa 117-118, 119
Odessa Müzesi'ndeki hazine 174
Oğuz Türkleri [Oğuzlar] 39, 196, 199, 212

Oğuzlar. *Bkz.* Oğuz Türkleri
Oka Nehri 191
Okunev kültürü 44, 104, 154
Olbia 84, 86, 88
Oldenburg, Sergey 116
Oleg, Prens 186
Olga (veya Helga) 304
Onugorlar 172, 194
Orbeli, Hovsep 117
Orenburg 46, 49
Orléans [Aurelianum] 162
ormanlar 33
Orta Asya vahalarını kuşatan çevre duvarları 166-167
Ortodoks Kilisesi 247, 252
Osetler 96
Osmanlılar 27, 39, 197, 247, 248-249, 252, 253
Ossian balatları 181
Ostrogotlar 31, 159, 162, 173
Ostrowski, Donald 252, 262
Otrar 224
Ovidius 70
Oyratlar veya Çungarlar 31, 254-255
Ögedey 230, 233
Ön-Raffaellocular 112
Özbek Han 245

P
Palacium 88
Palmyra 136
Palmyra, gümrük tarifesi yazıtı 137
"Pamuk Yolu" 139
Pannonhalma 174
Pannonia 192, 196
Pantikapaion 84, 86, 114
Pares, Bernard 262
"Part atışı" 33
Parthenion 84-85
Partlar 38, 62
Pax Mongolica 229
Pazırık kültürü 75, 104, 107-110, 116
Peçenekler 192, 195-196, 199-200, 212, 259
Pelliot, Paul 116
Pencikent 116
Penthesileia 91
Pépin 185
Perederiyeva Mogila 110
Peredvijniki ["Gezginciler"] 119
Pereslavl 232
Períplous tês Erythras Thalássēs ["Erythras Denizi'nde Seyir"] 128
Perm 21, 28
Perm dilleri 178
Persepolis rölyefleri 108, 109
Persler 38, 265, 266
Peşte 232
Peter Ordyansky 251
petroglifler [kaya resimleri] 103, 179
Petrovskiy, N. F. 115
Phanagoria 114
Philippos II, Makedonya Kralı 87
Piotrovsky, Boris 117
Piotrovsky, Mikhail 117
Pirenne, Henri 211
Plinius 126
Poliak, Abraham N. 215
Polonya 232, 253
Polonya-Litvanya Birliği 248
"Poloveç Dansları" ["Kuman Dansları"] 201

Polovtsi. *Bkz.* Kıpçaklar
Pontus İran krallığı 86
Pontus stepleri 187
Pordenoneli Fransisken Keşişi Odoric 229
Prag 112
Prens-Piskopos İoannes 95
Preslav 192
Priskos 153, 162, 170, 182
Pritsak, Omeljan 215-216
Prjevalski, Nikolay 115
Proto-Hint-Avrupa dil ailesi 38, 56; *ayrıca bkz.* Hint-Avrupa dili
Proto-Macarlar 187-188, 194
Prut Nehri 27
Ptolemaios 126
Puşkin, Aleksandr 261

Q-R
Qianling 229
Qing hanedanı 36
Rabban Sauma 229, 239
Ragusa (Dubrovnik) 233
Ravalpindi 80-81
Reçnoye 256
Renfrew, Colin 58
Repin, İlya 120
Richelieu Dükü 119
Richthofen Baronu [Ferdinand] 124, 125, 143
Riga 112
Rigveda 48
Rimski-Korsakov 262
Roberts, J. M. 220
Roeriç, Nikolay 120, 121
Roksolanlar 94
Roma'nın Doğu'dan ithal ettikleri 135
Romalılar 145, 152, 156, 157, 160, 161, 165
Romanos I 209
Romen 172, 173, 174
Romulus 162
Rostov-na-Donu 215-216, 257
Roxelane. *Bkz.* Hürrem Sultan
Rua 161
Ruggiero II 128
Rus Ortodoksluğu 118
"Rus Stili" 121
Ruskin, John 112
Rusya, armalar 260
Rusya, entelektüeller ve yazarlar 261
Rusya, halk görenekleri 260-261
Rusya, imparatorluk 32, 262
Rusya, kimlik 257
Rusya, kolonizasyon 256
Rusya, milliyetçilik 247
Rusya, müzik 260-261
Rusya, Ruslar 31, 39, 252
Rüstem 79
Ryazan 231, 246

S-Ş
Sabir kabileleri 187
Safevîler 27
Safevîler devri İran'ı 27
Sahib Giray 250
Sâid el-Endelüsî 190
"Sajawand" veya "Sakawand" 81
Saka Tigrakhauda veya "Sivri Başlıklı Sakalar" 108
Saka-dvipa 79
Sakalar. *Bkz.* İskitler
Sakastan 77
Salbık Kurganı 75

Sami dil ailesi 55
Samosdelka 213
Sanayi Devrimi 267-268
Saratov 93
Saray 233, 240-241, 246
Sarây-ı Batu [Saray] 240
Sarepta 256
Sarkel 116, 195, 205, 208, 212-213
Sarmatlar 38, 70, 76, 87, 96, 172
Sarmatlar, atlı birlikleri 94
Sarmatlar, Britanya'ya yerleştirilenler 94
Sarmatlar, defin adakları 93
Sarmatlar, dilleri 93
Sarmatlar, kılıçları 110
Sarmatlar, kurganları 91
Sarmatlar, Leh aristokratları 97
Sarmatlar, Romen silahlı kuvvetleri üzerindeki etkileri 94
Sarmatlar, savaşçıları 93
Sasaniler 100-101, 157, 167, 172, 185, 206
Sassetti, Filippo 56
Sauer, Eberhard 22, 169
savaş arabası, ispitli tekerlekli 60-61
Schleswig 210-211
Schnirelmann, Viktor 216
Seima-Turbino kültürü 53
Sekkez 77
Selçuk Bey 209
Selçuklular 39, 222, 223
Selim I 250
Selitrennoye 241
Semerkand 224
Sereb-Djab Tümen 256
Seylan (Sri Lanka) 134
Shang hanedanı 107
Shangdu 240
Shangjing 221
Shijing 221
Sibelius, Jean 181
Sibelius, Jean, *Lemminkäinen Süiti* [*Dört Efsane*] 181-182
Sibir Hanlığı 247
silahlar 109
Silezya Kralı Henryk 232
Silvester II, Papa 196
Sima Qian 89
Simeon, Çar 192, 199
Simferopol 117-118
Sincan [Sinkiang] 62, 80, 130, 138, 140, 144
Sind 76
Sinkiang. *Bkz.* Sincan
Sintaşta kültürü 41-42, 47-48, 60
Sistan 77-78, 79, 81
Sivastopol 117-118
Skandagupta 159
Skiluros, Kral 88
Skylos veya Skylas 88
Slav kolonizasyonu 191
Slavlar 39
Slovaklar 39
Sogd dili 62
Sogd mektupları 133
Sogd mektupları, Nanai-vandak 133
Sokollu Mehmed Paşa 252
Solokha 107, 108, 109, 114
Solomon Ben Duji 210
Solovyov, Sergey 257
Soroki 19
Sovyet bestecileri 122
Spartokos hanedanı 86
Spartokoslar 86

Srubna kültürü 49
"Staffordshire gömüsü" 111
Stalin 256, 262, 263
Stalingrad (Volgograd diye yeniden adlandırdı) 118
Stathmœ Parthicœ ["Part Durakları"] 126
Stein, Aurel 116, 125, 127, 140, 198
stepler 25-39
stepler, Avrasya stepleri 21
stepler, engeller ve kapladığı alan 25-26
stepler, kadınlar 51
stepler, Moğol stepleri 33
stepler, nehirler 26
stepler, step toplumları 36
stepler, üzengi 186
Stravinsky, Igor 121
Stravinsky, Igor, *Bahar Ayini* 121
Sudak 230
Suevler 95-96
Sultan Kutuz 237
Sumatra 134
Surikov, Vasili 120
Sutton Hoo 111
Suvar 189
Suzdal 190, 231
Sübedey 223, 225, 230, 231, 239
Süleyman I 250
süslü at koşumları 107
süvari mızrağı 186
Svearlar 237, 255
Şah Ali 250-251
Şam 236
Şamanizm, Şamanlık 186, 255
Şapur II 157
Şarlman [Charlemange] 185
Şehname 79, 104
T
Ta Ch'in 134
Tabgaçlar 39
Tac Mahal 92
Tagar kültürü 74
tahkimat [hisar] silsilesi 19
Taklamakan Çölü 80, 114-115
Takshaşila 80-81
Talaşkino 120
Talianki 42
Tamatarhan 214
"tamga" işaretleri 97
Tamgalı 103
Tanais 86-87
Tang hanedanı 20, 139, 221
Tangut dili 116
Tangutlar 155
Tannenberg Muharebesi 248
Tarâz 222
Tarım Havzası 183
Tartarlar 218, 245; *ayrıca bkz.* Tatarlar
Taşkurgan ("Taş Kule") 127
"Tatar boyunduruğu" 216, 252, 262
Tataristan 197, 263
Tatarlar 31, 39, 216, 237, 243, 245, 248, 253
Tatarlar, Kırım Tatarları 222
Tatarlar, mirasları 260
Taurida 88
Taylor, A. J. P. 219
tekerli araç teknolojisi 53
Temişe Seddi 167
Templier Şövalyeleri 232
Temuçin 223
Tenişeva, Prenses 120
Tervel, Kağan 191
Teyşepaini 82

Theoderich, Büyük 95
Theodosia 84-85, 114, 117-118
"Theodosia küpesi" 114
Theodosius 156, 160
Theodosius devri surları 169
Theodosius II 162
Theophylaktos Simokattes 128
Thersites 91
Theseus 91
Thessalonike 184
Tian Shan Dağları 50, 130
Tiberios 183-184
Tibet 115, 121
"Tibet tıbbı" 256
Tilla [Altın] Tepe 110
Timur 241
Tobol-İşim nehirleri 194
Tobolsk 28
Todalar 79
Toharlar 45, 61-63, 64
Toharlar, dilleri 62
Toharlar, mumyalar 62-63
Toharlar, tekstil 62-63
Toktamış Han 215, 248
Tolstaya Mogila [höyüğü] 99, 107-108, 108
Tolstoy, Leon 261
Tomi 70
Tomsk 28
Tong Yabgu Kağan 183
toplumlar, ataerkil 51
Toramana 159
Toros Dağları 20
Töton Şövalyeleri 232, 237, 248
Transilvanya [Erdel] 253
Tretyakov Galerisi, Moskova 120
Tretyakov, P. M. 120
Tripolye. *Bkz.* Cucuteni-Tripolye kültürü
Tripolye kültürü 53, 83
Tuareg 29
Tuna Nehri 27, 159
Turgenyev, İvan 120
Tuva 105
Tuvalar 255
Türk İmparatorluğu 105, 182-183
Türkiye 142-143
Türkler 31, 38-39, 178, 187-188, 255
Tver 231
Tyanalı Apollonios 56
Tyras 84
Tyritáke 84-85

U-Ü
Ubaşi Han 256
Ugorlar 172, 179, 187, 194
Ukok Platosu 75, 108-112
Ukraynalılar 39, 250, 253
Ulan Bator 229
Ulan-Ude 154
Uldız 160
ulus devlet, Avrupalı 176-178
ulus devlet, "gayri-Avrupalı" 177
"UNESCO İpek Yolları Projesi" 144
Ural Dağları, Urallar 19, 20, 101, 151
Ural dilleri 151
Ural dillerinin "anayurdu" 178
Ural-Altay dilleri 38, 55
Urartu 82, 105-106
Urbanus IV, Papa 238
Uruk kültürü 46
Uygarlığın Sonu 151
Uygurlar 39
Ürgenç 224

V
Vahi dili 81
Valens, İmparator 159
Valentinianus II, İmparator 162
Vámbéry, Arminius 198
Vandallar 95-96
Varaegler 259
Varuna 50
Vasilyev, Vladimir Petroviç 21
Vekerzuk kültürü 83
Velyka Bilozerka 109
Vendler 185
Vephistkaosani (*Kaplan Postlu Şövalye*) 181
Verhoturye 28
Vernadski, Georgiy. *Bkz.* Vernadsky, George
Vernadsky, George [Vernadski, Georgiy] 261
Vettersfelde 83, 111-115
Victoria, Kraliçe 118-119
Vikingler 27, 111-115, 212, 263
Vikingler, sanatları 112
Vilnius 215
Vincent, I. V. 125
Viyana 233, 253
Vizigotlar 162
Vladimir (şehir) 231
Vladimir, Büyük [Vladimir I] 259
Vladimir, Prens 187, 190, 212, 214, 245
Volga Nehri 20, 27, 28, 191
Volga'nın Mavna Çekicileri 120
Volga-Don Kanalı sistemi 213
Volga-Kama nehirleri 178
Vorksla Vadisi 43
Vrubel, Mikhail 120
Vytautas (Witold), Litvanya Prensi 215, 248

W-X
Wagner, Richard 175
Ward-Perkins, Bryan 173, 174
Warner, Langdon 125
West, M. L. 40
Willem van Ruysbroeck 20, 251
Witaszkowo altın görnüsü 111-112
Wu Di 129
Wu-Sun 155
Xanadu (Shangdu) 239-240
Xi'an 123, 140, 229
Xuanzang 139, 158

Y
Yahudi mezar taşları 214
Yamnaya kültürü 43, 44, 60
Yaroslav, Bilge 259
Yaroslavl 231
yay, ahşap 32
yay, bileşik 32
yaylacılar 29
yaylacılık 29
Yazığlar 94
Yecüc ve Mecüc. *Bkz.* Gog ve Magog
Yedisu Bölgesi 222
Yekaterinburg 28
Yelü Abaoji 221
Yelü Dashi 222
Yenisey Nehri 27
Yerkurgan 157, 174-175
Yermak 262
Yermolov, General 260
yeşim 80, 104
"Yeşim Yolu" 137
Yotkan 80
Yuan Çin'i 228
Yuan Dadu veya Hanbalık (Pekin) 240

Yule, Sir Henry 133
Yumen Kapısı veya "Yeşim Kapısı" 137
Yunan kolonileri, Karadeniz kıyısındaki 84, 117-118
Yuryev 231
Yüeçiler 52, 62, 80, 129

Z
Zagreb 233
zandaniji 139
Zawichost 232
Zerdüştçülük 48, 50
Zhang Qian 129
Zhou devri 35
Ziviye 76
Zunbîl veya Rutbîl hanedanı 158

Avrupa'nın doğu sınırlarının genellikle Ural Dağları boyunca uzandığı kabul edilir. Ancak Urallar ne Himalayalar ne de Alpler veya Pireneler gibidir. Ne "Asya'ya" bir engel vazifesi görür ne de "Avrupa'ya" bir sınır çeker. Aksine nispeten alçak bir tepeler dizisidir ve tarih boyunca her iki taraftaki topluluklar hem ortak kimlikleri hem de ortak bir tarihi paylaşmışlardır. Doğal engellerin yokluğunda, yapay engeller tesis edilmeye çalışılmış ama bunların çoğu sonunda uğradıkları akametleriyle kayda geçmişlerdir. Büyük Orta Avrasya steplerinin doğu otlakları neredeyse kesintisiz bir şekilde Balkanlar'dan Moğolistan'a kadar uzanır. Bundan dolayı Avrupa'nın geçitleri ilkçağın başından beri ardına kadar halkların yer değiştirmesine açıktır: Avrupa'nın Asya'yla en uzun "hududu" boyunca bir sınır yoktur. Engelsiz stepler sürekli olarak Avrupa'nın kaderini şekillendirmiştir. Geçitler hâlâ eskisi gibi ardına kadar açıktır.

Kitap her iki taraftaki ortak tarihin izini sürerken step kökenli çeşitli halkların nasıl Avrupa kimliğinde yer tuttuklarını ortaya koymaktadır. En başında İskitler ve Sarmatlar Avrupa'nın kaderini şekillendirmekte rol oynamışlar, hatta bununla da kalmamışlar, bugün bile duygu veya inanç ortaklığına yol açan bir sanat üslubu yaratmışlardır. Geç ilkçağda ölüm döşeğindeki Roma İmparatorluğu'nun mezarını kazmak üzere Çin'in sınırlarından Hunlar sökün etmişlerdir. Bugün her biri Avrupa'nın bütünleyici bir parçasını meydana getiren milletleri peyda eden Avarlar, Finler, Macarlar ve Bulgarlar Uralların ötesinden gelmişlerdir. Ortaçağda bir step halkı olan Hazarlar dünyanın yegâne Yahudi İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Onları kısa bir süre sonra bir başka step halkı, yani Pasifik Okyanusu'ndan Akdeniz'e kadar uzanan bir bölgeyi ele geçiren Moğollar takip etmişlerdir.

İşin doğrusu Avrupa'nın en büyük ülkesi Rusya Avrasyalı göçebe öğelerle Avrupalı yerleşik öğelerin kaynaşmasından neşet etmiştir: Doğu Avrupa ve özellikle ana hatlarıyla Rusya üzerindeki etnik, dinsel ve kültürel hâkimiyet yüzyıllarca Moskova'yla Tatarlar arasındaki dengeye bağlıydı. Rusya pekâlâ Tatar ve Müslüman da Slav ve Ortodoks Hıristiyan da olabilirdi. Bu konuda tarihsel bir kaçınılmazlık yoktu. Sonuncusun gerçekleşmesi tamamen tarihsel bir rastlantıydı.

***

Dört ciltlik *Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi* adlı dizinin yazarı arkeolog Warwick Ball dizinin bu dördüncü cildinde de ezber bozuyor. Bilindiği gibi Doğu-Batı ulaşım yollarının en ünlüsü "İpek Yolu'dur". Oysa Warwick Ball'a göre bu bir efsanedir ve böyle bir yola veya rotaya değinen hiçbir antik kaynak yoktur. Bu terim 1877'de Richthofen Baronu unvanlı Ferdinand adlı bir Alman Orta Asya coğrafyacısı tarafından icat edilmiştir. Warwick Ball'un, bunun gibi Amazonlar'dan Kral Arthur'un Excalibur adlı kılıcına kadar birçok efsaneyi de ele aldığı bu eserini, etkisi altında kalacağınız her zamanki üslubu sayesinde keyifle okuyacaksınız.

AYRINTI • TARİH
ISBN: 978-605-314-577-6
9 786053 145776
KDV'den muaftır.